

ՀԱՄԼԵՏ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

**ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ XV - XVIII
ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ 2007

9(47.925)
Ք-82

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՄԼԵՏ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ XV-XVIII
ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

25

25

ԵՐԵՎԱՆ 2007

3911

ՀՏԴ 941 (479.25)
ՉԱԴ 63.3 (2Հ)
Թ 822

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Թ 822 Համլետ Թորոսյան
«Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII
դարերում - եր.: Պատմ. ինստ., 2006. - 266էջ:

Խմբագիր՝ պ. գ. դ., պրոֆեսոր Գ. Ե. Կիրակոսյան

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի վաղամեռիկ գիտաշխատող Համլետ Վանուշի Թորոսյանի սույն աշխատությունը, որը պետք է պաշտպանվեր որպես դոկտորական ատենախոսություն, հեղինակի երկար տարիների աշխատանքի արդյունքն է: Սույն հրատարակությունը ինստիտուտի հարգանքի տուրքն է նրա անմար հիշատակին:

Աշխատության մեջ քննության է առնված XV-XVIII դարերի Էջմիածնի վանական տնտեսության վիճակը: Մանրամասն խոսվում է կաթողիկոսական աթոռը Սսից Էջմիածին տեղափոխելու, հողային ռենտայի և դասակարգային փոխհարաբերությունների, վանական եկեղեցական հողատիրության, գյուղացիության սոցիալական դրության, Էջմիածնի վանքապատկան ճորտերի, ջրօգտագործման և այլնի մասին:

Գրքում զետեղված են վանական կալվախատիրության վերաբերյալ ցուցակներ:

Գիրքը նախատեսված է մասնագետ-պատմաբանների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

ISBN 99941-73-03-0

ՉԱԴ 63.3 (2Հ)

ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., 2006թ.

Նվիրվում է Հայաստանի
Արդյունաբերողների և գործարարների
(գործատուների) միության՝ ՀԱԳ(Գ)Մ
տասնամյակին

Հովանավոր՝ «ԱՊԱՎԵՆ» ՍՊԸ

Հայ առաքելական եկեղեցին իր գոյության առաջին իսկ շրջանից սկսած, Հայաստանի պատմական զարգացման բոլոր փուլերում ունեցել է վճռորոշ դեր ժողովրդի գոյապահպանման ու նրա հետագա առաջընթացի ապահովման գործում: Քաղաքական դեպքերի բերումով 484 թ. ի վեր Հայոց կաթողիկոսությունը ստիպված էր թողնել իր աթոռանիստ Վաղարշապատ կենտրոնը և տեղափոխվել տեղից տեղ, 1105 թ. հաստատվելով Կիլիկիայում, ուր հայկական իշխանությունների առաջացման, նրանց հզորացման ու հատկապես թագավորության հաստատման շնորհիվ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության գործունեությունը սկսվեց լայնորեն դրսևորվել հայ ժողովրդի ներքին ու արտաքին կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ կատարելով հոգևոր-եկեղեցական բարձրագույն իշխանության իր դերը: Եվ չնայած պատմական պահի թելադրանքով որոշ առիթներով Կիլիկիայի Հայոց կաթողիկոսության հայրապետներից ոմանք փոքր-ինչ շեղվեցին հայ առաքելական եկեղեցու դավանաբանական դիրքերից, հուսալով թե այն նպաստելու է ազգապահպանման գործին, ընդհանուր առմամբ կաթողիկոսությունը կարողացավ պահպանել հայոց եկեղեցու ամբողջական անկախությունը:

Կիլիկիայում հայկական պետականության անկումից հետո, Սսի Հայոց կաթողիկոսությունը ոչ միայն կորցրել էր իր քաղաքական հենարանը, այլև հայ բնակչության շարունակաբար նոսրացման պատճառով թուլացել էր նաև տնտեսապես: Դրությունն ավելի ծանրացավ, երբ 1426թ. Կիլիկիայի վերջին իշխանավոր Կոստանտին Սսեցին թողեց երկրի սահմանները և հոծ հայ բնակչության հետ հաստատվեց Կիպրոս կղզում: Հասկանալի է, որ նման քաղաքական ու տնտեսական աննպաստ պայմաններում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը ի վիճակի չէր կատարելու ազգապահպանման իր հիմնական դերը: Ահա թե ինչու խիստ հրատապ դարձավ կրկին հայրենի բնաշխարհ վերադարձնել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և դրանով իսկ քոչվոր երկվորների լծի տակ գտնվող Մայր հայրենիքում ստեղծել պետականությանը փոխարինող հաստատություն: 1441թ. Վաղարշապատի ազգային ժողովը Ամենայն Հայոց ընդհանրական աթոռը վերահաստատեց Էջմիածնում, որը իր բնույթով պատմական խոշոր իրադարձություն էր հայ ժողովրդի կյանքում: Հետագա, մինչև 19-րդ դ. ընդգրկվող ժամանակահատվածում Հայոց Հայրապետությունը ի դեմս հայրապետ ընտրված Եպիսկոպոսապետներից շատերի նպատակասլաց գործունեության, ոչ միայն ապահովեց իր աթոռանիստ կենտրոնի տնտեսական անկախությունը, հիմք ստեղծեց ազգային-եկեղեցական ու մշակութային արդյունավետ գործունեության համար, այլև ստանձնեց ազգային-ազատագրական պայքարում խաղացած իր երբեմնի առաջակարգ դերը:

Հայաստանյաց Առաքելական եկեղեցու հոգևոր և եկեղեցավարչական գերագույն կենտրոնական իշխանության էջմիածնի Հայոց կաթողիկոսության 1441-1800 թթ. սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը հայ պատմագիտության մեջ համեմատաբար քիչ լուսաբանված թեմաներից մեկն է: Այն հիմնականում կատարվել է ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական պատմության լուսաբանման ընդհանուր ֆոնի վրա: Մինչդեռ անհրաժեշտ է այն ուսումնասիրել համակողմանիորեն, հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնելով նրա տնտեսական կյանքի պատմության ուսումնասիրման վրա, քանի որ տնտեսությունն ուսումնասիրելը, նրա զարգացման կոնկրետ օրինաչափությունները բացահայտելը այդ հասարակության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների լուսաբանման հիմնական հարցն է: Բացի այդ, ի հայտ են եկել նոր աղբյուրներ, որոնք այսօր նոր կռվան են հանդիսանում մի շարք հարցերի համակողմանի քննարկման կամ նորովի լուսաբանման համար:

Սույն ուսումնասիրության համար հիմք ծառայած աղբյուրները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի. 1) հայկական աղբյուրներ, 2) հայերեն և ռուսերեն թարգմանված օտարալեզու աղբյուրներ, 3) այլ աղբյուրներ:

Հայկական աղբյուրներից արժանահիշատակ են պատմագրական երկերը, ձեռագիր հիշատակարաններն ու մանր ժամանակագրությունները, վիպական արձանագրությունները, ինչպես նաև Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «Կաթողիկոսական դիվան» անունը կրող ֆոնդում պահվող վավերագրերը:

Ժամանակագրական կարգով հայկական պատմագրական երկերի մեջ առաջինը թվում է Մեծոփեցու աշխատություններն են: Մեծոփեցու «Պատմություն»-ը ընդգրկում է 1386-1440 թթ. ժամանակահատվածի բոլոր քաղաքական կյանքով լեցուն իրադարձությունները: Դեպքերի ժամանակակից Մեծոփեցին մանրամասնորեն նկարագրել է Լանկ-Թամուրի և նրա հաջորդների՝ կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու վաչկատուն ցեղի Հայաստանում կատարած ավերիչ արշավանքների, բնակչության կոտորածների ու բռնի գերեվարության, նրա սոցիալ-տնտեսական անելանելի վիճակի պատմությունը: Պատմիչի վկայությամբ, քոչվոր ցեղերը տիրանալով երկրագործական բարձր զարգացում ունեցող երկրին, արգավանդ հողերը դիտում էին ոչ թե որպես երկրագործական արտադրության հիմնական պայմանի, այլ որպես արոտատեղի:

Ավերման ու թալանի ենթարկված հայ երկրագործի տնտեսությունը հետզհետե կորցնում էր իր նշանակությունը երկրի տնտեսության մեջ՝ տեղը զիջելով թուրք-թաթարական քոչվորական խաշնարածությանը: Այս ամենի հետևանքով կրճատվել էր հայ բնակչության թիվը, փոխվել նրա էթնիկական կազմը: Երկրի ապագայի մտահոգությունն էլ ստիպեց թվում է Մեծոփեցուն Հովհաննես Հերմոնեցու և այլ հայրենասեր գործիչների հետ նախաձեռնել Հայոց կաթողիկոսական աթոռը Կիլի-

կիայի մայրաքաղաք Սսից Վաղարշապատ տեղափոխելու գործընթացը: Հայրենամիտ այդ աշխատանքի կատարումը ամփոփոված է պատմիչի «Յիշատակարան»-ում, որը փաստորեն շարունակում ու լրացնում է նրա «Պատմություն»-ը:

Մատենագրական հաջորդ կարևոր երկը 14-րդ դ. վերջի և 15-րդ դ. առաջին քառորդում ստեղծագործած Գրիգոր խլաթեցու արձակ և չափածո հիշատակարաններն են: Դրանցից առանձնապես կարևորվում է 1422 թ. գրված «Գանձարան»-ի չափածո հիշատակարանը՝ «Յիշատակարան աղետից» վերնագրով, որում նկարագրված են Լանկ-Թամուրի ավերիչ արշավանքների պատմությունը, ինչպես նաև կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում կարա-կոյունլու ցեղախմբի Հայաստանում կատարված արշավանքների մասին:¹

Գրիգոր Դարանաղցու «Ժամանակագրություն» աշխատությունը չափազանց կարևոր է Հայաստանում և Մերձավոր Արևելքում թուրք-իրանական հակամարտության ժամանակաշրջանի պատմության լուսաբանման համար:² Դարանաղցին իր պատմությունը հասցնում էր մինչև 1640թ., տալիս արժեքավոր տեղեկություններ քաղաքական անցքերի վերաբերյալ, ինչպես նաև երկրի տնտեսական կյանքի մասին: Լիցնելով իրադարձություններին ականատես՝ Դարանաղցին օբյեկտիվորեն ներկայացնում է այն իրական պատկերը, որում հայտնվել էր հայ եկեղեցին ու մասնավորապես նրա աթոռանիստ կենտրոնը: Մի կողմից նա հայոց եկեղեցու ճգնաժամը կապում է թուրք-պարսկական տիրակալների դեպի էջմիածինը ունեցած վերաբերմունքի հետ, մյուս կողմից հայ հոգևոր հայրապետների անհեռատես ու եսամոլ գործունեության հետ: Այս առումով նա անարգանքի սյունին է գամում Դավիթ Վաղարշապատեցի և Մելիքսեթ Գառնեցի կաթողիկոսներին, որոնք կաթողիկոսական աթոռին տիրելու մոլուցքով տարված «շատ խառնակութիւն եւ անկարգութիւն արարին ամենայն եկեղեցական կարգաց և կարի յոյժ առաւել թոյլամորթ էին եւ անառակութեանց սիրողք եւ հետեւողք եւ ցոփախօսք: Եւ երկուքն այլ միական էին նախ յանկարգութիւնն, որ այլ միաբանուց արեղայք չթողին, զամենքն եպիսկոպոս արարին եւ ուր որ պատահէին՝ այնպէս առնէին, եւ լցաւ ամենայն երկիր սուտ եպիսկոպոս անունօք»:³

Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի առաջարկությամբ Առաքել Դավրիժեցին 1651 թ. սկսել է շարադրել իր «Պատմութիւն»-ը, որն

¹ Յիշատակարան աղետից Գրիգորի խլաթեցու պատմական վիպասանութեան, Վաղարշապատ, 1897 (այսուհետև՝ Գրիգոր խլաթեցի):

² Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցու կամ Դարանաղցու, Երուսաղէմ, 1915 (այսուհետև՝ Գրիգոր Դարանաղցի):

³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 284:

ավարտել է 1662 թ.:⁴ Դավրիժեցու աշխատությունն աչքի է ընկնում ոչ միայն Հայաստանի ու հարակից երկրների պատմության վերաբերյալ նյութերի մեծ ծավալի ընդգրկմամբ, այլև տվյալների հավաստիությամբ ու անաչառությամբ: Իրադարձությունների մեծ մասի ականատեսն է, իսկ ինչ վերաբերում է լսած տեղեկություններին, ապա դրանց շատ զգույշ ու քննադատորեն է մոտենում. «Եւ աւուրս յոլովս,-գրում է նա իր գրքի հիշատակարանում,-ի սմին դեգերելով և ի յոլով երկիրս և յաշխարս շրջագայելով ի խնդիր գրուցաց պատմութեան, ոչ միայն ի քրիստոնէից, այլ և յայլոց ազանց հարցանելով և ամենեցունց զասացեալսն գրելով, և վասն զստուգութիւն բանին գտանելոյ, եղև զմի պատմութիւն, տասն անգամ և այլ աւելի կրկնելով գրեցի»:⁵

Դավրիժեցու աշխատությունը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում թուրք-իրանական պատերազմների, դրանց ուղեկցող սովի ու ավերածությունների, ջալալիների շարժման ու դրանց հետեւանքների, շահ Աբաս I-ի կողմից 1604թ. հայ բնակչության բռնի գաղթեցման մասին և այլն:

Հայաստանի թուրք-իրանական տիրապետության ժամանակահատվածում, իսկ 1639 թ. հաշտությունից հետո նրա երկու հատվածներում էլ երկվոր տիրակալները կարևոր նշանակություն էին տալիս հայ հոգևորականությանը իրենց ազդեցությանը ենթարկելու խնդրին: Դա նպատակ ուներ օգտագործել նրա կապերը քրիստոնյա աշխարհի հետ, ինչպես նաև՝ ունեցած ազդեցությունը հայ բնակչության վրա: Այդ քաղաքականության վկայությունն են պարսից շահերի ու թուրք սուլթանների հրովարտակները՝ էջմիածնի վանական միաբանությանը և կաթողիկոսական նվիրակներին, երկրի բոլոր շրջաններում անարգել երթևեկության իրավունք շնորհելու, վանքապատկան հողերի սեփականատիրական իրավունքների հաստատման ու վերափաստատման մասին և այլն: Դավրիժեցու «Պատմութիւն»-ը ևս ընդգրկում է բազմաթիվ փաստեր հայ եկեղեցու ու նրա կենտրոնի նկատմամբ եկվոր տիրակալների ունեցած վերաբերմունքի մասին: Դրա հետ միասին աշխատության մեջ քիչ չեն փաստերը օտար տիրակալների կողմից հայ եկեղեցու նկատմամբ կիրառված դաժան քաղաքականության, հոգևորականների հալածանքների ու պատիժների, նրանց կրած անմարդկային տառապանքների մասին: Օրինակ, տեղեկացնելով Մելիքսեթ կաթողիկոսին ձերբակալելու շահ Աբաս I-ի հրամանի մասին, պատմիչը գրում է. «Հրամայեալ է քեզ Թահմազդուլի (Երևանի խան 1625-1635 թթ.-Հ.Թ.) զի զՄելիքսեթ կաթողիկոսն կալեալ տանջանօք չարչարեսցես, և զինքեան իսկ

զմարմնոյ զմիսն կտրեալ ինքեան ուտեսցես»:⁶ Հետևելով Գր. Դաւրանաղուն Առ. Դավրիժեցին ևս վկայում է, որ կաթողիկոսական երկպառակությունների գաղջ մթնոլորտում ներհակ ուժերը, օգտվելով եկվորների միտումնավոր հովանավորությունից, հաճախ միմյանց հալածանքների էին ենթակում: Որպես ապացույց Առ. Դավրիժեցին վկայում է այն փաստի մասին, երբ Սահակ Գառնեցի աթոռակիցը, տիրելով կաթողիկոսական աթոռին և նպատակ ունենալով ասպարեզից հեռացնել մրցակից Պողոս վարդապետին, բազում մեքենայություններից հետո ի վերջո կարողանում է ստիպել վերջինիս իր կյանքի մնացած մասն անցկացնել անապատում:⁷ Նույն կերպ պատմիչի կողմից անարգվում են Դավիթ և Մելիքսեթ կաթողիկոսները, որոնցից յուրաքանչյուրը պարսից արքունիքին խոստանալով 100 թուման վճարել՝ ձգտում էին միայնակ տնօրինել կաթողիկոսական աթոռին: Սակայն չկարողանալով վճարել խոստացված գումարը, այն հետագայում բարդվեց էջմիածնի վրա, որը տարեցտարի ավելանալով հասնում է 600 թումանի. «Եւ այս եղև... բեռն ծանր,-գրում է Դավրիժեցին,-և լուծ տաժանելի անլուր անխաղի ի վերայ սրբոց Աթոռոյն էջմիածնի ի գուր և ի տարապարտաց և ամենայն ազին Հայկա սուգ անմխիթար և տրտմութիւն անփարատելի եկեղեցականաց և աշխարհականաց»:⁸

Ժամանակաշրջանի Հայաստանի թե՛ քաղաքական և թե՛ սոցիալ-տնտեսական պատմության լուսաբանման համար մեծ նշանակություն ունի Ջաքարիա սարկավազ Քանաքեռցու «Պատմութիւն» երեք մասից բաղկացած աշխատությունը:⁹ Այն սկսվում է Հայստանում Արշակունիների թագավորության հաստատման ժամանակաշրջանից և հասցվում մինչև 1699 թ. իրադարձությունների շարադրանքը: Աշխատության հիմնական մասը 17-րդ դ. պատմության պատկերումն է, որը Ջաքարիա Քանաքեռցին շարադրել է իբրև ականատես: Ընդ որում աշխատության այդ մասը պատմիչը շարադրել է մեծապես օգտագործելով Առ. Դավրիժեցու երկը: Այս առումով արժանահիշատակ է նրա գնահատականը Առ. Դավրիժեցու մասին. «Թաւրիգեցի Առաքել վարդապետն,-գրում է նա,-որ տեղեյակ էր ամենայն պատմագրաց, որ և արար զպատմութիւնս աւերման աշխարհիս Արարատեան ի մեծ Շահ Աբասէն»:¹⁰

Քանաքեռցին առաջին պատմիչն է, որ աշխատության հիմնական մոտիվը դարձրեց վանական հաստատությունների տնտեսական պատմության շարադրումը: Ընդ որում նա օգտագործել է նաև տվյալ վանական հաստատությանը վերաբերող նախորդ շրջանի հիշատակարան-

⁴ Պատմութիւն Առաքեալ վարդապետի Դավրիժեցոյ: Սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի ՌԾԱ թուականին Հայոց մինչ ի ՌՃԱթ., Վաղարշապատ, 1896 (այսուհետև՝ Առաքել Դավրիժեցի):

⁵ Նույն տեղում, էջ 670:

⁶ Նույն տեղում, էջ 207:

⁷ Նույն տեղում, էջ 283:

⁸ Նույն տեղում, էջ 221-222:

⁹ Ջաքարեայ սարկաւազի Պատմագրութիւն, հ. Ա-Գ, Վաղարշապատ, 1870 (այսուհետև՝ Ջաքարիա Քանաքեռցի):

¹⁰ Նույն տեղում, հ. Գ, էջ 4:

ներն ու արձանագրությունները. «Ձոր ինչ գտաք յարձանս յորմունս եկեղեցեաց՝ և կամ ի յիշատակարանս գրոց, զայնոսիկ գրեցաք աստէն: Այժմ զայնոսիկ գրեսցուք՝ որք ոչ գոն գրեալ ուրեք, և զանումնս նոցա յայտ արարից թէ ինչ գիւղ այս ինչ անուն այգի, կամ պարտեզ, և կամ հող, այսքան օր: Եւ զայնոսիկ՝ որք գրեալ են յարձանս, զայնոսիկ ևս նշանակեցի, զի լիցի կրկին վկայ», - գրում է Քանաքեռցին:¹¹ Քանաքեռցու երկը միաժամանակ հարուստ նյութ է պարունակում գյուղական համայնքի, գյուղացիության սոցիալական դրության, նրա հարկային պարտավորությունների ու պարտադիր աշխատանքի մասին:

Արժանահիշատակ է պատմիչի վկայությունները էջմիածնի վանական հաստատության տնտեսական կարողությունների, վանքապատկան գյուղացիության հետ նրա ունեցած փոխհարաբերությունների մասին և այլն: Քանաքեռցին առանձնակի գովեստով է խոսում Փիլիպոս Աղբակեցի և Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսների մասին՝ դրվատելով հատկապես վերջիններիս տնտեսական գործունեությունը: Երբ Դավիթ և Մելիքսեթ կաթողիկոսները պատրաստ էին զոհելու ամեն ինչ՝ կաթողիկոսական աթոռին տիրելու համար, ապա Հակոբ Ջուղայեցին, ինչպես նշում է Ջաքարիա Քանաքեռցին, շահ Աբաս II-ից խնդրում է. «... զտասանորդս գեղին էջմիածնի շնորհել վանիցն, վասնզի ի բնէ վանիցն լեալ է, և ի թուլութիւնէ առաջնորդացն մերոց՝ խաներն յափշտակեալ են»:¹²

Բավական հարուստ փաստական նյութերով կարևորվում է Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրությունը»:¹³ Ընդգրկելով 1647-1684 թթ. ժամանակահատվածը՝ այն շատ արժեքավոր է ժամանակի թե՛ քաղաքական պատմության և թե՛ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար: Արժեքավոր են հատկապես օրագրության հեղինակի տեղեկությունները ներքին առևտրի, գյուղական համայնքի կառուցվածքի, նրանում եղած ներքին հակասությունների, հարկերի գանձման ու տուրքերի վճարման, կառավարման սիստեմի մասին և այլն: Սույն ուսումնասիրության համար հատկապես կարևորվում են Ագուլեցու այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են էջմիածնի նվիրակների գործունեության լուսաբանմանը: Ագուլեցու աշխատությունը միաժամանակ կարևոր սկզբնաղբյուր է ինչպես Հայաստանին հարակից, այնպես էլ հեռավոր երկրների 17-րդ դարի պատմության զանազան հարցերի ուսումնասիրման համար:

Որպես սկզբնաղբյուր առանձնակի կարևորություն ունի Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմութիւն յաշխարհին Աղուանից» աշխատու-

թյունը:¹⁴ Այն հատկապես կարևորում է էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության և Գանձասարի հայոց կաթողիկոսության փոխհարաբերությունների լուսաբանման առումով: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հեղինակի տեղեկությունները Անդրկովկասյան խանություններում բնակչության էթնիկական տեղաբաշխվածության ու նրա զբաղմունքի մասին: Ուշադրության են արժանի այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Սեֆյան տերության հարկային համակարգին, այդ քաղաքականության ծանր հետեվանքներին ինչպես հայ գյուղացիության, այնպես էլ հոգևորականության նկատմամբ:

Սկզբնաղբյուրների մեջ իր առանձնակի տեղն ունի Աբրահամ Կրետացու «Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նատր Շահին պարսից» աշխատությունը:¹⁵

Այն ընդգրկում է երկու և կես տարվա ժամանակամիջոցի (1734-36 թթ.) պատմական դեպքերի նկարագրությունը: Պատմագիրը մեզ հետաքրքրող դեպքերի ոչ միայն ժամանակակիցն է, այլև ականատես, և որպես հայ եկեղեցու գլուխ կանգնած անձնավորություն (1734-37 թթ.) ավելի իրազեկ է եղել կատարված իրադարձություններին: Այս առումով էլ նրա հաղորդած տեղեկությունները իրենց փաստական ճշտությամբ ավելի հավաստի են, որոշակի ու կոնկրետ: Լինելով միաժամանակ խիստ շրջահայաց քաղաքական գործիչ՝ Կրետացին շահելով Նադիր շահի վստահությունը, փրկեց էջմիածինը եկվոր կառավարիչների ոտնձգություններից, ճանաչել տվեց էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի ընդհանրականությունն, ինչպես նաև նրա կալվածքների ամբողջականությունը: Կրետացու երկը միաժամանակ փաստական հարուստ նյութ է պարունակում էջմիածնի վանական տնտեսության առանձին ճյուղերի, մասնավորապես երկրագործության մասին:

Որպես կոնկրետ նյութ պարունակող սկզբնաղբյուր թեմայի ուսումնասիրման առանցքն է կազմում Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ» աշխատությունը:¹⁶ 1763 թ. ստանձնելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական Աթոռի ղեկավարությունը՝ Սիմեոն Երևանցին անմիջապես ձեռնարկում է էջմիածնի վանական հաստատության տնտեսական պատմության շարադրման համար նյութերի հավաքման աշխատանքները: Դրանց կարեվորությունը կայանում էր նրանում, որ, ինչպես նշված է գրքի «ազդ»-ում. «Արդարև գտանին ի Հայրապետական Աթոռս կոն-

¹⁴ Եսայի Հասան-Ջալալյան, պատմութիւն յաշխարհին Աղուանից, Երուսաղէմ, 1868 (այսուհետև՝ Եսայի Հասան-Ջալալյան):

¹⁵ Աբրահամ Կաթողիկոսի Կրետացույ Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նատր Շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870 (այսուհետև՝ Աբրահամ Կրետացի):

¹⁶ Սիմեոն Երևանցի, Ջամբռ, գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանագուցիչ հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեալ և շարադրեցեալ ի Սիմեոն ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոս Երևանցույ, Վաղարշապատ, 1873 (այսուհետև՝ Ջամբռ):

¹¹ Նույն տեղում, էջ 27:

¹² Նույն տեղում, էջ 61:

¹³ Ջաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը, Եր., 1938 (այսուհետև՝ Ջաքարիա Ագուլեցի):

դակք, հրովարտակք, կալուածագիրք և թղթանք պիտանիք յաւուրց անտի հայրապետութեան հաջորդած Սիմեոնի, յորս երկին ինչ ինչ նշանաւոր անցք արժանիք յիշատակաց... բայց քանի առաւել արժանահաւատ լինէին այնոքիկ և անկորուստ ապահովէին իբրև ի միում յամփոփ յիշատակագրութեան և դիւրութիւն մեծ ընծայէին ընթերցողացն ամենից»:¹⁷ Միաժամանակ երևանցին հորջորջում է իրեն հաջորդողներին շարունակել այդ գործը, պարտավորեցնելով. «Նմանապէս և դուք ըստ այսմ կանոնի ամբողջապէս և հաւատարմօրէն պահելով՝ զկնի յաջորդողաց ձերոց ընծայեցէք, զի մի անհետացին և կորիցեն և այսոքիկ մնացեալք որպէս և շատքն անհետացեալք են յանհոգութենէ անցելոցն երանելաց»:¹⁸ Բնութագրելով իր ապրած ժամանակաշրջանի ոչ նպաստավոր պայմանները՝ երևանցին միաժամանակ պատմական զուգահեռ է անցկացնում նախորդ շրջանների հետ, երբ «...ի Դվին, յԱնի, և ի Սիս նստողք հայրապետքն ի ժամանակս իշխանութեան մերայնոց թագաւորաց և իշխանացն էին, նստէին, և որոց օրինականութեամբն կառավարէին զգործս և վարէին զհայրապետական իշխանութիւնն, որք որպէս թէ՛ ի վարդէ և ի մանուշակէ կազմէին զդեղս առողջարարս»:¹⁹

Սակայն երևանցին լավ էր գիտակցում, որ հայոց եկեղեցու տնօրենը նաև քաղաքական գործիչ է, և նրա խոսքն ունի պետական քաղաքականության նշանակություն: Ահա թե ինչու նա մի կողմից քննադատում է օտար տիրակալներին («ի ժամանակս իշխանութեան տաճկաց»), մյուս կողմից դրվատում Ջհան շահին, որի համաձայնությամբ հայոց ընդհանրական աթոռը 1441թ. կրկին վերադարձավ Էջմիածին:

Սիմեոն երևանցու «Ջամբո» աշխատությունը հիմնականում բաժանված է չորս մասի. ա) հայոց եկեղեցու և նրա աթոռանիստ կենտրոնի պատմություն, բ) Էջմիածնի վանական տնտեսության պատմություն, գ) հայ եկեղեցուն և նրա կենտրոնին իրանական ու թուրքական իշխանությունների կողմից տրված հրամանագրերի սեղմ շարադրում, դ) Արևելյան Հայաստանի վանական թեմերի տնտեսության պատմություն:

Հատկապես արժեքավոր են երևանցու հայտնած տեղեկությունները Արևելյան Հայաստանի 15-18-րդ դդ. ագրարային հարաբերությունների՝ մասնավորապես հողատիրության տեսակների, մասնավոր տիրույթների ստացման ուղիների, ավատական հողային ռենտայի վերաբերյալ: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ջրատիրության իրավունքի ու ջրօգտագործման ձևերի, գյուղական համայնքի, վանքապատկան ու վանքահպատակ վայրերի բնակչության սոցիալ-տնտեսական դրության վերաբերյալ նրա հայտնած տեղեկությունները:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 2:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 4:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 18:

Առանձնակի կարևորվում են Սիմեոն երևանցու վկայությունները Էջմիածնի վանական հաստատության տնտեսական կյանքի՝ մասնավորապես գյուղատնտեսական արտադրանքի, հացահատիկային, տեխնիկական ու այգեգործական կուլտուրաների մշակության, գյուղատնտեսական գործիքների, հողամշակման ձևերի, անասնապահության, արհեստավորական արտադրության և առևտրական գործունեության մասին և այլն:

Դարաշրջանի թե՛ քաղաքական և թե՛ սոցիալ-տնտեսական պատմության լուսաբանման համար նշանակություն ունի «Վաղարշապատցի Յարութիւն Արարատեանի կեանքը» անունը կրող ինքնակենսագրական բնութի երկը:²⁰

Այստեղ կան արժեքավոր շատ տեղեկություններ 17-18-րդ դդ. Արևելյան Հայաստանի վարչա-տնտեսական կառուցվածքի, խանական իշխանության հարկային համակարգի, Էջմիածնի վանական հաստատության երկրի կյանքում ունեցած դերի, նրա տնտեսական կարողությունների մասին և այլն:

Նույն բնութի սկզբնաղբյուրների շարքին է դասվում Մ. Թաղիադյանցի ուղեգրական աշխատությունը:²¹ Չնայած դրանք հիմնականում վերաբերում են 19-րդ դարին, այնուհանդերձ պատմական էքսկուրսների իմաստով մեծ արժեք են ներկայացնում երկրի տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման համար:

Պետականության բացակայության պայմաններում, երբ երկրում հաստատված էր անկայուն օտար նվաճողների իշխանությունները, հայ պատմագրությունը հանդես եկավ հիշակարանների ու ժամանակագրությունների կերպարանքով:²² Դրանց հեղինակները, լինելով նկարագրվող դեպքերի ժամանակակիցը, հաճախ նաև այդ դեպքերի ականատես, հաղորդում են չափազանց ճշգրիտ տեղեկություններ մեզ հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ:

²⁰ Վաղարշապատցի Յարութիւն Արարատեանի կեանքը, Թիֆլիս, 1892, տե՛ս նաև Богданов А. Жизнь Артемуса Арапатского, угодника селения Вагаршапат близ Горы Арапат, СПб, 1813.

²¹ Թաղիադյանց Մ., ճանապարհորդութիւն ի Հայս, հ. 1, Կալկաթա, 1847 (այսուհետև՝ Թաղիադեանց Մ.):

²² Դիւան հայոց պատմութեան, Գ, Ժ, հրատարակեց Գիւտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912 (այսուհետև՝ Դիւան): Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, կազմեց Խաչիկյան Լ. Ս., եր. 1955, մասն Բ, կազմեց Խաչիկյան Լ., եր., 1958, մասն Գ, եր. 1967 (այսուհետև՝ Ժե դարի հիշատակարաններ): Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Ա, կազմեցին Հակոբյան Վ., Հովհաննիսյան Ա., եր., 1974թ. հ. Բ, կազմեց Հակոբյան Վ., եր., 1978 (այսուհետև՝ Ժե դ. հիշատակարաններ): Մանր ժամանակագրություններ, հ.1, կազմեց Հակոբյան Վ., եր., 1951, հ. 2, կազմեց Հակոբյան Վ., եր., 1956 (այսուհետև՝ Մանր ժամանակագրություններ):

Որպես կոնկրետ նյութ պարունակող սկզբնաղբյուրներ թեմայի ուսումնասիրման համար գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում վիճական արձանագրությունները:²³

Դրանք պարունակում են հարուստ տեղեկություններ ժամանակի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, մասնավորապես եկեղեցական հողատիրության ու վանական տնտեսության պատմության վերաբերյալ:

Առանձնակի կարևորություն ունեն ԶԶ հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «Կաթողիկոսական դիվան» անունը կրող ֆոնդում պահվող վավերագրերը:²⁴ Ժամանակի սոցիալ-տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներին վերաբերող բազմակողմանի ու հարուստ փաստական նյութի պարունակությամբ, դրանք չունեն իրենց հավասարը: Հատկապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Էջմիածնի վանական հաստատության ելքն ու մուտքը պատկերող վավերագրերը: Դրանք վերաբերում են եկեղեցական հողատիրությանը, վանքապատկան ու վանքահպատակ համայնքների բնակչությանը, այդ համայնքները եկեղեցական այս կամ այն թեմի մեջ հաստատելուն: Այս առումով ուշագրավ է մատյանների տեղեկությունները վանքապատկան գյուղացիության սոցիալական իրավիճակին, նրա ավատական կախման բնույթի մասին: Դրանք հավաստում են, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում ճորտական հարաբերություններ գոյություն չեն ունեցել, որ գտնվելով տնտեսական կախման մեջ, գյուղացիները երբեք հողատերերի սեփականությունը չեն հանդիսացել և որ դասակարգային ներհակությունները նրանց միջև առաջացել են միայն տնտեսական հողի վրա: Այստեղ միաժամանակ տեղեկություններ կան ջրատիրության ու ջրի օգտագործման կարգի, երկրագործական կուլտուրաների մշակության, անասնապահական զբաղմունքի և շատ այլ հարցերի մասին: Երկրի տնտեսական կյանքին վերաբերող մատյանների տվյալների ուսումնասիրումը բերում է այն հաստատ համոզման, որ երկիրը գտնվելով օտար տիրապետության տակ՝ չի զրկվել տնտեսական իր ինքնուրույնությունից, չի վերածվել նրանց վարչական ու տնտեսական սիստեմի դիմագուրկ կցորդի:

²³ Կոստանյանց Կ., Վիճական տարեգիր, Պետերբուրգ, 1913 (այսուհետև՝ Վիճական տարեգիր):

²⁴ ԶԶ Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, 142, 241, 242, 252, 258 (այսուհետև՝ Մատենադարան, Կթղ. դիվան), Վավերագրերի մի մասը հրատարակվել է Արախամյանի Զ. կողմից, տես «Կավածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների մասին արխիվային վավերագրեր», կազմեց Արախամյանը Զ., Եր., 1941 (այսուհետև՝ Կավածագրեր):

Պակաս կարևորություն չունեն նաև նույն բնույթի այն վավերագրերի ուսումնասիրությունները, որոնք պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվի ֆոնդերում:²⁵

Իրենց պարունակած հարուստ ու հավաստի տեղեկություններով վստահելի սկզբնաղբյուրներ են նաև Մատենադարանի առանձին ձեռագրերը:²⁶ Նրանց հաղորդած տեղեկությունները երկրի թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական կյանքի մասին ավելի որոշակի ու կոնկրետ են և ուշադրության արժանի:

Դեպքերի հաղորդման հավաստիության տեսակետից ուսումնասիրության համար կարևորվում են օտար գրավոր սկզբնաղբյուրները: Դրանց մեջ առանձնանում են պարսկերեն վավերագրերը, որոնք գիտական հրատարակման գործում մեծ է Զ. Փափազյանի վաստակը: Ընդարձակ առաջաբաններով ու հարուստ ծանոթագրություններով կազմած նրա «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը»²⁷ անունով ժողովածուները հարուստ նյութ են պարունակում ինչպես հայ եկեղեցու աթոռանիստ կենտրոնի ու մնացած վանական հաստատությունների, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի 15-17-րդ դդ. սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին: Այդ վավերագրերի արժեքը նրանում է, որ դրանք անմիջականորեն և ստույգ կերպով արտացոլում են իրականությունը, արձանագրում կառավարության քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած բոլոր փոփոխությունները, հուսալի են թվականների, անունների և ընդհանրապես փաստական նյութի տեսակետից:

Օգտագործել ենք նաև պարսկերեն սկզբնաղբյուրների Ս. Ջալալյանցի,²⁸ Զ. Շահխաթունյանցի,²⁹ Ս. Սմբատյանցի,³⁰ Զ. Տեր-Հովհանյանի,³¹ Ս. Բարխուդարյանցի³² և Զ. Աճառյանի³³ կողմից հայերեն թարգմանված օրինակները:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 1-7:

²⁶ Մատենադարան, Ձեռագրեր (համարական հաջորդականությամբ) 736, 1488, 1760, 2527, 3031, 7092, 7757, 7823, 8185:

²⁷ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, 1, Հրովարտական, պր. 1 (Ժե-ժՁ դդ.), կազմեց Փափազյանը Զ. Դ., Եր., 1956, պր. 2)1601-1650թթ.), Եր., 1959 (այսուհետև՝ ՄԴՀ), Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր, 2, Կավածագիր, պր. 1 (ԺԴ-ԺՁդդ.), կազմեց Փափազյանը Զ. Դ., Եր., 1968 (այսուհետև՝ ՄԴԿ):

²⁸ Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա-Բ, Տփղիս, 1858 (այսուհետև՝ Ջալալեանց Ս.):

²⁹ Շահխաթունեանց Զ., Ստորոգութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատա, հ. 2, Էջմիածին, 1892 (այսուհետև՝ Շահխաթունեանց Զ.):

³⁰ Սմբատեանց Ս., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ զաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ զաւառն, Վաղարշապատ, 1895 (այսուհետև՝ Սմբատեանց Ս.):

³¹ Տեր-Հովհանեան Զ., Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու, որ յԱսպահան, հ. Ա-Բ, Նոր Ջուղա, 1880-1881:

Պարսկերեն սկզբնաղբյուրների մեջ իր առանձնակի տեղն ունի շահ Աբաս I-ի քարտուղար Իսքանդար Մուհեթիի «Թարիխ-ի ալամ ի արաի Աբասի» աշխատությունը, որը արևելագետ Վ. Մինորսկու կողմից թարգմանված է անգլերեն «Tahkirat al-muluk» վերնագրով:³⁴ Այն հիմնականում վերաբերում է Սեֆյան իրանի վարչական կարգերին, միաժամանակ ընդարձակ վկայություններ հաղորդելով երկրի ագրարային հարաբերությունների ու Անդրկովկասյան տիրությունների տնտեսական կյանքի մասին:

Օտարալեզու սկզբնաղբյուրների մեջ կարևորվում են նաև թուրքական³⁵ ու վրացական³⁶ աղբյուրները, որոնց հաղորդած տեղեկությունները հողատիրության ձևերի, հարկային համակարգի, բնակչության սոցիալական դրության, տնտեսական առանձին ճյուղերի մասին լրացնում են հայկական աղբյուրներին և հնարավորություն տալիս ավելի ընդգրկուն լուսաբանելու մեզ հետաքրքրող հարցերի զանազան կողմեր:

Նույն բնույթի սկզբնաղբյուրների շարքում առանձնակի արժեքավորում ունեն եվրոպական ուղեգրողների գրառումները: Ճիշտ է եվրոպացի ուղեգրողները Արևելք էին ուղարկվել իրենց կառավարությունների կողմից տրված կոնկրետ առաջադրանքներով, ինչպես նաև կաթոլիկ հաստատությունների կողմից տրված կոնկրետ հանձնարարականներով, այնուհանդերձ, չնայած իրենց գործունեության հստակ միտումնավորությանը, հաճախ հաջորդում են ճշգրիտ տեղեկություններ մեզ հետաքրքրող հարցերի մասին:

Հարկ է նշել, որ նրանք հիմնականում հյուրընկալվել են էջմիածնի վանական հաստատությունում և իրենց նոթագրություններում թողել են հայ հոգևոր կենտրոնի, ինչպես ագրարային հարաբերություններին վերաբերող, այնպես էլ նրա տնտեսական կյանքին առնչվող վկայու-

թյուններ: Դրանց շարքում առանձնանում են Ժ. Շարդենի,³⁷ Ժ. Տավերնիեի³⁸ ու Ս. Օլեարիուսի³⁹ երկերը: Նույն բնույթի սկզբնաղբյուրների շարքում կարևորվում են նաև վենետիկցի ճանապարհորդներ Կատերինո Ջենոյի, Ջոզեֆա Բարբարոյի, Ամբրոսիո Կոնտարինիի, Ջիովան Մարիա Անջիոլելլոյի, Վինչենցո դ'Ալեսանդրիի, անգլիացիներ Անթոնի Ջենկինսոնի ու Ջոն Նիուբերիի նոթագրությունները, որոնց գիտական վերհանման ու բնագրին հարազատ հայերեն թարգմանության գործում անգնահատելի է Հովհ. Հակոբյանի վաստակը:⁴⁰

Որպես սկզբնաղբյուր կարևոր արժեք ունեն նաև Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո ցարական աստիճանավորների կողմից երկրի տեղազննման արդյունքներն ամփոփող փաստագրական ժողովածուներն ու առանձին հետազոտություններ:⁴¹ Դրանց շարքում հատկապես կարևոր է Ի. Շոպենի ուսումնասիրությունը, որը չնայած վերաբերում է 19-րդ դ. 30-50-ական թթ., այնուհանդերձ հեղինակի կողմից առանձին հարցերի վերաբերյալ կատարած պատմական էքսկուրսները խիստ ուշագրավ են մեզ հետաքրքրող թեմայի ուսումնասիրման առումով:⁴² Հատկապես կարևորվում են էջմիածնի վանական հաստատության ագրարային հարաբերություններին ու տնտեսական կյանքի մասին Շոպենի հայտնած վկայությունները:

Բնարկվող թեմայի լուսաբանման գործում զգալի ներդրում ունի հայ պատմագիտությունը, որի առանձին ներկայացուցիչներ իրենց ուսումնասիրություններում մասնակի կամ էլ հպանցիկ անդրադարձել են խնդրո առարկա հարցին: Հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմության գիտական հետազոտության գործում առաջին փորձը կատարել է Մ. Չամչյանը, որը իր «Պատմութիւն հայոց» մեծածավալ աշխատության երրորդ հատորում հայ պատմիչներին վերաշարադրելու մեթո-

³⁷ J. Chardin, Voyages du chevalir Chardin en Perse et autres Lieux du L'Orient, voe 1-5, Paris 1811 (այսուհետև՝ Chardin).

³⁸ Tavernier J.B, Les six voyages de Jean Babtist Tavernier en Perse et aut Indes, Paris, 1681 (այսուհետև՝ Tavernier).

³⁹ Подробное описание путешествия Голитонского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636, и 1639 годах, составленное секретарем посольства Агамом Олираем, СПб, 1906 (այսուհետև՝ Олеару).

⁴⁰ Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, Եր., 1932:

⁴¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 1 Тифлис, 1881 (այսուհետև՝ Сборник материалов). Материалы для описания экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. 1, Тифлис, 1885 (այսուհետև՝ Материалы): Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края т. 4, Тифлис, 1888 (այսուհետև՝ Свод материалов): Гакстгаузен А. Закавказского край, т.1, СПб, 1856.

⁴² Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852 (այսուհետև՝ Шопен И.).

³² Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ.Բ, Թիֆլիս, 1907 (այսուհետև՝ Բարխուդարեան Մ. նց):

³³ Աճառյան Հ., Վավերագրեր հայ-պարսկական հարաբերությունների մասին, Եր., 1927:

³⁴ Tadhmirat al-muluk, a manuab of Safavid administration, by V. Minorsky, London, 1943 (այսուհետև՝ Tadhmirat al-muluk).

³⁵ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. 2, կազմեց Սաֆրաստյան Ա.Խ., Եր., 1964 (այսուհետև՝ Թուրքական աղբյուրներ), հ.3, էվլիա Ջելեբի, Ուղեգրություններ, Եր., (1967) այսուհետև էվլիա Ջելեբ, Օսմանյան օրենքները Արևելյան Հայաստանում (16-17-րդ դդ.) Կանոնադրություններ, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Սաֆրաստյանի Ա. Խ. և Ջուլալյանի Մ.Կ., Եր., 1964 (այսուհետև՝ Օսմանյան օրենքները):

³⁶ Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Եր., 1936, հ. 9, Եր., 1956:

դով, օգտագործելով միաժամանակ առկա մյուս սկզբնաղբյուրները, շարադրել է հայ եկեղեցու պատմությունը՝ լայն ընդգրկումով ժամանակաշրջանի քաղաքական անցուդարձի հետ:⁴³

Անգնահատելի է Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի դերը հայոց եկեղեցու պատմության ուսումնասիրման գործում: Ինչպես նշում է նա իր «Հայոց եկեղեցին» աշխատության նախաբանում, ինքը նպատակ է հետապնդել «Հայոց եկեղեցին իւր իսկական տեսակետն ունենալով, անոր բնութիւնը ճշտութեամբ բացատրել, անիկայ օտարներուն հաւատարմութեամբ ծանօթացնել, անոր նկատմամբ տարածուած սխալ տարածայնութիւնները պարզել»:⁴⁴ Այդ նպատակից էլ ելնելով՝ հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է հայոց եկեղեցու ներքին կառուցվածքը: Հատկապես կարևորվում է աշխատության հավելվածի բաժինը, ուր ճշգրտումներով տրված են կաթողիկոսների ժամանակագրությունն ու թեմերի վիճակագրությունը:

Վանական եկեղեցական հողատիրության, վանական հաստատության ու վանքապատկան գյուղացիության սոցիալ-իրավական փոխհարաբերությունների հարցերին է անդրադարձել Ս. Եղիազարովը:⁴⁵ Համադրելով Արևելյան Հայաստանի խանական ժամանակաշրջանի հողային հարաբերությունների վերապրուկները միջնադարյան Եվրոպայի ու Ռուսաստանի հողային հարաբերությունների հետ, նա գտնում է, որ այստեղ թեկուզ մասնակիորեն գոյություն է ունեցել հողի մասնավոր սեփականություն: Անդրադառնալով գյուղական համայնքին Ս. Եղիազարովը իրավացիորեն հանգում է այն տեսակետին, որ համայնքը այն հավաքական կազմակերպություն էր, որի վրա էր դրված հարկերի ու տուրքերի ժամանակին գանձումը և որ այն հանդիսանում էր գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման հիմնական օղակը:

Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում Հ. Մանանդյանի նախընթաց ամբողջ գործունեության վերջնական արդյունքն է «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» աշխատությունը, որի երրորդ մասը նվիրված է 12-15-րդ դարերին:⁴⁶ Աղբյուրների մանրագնմին վերլուծությամբ Հ. Մանանդյանը բացահայտել է քաղաքական այն իրադրությունը, որի պայմաններում հնարավոր դարձավ Մայր Աթոռի ղեկավարությունը Սսից տեղափոխել Էջմիածին:

⁴³ Միքայել Չամչեան, Պատմութիւն հայոց, Կ. Պ., Վենետիկ, 1786 (այսուհետև՝ Չամչեան Ս.):

⁴⁴ Մաղաքիա Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 3 (այսուհետև՝ Օրմանեան Ս.):

⁴⁵ Егуазаров С., Сельская община, Казань, 1883 (այսուհետև՝ Егуазаров С.):

⁴⁶ Մանանդյան Հ., Երկեր, Կ. Պ., 1977 (այսուհետև՝ Հ. Մանանդյան):

Կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը Սսից Էջմիածին համարելով «ազգային խոշոր նշանակություն» ունեցող երևույթ, Լեոն իր «Հայոց պատմություն» աշխատության երրորդ հատորի առաջին և երկրորդ գրքերում հայ և օտար սկզբնաղբյուրների ու գիտական գրականության լայն ընդգրկմամբ շարադրել է Հայաստանի 16-18-րդ դդ. քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքի պատմությունը:⁴⁷ Լուսաբանելով հայ ժողովրդի քաղաքական ու ազգային ազատագրական կյանքում հայ հոգևոր կենտրոնի ունեցած դերը՝ Լեոն իրավացիորեն նշում է, որ նրա ջանքերով «ազգային ոգին պահպանվում էր հեռավոր ու կորած անկյուններում»: Հեղինակը միաժամանակ ուսումնասիրել է Հայաստանում հաստատված ագրարային հարաբերությունների էությունը և այդ ֆոնի վրա տվել վանական-եկեղեցական հողատիրության առանձնահատկությունները: Հարկ է նշել, որ այս հարցում Լեոն վկայակոչել է հիմնականում Ի. Շոպենի, Իվանենկոյի, Ս. Ջելինսկու և Ս. Եղիազարովի որոշ դրույթներ և հարցի նոր մեկնաբանությունների որևէ նշանակալի փորձ չի կատարել: Աշխատության առանձին էջերում անդրադառնալով հայ գյուղացիության սոցիալ-իրավական դրությանը, Լեոն լուսաբանում է նաև գյուղական համայնքի կառուցվածքին վերաբերող մանրամասնություններ:

Թ. Ավդալբեգյանը առաջիններից մեկն է, որ առանձին ուսումնասիրության բնագավառ դարձրեց 17-18-րդ դդ. Արևելյան Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների պատմությունը:⁴⁸ Առանձին նշանակություն տալով եկեղեցական հողատիրության ուսումնասիրությանը, հեղինակը մանրամասնորեն անդրադարձել է եկեղեցու հողային տիրույթների ընդարձակման պայմաններին, նվիրաբերված ու գնված հողատարածությունների տնօրինման կարգին, եկեղեցական կալվածքների ապահարկության իրավունքին, ավատական հողային ռենտային և այլն: Հարկ է նշել, որ ագրարային հարաբերություններին վերաբերող առանցքային որոշ հարցերում Թ. Ավդալբեգյանը տալիս է երկիմաստ պատասխաններ: Օրինակ՝ չի կարելի համաձայնվել սրությամբ վիճարկվող հողի մասնավոր սեփականության հարցում Թ. Ավդալբեգյանի մի ընդհանուր ձևակերպման հետ, թե «հողի սեփականացումն արտադրության մեջ անմիջական մասնակցություն չունեցող խավերին հողագործի արտադրած արդյունքից որոշ բաժին ունենալու իրավունք էր տալիս»:⁴⁹ Նշենք, որ նույնաման իրավունքից օգտվում էին նաև պետական ծառայության մեջ գտնվող բարձրաստիճան անձնավորություն-

⁴⁷ Լեո Երկերի ժողովածու, Կ. Պ., 1969, Կ. Պ., 1973 (այսուհետև՝ Լեո):

⁴⁸ Ավդալբեգյան Թ., Բահրան և մյուսքը 17-18-րդ դդ. «Նորք», Գ. 2-րդ, Եր., 1923: Երկրագործական հավելյալ արդյունքի նորման 17-18-րդ դդ. և 19-րդ դ. սկզբներին, «Նորք», Գ. 3-րդ: Ար-ի քուրան ջրանցքը Պարսկաստանում և համանուն ար-ի քուրան հարկը, ՊԲՀ, թիվ 1, Եր., 1958:

⁴⁹ Ավդալբեգյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Եր., 1969, էջ 427:

ները, որոնք չունեն հողի մասնավոր սեփականության իրավունք: Արևելյան Հայաստանի իրանական տիրապետության ժամանակաշրջանի ագրարային հարաբերությունների պատմության վերլուծությանն է նվիրված Ս. Մարկոսյանի աշխատությունները, որոնցում իրենց լուսաբանում են գտել նաև վանական-եկեղեցական հողատիրությանը վերաբերող մի շարք հարցեր:⁵⁰

Ժխտելով հողի մասնավոր սեփականության գոյությունը, նա գրտնում է, որ հողը բաժանված չէր առանձին սեփականատերերի միջև և որ այն կազմում էր խաների, բեկերի ու մելիքների պետականորեն կազմակերպված խմբական սեփականություն: Հենց հողի պետական սեփականության առկայությամբ էլ նա ժխտում է ճորտության գոյությունը ուշ-միջնադարյան Հայաստանում: Նա 17-18-րդ դդ. վերաբերող տվյալների հետազոտման հիման վրա գալիս է այն եզրակացության, թե Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն իրենց էությամբ ֆեոդալական լինելով հանդերձ, իրենց արտահայտության ձևերով չեն համընկնում կլասիկ ֆեոդալիզմի արտահայտության ձևերի հետ:

Աղբյուրագիտական հիմք ունենալով հիմնականում Ս. Երևանցու «Զամբռ» աշխատությունը, Բ. Հարությունյանը լուսաբանում է էջմիածնի վանական հաստատության 17-18-րդ դդ. սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմությունը:⁵¹ Եթե ժամանակի ագրարային հարաբերությունների վերաբերյալ նրա հայտնած տեսակետները ավելի հիմնավոր են և վիճահարույց տեսքով կարելի է ընդունել կամ մերժել, ապա տնտեսական և այլ բնույթի մի շարք հարցեր անընդունելի են: Օրինակ, չի կարելի համաձայնվել այն մտքին, թե էջմիածնի տնտեսության վերականգնումը և հետագա զարգացումը հնարավոր դարձավ «Գյուղացիության չունևոր շերտի դաժան չափագործման» միջոցով: Կամ, հեղինակի կարծիքով էջմիածնի վանական տնտեսությունը հիմնված էր վարձու աշխատուժի օգտագործման վրա, որն էլ մատնացույց է անում ավատական կարգերի քայքայումը: Էջմիածնի վանական տնտեսության 17-18-րդ դդ. ագրարային հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրմանն է նվիրված Ս. Պողոսյանի «Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում 17-18-րդ դդ. և էջմիածինը որպես

խոշոր կալվածատեր» սովորածավալ հոդվածը:⁵² Հիմնականում ճիշտ վերլուծելով մուլքի, որպես մասնավոր հողային սեփականության արտահայտման հիմնական տեսակի էությունը, հեղինակը հետևելով Բ. Հարությունյանին հանգում է այն սխալ կարծիքին, թե էջմիածնի վանական տնտեսությունում լայն չափերով կիրառվող վարձու աշխատուժի օգտագործումը քայքայում էր ավատական արտադրահարաբերությունները և ճանապարհի հարթում կապիտալիզմի զարգացման համար:

Արևելյան Հայաստանի հիմնական մասը կազմող Երևանի խանության 18-րդ դ. վերջին երկու տասնամյակների պատմության լուսաբանմանն է նվիրված Վ. Գրիգորյանի մենագրությունը:⁵³ Օգտագործելով բազմաթիվ հայտնի և անհայտ արխիվային նյութեր, հեղինակը աշխատության առաջին գրքում վերլուծության է ենթարկում խանական վարչական սիստեմը և տալիս ագրարային հարաբերությունների ընդհանուր պատկերը: Միաժամանակ, ուշադրության են արժանի հեղինակի այն դիտարկումները, որոնք վերաբերում են էջմիածնի վանական հաստատության տնտեսական կյանքին:

Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դնելով բազմաթիվ հայտերի և օտար տպագրված և անտիպ նյութեր Աշ. Հովհաննիսյանը հանգամանորեն լուսաբանելով հայ ազատագրական մտքի դեգերումները 15-18-րդ դդ.՝ մանրամասնորեն վերլուծում է նաև նշված ժամանակահատվածի ավատական հարաբերությունները՝ կատարելով մատենագիտական ու ժամանակագրական կարևոր ճշգրտումներ:⁵⁴ Վեր հանելով հայ եկեղեցու ու նրա աթոռանիստ կենտրոնի դերը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման գործում, նշելով այդ ուղղությամբ նրա արգասաբեր գործունեությունը, Աշ. Հովհաննիսյանը միաժամանակ լուսաբանում է հայ եկեղեցու իրավական դրության, նրա սոցիալ-տնտեսական վիճակի մի շարք մանրամասնություններ: Դրվատելով Մովսես Տաթևացու և Հակոբ Ջուղայեցու վերանորոգչական գործունեությունը՝ հեղինակը միաժամանակ լուսաբանում է նրանց լուսավորչական ջանքերը, որի նպատակն էր հակազդել դասալքման ու բարոյալքման այն գործընթացին, որ ծավալվել էր վանական միջավայրում 15-16-րդ դդ.:

Լուսաբանելով 18-րդ դ. առաջին քառորդի հայ ազատագրական շարժման պատմությունը՝ Պ. Հարությունյանը անդրադառնում է նաև

⁵⁰ Մարկոսյան Ս., Հողային հարաբերությունները Անդրկովկասի խանություններում ռուսական տիրապետության նախօրյակին, ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», գ.1, Եր., 1936: Ագրարային հարաբերությունները Արարատյան երկրում 17-18-րդ դդ. և 19-րդ դ. առաջին քառորդում, Եր., 1959: Ռուսաստանին միանալու նախօրյակին Արևելյան Հայաստանի հողատիրության և ճորտատիրության հարցի շուրջ, ՊԲՀ, թիվ 3-4, Եր., 1961:

⁵¹ Арутюнян Б. М., Крупное Монастырское хозяйство в Армении в 17-18 вв., Ер. 1940: Նույնի, Վարձու աշխատանքը Երևանի խանության մեջ 18-րդ դ. և 19-րդ դ. առաջին քառորդում, ՊԲՀ, թիվ 1, Եր., 1959 (այսուհետև՝ Арутюнян Б. М., Крупное Монастырское хозяйство).

⁵² Պողոսյան Ս., Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում 17-18-րդ դդ. և էջմիածինը որպես խոշոր կալվածատեր, Երևանի պետական, համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 13, Եր., 1940 (այսուհետև՝ Պողոսյան Ս., Եկեղեցական հողատիրությունը):

⁵³ Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում, Եր., 1958:

⁵⁴ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2-րդ, Եր., 1959 (այսուհետև՝ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ):

երկրի ագրարային հարաբերություններին:⁵⁵ Վկայակոչելով Ի. Պետրուշևսկու եզրակացությունները, Պ. Հարությունյանը բացառապես վանական-եկեղեցական հողատիրության օրինակով հիմնավորում է մուլքի, որպես մասնավոր հողային սեփականության առկայությունը Արևելյան Հայաստանում:

Տնտեսագետ Հ. Թումանյանը վկայակոչելով մուլքերի օտարումը ու ժառանգումը հաստատող որոշ վավերագրեր, ամփոփել է, թե «մուլքադարությունը Հայաստանում երևան է եկել փոշիացած հայկական ֆեոդալիզմի փլատակների վրա, փոխարինել է ֆեոդալական հողատիրությանը»:⁵⁶ Ըստ էության չկատարելով փաստական նյութի ինքնություն վերլուծություններ, հեղինակը խիստ ընդհանուր գծերով (9 էջի սահմաններում) փորձել է ներկայացնել նաև էջմիածնի վանական տնտեսության 17-18-րդ դդ. պատկերը:

Հ. Փափազյանի ուսումնասիրություններում ի մի ամփոփված հարուստ պատմական փաստական նյութերը որոշակի լույս են սփռում հայ ժողովրդի պատմության 16-18-րդ դդ. ամենակնճռոտ հարցերի լուսաբանման վրա:⁵⁷

Արգասաբեր աշխատանքի արդյունք հանդիսացող նրա «Ագրարային հարաբերությունները Արևելյան Հայաստանում 16-17-րդ դդ.» ուսումնասիրությունը, որը շարադրված է հայկական ու պարսկական սկզբնաղբյուրների հիման վրա, չափազանց կարևոր է Արևելյան Հայաստանի սեփյան տիրապետության ժամանակաշրջանի ագրարային հարաբերությունների ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության ուսումնասիրման համար:⁵⁸ Բացահայտված է հողային սեփականության

⁵⁵ Арутюнян А.Т., Освободительное движение армянского народа в первой четверти 18 в., М., 1954 (այսուհետև՝ Арутюнян А.Т., Освободительное движение).

⁵⁶ Թումանյան Հ.Ե., Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմություն, Եր., 1960:

⁵⁷ Փափազյան Հ., Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, Հայաստանի ԳԱ «Տեղեկագիր», թիվ 8, Եր., 1955: Նույնի՝ Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 5, Եր., 1960: Նույնի՝ К вопросу о техническом значении налогового термина "Малиджахат", "Известия" АН Армении, серия общ. наук, N 2, Եր., 1961. Նույնի՝ Շարիաթական իրավական նորմերը և հողի ֆեոդալական սեփականության հարցը Արևելքում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ. թիվ 12, Եր., 1960: Նույնի՝ Ջրատիրության մասին դիվանական վավերագրերը և շահ Սաֆիի 1638թ. հրովարտակը, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 12, Եր., 1973: Նույնի՝ Այգիներն ու այգետեղերը ըստ հայերեն և պարսկերեն կալվածագրերի, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ. թիվ 1, Եր., 1982: Նույնի՝ Սոֆիայի Կիրիլ և Մեֆոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, ՊԲՀ, թիվ 3, Եր., 1984:

⁵⁸ Папазян А.Д., Аграрные отношения в Восточной Армении в 16-17-вв. Եր. 1972 (այսուհետև՝ Папазян А.Д. Аграрные отношения).

էությունը, լուսաբանված է եկեղեցական հողատիրության պատմությունը, վեր է հանված երկրի հարկային համակարգի առանձնահատկությունները և այլն:

Տպագիր ու ձեռագիր նյութերի մանրագնին հետազոտությամբ ուսումնասիրելով Երևան քաղաքի պատմությունը՝ Թ. Հակոբյանը իր աշխատության 2-րդ մասում Հայաստանի մայրաքաղաքի սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի լուսաբանմամբ ընդհանուր գծերով տվել է երկրի ագրարային հարաբերությունների էությունը, պարզաբանել քաղաքում կառուցված վանքերի ու եկեղեցիների պատմությունը և դրան զուգընթաց վեր հանել էջմիածնի հոգևոր կենտրոնի խաղացած դերը:⁵⁹

16-18-րդ դդ. թուրք-իրանական հարաբերությունների առնչությամբ հայ ժողովրդի պատմության մի շարք կարևոր էջերի լուսաբանման են նվիրված Մ. Ջուլալյանի աշխատությունները:⁶⁰ Թեև դրանք հիմնականում վերաբերում են Արևմտյան Հայաստանին, միաժամանակ լայն զուգահեռներ են անցկացված Արևելյան Հայաստանի թե՛ քաղաքական կյանքի և թե՛ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների վերաբերյալ: Ուշադրության են արժանի հեղինակի դիտարկումները Արևմտյան Հայաստանի թեմերից հոգուտ էջմիածնի գանձվող հասույթների, էջմիածնի և Աղթամարի կաթողիկոսությունների հակամարտության, 17-րդ դարի երկրորդ կեսին Արևմտյան Հայաստանում էջմիածնի գերիշխանությունը սահմանափակելու կամ դրանից խսպառ ազատվելու վերաբերյալ:

10-16-րդ դդ. Արցախի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմության գիտական հետազոտության գործում կարևորվում է Բ. Ռէլուբաբյանի «Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դդ.» մենագրությունը,⁶¹ ուր հեղինակը հենվելով սկզբնաղբյուրների ու հայագիտական երկերի մանրակրկիտ հետազոտության վրա, լուսաբանել է «Հայոց Արևելից կողմանց» կաթողիկոսության կենտրոնատեղի Գանձասարի վանքի հետ կապված մի շարք հարցեր: Այս առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հեղինակի դիտարկումները էջմիածին-Գանձասար փոխհարաբերությունների մասին:

Իրանական տիրապետության վերջին շրջանում Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրության, երկրի արտաքին քաղաքական կացության, հասարակական տարբեր հոսանքների ու նրանց նպատակադրումների վերաբերյալ հարցերն է քննարկված Վ. Դիլոյանի մե-

⁵⁹ Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800թթ.), Եր., 1972:

⁶⁰ Ջուլալյան Մ., Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը օսմանյան կայսրության մեջ, Եր., 1966: Նույնի՝ Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., Եր., 1980 (այսուհետև՝ Ջուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը):

⁶¹ Ռէլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դդ., Եր., 1975:

նագրությունում:⁶² Եթե աշխատությունում ընդհանուր գծերով տրված է Արևելյան Հայաստանի 19-րդ դ. սկզբի տնտեսական հարաբերությունների պատկերը, ապա «Էջմիածնի վանական տնտեսությունը 19-րդ դ. սկզբին» հոդվածում առավել հանգամանորեն վերլուծված է վանական հաստատության տնտեսական կյանքը:⁶³

Արևելյան Հայաստանի նոր շրջանի ագրարային հարաբերությունների պատմաքննական վերլուծությանն է նվիրված Ս. Ալեքսանյանի մենագրությունը:⁶⁴

Աշխատությունում իբրև երկրի ագրարային համակարգի կարևոր առանձնահատկություն ընդգծվում է հողային սեփականության պետական ձևի գերիշխումը, որը ըստ հեղինակի խոչընդոտում էր առաջադիմական տեղաշարժերը տնտեսական կյանքում:

Հայաստանի 14-րդ դ. վերջին քառորդի և 15-րդ դ. ժամանակահատվածի պատմության ուսումնասիրությանն է նվիրված Գ. Կիրակոսյանի աշխատությունը:⁶⁵ Հեղինակը մատենագրական, վիմական և այլ աղբյուրների համադիր քննությամբ պարզաբանել է քաղաքական այն իրադրությունը, որի պայմաններում հնարավոր դարձավ Էջմիածին տեղափոխել Ամենայն Հայոց ընդհանրական աթոռը:

Քննարկվող հարցին մասնակի մոտեցում է ունեցել և օտար պատմագրությունում, որի մեջ առանձնանում են Ի. Պետրուշևսկու ուսումնասիրությունները:⁶⁶ Դրանցում հեղինակը աղբյուրագիտական լայն հիմքի վրա հանգամանորեն քննում է հողային սեփականությանն ու ավատական ռենտային վերաբերող հարցերը: Առարկելով Ս. Մարկոսյանին, Ի. Պետրուշևսկին ցույց է տալիս, որ Անդրկովկասյան խանություններում հիմնականում տիրապետել է ֆեոդալական հարաբերությունների միևնույն տիպը և որ մուլքը լայն իմաստով նախ հողային մասնավոր սեփականություն էր, նեղ իմաստով՝ հողային ռենտայի արտահայտման ձև: Անդրադառնալով գյուղացիության սոցիալ-իրավա-

կան դրությանը՝ հեղինակը նաև Էջմիածնի վանական հաստատության ու վանքապատկան գյուղացիության փոխհարաբերության օրինակով փորձում է լուսաբանել գյուղացիության ավարտական կախման բնույթը: Նա գտնում է, թե Սեֆյան տիրապետության սահմաններում առկա են եղել ճորտատիրական հարաբերություններ և որ գյուղացիների հողին ամրացնելու գործընթացը կապված է եղել դեռ թաթար-մոնղոլական քոչվոր ցեղերի տիրապետության, քոչվորական ֆեոդալիզմի սոցիալ-իրավական հարաբերությունների և գործող նորմերի հետ:

Սեֆյան տիրապետության սահմաններում ագրարային հարաբերությունների պատմության լուսաբանմանն է նվիրված Ն. Ֆիլրոզեի ուսումնասիրությունը:⁶⁷ Հեղինակը նաև հոգևոր հաստատությունների հողային սեփականության օրինակով հիմնավորում է մուլքի, որպես մասնավոր հողասեփականության հիմնական տեսակի առկայությունը:

Տարալեզու սկզբնաղբյուրների համադիր քննությամբ Ա. Նովոսելցևը լուսաբանել է 17-18-րդ դդ. Արևելյան Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների էությունը:⁶⁸ Նրա կարծիքով, հողային սեփականության զարգացումը, մասնավորապես Հայաստանում, բազմիցս ընդհատվում էր և դրանով թուլացնում մասնատերերի տնտեսական նախաձեռնությունը:

Պակաս հետաքրքրություն չի ներկայացնում Ա. Ռախմանի աշխատանքը,⁶⁹ ուր շահ Աբաս 1-ի կենսագիր Իսքանդար Մունշիի երկի համակողմանի վերլուծությամբ փորձ է արվում գնահատել Անդրկովկասյան խանությունների թե՛ քաղաքական և թե՛ սոցիալ-տնտեսական կյանքին առնչվող մի շարք հարցեր:

Հայերեն լեզվի իմացությունը հնարավորություն է ընձեռել Ս. Մամեդովին օգտագործելու հիմնականում հայկական աղբյուրներ՝ 17-18-րդ դդ. Իրանի Անդրկովկասյան տիրույթների սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրման համար:⁷⁰ Ուշագրավ են հեղինակի եզրակացությունները հողատիրության տեսակների, մասնավոր հողային սեփականության, վանական-եկեղեցական հողատիրության աճի ու զարգացման մասին և այլն: Սակայն որոշ հարցերում հեղինակը կատարում է նպատակային շեղումներ: Մասնավորապես, երբ փորձ է արվում Ադրբեջան անվան տակ ընդգրկել թե՛ Շիրվանի, թե՛ Թավրիզի և թե՛ Ղարաբաղի խանությունների տարածքները, ինչպես նաև Նախիջևանի խանության Շարուրի ու Ջանգեզուրի

⁶² Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դ. առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989:

⁶³ Դիլոյան Վ., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը 19-րդ դ. սկզբին, «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», Եր., 1971, էջ 153-180:

⁶⁴ Ալեքսանյան Ս., Արևելյան Հայաստանի նոր շրջանի ագրարային հարաբերությունների պատմությունը, Եր., 1991:

⁶⁵ Կիրակոսյան Գ., Հայաստանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմենական ցեղերի արշավանքների շրջանում, Եր., 1997:

⁶⁶ Петрушевский И., Вакфные имения Ардебильского Мазара 17в,)Труды института им. А. Бакиханова АН Аз. ССР Т. 1, Баку, 1947: Նույնի Персидские официальные документы как источник по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении 16-начале 19 вв. Проблемы источниковедения кн. 3, А. 1940: Նույնի՝ Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в 16-начале 19вв. А, 1949 (այսուհետև՝ Петрушевский И., Очерки).

⁶⁷ Фильрозе Н. к вопросу о формах земельной собственности в государстве Сефевидов "Очерки по новой истории стран Среднего Востока" М. 1951.

⁶⁸ Новосельцев А.П., Пути развития феодализма М., 1972: Նույնի՝ Города Азербайджана и Восточной Армении в 17-18 вв "История СССР" N 1, М., 1959.

⁶⁹ Рахмани А., Тарих-и алам фай-и Аббаси как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960.

⁷⁰ Мамедов С. А. Исторические связи азербайджанского и арманского народов во второй половине 17 первой 18 вв., Баку 1977.

շրջանները: Նախ նշենք, որ 17-18-րդ դդ. «Աղբրեջանի տարածք» հասկացողությունը, ինչպես նշում է Ս. Մամեդովը, գոյություն չունեի որպես ինքնուրույն վարչական միավոր: Եվ բացի այդ, ինչպես վկայում են աղբյուրները, Երևանի խանության վարչական բաժանումը 17-18-րդ դդ. համապատասխանում էր Այրարատի և Սյունիքի գավառներին, իսկ 18-րդ դ. վերջերին Երևանի խանությանն է միացել նաև Նախիջևանի խանությանը ենթական Շահուլի մահալը:

Տալով թեմայի գիտական մշակման համառոտ պատմությունը, կամենում ենք նշել, որ աշխատությունը շարադրելիս օգտվել ենք նաև Լ. Տիգրանովի,⁷¹ Ե. Շահագիզի,⁷² Վ. Բոդյանի,⁷³ Վ. Բայբուրդյանի,⁷⁴ Ա. Զամբարյանի,⁷⁵ Պ. Բուդկովի,⁷⁶ Ն. Դուբրովինի,⁷⁷ Ն.Դ. Միկլուխա Մակլայի,⁷⁸ Մ. Արունովայի և Կ. Աշրաֆյանի⁷⁹ ուսումնասիրություններից, ուր արժարժված են մեզ հետաքրքրող թեմայի հետ առնչություն ունեցող մասնակի մի շարք հարցեր:

⁷¹ Тигранов Л., Из Общественно-экономических отношений в Перси, СПб, 1909.

⁷² Շահագիզ Ե., Հին Երևանը, Եր., 1931:

⁷³ Բոդյան Վ., Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972:

⁷⁴ Байбуртян В.А., Армянская колония Новой Джульфы в 17 в. (Роль Новой Джульфы в ирино-западноевропейских политических и экономических связях), Ер., 1969.

⁷⁵ Զամբարյան Ա., Առևտրական հողագործության աճի պատմությունից Երևանյան մահանգում, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», թիվ 12, Եր., 1954:

⁷⁶ Бутков Л., Материалы для Новой Истории Закавказья с 1722-1803 год, т. 2, СПб, 1869.

⁷⁷ Дубровин Н., История война и владычества на Кавказе, т. 2, СПб, 1886.

⁷⁸ Миклухо-Миклоя Н., К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1587-1629) советское востоковедение т. М, 1949.

⁷⁹ Арунова М. и Ашрифян П., Государство Надир-шаха Ашира М., 1958.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը XV-XVIII դարերում

Հայաստանում թուրքմենական կարա-կոյունլու և ալ-կոյունլու ցեղերի շուրջ հարյուրամյա տիրապետությունը և վարած տնտեսական քաղաքականությունը երկիրը հասցրին կործանման եզրին: Այդ ցեղերի բախումները և նրանց հետևանքները նվազ դաժան չէին քան սելջուկների ու մոնղոլների բոլոր արհավիրքները: Տարիներ շարունակ սրի ու գերության էր մատնվում խաղաղ ազգաբնակչությունը ողջ Հայկական Լեռնաշխարհում «ի յամեհին չար և ի դառն և ի նեղութեան ժամանակի, յորում ամի բոլոր աշխարհս հայոց՝ ի յառ և ի յաւարի, ի սուր և ի գերութիւն մատնեցաւ վասըն ծովացեալ մեղաց իմոց և ի ձեռս անաւրէն և անիծյալ ազգին նետողաց», - դառնացած գրում է Թովմա Արեղան 1425 թ. Կարա-կոյունլու Իսքանդարի կողմից Վանի գրավման առիթով, Աղթամարում գրված ավետարանի հիշատակարանում: Նույն անցքերը արձագանք են գտել նաև Թովմա Մեծոփեցու մոտ հետևյալ խոսքերով «Եւ երկիր. եւ աշխարհ ամենայն գերեօք, լալով, սգով եվ կոծով»:¹ Օգտվելով անիշխանության պայմաններից Հայաստանի տարբեր շրջաններում թուրքմենական և քրդական առանձին ցեղապետեր հաստատել էին իրենց տիրապետությունը: Թեև Իսքանդարը ստեղծել էր ինքնիշխան պետություն, թեմուրիդներն իրենց հերթին փորձում էին պահպանել իրենց գերիշխանությունը Լանկ-Թամուրի նվաճած երկրների վրա: Մի կողմից թեմուրիդների և, մյուս կողմից Հայաստանում ինքնագլուխ դարձած ցեղապետերի միջև տեղի էին ունենում անընդմեջ կռիվներ: Ինչպես վկայում է 1425 թ. գրված հիշատակարանը, Ալ-կոյունլուների առաջնորդ Օսմանը հարձակվելով Արճեշի ու Արծկեի շրջանների վրա, կոտորել ու գերի է տարել տեղի բնակչությանը:² Հաջորդ, 1426 թ. գարնանը, Թովմա Մեծոփեցու վկայությամբ, Արծկեի շրջանը ենթարկվել է նոր ավերածության, երբ Բաղեշի քրդերի առաջնորդությամբ գրավել են քաղաքը ու բնակչությանը ենթարկել կողոպուտի և ավերածության:³ Մեծոփեցու վկայությամբ նույն բախտին է արժանանում նաև Թոխատի, Սեբաստիայի, Խարբերդի ու Դերջանի բնակ-

¹ Տե՛ս Լալայան Ե., Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1915, էջ 353:

² Թովմա Մեծոփեցի, էջ 121:

³ Տե՛ս Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 353:

⁴ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 85:

չությունը, ուր 1435 թ. այցելում է Իսքանդարը:⁵ Պակաս ավերիչ հետևանքներ չունեցան ներքին երկպառակտական կռիվները, որոնք շարունակական երեվոյթներ էին: Նման մի բախման պատկեր է նկարագրում Թովմա Մեծոփեցին, երբ Իսքանդարի ու նրա եղբոր Ջիանշահի միջև 1436-1437 թթ. ծագած կռիվներից ավերածության է ենթարկում Արարատյան երկիրը:⁶

Աղբյուրների վկայությամբ երկրի քայքայման պատճառներից եղել են ինչպես բազմաթիվ ու բազմատեսակ հարկերը, այնպես էլ նրան գանձման դաժան ձևերն ու ամեն տեսակի երաշխիքի բացակայությունը, երբ բնակչության կողմից վճարված գումարները նույն այդ վճարողներից երկրորդ, երրորդ անգամ չեն գանձվի: Ահա թե ինչ է ասում այդ մասին ժամանակի գրիչներից մեկը. «Եւ ի հասանէլ ի պահս առաջնաւորաց դարձեալ միաբանեալ արարին խորհուրդ և գնացին ասպատակաւ ի գաւառն Մանժկերտու և անդ է (եօթն) դշլաղ զամեն ի սուր քաշեցին: Եւ զոչխարն ամեն և զտաւարն առին և բերին յԱրժէշ: Եւ դարձեալ նոր ոճիր գործեցին և յԱրժէշ, զինչ որ յԱրժէշ, և այլ աւելի: Դճ (400)բիւր մալ ուզեցին, յաւուր բարիկենդանին, որ և անկաւ մամէն գլուխ ԴՌ (4000) դեկան, և յամեն գութան ժՌ (10000) դեկան: Եւ ողորմելի քրիստոնեայքն ոչ գիտէին թե զինչ արացեն: Եւ դիմեցին չար կատաղիքն ի վերայ (2) տան, մէկ հանօլայ (փոխանակագրով դրամ պահանջող) և բազում տանջանօք չարչարէին՝ կախէին, ծեծէին և ոչ գտանէր դրամ, վասն որոյ թէ հոգւոյ էր և թէ մարմնոյ, թէ ի վերայ հողոյք թէ ի ներքև հողոյ, թէ գինդ է, թէ մատանի է, թէ լանջանոց է, թէ ոսկի է, թէ արծաթ, զամեն զինչ ունէին տուին, և դեռ ոչ կարացին ազատել: Եւ անողորմն իմամացիքն մտանէին ի տներն, զինչ որ գրաստ կայր, և գէր տաւար, զամեն առին և քանցին»:⁷

Առավել սոսկալի էր բնակչության բռնի տեղահանությունը, երբ երկրի տարբեր հատվածներ, գրկվելով աշխատող ձեռքից ամայանում էին: Նկարագրելով Խարբերդի ու Դերջանի շրջանների 1436թ. Իսկանդարի կազմակերպած բռնագաղթը, Թ. Մեծոփեցին գրում է «Եւ էին աւորք դառնաշունչ և դժնդակ օդոյն ծմերային. և յետ աւուրց յանկարծակի ծին սաստիկ եկն ի վերայ նոցա. և ի գիշերին յույնմիկ աղեցաւ երկիրն. և բազում քրիստոնեայք պաղեալ մեռանէին»:⁸ Սյունիքի ամայացման մասին նույնպես ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Թ. Մեծոփեցին: Նա հայտնում է, որ սյունյաց իշխան Սմբատ Օրբելյանի որդին՝ Բեշքենը, և նրա որդի Ռուստամը, որի երկիրը շարունակ ավերվում էր Իսկանդարի և Լանկթամուրի որդի Շահռուխի միջև մղվող կատաղի կռիվներից «Առեալ զամենայն կողմն Սիւնեաց և զամենայն գա-

ւառա շրջակայ մերձ ի Սիւնիս, աւելի քան զ6000 քրիստոնեայ տունս և ազատեալ ի Շահ-ռուխեն հասոյց ի կողմն վրաց»:⁹

Ահավասիկ, նման պայմաններում չափազանց կարևորվում էր հայոց եկեղեցու դերը, քանզի պետականության կորստից հետո ժողովուրդը կաթողիկոսության մեջ էր որոնում այն, ինչը կորցրել էր: Եվ ինչպես ճիշտ նկատում է Լեոն. «Կաթողիկոսությունն այդ ժողովրդի միակ ազգային իշխանությունն էր, որ եկեղեցու միջոցով և մասնավոր եկեղեցու համար՝ կատարում էր ազգի զանազան մասերը միացնողի, հավաքողի խոշոր դերը»:¹⁰ Այս առումով նա կապված էր աշխարհիկ իշխանության հետ կատարելով քաղաքական իշխանության առանձին ֆունկցիաներ:

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, երբ հայ ժողովուրդը պետական կազմավորման մակարդակի հասավ Կիլիկիայում, այնտեղ տեղափոխվեց և ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը, որի իրավունքները տարածվում էին ողջ Հայոց աշխարհի վրա: Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը 1066 թ. աթոռանիստ դարձրեց Կիլիկիայի սահմանների մոտ գտնվող Ծամնդավը: Ավելի ուշ աթոռանիստը տեղափոխվեց Մախ Սև լեռան Կարմիր վանքը (1105-1116), ապա Ծովք (1116-1147), այնուհետև՝ Յոնկլա (1147-1292) և վերջապես Գրիգոր 7-րդ Անավարզեցին 1293 թ. այն տեղափոխեց մայրաքաղաք՝ Սիս: Կիլիկիայում իր գոյատևության ընթացքում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ողջ գործունեությունը դրսևորվում է ժողովրդի ինչպես ներքին (հոգևոր, դպրության, մշակութային) այնպես էլ արտաքին (քաղաքական-միջպետական, դավանական-միջպետական եկեղեցական հարաբերությունների) կյանքի ոլորտներում: Թեև սկզբում հայ-քաղքեղոնական, ապա նաև հայ-կաթոլիկ դավանաբանական խնդիրների շուրջ ընթացող վեճերը Հայոց կաթողիկոսության գործունեության մեջ կարևոր տեղ էին գրավում, ու չնայած գահակալներից ոմանք Բյուզանդիայի ու կաթոլիկ եվրոպայի աջակցությունն ու համակրանքն ստանալու նպատակով նահանջեցին հայոց եկեղեցու դավանաբանական դիրքերից՝ այնուհանդերձ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը կարողացավ անաղարտ տանել հայ առաքելական լուսավորչական եկեղեցու օրենքները՝ ապահովելով հայոց եկեղեցու ամբողջական անկախությունը:

Կիլիկիայի հայկական թագավորություն անկումից հետո (375 թ.) հրամայական դարձավ կաթողիկոսության տեղափոխումը: Անդրադառնալով տեղափոխության խնդրին՝ Լեոն սխալմամբ կարծում է, թե Սսի կաթողիկոսարանը ամեն տեսակ շահատակությունների ասպարեզ դարձավ, որ սրբավաճառությունն այլանդակ չափեր էր ընդունել, որ կաշառքի-համար փող չունեցող եպիսկոպոսացուն իր կարգը գրավ էր դնում կաթողիկոսի մոտ և այդպիսով ձեռնադրություն ստանում: Այնու-

⁵ Նույն տեղում, էջ 104:

⁶ Նույն տեղում, էջ 107:

⁷ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 128:

⁸ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 104-105:

⁹ Նույն տեղում, էջ 117-118:

¹⁰ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 130:

հետև մեղադրվում է Կոստանդին 6-րդ Վահկացի կաթողիկոսը, որի կարգադրությամբ 1439 թ. առանց եկեղեցական ժողով գումարելու իր կողմից ներկայացուցիչներ ուղարկեց Ֆլորենցիայի եկեղեցական ժողովին, որոնք պաշտոնապես, հայ եկեղեցու անունից ընդունեցին կաթողիկոսությունը:¹¹ Իրականում պատճառն այն էր, որ պետականության կորստից հետո, կաթողիկոսությունը, զրկվելով հուսալի պաշտպանությունից, բազմիցս ենթարկվում էր օտար իշխանությունների հալածանքներին: Հայոց կաթողիկոսությունը կորցրել էր իր քաղաքական հենարանը, իսկ կաթողիկ եկեղեցու ունեցությունների դեմ մղած երկարամյա պայքարի ու երկրամասում հայ բնակչության հետզհետե նոսրացման պատճառներով քայքայվել էր նաև տնտեսապես: Ծանր էր վիճակը նաև հոգևոր-մշակութային կյանքում: Դրությունը ավելի վատթարացավ, երբ 1426 թ. հետո, երբ Կիլիկիայի վերջին հայ իշխանավոր Կոստանդինը թողեց Սիսը և բազմահազար արտագաղթողների հետ ապաստանեց Կիպրոսում: Քաղաքական ու տնտեսական այդպիսի աննպաստ պայմաններում Հայոց կաթողիկոսությունն անգոր էր օտար երկրներում գոյացած հայկական գաղթօջախների հետ մշտական մշակութային կապեր հաստատելու, ուսումնական կենտրոններ ստեղծելու և տարասփյուռ զանգվածներին ազգային ավանդույթներով շաղկապելու գործում: Մեկուսանալով Կիլիկիայում՝ այն կտրվել էր բնաշխարհի ժողովրդից, նրա համար կորցրել քաղաքական և կրոնական երբեմնի կենտրոնի նշանակությունը: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքները՝ հայ հասարակական-քաղաքական, եկեղեցական ու մշակույթի առաջադեմ գործիչները դեռևս 14-րդ դ. վերջերից ցանկանում էին Հայոց կաթողիկոսությունը տեղափոխել ավելի ապահով վայր: Հարկ է նշել, որ այս գործի նախաձեռնողը հանդիսացավ Գրիգոր Տաթևացին, որն անհաշտ պայքար էր մղում լատինամոլության ամեն տեսակ դրսեվորումների դեմ: Նրա գործի շարունակողները հանդիսացան Թովմա Մեծփեցին և Հովհաննես Հերմոնեցին: Նրանց հաջողվեց համոզել Աղթամարի հակաթուր կաթողիկոս Ջաքարիա Գ-ին, որը ցանկություն ուներ ժառանգելու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռը: Հարկ է նշել, որ 1272 թ. Աղթամարի կաթողիկոսությունը ժառանգած նշանավոր Սեֆեդիյան ավատական տան ներկայացուցիչները, ունենալով զինական ուժեր, կարողացան օտար նվաճողներից պաշտպանել ոչ միայն կաթողիկոսական աթոռը, այլև ողջ Վասպուրականը: Եվ ինչպես հետագայում կտեսնենք, նույն Ջաքարիա Գ-ին հաջողվում է Կարա-կոյունլու Ջեհանշահի օժանդակությամբ իր գահակալության տակ կարճ ժամանակով միավորել Էջմիածնի և Աղթամարի կաթողիկոսությունները: Իսկ մինչ այդ Մեծփեցին և Հերմոնեցին շրջաբերականորեն դիմում են հայ հոգևոր ու աշխարհիկ երևելիներին՝ նպաստելու իրենց մտադրության իրականացմանը: Հուշագիր ուղարկվեց նաև Սսի Հայոց կաթողիկոս

¹¹ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 130-131:

Գրիգոր Մուսաբեկյանին. «... գրեցին եպիսկոպոսունք և վարդապետիք առ Գրիգոր Մուսաբեկեանց և հրաւիրեցին գալ յԷջմիածին»:¹² Թեև կաթողիկոսը հրաժարվեց մասնակցել Էջմիածնում գումարվող ժողովին, այնուամենայնիվ ստիպված էր համակերպվել: Հաջողվեց ստանալ նաև Երևանի կուսակալ Յաղուբ բեկի համաձայնությունը, որը Մեծփեցու կայությամբ անձամբ առաջնորդեց պատվիրակներին ընտրության վայրը՝ Էջմիածին «փողով և թմբուկով»:¹³ Օտար տիրակալի՝ հայ պատվիրակության նկատմամբ ունեցած այս բարեհոգար վերաբերմունքը պատճառաբանվում է այն հանգամանքով, որ վերջինս պակաս շահագրգռված չէր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը Արարատյան Աշխարհում տեսնելու, որը նրան կտար հուսալի հենարան:

Էջմիածնի մեջ գումարված ազգային ընդհանուր ժողովը տեղի ունեցավ 1441թ. մայիսին, որին ըստ Մեծփեցու մասնակցում էին 300-ից ավելի պատվիրակներ հոգևոր և աշխարհիկ դասից. «ազատք և որդիք ազատաց, ձեռնաւորք և տանուտերք», այդ թվում հանվանե՝ 4 արքեպիսկոպոս «Գրիգոր Եպիսկոպոս Արտագ գաւառի՝ առաջնորդ ուխտին Թաղևոսի, Շմաւոն Եպիսկոպոս Սիսականի՝ առաջնորդ ուխտին Տաթևու, Գրիգոր Եպիսկոպոս՝ առաջնորդ Հաղբատայ, Յովհաննէս Եպիսկոպոս՝ առաջնորդ Բջնոյ որք էին առաջնորդք չորից աթոռոյ, որոց հաւանութեամբ լինէր ընտրութիւն կաթողիկոսի»¹⁴, 13 եպիսկոպոս, 15 վարդապետ, ինչպես նաև այլ հոգևորականներ, տանուտերեր, ձեռնավորներ: Որոշ բարձրաստիճան հոգևոր գործիչներ էլ ինչ-ինչ պատճառներով չկարողանալով մասնակցել, ուղարկել էին իրենց համաձայնագրերը: Քանի որ Սսի Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Մուսաբեկյանը հրաժարվել էր ներկայանալ և վերաօծվել, ուստի առաջադրվել են այլ թեկնածուներ: Առաջադրվեցին Աղթամարի կաթողիկոս Ջաքարիան, Հավուց Թառի եպիսկոպոս Ջաքարիան, Արտագ գավառի արքեպիսկոպոս Գրիգոր Ջալալբեկյանը և Վայոց ձորի Հերմոն վանքի վանահայր Հովհաննես Հերմոնացի վարդապետը: Հավանաբար կողմերից և ոչ մեկը չի հավաքում անհրաժեշտ քվե պարունակող ծայրեր, ուստի և որոշում են կաթողիկոս ընտրել չեզոք մի անձի: Ընտրությունը կանգ է առնում Ակոռի գյուղի ս.)Հակոբ վանքի վանահայր Կիրակոս վարդապետ Վիրապեցու վրա: 32 տարի շարունակ նա եղել էր Խոր-Վիրապ վանքի վանահայրը, որտեղից և ստացել էր «Վիրապեցի» անունը: Վիրապեցուն օծում են եպիսկոպոս և հաստատում Ամենայն հայոց կաթողիկոսական գահին: Այսպիսով, դարավոր դեգերումներից հետո՝ Ամենայն Հայոց ընդհանրական աթոռը վերահաստատվեց Էջմիածնում, որը քաղաքական ու ազգային-պատմական նշանավոր իրադարձություն էր հայ ժողովրդի կյանքում: Վիրապեցին, որ բնութագրվում է «այդ խո-

¹² Չամչեան Մ., հ. Գ, էջ 486: Նաև Յիշատակարան, էջ 68:

¹³ Թովմա Մեծփեցի, Յիշատակարան, էջ 68:

¹⁴ Թովմա Մեծփոցի, նույն տեղում: Նաև՝ Չամչեան Մ., հ. Գ, էջ 486-487:

նարի և հեզահոգի, զգաստ ի անս իւր խիստ ի ճգնողական վարս, խոհական խորհրդով և վարժ յիմաստս աստվածային գրոց»¹⁵ արտահայտություններով, հովվապետության հենց առաջին օրվանից ձեռնամուխ է լինում բարենորոգչական աշխատանքների իրականացմանը «ձեռն էարկ և ի շինութիւն վանորէից և եկեղեցաց և նորոգեցաւ զտաճարն էջմիածնի, ևս և Զոփսիսմեայ և Գայիանեայ. և ջանայր վայելչացուցանել զաթոռն, և ի յանգորրու պահել զառաջնորդս ազգին»¹⁶ Վիրապեցին փորձում է արգելել մեռոնի վաճառահանման գործընթացը և այն դարձնել միայն էջմիածնի մենաշնորհը. «մի ոք իշխեսցէ յայսմ հետէ աստուածավաճառութիւն առնել, այսինքն զմեռոնն կամ զքահանայութիւնն վաճառել»¹⁷ Այնուհանդերձ, Վիրապեցուն չհաջողվեց կացությանը տիրապետել և երկու տարի անց նա ստիպված էր հրաժարական տալ: Երևանի կուսակալ Յաղուբ խանի համաձայնությամբ կաթողիկոս առաջադրվեց Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանը (1443-1465 թթ): Գրիգոր Ջալալբեկյանը («Մակվեցի») ավելի փութաշանորեն շարունակեց Վիրապեցու շինարարական-բարենորոգչական գործունեությունը «փոյթ կալաւ ի գլուխ տանիլ զնորոգութիւն ի շինութեոցն, յորս բուռն հարեալ էր Կիրակոս և յաւել ևս նորոգել զվանս էջմիածնի, ժողովեալ ի նպաստ այսօր ամի բազում դրամս յիշխանաւորացն հայոց»¹⁸ Քաջ գիտակցելով, որ էջմիածնի հեղինակության բարձրացման համար անչափ կարեւոր է նրա տնտեսական կարողությունների ընդլայնումը, Մակվեցին ձեռնամուխ եղավ կալվածական հարստություն ձեռք բերելուն: Անդրադառնալով Մակվեցու կողմից 7 գյուղերի (Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթռինջ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Քրիաջլու, Մուղնի) սեփականության իրավունքի ձեռք բերմանը, Լեոն սխալմամբ այն տարանջատում է վերջինիս կաթողիկոսական տարիների վրա:¹⁹ Իրականությունը այն է, որ դեռևս 1431թ., երբ Գրիգորը պաշտոնավարում էր այլ վայրում, Իսքանդարի արքունիքում բարձր դիրքի արժանացած («գերափառ բարձրիշխան, հռչակաւոր, մերձաւորագույնն մեծին փառիշահի, բարձրապաշտօն մեծ վեզիրն, գլխաւոր արքունու խորհրդական»)՝²⁰ Ամիր Ռուստամը, որը Օրբելյան նշանավոր տոհմից էր, օգտվելով իրեն ընծեռնված հնարավորություններից ձևակերպել է նշված գյուղերի վաճառքը և ապա գնող Գրիգոր Մակվեցու կողմից դրանք նվիրել վանքին: Պետք է ենթադրել, որ Ռուստամ Օրբելյանը ցանկություն է ունեցել Այրա-

րատյան աշխարհում ստեղծել հայկական վասալ իշխանություն, ինչպես նաև ամուր նյութական հենարան ստեղծել եկեղեցական համագալին կենտրոնի համար:

Ընդհանուր առմամբ Մակվեցին ևս անկարող գտնվեց տիրապետել իրադրությունը: Ավելին, նա չկարողացավ նույնիսկ օգտվել Ջհանշահի՝ դեպի կաթողիկոսական աթոռն ունեցած հանդուրժողական վերաբերմունքին: Կաթողիկոսական իշխանությունը վերացավ այն բանից հետո, երբ վերջինիս կարգադրությամբ Արիստակես վարդապետը նշանակվեց փոխանորդ «...նեղեալ ի բռնութիւն այլազգեաց՝ որիք պահանջէին բազում հարկս ի հայրապետանոցէ, և ոչ կարելով առանձինն տանիլ զվիշտս ազգի տառապանաց՝ ընտրեա իւր գործակից զմն ի վարդապետաց Արիստակէս անուն. յանձն արարեալ ի ձեռս նորա զհոգ արտաքին կառավարութ՝ կարգեաց զնա փոխանորդ և երկրորդ իւր»:²¹ Նման պատճառաբանությունը դարձյալ խոսում է կաթողիկոսի անվճռականության մասին: Փորձելով արդարացնել Մակվեցու այս որոշումը Մ. Օրմանյանը գրում է. «Այս կացութեան բուն նպատակն էր զանազան ազդեցիկ եկեղեցականներու փառասիրութիւնը շահիլ, իսկ օգտակար կողմը եղաւ, աթոռոյ յաջորդութիւնը ապահովել»:²² Թե ինչպես ապահովվեց աթոռի հաջորդությունը, ցույց տվեցին հետագա դեպքերը: Օգտվելով կաթողիկոսի անկարողությունից Կարապետ Եվդոկացի եպիսկոպոսը, որը ուներ Ամենայն Դայոց կաթողիկոսության հավակնություն, չճանաչելով էջմիածնի գերագահությունը 1446 թ. Սիս քաղաքում, հիմնադրում է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, որը նշանակում էր հայոց եկեղեցու պառակտում: Մակվեցու անկարողությունը հասցրեց նրան, որ 1460 թ. կաթողիկոսական փոխանորդ Արիստակոս վարդապետը ըմբոստանում է նրա դեմ և գրկում լիազորություններից «...մինչև զօրացաւ Արիստակէս, և ինքնին վարէր զիշխանութիւն հայրապետութեան»:²³ Իր հերթին Սարգիս վարդապետը, որին Մակվեցին նշանակել էր աջատարի պաշտոնում, զողանալով Լուսավորչի Սուրբ Աջը աճապարում է Թավրիզ՝ նպատակ ունենալով տեսակցել Ջհանշահին ու ստանալ նրանից կաթողիկոսական աթոռին հաստատվելու աջակցություն: Սակայն Աղթամարի Չաքարիա կաթողիկոսը կարողանում է ավելի շուտ տեսակցել Ջհանշահին և ստանալով վերջինիս կնոջ՝ Բեկում խաթունի աջակցությունը, 1461թ. հաստատվում է Դայոց Կաթողիկոսական Աթոռին: Ջհանշահի ցանկությամբ Սարգիս վարդապետը օծվում է եպիսկոպոս ու նշանակվում փոխանորդ: Նույն թվականի Ջհանշահը 12000-ոց հեծելազորով շարժվում է Բաղեշ՝ ճնշելու Միջագետքում ու Արևմտյան Դայաստանում ըմբոստացած Ակ-կոյունլու բուրքմեններին ու քրդերին: «Ընդ այնմ ժամանակին, գրում է Առաքել

¹⁵ Չամչեան Մ., հ. Գ, էջ 488:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 489:

¹⁷ Մատենադարան, Ձեռագիր 4669, էջ 203բ: Զմմտ, Թովմա Մեծփեցի, Յիշատակարան, էջ 70:

¹⁸ Չամչեան Մ., հ. Գ, էջ 431:

¹⁹ Լեո, Դայոց պատմություն, հ. 3, էջ 131: Նույնը սխալմամբ կրկնում է Աբրահամյանը Դ., տե՛ս Կալվածագրեր, էջ 12:

²⁰ Կալվածագրեր, էջ 12:

²¹ Չամչեան Մ., հ. Գ, էջ 501:

²² Օրմանեան Մ., Դայոց եկեղեցին, էջ 98:

²³ Չամչեան Մ., հ. Գ, էջ 503:

Դավրիժեցիին, -եղև ցասնուլ փատշահին ի վերայ ամիրային Բաղիշու և բարկութեամբ առաքեաց դ (4) զօրագլուխս երկոտասան հազար հեծելազօրոք ի վերայ քաղաքին իսլաթայ, և գնացեալ աւարեալ քանդեցին զնա և բազում աւար ի մի ժողովեալ նստան ի մի ժողովեալ նստան ի վերայ բերդին և նեղէին յառնուլ զնա և զնոյն հանդերձեալ էին առնել ի Բաղեշ, և ի Մուշ, ի Խուբ և ի Սասունք և յամենայն գաւառսն նոցա»:²⁴ Հասկանալի է, որ արշավանքի ընթացքում առաջին հերթին կոտորվելու ու գերեվարվելու էր տեղի հայ բնակչությունը, որն էլ գիտակցելով Ջաքարիա կաթողիկոսն ածապարում է միջնորդի դեր խաղալ Ջհանշահի ու Բաղեշի ամիրայի միջև, մինչև որ նրան հաջողվում է: Ձգալով, որ Ջաքարիան վայելում է Ջհանշահի վստահությունը և օգտվելով այն հանգամանքից, որ վերջինս զբաղված է Շիրագում իր որդու՝ Փիր-Բուդաղի ապստամբությունը ճնշելով, Գրիգոր Մակվեցին և Արիստակես աթոռակալը իրենց հետ ունենալով մի քանի հայ երեւիներ, մեծաքանակ նվերներով 1462 թ. ուղևորվում են Նախիջևան, տեղի կուսակալ, Ջհանշահի մյուս որդի Հասան-Ալու մոտ: Խոստանալով հարկերի պարբերաբար վճարում՝ Մակվեցին հանում է նրան, որ Հասան-Ալին ուղևորվում է Արարատյան երկիր՝ Ջաքարիային հեռացնելու, ինչպես նաև կաթողիկոսության ունեցվածքը կողոպտելու նպատակով: Տեղեկանալով այդ մասին Ջաքարիան վերցնելով Լուսավորչի Աջն ու հարստությունները, ածապարում է Աղթամար: Կաթողիկոսությունը կրկին ստանձնում է Գրիգոր Մակվեցին: Վերջինիս մահից հետո, 1465 թ-ից կաթողիկոսության տեղապահի կարգավիճակով հովվապետեց Արիստակես աթոռակալը՝ տեղապահ ունենալով Սարգիս վարդապետին: Արիստակեսի աթոռակալության տարիներին կրկին արվեց հակամարտությունը կարա-կոյունլու և ալ-կոյունլու ցեղախմբերի միջև: 1467 թ. մայիսին Ջհանշահը մի խոշոր բանակով արշավեց դեպի Ամիդ, որը ալ-կոյունլուների աթոռանիստն էր: Վեց ամիս շարունակ ասպատակելով Վասպուրական աշխարհն ու Տարոնը՝ կարա-կոյունլուները այնտեղ միայն ավերածություններ ու կոտորած էին սփռում: Ժամանակի ձեռագրերից մեկը այդ մասին հայտնում է. «Արդ գրեցաւ ի թվին հայոց Ջ և Ժէ ի դառն և ի դժուար ժամանակի, զի յայսմ ամի էլ Ջհանշահի դանն ի քաղաքն շահաստանայ, որ է Թավրեզ. բազում հէնի և զաւրաք և կամէր երթալ ի վերայ քաղաքին Ամթայ և ի յերթալն ի ճանապարհին բազումք դողային ի յաիէ, զի այս Ջհանշայս բազում գաւառաց և քաղաքաց տիրէր: «...Եվ արևելք և արևմուտք ի յաիէ սրոյ սորայ դողային և մնամ թէ հիւսուս և հարաւ ի հարկուպահանջութիւն էր սորայ: ... Արդ ի չռել ճանապարհի սորա բազում գաւառք աւերեցան և բնակիչք գաւառացմն փախչէին ի յայրս և ի ծերպս վիմաց հովալլուկ մեռանէին: Եւ եկեալ եհաս ի գաւառն Տարաւնոյ ի դաշտն Մշոյ. և անդ բազում աւերս արարին զաւրքն նորա, զի բազում էին և անհամար և ոչ ճանաչէին զաստած, և ասէին, թէ ինչ է

²⁴ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 421:

քրիստոնեայն և քրիստոնէին աչք և բերան կայ: Եվ դիմեցին ի վանքն Ղազարու և զլուսարարն խորովեցին ի կրակն և նահատակեցին և անցին գնացին»:²⁵ Աղբյուրների լուրջությունը Արիստակեսի գործունեության մասին բացատրվում է նրանով, որ վերջինս ոչինչ չի ձեռնարկել հայ բնակչության կյանքը ապահովելու համար, ինչպես դա կատարեց Ջաքարիա կաթողիկոսը: 1467 թ. նոյեմբերի 20-ին ճապաղջուր գետի մոտ՝ Սանջախ կոչված վայրում, ալ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի զորքերը պարտության են մատնում Ջհանշահին, սպանում նրան, իսկ հաջորդ տարում նաև կարա-կոյունլու վերջին տիրակալ Հասան-Ալուն՝ Հայաստանի թե՛ Արևմտյան և թե՛ Արևելյան մասերում հաստատում են իրենց տիրապետությունը:²⁶

Ալ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի իշխանության հենց առաջին տարում էջմիածնի հովվապետությունը ստանձնած Սարգիս Բ Աջատարը (1469-1474 թթ.) իր գործունեությունը սահմանափակեց միայն Լուսավորչի Աջը Աղթամարից էջմիածին տեղափոխելու խնդրով: Սակայն դա հաջողվեց իրականացնել միայն 1477 թ. երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն էր Հովհաննես է աջակիրը (1474-1484 թթ): Իսկ մինչ այդ հայոց երկիրը կրկին ենթարկվեց դաժան փորձության: 1472 թ. փորձելով կանխել օսմանյան թուրքերի օրավուր աճող հզորությունը և պահել իր հեգեմոն դերը Առաջավոր Ասիայում՝ Ուզուն-Հասանը 100000-ոց բանակով Դերջանի ու Երզնկայի վրայով շարժվեց Թոխատ-Եվդոկիա ուղղությամբ: Պատերազմական գործունեությունները ուղեկցվում էին բնակավայրերի ավերմամբ, հայ բնակչության մասսայական կոտորածով ու կողոպուտով: Այդ մասին ուղղակի վկայություն ունի Ուզուն-Հասանի մոտ Վենետիկի դեսպանը՝ Կատերինո Ջենոն «Պարսկական բանակը (Ուզուն-Հասանի բանակը Հ. Թ.) մտավ Դերջան սեպտեմբեր ամսին, և հուր ու սուր տարածեց այդ յերկրում, մոտ ու հեռու, կողոպտելով և կոտորելով ժողովրդին, ահաբեկելով բնակչությանը, այնպես վոր ամեն վոք փախավ այս փոթորեցից: Յեվ անցնելով Յերզնկա և Թոխատ՝ նույն կարողությամբ ամեն տեղ այրեց քաղաքներն ու գյուղերը»:²⁷ Թեև ունեցած մասնակի հաջողություններին, Ուզուն-Հասանի ճակատագիրը

²⁵ Մատենադարան, Ձեռագիր 7751, հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 171-172:

²⁶ Հարկ է նշել, որ այդ ճակատամարտի թե՛ թվականի և թե՛ վայրի վերաբերյալ ինչպես աղբյուրներում, այնպես էլ պատմագիտության մեջ տարբեր տեսակետներ են հայտնվում, տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 168, 392, հ. 2, էջ 152, 171-172: Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ: էջ 21 Пысмаекомбу И., Государство Азербайджана в 15в., см. 168: Կիրակոսյանը Գ. կատարելով մատենագիտական ճշգրտումներ ու համադրելով պատմագիտական տարբեր տեսակետներ, իրավացիորեն այդ թիվը համարում է 1467-ը, իսկ տեղավայրը Սանջախը, Կիրակոսյան Գ., Հայաստանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմեն ցեղերի աշխավանքների շրջանում, էջ 114-217):

²⁷ Ուղեգրություններ, հ. Ա, էջ 165:

վճռվեց 1473 թ. օգոստոսի 12-ին օսմանյան թուրքերի հետ Դերջանի դաշտում տեղի ունեցած երկրորդ խոշոր ճակատամարտում, ուր նա ծանր պարտություն կրելով նահանջեց Թավրիզ:²⁸ Օսմանյան թուրքերին անցավ Մեծ Հայքի՝ Էրզրումի, Կամախի, Դերջանի ու Բաբերդի շրջանները: Ուզուն-Հասանի մահից հետո (1478 թ.) նրա ստեղծած հսկայածավալ պետությունը ապրեց ցնցումներով լեցուն մի ժամանակաշրջան, երբ նրա հինգ որդիների միջև ծավալվեց գահակալական կռիվներ:²⁹ Կարճ ժամանակահատվածով հակամարտ տիրակալները փոխարինեցին միմյանց և 15-րդ դ. վերջին ակ-կոյունլուների իշխանությունը վերջնականապես կործանվեց: Այս ընթացքում Էջմիածնի հովվապետական աթոռին բազմած Սարգիս Գ-ն (1484-1515 թթ.) իր գործունեությամբ ոչնչով աչքի չընկավ: Ավելին, ինչպես վկայում է 1499 թ. Արծկեում գրած հիշատակարանում Հակոբ գրիչը, կաթողիկոս Սարգիսի հալածանքներից խուսափելով ապաստանում է Հաղպատի վանքում:³⁰

16-րդ դ. հայ ժողովրդի պատմության ամենամռայլ իրադարձություններով լեցուն ժամանակաշրջաններից մեկն է: Հայաստանը դեռ չէր ամոքել իր վերքերը թուրք-թաթարական տիրապետության հասցրած հարվածներից, երբ նրա արևելյան ու արևմտյան հատվածները կրկին դարձան ավերիչ պատերազմների թատերաբեմ՝ այս անգամ աշխարհակալական մոլուցքով տարված Օսմանյան կայսրության և անգլուսալիտանոականության միջև ծագող Սեֆյան Իրանի միջև: Կողմերից յուրաքանչյուրը ձգտում էր Անդրկովկասի նվաճումը դարձնել ոչ միայն եկամուտների աղբյուրի, այլև, որ ամենակարևորն է իր հսկողության տակ առնել Առաջավոր Ասիայի ստրատեգիական դիրքերը ու Հնդկաստանից և Միջին Ասիայից դեպի լեանտյան նավահանգիստները տանող ուղիներն ու առևտրի հանգույցները: Ինչպես վկայում է 16-րդ դ. անգլիացի ուղեգիր Ջենկինսոնը, այս պատերազմը մղվում էր հիմնականում առևտրական ուղիների համար:³¹ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի այդ երկու հզոր պետությունների միջև մուլեգին կատաղությամբ մղվող պատերազմը անասելի տառապանքներ պատճառեց հայ ժողովրդին: Պատերազմի առաջին տարվա 1501թ. իրադարձությունների մասին Հակոբ Կարնեցին գրում է. «ի թվականիս մերոյ ՋԵ (1501) զորացաւ ազգն պարսից, որ Սօֆի ասեն, որ է Ղզլպաշ, որոյ անուն թագաւորին շահ Իսմայիլ, եղեալ ի Սպահանայ և եկեալ էառ զԹավրէզ: Եվ

առաքենաց զօրս բազում երկիրս հայոցէ գերեաց, աւերեաց և ասպատակեաց բազում գիւղք և գաւառք»:³²

1508 թ. պատերազմական գործունեությունները վերսկսվում են Բաբերդի և Երզնկայի շրջաններում, որը դարձյալ ուղեկցվում է հայկական բնակավայրերի կողոպուտով ու բնակչության կոտորածով: 1514 թ. օգոստոսի 22-ին Չալդրան կոչված վայրում հաղթելով պարսիկներին՝ սուլթան Սելիմ Ահեղը ստիպեց Իսմայիլին կնքել զինադադար: Հաշտության պայմանագրի համաձայն, Իրանն ստիպված էր թուրքիային զիջել ողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքը: Սակայն հաշտությունը ժամանակավոր էր և պատերազմական գործունեությունները նոր թափով վերսկսվեցին 1530 թ.: Փոխնիփոխ հաջողություններով ընթացող ռազմական գործողությունները դարձյալ ավարտվում են հայկական բնակավայրերի ավերով, բնակչության մասսայական կոտորածով ու գերեվարությամբ: Ժամանակի թուրք պատմիչ Իբրահիմ Փեչևին հայտնում է, որ թուրքական հաղթական բանակի սարսափից քաղաքներն ու գյուղերն այն աստիճան են ամայացել, որ տեսնողին սարսափ էին պատճառում:³³ Իսկ գրեթե մեծի մասամբ իրանական զորաջոկատների հրամանատարների զինվորական մարտավարությունն էր հարձակվող ուժի առջև ստեղծել ամայի տարածություններ: Ժամանակի աղբյուրներից մեկը այդ մասին ցավով արձանագրում է «Վասն մեղացը մերոց փախուցեալ ընդ միաբանա ի յետ բազմացն. ի յանիրաւ և յանաստուած ազգեն ղզլպաշէն... զի ի ՌԱ(1552) թվին եկն բարկութամբ շահ Դահմանն (Թահմասպ-Յ.Թ.) զօրօքն իւրովք ի վրա երկրին այնմիկ և պաշարեաց զծովն բոլոր, զՎասպուրականն և զՌշտունիքն, զԲաղէշ և զՏարօնն, զԽլաթ և զԲզունիք զԲաջբերունի և զՏարբերունին, զնուս մինչ ի յԱզրում, զԱշբակ և զՄահմուտանք, ամեն առհասարակ պաշարեաց խստութեամբ ... Զբնակութիւն տեղոյն այնոցիկ քանդեցին, աւերեցին և հրմնայատակ արարին, որ ոչ մնաց քար ի վերա քարի: Թե քակէ և զբնակիչան ամենայն զոմանս անողորմ սրոյ ճարակ արեցին, և մնացեալին մազապուրծ եղեալ ի գիշերի և ոչ ի ցերեկի, ահիւ և դողութեամբ, կսկածագին սրտիւ և դառն արտասուօք և յոգոց հանելով բաժանացան ի միմիանց՝ հայր յորդոց և մայր ի դստերաց, եղբայր եղբօրէ և ազգական և սիրելի միմիանց ուղիողորմ հուռացմամբ»,- և որ ամենասարսափելին էր, շարունակում է աղբյուրը «մնացեալ փախստական ոմն ի Հորմոց տունն, ոմն ի Թուրքատունն, ի ոմն ի Գուրջատունն»:³⁴ Ժամանակակից մեկ ուրիշ գրիչ պատմում է, որ նահանջող իրանական զորքերը «չթողին շինութիւն ի կողմանց Վանայ մինչև յերզնկայ սուր և տապար ի ձեռին այսր անդր ընթացա առեալ՝ հատին զայգեստանեայս

²⁸ Լույն տեղում, էջ 265:

²⁹ Петрушевский И., Государство Азербайджана в 15в. ст. 176-177. Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 56, 60, 96, 99: Մանր ժամանակագրություններ, հ.1, էջ 194:

³⁰ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 276:

³¹ Ուղեգրություններ, հ. Ա, էջ 380-386:

³² Մանր ժամանակագրություններ, հ.1, էջ 239:

³³ Թուրքական աղբյուրներ, հ.1, էջ 33-35

³⁴ Մատենադարան, Ձեռագիր 6282, էջ 625ա-625բ:

Խլաթեայ և Արծկէոյ, և կոտորեցին զծառատունկս անտառաց և զփայտս պտղաբերս և հրծիղ արարին զարտորայս Կարնոյ»³⁵ :

1555 թ. մայիսի 29-ին Ամասիայում պատերազմող կողմերի մեջ կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Թուրքիային անցան Արևմտյան Հայաստանի գավառները, իսկ Իրանին Արևելյան Հայաստանն ու Վրաստանի մեծ մասը, ինչպես նաև Անդրկովկասի արևելյան շրջանները:

Երկրում հաստատվել էր հետամնաց վաչկատուն ցեղերի գիշատիչ տնտեսության վարչաձևը, որի պայմաններում հայ երկրագործի տնտեսությունը հետզհետե կորցնում էր իր նշանակությունը երկրի տնտեսական կյանքում: «Հողագործք և երկրագործք որք իւրաքանչիւր տեղիս գոյին, վախուցեալք ի բերդս և ի դղեակս ամրանային և ոչ կարէին առնել զերկրագործութիւն, վասն որոյ սերմանել և հնձել և կայ և կուտ բարձան ամենկին», - ցավով հայտնում է Առաքել Դավրիժեցին:³⁶ Տիրանալով երկրագործական բարձր կուլտուրա ունեցող այնպիսի մի երկրի, ինչպիսին Հայաստանն էր, իրանական ու թուրքական քոչվորական ցեղախմբերը տեղի արգավանդ հողերը օգտագործում էին հիմնականում որպես արոտատեղիներ, քանի որ նվաճողների տնտեսական քաղաքականությունը բնութագրվում էր նրանով, որ վերջիններս բոլոր միջոցները գործադրում էին երկրի տնտեսական կառուցվածքը իրենց քոչվորական կյանքի պարզունակ կառուցվածքին համապատասխանեցնելուն:

Երկրագործության անկումը, ինչպես նաև նվաճող ցեղերի կողմից արոտների անխնա օգտագործումը մեծ հարված էր հասցրել անասնապահությանը: Եթե մինչ Հայաստանի նվաճումը քոչվոր ցեղերի համար անասնապահության զարգացման միակ միջոցը հոտի բնական վերարտադրությունն էր, ապա այժմ հոտի ընդլայնման նոր աղբյուր էր նվաճած երկրի բնակչությունից բանող և մթերատու անասունների հափշտակումը:

Ծանր անկում էին ապրում առևտուրն ու արհեստը: Գյուղատնտեսության քայքայման ու քաղաքներում արհեստագործության և առևտրի վրա դրված ծանր հարկերի հետևանքով քաղաքային կյանքը լրիվ անկման էր հասել:

Ցարդ պատմական գրականության մեջ այն տեսակետն է առաջնային, թե թուրք-իրանական պատերազմների տարիներին հայ եկեղեցին և նրա աթոռամիստ կենտրոնն իրենց առաջնորդների խոհուն քաղաքականության շնորհիվ կարողացան պահպանել եկեղեցական ունեցվածքի ամբողջությունն ու դիրքը տիրող վարչա-քաղաքական սիստեմում: Իրականում մինչև 16-րդ դ. կեսերը Էջմիածնի հովվապետությունը ստանձնած Ձաքարիա Բ (2) Վաղարշապատցին (1515-1520 թթ.), Սարգիս Դ (4) Վրաստանցին (1520-1537 թթ.) և Գրիգոր ԺԱ (11)

Բյուզանդացին (1537-1542 թթ.) հիմնականում զբաղված լինելով իրենց սեփական անձերի փրկությամբ՝ անկարող գտնվեցին լուրջ գործեր ձեռնարկելու: Իրականում հայ եկեղեցին զերծ չմնաց պատերազմի պատճառած արհավիրքներից: Ինչպես տեսնում ենք 1548 թ. ձեռագրերից մեկում «...յունայն էր սուրբ աթոռն Էջմիածնի, պարծանս հայոց ազգի, քանզի միապետ էր թախթն Դաւրիժոյ Դահնամ (իմա՝ Թահնազ Հ.Թ.) փատշահն, որ հետամուտ եղև հետ խոնդքարին»³⁷: Նույն դարի ժամանակագրություններից մեկում կարդում ենք, «իսկ ՌԲ (1553) թվին դարձեալ խոնթքարն ի Ստամպոլ գնաց ի Ամասիա և եսպան զաւագ - որդին իւր, որ էր թագաւորեցուցեալ ի Ամասիա ԼՌ (30000) հեծելազօրօք և անցեալ գնաց ի վերայ շահին և ոչ ինչ կարաց առնել, բայց հաշտեցան ընդ միմեանս և դարձաւ խօնթքարն ի Ստամպոլ: Եւ ապա շահի հեծեալքն շատք ի հայոց ազգաց սպանին՝ քահանայք, եպիսկոպոսք և վարդապետք և յաշխարհականաց անթիւ անձինս կոտորեցին»³⁸:

Պետք է նկատի ունենալ, որ եթե անցյալ դարերում օտար նվաճողների դեմ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարում հոգևորականության ներկայացուցիչները ելնելով հայրենիքի պաշտպանության ու եկեղեցու շահերից, զնացել են առաջին շարքերում, իսկ առանձին դեպքերում կազմակերպել ու գլխավորել այդ պայքարը, ապա 16-րդ դ., երբ չըկար միասնական հայկական պետականություն, երկիրն էլ դեռ չթոթափած թաթար քոչվորների ասպատակությունների հետևանքները, ներքաշված էր նոր պատերազմի մեջ, բնական է, որ եկեղեցին չէր կարող խաղալ ազգի առաջնորդի դերը ազգային ազատագրական պայքարում: Այնուհանդերձ, այդ շրջանում էր եկեղեցին չէր հեռացել քաղաքական ասպարեզից, դեգերում էր եվրոպական ուղիներում՝ ազատագրության ճանապարհներ ու միջոցներ որոնելու: Դեռ 1547թ. Էջմիածնում Ստեփանոս Սալմաստեցի (1542-1564 թթ.) կաթողիկոսի գլխավորությամբ անցկացրեց մի խորհրդաժողով, որում որոշում կայացվեց պատվիրակություն ուղարկվել Արևմուտք՝ Հայաստանի դրության շուրջ բանակցություններ վարելու և կենտրոնացնելու եվրոպական պետությունների ուշադրությունը Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ: «Եւ մենք խեղճ Հայքս, - ասվում է խորհրդաժողովում կազմված աղերսագրում, - ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապանաց այլազգեմից, կու սպասեմք ձեր գալուն, ինչպէս սուրբ նախահարքն սպասէին փրկչին Քրիստոսի»:³⁹ Իննց կաթողիկոսի գլխավորությամբ էլ, որը տիրապետում էր եվրոպական լեզուներին, պատգամավորությունը եղավ Վենետիկում, Հռոմում, 1550 թ. հանդիպում ունեցավ գերմանական կայսր Կառլ 5-րդի հետ, անցավ Լեհաստան, Ռուսաստան ու վերադարձավ Էջմիածին:

³⁵ Տե՛ս Չամչեան Մ., հ. 4, էջ 514:

³⁶ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 87:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Մանր ժամանակագրություններ, հ.1, էջ 136

³⁹ Տե՛ս Ալիշան Ղևոնդ, Հայ-Վենետ, էջ 329:

Սալմաստեցու հաջորդ Միքայել Սեբաստացու (1564-1570 թթ) նախաձեռնությամբ, տակավին 1562 թ., երբ Միքայելը կաթողիկոսի աթոռակիցն էր, Սեբաստիայում գումարեց մեկ այլ խորհրդածողով, որտեղ որոշվեց դպիր Աբգար Թոխատեցու գլխավորությամբ նոր պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա: Պատվիրակության առաջ խնդիր էր դրված ա) հիշեցնել առաջին պատվիրակության հետ համաձայնեցված պարտավորությունները, բ) պարզել Արևմուտքի վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ իրենց ստանձնած պարտականությունների նկատմամբ, գ) հարց բարձրացնել հայ գաղթականների վիճակի մասին, դ) նախապատրաստել հայ կաթողիկոսների (Էջմիածնի և Սսի) ուղևորությունը Յոնն:⁴⁰ Աբգարի պատվիրակությունը, ինչպես ճիշտ նկատում է Աշ. Հովհաննիսյանը, «այս հանգամանքներում մի փորձ էր՝ հրահրելու հայոց պատմության նախաբեմից հետ քշված հին խնդիրը: Հարց էր հարուցված իսլամի դեմ կազմակերպելիք համաքրիստոնեական արշավանքի միջոցով վերականգնել ոչ միայն հայերի քաղաքական անկախությունը, այլև նրանց համազգային եկեղեցական միությունը»:⁴¹ Իսկ այն, որ պատվիրակությունների ձեռնարկումները հաջողություններ չունեցան, բացատրվում է այն պարզ պատճառով, որ կաթոլիկ Եվրոպան շահագրգռված չէր Թուրքիայի հետ առաջացնել քաղաքական լարված իրադրություն ու դրանով իսկ փակի տակ պահել Արևելքի ու Արևմուտքի առևտրական հիմնական մայրուղին:

Դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց է տալիս, որ Էջմիածնի իրավասության սահմաններում տիրող բազմիշխանության պայմաններում ոչ Գրիգոր ԺԲ (12) Վաղարշապատցին (1570-1587 թթ) և ոչ էլ կաթողիկոսական աթոռի ղեկավարությունը ստանձնած Դավիթ Դ (4) Վաղարշապատցին (1587-1629 թթ.) չկարողացան շարունակել իրենց նախորդների գործունեությունը: Ավելին, ինչպես տեղեկանում ենք ձեռագրերից մեկում, պահպանված 1574 թ. Գրիգոր Բ (2) Սեֆեդիյան «Փոքր» մականվամբ կաթողիկոսի հրովարտակից, Աղթամարի կաթողիկոսությունը իր վիճակի մեջ է փորձել մտցնել Վանի, Արճեշի, Խլաթի, Մուշի, Բաղեշի և Դիարբեքրի թեմերը: «Ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիս կաթողիկոսին (Աղթամարայ), որ և զծովու բոլորն էառ մինչև ի Մուշ»:⁴² Օգտվելով շահ Թահմասպի մահից հետո Իրանում ստեղծված անկայուն վիճակից՝ խախտելով Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը, 1578 թ. թուրքական զորաբանակը Լալա Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ, ներխուժեց Արևելյան Հայաստան. «Ի սորայ Բ (2) յամի իշխանութեանն, թագաւորն Բիւզանդիոյ, յազգաւ Յաւթմանի, Մուրատ յանուն, որ և խոնդկեար ասի, հրաման եհան զօրաց իւրոց գալ ի վերայ աշխարհիս կարմրագլխոյն: Եւ ելեալ ոմն զօրագլուխ լալայի

կոչեցեալ, բազում զօրօք եկն և եհաս ի յերկիրն յԱրարատեան»,- հայտնում է ժամանակագիրը:⁴³ Թե ինչ անասելի տառապանքներ կրեց ժողովուրդը այս արշավանքից, բավական է հիշատակել միայն Իսրայել Երեցի 1580 թ. թողած հետևյալ տեղեկությունը. «Երեկ սարդար (Լալա) փաշեն Երևան, արար փախստական Մահմատ խանն, էառ Երևան, Ծաղկունաց ծորն, Լոռ, Եղեկաց ծոր, Շարուր, Գեղագունի: Գերեցին և թալանեցին, որի հայր զորդի կանչէր, և մայրն զղուստըրն: Հայս եղուկ ազգիս Հայոց»:⁴⁴ Պատերազմի հարազատ ուղեկիցներն էին սովն ու համաճարակը, որից ցնցող մի նկարագրության հանդիպում ենք Հովհաննիսիկ Ծարեցու 1580 թ. ժամանակագրությունում, «Դարձեալ ի սոյն յամի ընդ երկուց պատժոցն՝ մահուն և սրոյն, եղև ահագին և անասելի սով սաստիկ, այնքան մինչ մարդիք գազանապես անկան ի հմայակերութիւն, վասն յորք մնալոյն, ի մահոյն և վասն անիչք և անյարկ շրջելոյն ի գերչացն: Քանզի ամենայն գաւառք Հայոց, որ ընդ իշխանութեամբ Կարմրագլխոյն կայր, քակեալ աւերեցաւ»:⁴⁵ Նույն ժամանակագրի վկայությամբ Վարանդա և Դիզակ գավառներում տեղի ունեցան նաև մարդակերության դեպքեր:⁴⁶

Քաջ գիտակցելով ստեղծված ռազմա-քաղաքական իրադրությունը՝ Իրանի երիտասարդ գահակալ շահ Աբաս 1-ը 1590 թ. մարտի - 21-ին Թուրքիայի հետ Կ. Պոլսում կնքեց հաշտության մի պայմանագիր, ըստ որի Թուրքիային անցավ ամբողջ Անդրկովկասը:

Պատերազմի ընթացքում ավերածությունից զերծ չմնացին վանքերն ու եկեղեցիները: Նկարագրելով 1584 թ. Ֆահրատ փաշայի՝ Երևանի կատարած հարձակումը, ժամանակագիրը ասում է «բազում եկեղեցիք, խաչ և տապանք քակեցին, և քարն ի բերդն տարան, քրիստոնեից ազգս ամեն թալանուեցաւ»:⁴⁷ Ինչպես տեղեկացնում է Առ. Դավրիժեցին, 1585 թ. Թավրիզի անկումից հետո, երբ նվաճված էր ողջ Հայաստանը, թուրք տիրակալները բնակչության հետ միասին անասելի ծանր հարկման ենթարկեցին և Սուրբ Աթոռը. «Հարկապահանջութիւն այլազգեաց ծանրացեալ էր ի վերայ քրիստոնեից՝ որք կեղեքէին զկեանս նոցա, որև ի կաթողիկոսէն ևս պահանջէին ինչս յոլովս»:⁴⁸ Կաթողիկոսական տեղապահ Առաքելը (1584-1586 թթ.) չկարողանալով պահանջված հարկը վճարել՝ հեռանում է Աթոռից: Նոր կաթողիկոս Դավիթ Վաղարշապատցին ևս ստիպված էր թողնել կաթողիկոսության տարածքը և շրջագայելով երկրով մեկ՝ փորձեց հավաքել պահանջված հարկագումարը: Սակայն, ինչպես Վաղարշապատցու, այնպես էլ նրա խնդրանքով

⁴⁰ «Հանդես ամսօրեայ», 1906, էջ 323:

⁴¹ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ, գ. 2-րդ, էջ 54:

⁴² Լալայան Ե., Տուգակ հայերեն ձեռ. Վասպուրականի, հ. 1, էջ 669:

⁴³ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 241:

⁴⁴ Մատենադարան, Ձեռ. 4173, էջ 85ա:

⁴⁵ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 242-243:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 244:

⁴⁷ «Էջմիածին», 1950, N11-12, էջ 87:

⁴⁸ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 8:

օգնելու հրավիրված, միաժամանակ կաթողիկոս ձեռնադրված գառնեցի հոգևորական Մելիքսեթի ջանքերը արդյունք չտվեցին, քանզի, ինչպես գրում է Առ. Դավրիժեցին, «թպետ եղեն երկու կաթողիկոսք, զի թերևս թեթևացուցանեն զպարտսն, ի ևս առաւել բազմացուցին, զի մինչ ցարդ մի էր կաթողիկոսն, և մի էր մսխող, այլ այժմ եղեն որկու կաթողիկոսք և որկու մսխողք: Արդ, եթէ ի ծախելոյն նոցա և թէ ի հարկապահանջութենէ ժամանակին, և յայլս ինչ պատճառ է, սակայն բազմացաւ, բարդեցաւ, դիզացաւ պարտքն ձեռամբ նոցա ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, և ասեն թէ մինչ ի ԾՌ (5000) դուռուշ եհաս պարտքն, և ոչ կարէին վճարել: Եւ յորժամ լինէր, որ գային տուողք պարտուցն և խնդրէին զհրեանց տուեալ պարտսն, նաև թագաւորական և իշխանական հարկահանքն յորժամ եկեալ պահանջէին զդիմոսական (զգլխահարկ) հարկսն, և կաթողիկոսքն ի չբաւորութենէ ոչ ունէին գոյք առ ի վճարել»: ⁴⁹ Վշտացյալ կաթողիկոսը (իմա՝ Դավիթ Դ Վաղարշապատեցի-Յ. Թ.), ինչպես շարունակում է Առ. Դավրիժեցին «... զերս ոչ կարէր տայր՝ հալածական լինէր և թաքէր և պահանջողացն և այնպէս հալածական և գաղտագողի կենօք կացեալ ի ժամանակս ինչ, որոյ ծանծրացեալ և տառապելի կենաց՝ որ հանապազ փախէր և թաքէր»: ⁵⁰ Կաթողիկոսների խնդրանքով Տիգրանակերտ քաղաքի վանահայր Սրապիոն Ուռհայեցի վարդապետը ստանձնում է վճարել պարտքերը, պայմանով, որ ինքը օծվի կաթողիկոս: Կայացվում է համաձայնություն «Եթե զաս և վճարես զպարտքն, քեզ լիցի աթոռն և կաթողիկոսութիւնն»: ⁵¹ Սրապիոնը Ջուղայի և Ագուլիսի վաճառականության օժանդակություն ստանալով օծվում է կաթողիկոս, իսկ պարտքի մարումը թողնում նախորդ երկուսի վրա: Բնականաբար դա առաջ է բերում խաբված երկու հոգևոր հայրապետների զայրույթը: Մելիքսեթը իսկույն մեկնում է Սպահան և հորդորում թուրքերի դեմ նոր պատերազմի նախապատրաստվող Աբասին՝ նախահարձակ լինել Արևելյան Դաշաստանի տարածքով, միաժամանակ նրան խոստանալով ակտիվ աջակցություն իր և Դավիթ կաթողիկոսի կողմից:

Շուրջ մեկ տասնամյակ լրջորեն նախապատրաստվելուց հետո, շահ Աբաս 1-ը 1603 թ. սեպտեմբերի 14-ին Սպահանից արագընթաց երթով շարժվում է Թավրիզ ու գրավում այն: Այնուհետև անցնելով Արաքսը՝ նա մտնում է Ջուղա, գրավում Նախիջևանը և պաշարում Երևանը: Նոյեմբերի 15-ին թուրքերը հանձնում են Երևանը: Աբասի նման արագ հաջողությունները բացատրվում է այն հանգամանքով, որ թուրքական համեմատաբար ծանր լուծը Անդրկովկասի ժողովուրդների մոտ առաջ էր բերում խիստ դժգոհություն և դրանից ազատագրվելու միակ միջոցը նրանք կապում էին սպասվող նոր պատերազմում Իրանի

շահի հաղթանակների հետ: Ավելին, ինչպես նշում է Առ. Դավրիժեցին. «Բազում ոմանք յաշխարհէս Ատրպատականի իշխանք և կողմնակալք, մահմետականք և քրիստոնեայք, գնացեալ էին առ թագաւորն պարսից, վասն զի յոյժ չարաչար նեղութեամբ նեղէին զնոսա ազգն օսմանցուց ծանր հարկապահանջութեամբ, և կեղեքմամբ զրկէին և կողոպտէին և հաւատոց կուռեճութիւն (խստութիւն) առնէին, և այլ բազում տառապանօք չարչարէին ոչ միայն զազգս հայոց, այլ նաև զազգս վրաց և զմահմետականաց, և վասն այնր նեղութեան զընացին առ թագաւորն պարսից, զի թերևս նովաւ դիւրութիւն գտցեն զեղծեալք ի ծառայութենէ օսմանցուց»: ⁵²

Շահ Աբասն սկսելով հարձակումը հաշվի էր առել նաև Օսմանյան կայսրությունում ստեղծված անկայուն վիճակը՝ կայսրության արևելյան վիլայեթներում գլուխ բարձրացրած Ջալալիների ապստամբությունը, ինչպես նաև ենիչերիների հուզումները մայրաքաղաք Կ. Պոլսում: ⁵³ Երեվանի գրավման հետ միաժամանակ շահի կարգադրությամբ Ալավերդի խանը զորաջոկատներով ներխուժեց Արևմտյան Դաշաստանի տարածքը՝ հրաման ունենալով տեղի բնակչությանը բռնի տեղափոխել Արարատյան դաշտավայր: Թե ինչպես կատարվեց տեղահանումը, առավել պատկերավոր նկարագրել է Առ. Դավրիժեցին «... և յարձակեցաւ ի վերայ գաւառաց աշխարհին, և զամենայն երկիրն Արծկէոյ հաւասար աւերեաց, և հրդեհ արկեալ այրեաց, և զամենայն արս կոտորեաց՝ և զինչս, և զստացուածս՝ զուստերս և զոստերս, և զկանայս յաւար և ի գերութիւն առեալ: Եւ եղեալ անտի ակն յԱրճէշ՝ և ի Բերկրի, և ի Վան, և յամենայն գաւառս նոցա արար այնպէս ... Եւ ժողովեալ զամենայն զերեալսն, և հօրանս անդէոց, և ջոկս ոչխարաց, և երամակս ծիոց, իբրև մեծ և յորդորեալ հեղեղ զամենեսեան վարեալ ածեալ բերեալ հասուցին յԵրևան ի լիութիւն բանակին Պարսից»: ⁵⁴ Փաստորեն Դաշաստանի և Անդրկովկասի փրկարարը դարձավ այդ երկրների ավերողը: Եվ զուր էին Մելիքսեթ ու Դավիթ կաթողիկոսների հույսերը: Շահը շուտով իրենց մոտ է հրավիրում նրանց և ասում «սուրորութիւն է թագաւորաց և կարգ. նաև յայտնի է ձեզ, թէ որպէս երկիրս յառաջն օսմանցուց էր, և այժմ մեր եղև, սոյնպէս և ամենայն ինչք և ստացուածք նոցա՝ որ անտէր մնացեալ են, պարտի լինիլ արքունական, այսինքն միրիմալի: Արդ առ ձեզ զան բազումք զանծք օսմանցուց՝ զոր դուք պարտք առեալ էք ի նոցունց, և պարտիք վճարել առանց իմիք պատճառի, քանզի պարտք են, և վճար գանձուցդ և գանձարանս արքունի պարտի լինիլ՝ քանզի ստացուածք օսմանցուց է. որպէս զերկիր նոցա կալաք, սոյնպէս և ամենայն ինչք նոցա միրիմալի պարտի լինել: Եւ յոր-

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 8-9:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 9:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 32-33:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 8-9:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 9:

⁵¹ Նույն տեղում:

ժամ դուք վճարեք ի գանձարանս արքունի, ես տաց ձեզ գթուղթ ազատութեան դիւանաւ և դատաստանաւ՝ թե ես առի զամենայն գանձսն՝ զոր պարտ էին դոքա, և մի ոք լիցի պահանջող ի սոցունց զի ինձ վճարեցին»։⁵⁵ Շահի կարգադրությամբ ձերբակալվում է Սրապիոն կաթողիկոսը, և միայն ջուղայեցի խոջաներից մեծ փրկագին ստանալով, նրան արձակում է։ Վերջինս մեկնում է Տիգրանակերտ, ուր և 1606 թ. վախճանվում է։

Պատերազմի ամենաաղետալի իրադարձությունը հայ բնակչությանը բռնի կերպով Իրան գաղթեցնելու Աբաս 1-ի որոշումն էր, որը հայ ժողովրդի պատմության արյունալի էջերից մեկը դարձավ։⁵⁶ Դեկավարվելով կռվի իր նախորդների տակտիկայով, Աբաս 1-ը որոշեց նախահարձակ լինել, Ջղալ-օղլի Սինան փաշայի առջև ստեղծել ամայի տարածություններ։ «Այդ ժամանակ աստծո ստվեր նորին սրբություն շահը, գրում է Աբաս 1-ի կենսագիր իսքանդար Մունշին, թշնամուն նեղը դնելու և պարտության մատնելու նպատակով, հաղթական զինվորներին գունդ առ գունդ և ջոկ առ ջոկ ուղարկեց Կարսի և Ջարիշատի երկրները, որպեսզի նրանք այրեն ու ոչնչացնեն այդ կողմերի հացահատիկը ու արոտավայրերը։ Որոշվեց, որ այն ճանապարհներում, որոնցով պետք է անցնեին թշնամու զորքերը մի քանի օրվա ճանապարհի տարածության վրա գտնվող շեն վայրերը ամայացվեն, իսկ դաշտերում գոյություն ունեցող ցանքսերից, արոտավայրերից ու բնակավայրերից ոչ մի հետք չմնա»։⁵⁷ Թե ինչպիսի բարբարոս մեթոդներով կատարվեց բռնագաղթը, բավական է մեջ բերել միայն իտալացի ճանապարհորդ Դելլա-Վալերիի հետևյալ վկայությունը. «Ինչպիսի դժբախտությունների տեղի տվեց այդ ողբերգական տեղահանումը, ինչպիսի սպանությունների, ինչքան մարդիկ մահացան սովից, ինչպիսի հափշտակումներ, աղջիկների ու կանաց բռնաբարումներ, ինչքան երեխաներ հուսահատության պատճառով խեղդվեցին կամ ջրահեղձ արվե-

ցին իրենց հարազատների աչքի առաջ, այլք սպանվեցին պարսիկ զինվորների կողմից կամ խլվեցին իրենց մոր կրծքից ու նետվեցին փողոցները՝ դառնալու համար կենդանիների սնունդ կամ դրվեցին բանակի ծիերի ու ուղտերի ոտքերի տակ։ Կազմվեցին մարդկանց ու կանանց ճամբարներ, որոնց զգալի մասը էժան գներով վաճառվեցին, ինչպես անասուններ»։⁵⁸

Հարկ է նշել, որ Աբաս 1-ի հայ ժողովրդի տեղահանման քաղաքականությունը պայմանավորված էր ոչ այնքան թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու մտադրությամբ, որքան բռնագաղթված բնակչության միջոցով նպաստելու իր տերության կենտրոնական երկրամասերի տնտեսության բարգավաճմանը։ Այդ մասին ուղղակի վկայություն ունի Առ. Դավրիժեցին «Նաև տարեալ ժողովուրդքն լինիցին նմա անգերծանելի հարկատուք ծառայք և հողագործք մինչև ցյալիտեան»։⁵⁹

Պատմագիրը շարունակում է, որ «բաժանեալ տրոհեցին ի նոցունց արհեստաւորսն զամենայն և տարան ի քաղաքն Ասպահան վասն արուեստին, որ պիտոյանար անդ ի գործս շինութեանց տան թագաւորին, և համօրէն ազգին պարսից»։⁶⁰ Հիմնավոր փաստերը շահին բերին այն համոզման, որ պարսիկների մոտ բացակայում են առևտրական ունակությունները և տեղահանված վաճառաշահ Ջուղայի բնակչությունը մեծ արտոնություններով բնակեցրեց մայրաքաղաք Սպահանի մատույցներում, ուր շուտով կառուցելով Նոր Ջուղան, հայ վաճառականները արդարացրին շահի հույսերը։⁶¹

Բռնագաղթն ու դրան ուղեկից սովը հայազրկեցին երկրի բազում շրջաններ։ Շատերն էլ ստիպված էին բռնել օտար ափերի ճանապարհները։ Ժամանակի գրիչներից Կարապետը այդ մասին հիշատակում է. «Եւ այն, որ մնաց փախեան ի Ջզիեն, ի Բաղդադ և յԱրաբստան և ի Գուռջստան և հազարէն մէկ չի դարձի յետս»։⁶² Առ. Դավրիժեցու հավաստմամբ «Եւ յայսմ ժամանակի եղեն ցիրուցան ազգն հայոց և գնացին իւրաքանչիւր ոք հանդէպ երեսաց իւրոց գտանել տեղի կելոյ և ապրելոյ։ Ոմանք յԼուռումելի, ոմանք ի Բուղդան, ոմանք ի Լեհ, ոմանք ի Կաֆայ, ոմանք ի Ժովեզերաց Պոնտոսի»։⁶³

Ինչպես հայ եկեղեցին, այնպես էլ նրա հոգևոր կենտրոնը զերծ չմընացին համաժողովրդական աղետից։ Քանդվում ու ավերվում էին վանքերն ու եկեղեցիները, կողոպտվում նրանց ունեցվածքը։ Ավելին, բռնագաղթվածների շարքերում էին ոչ միայն եկեղեցու սպասավոր-

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 27-28։

⁵⁶ Բռնագաղթման ենթարկված բնակչության թվաքանակի մասին աղբյուրները տարբեր տեղեկություններ են հաղորդում։ Ձեռագրերից մեկում միայն Արևմտյան Հայաստանից տեղահանվածների թիվը հաշվում է 60000 մարդ (Մատենադարան, ձեռ. 5315, էջ 208)։ Ըստ Առաքել Դավրիժեցու գաղթվածներից միայն 500 ընտանիք տեղավորվել են մայրաքաղաք Սպահանում և նույնքան էլ Շիրազում (Առաքել Դավրիժեցի, էջ 48)։ Աբաս 1-ի կենսագիր Իսքանդար Մունշիի հաղորդմամբ միայն Էրզրումի ու Կարսի շրջաններից տեղահանվել է շուրջ 20000 հայություն (տես՝ Рахмани, с. 101)։ Համաձայն վրացական աղբյուրների, տեղահանվել է մոտ 80000 ընտանիք (Վրաց աղբյուրներ, հ. Բ, էջ 112)։ Թերևս իրավացի է Առաքելյանը Հ., որը բաղդատելով եղած թվերը եկել է այն համոզման, որ բռնագաղթված բնակչության թիվը հասել է մոտ 500-600 հազարի, որից կեսին է հաջողվել տեղ հասնել (Առաքելյան Հ., Հանրագիտական բառարան, Թիբլիս, 1915, էջ 6)։

⁵⁷ ՄՊՀ, պր. 2-րդ, էջ 15։

⁵⁸ Տես Ջուլայան Ա., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., էջ 59-60։

⁵⁹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 38։

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 456։

⁶¹ Тер-Австрикян С., Город Джуга, Тифлис, 1937. Баўбурмян В. А., Армянская Колония Новоу Джульфы в. 17в., Ер., 1969.

⁶² Տես Тер-Аветикян С., Город Джуга, с. 48-49.

⁶³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 88։

ներից շատերը, այլըն Ռավիթ ու Մելիքսեթ կաթողիկոսները: Ճիշտ է Մելիքսեթին հաջողվեց փախչել քարավանից ու ապաստանել Էջմիածնում, սակայն Սուրբ Աթոռի ավերակ վիճակը տեսնելով ստիպված էր մեկնել Երևան: «Բայց 'ի չոել անդ ժողովրդոց 'ի պարս, Մելիքսեթ կաթողիկոս հնարիվք իմն փախուցեալ 'ի կես ճանապարհէ ենկ Էջմիածին. և գտեալ զթաքուցեալ և զգերծեալ եպիսկոպոսունս և զարեղայս՝ նստաւ անդ ամիսս ինչ. բայց քանզի անապատ էր դարձել տեղին, ելեալ անտի գնաց յերևան»:⁶⁴

Նկատի ունենալով, որ Մելիքսեթը մեկնելով Երևան բարձիթողի է մատնել կաթողիկոսական աթոռը, բարձրաստիճան հոգևորականության մի մասը դիմում է Սպահանում վերաբնակվող Ռավիթ կաթողիկոսին՝ վերադառնալու և տեղում հայրապետի աշխատանքները կազմակերպելու խնդրանքով: Սակայն Ռավիթ վերադարձով էլ չի կասեցվում կաթողիկոսության շարունակվող քայքայվածությունը: Շուտով, վերջինիս հորդորներին ընդառաջ գնալով Աբաս 1-ը ձերբակալում է Մելիքսեթին՝ մեղադրելով նրան շահական հրամանները չկատարելու մեջ: Մելիքսեթն էլ իր հերթին խոստանալով շահին երեք տարվա ընթացքում միանվագ ամեն տարի 100 թուման վճարել, կրկին տեր է դառնում կաթողիկոսական աթոռին:⁶⁵ Հասկանալի է, որ Մելիքսեթին այս հանձնարարությունը մեծ հարված էր առանց այդ էլ քայքայված կաթողիկոսության համար: Հենց դա նկատի ուներ Առ. Ռավրիժեցին, երբ գրում է. «Եւ այս եղև բեռն ծանր, և լուծ տաժանելի ու անուր անխզելի ի վերայ սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի և զուր և ի տարապարտոց. և ամենայն ազգին Հայկայ սուգ անմխիթար և տրտմութիւն անփարատելի եկեղեցականաց և աշխարհականաց»:⁶⁶ Առանց այդ էլ պարտքերի մեջ թաղված Էջմիածնի վանական հաստատությունը անկարող էր պարտապանի նոր պարտավորություններ ստանձնել: Մելիքսեթի բոլոր քանքերը բնակչությունից գումար հավաքելու ուղղությամբ, ի չիք դարձան: Կառավարության ներկայացուցիչները դաժան միջոցներ էին գործադրում գանձելու համար հիշյալ գումարը ինչպես հոգեվորականներից, այնպես էլ աշխատավորներից: Մելիքսեթի կ'գողմից նույնիսկ գրավ էին դրվել Էջմիածնի սրբությունները:⁶⁷ Ի վերջո ծանր իրավիճակից ելք չգտնելով, բազում տառապանքներից հետո վշտացեալ կաթողիկոսը հանձնելով Սուրբ Աթոռի ղեկավարությունը իր ազգական Սահակ Գառնեցի վարդապետին, դիմում է փախուստի, ապաստանելով սկզբում Թուրքիայում, ապա Լեհաստանում, որ և վախճանվում է 1626 թ.:

Արժանին մատուցելով Ռավիթ և Մելիքսեթ կաթողիկոսների գործունեությանը, չպետք է կարծել, թե վերջիններս մտահոգված էին բա-

ցառապես իրենց սեփական անձերի պահպանությամբ: Հայտնի է, որ Մելիքսեթ կաթողիկոսը օգնության խնդրանքով դիմել է կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդին, ուր նկարագրելով թուրքական տիրապետության դաժան ռեժիմը, գրում է. «...ընդ երկաթեղեն լծով անհմարին բռնությամբ թուրքաց հարստահարի և ի դառնագոյն կապանս անկեալ հեծէ»:⁶⁸ Ճիշտ է, իր նամակում նա հանդես է գալիս իբրև հայ խոջայության շահերի արտահայտիչ, պետք է ենթադրել, որ հայոց քաղաքական կյանքում կարևոր դեր խաղացող վերջիններիս օգնությամբ էլ ձգտել է հասնել որոշակի հաջողության: Իսկ Ռավիթ կաթողիկոսի 1607 թ. Հռոմի Պողոս 4-րդ պապին հասցեագրված նամակում խնդրվում է պապի միջնորդությունը, որպեսզի շահը հոգևոր ու աշխարհիկ գործերում ինքնավարության շիրիի իրենց:⁶⁹

1624 թ. կաթողիկոսական աթոռի ղեկավարությունը ստանձնած Սահակ Գառնեցին երկրի շարունակ աճող քայքայվածության պայմաններում անկարող գտնվեց շտկել Էջմիածնի վանական հաստատության գործերը: Ավելին, թե՛ ժողովրդի և թե՛ Նոր Զուղայի խոջայության կողմից չըստանալով անհրաժեշտ վաստահություն և օգնություն, նա անկարող է գտնվում շահական արքունիքին անդեն 700 թումանի հասած պարտքի գումարը վճարել, հեռանում է ասպարեզից:

1629 թ. Մովսես Տաթևացի (Սյունեցի) վարդապետը ստանձնում է հայ եկեղեցու հովվապետի աթոռը: Ժամանակակիցները խոր ակնածանքով են խոսում հոտանանցու մասին: Օրինակ՝ Առաքել Ռավրիժեցին, որ մեծ խանդավառանքով է բնութագրում նրա կյանքն ու գործը, 1632 թ. վերջինիս մահվան կապակցությամբ գրում է. «...Եւ որպէս կենդանութամբ սորա զուարճացեալ ցնծայր ամեն ոք, ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ և մահմետականք, նաև քաղաքապետ ինքն Թահմազ կուլի խան, որդին Ամիրգունայ խանին, և ամենայն իշխանք իւր՝ որքն եկին ի թաղումն Մովսէսի կաթողիկոսին, և սգակիր լեալ քրիստոնէից՝ ողբացին զմեռանիլն նորին զի այնպիսի աստուածահաճոյ և աշխարհաշէն այր պակասեցաւ յաշխարհէն»:⁷⁰ Մովսեսի արարչագործությունների մասին հիացմունքով է արտահայտվում նաև Գրիգոր Դարանաղցին: Հատկապես դրվատված է հայ գերիներից շատերի ազատումը Մովսես կաթողիկոսի ջանքերով. «... զմարաց ազգացն, որ են քրդաց, որ սոքա մերձ լինելով վերին աշխարհացն, հանապազ ասպատակ առնելով ի վերայ նոցա և գերի վարելով Բաղէշ, ի յԱրճէշ և ի Վան և յամենայն Ոստան: Եւ նոքա զՊարսից տէրութեան Հայքն հանապազ գերեցնելով, որ ահա երեսուն և երկու ամ է (նկատի ունի 1604-1636 թթ. Հ. Թ.), որ հանապազ թշնամիք են միմեանց պարսիկք և տաճիկք և ոչ դադարեն հառնել ի վերայ միմեանց սաստկագին պատերազմաւել

⁶⁴ Չանչեան Մ., հ. 9, էջ 554:

⁶⁵ ՄՊՀ, պր.1-վավ. 12:

⁶⁶ Առաքել Ռավրիժեցի, էջ 221-222:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 222-228:

⁶⁸ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, էջ 238:

⁶⁹ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ, գ. 2-րդ, էջ 105-106:

⁷⁰ Առաքել Ռավրիժեցի, էջ 290-291:

ահա այնպես ի մեջ երկուց ազգաց գերջաց լինելով տառապեալ ազգս և Տէր Մօսեսն լոյսիողին ազատէր զնոսա զամենեսեան»:⁷¹

Նոր կաթողիկոսի առաջին ձեռնարկումներից մեկը եղավ վանական տնտեսության վերականգնումը, որում մեծապես օգտագործվեց թե՛ մասնավոր հատկացումները և թե՛ զմեան ճանապարհով ձեռք բերվածները: Կարևոր էր վանքի պարսպի վերանորոգման աշխատանքների իրականացումը, որի ժամանակ քանդված մասերը ամբողջությամբ վերականգնվում են քարով ու թրծված աղյուսակով, իսկ հողաշեն մասը ամրացվում է: Դրան զուգընթաց, ինչպես գրում է Մ. Չամչյանը. «ի հիւսիսային և յարևելեան կողմանս շինեաց սենեակս ի բնակութեան միաբանից. և ի հարաւային կողմն՝ սեղանատուն և փռատուն և տնտեսատուն և համբարանոցս, և յարևմտակողմն հիւրանոցս և զանազան օթևանս»:⁷² Իսկ ամենակարևոր ձեռնարկումը վանքի պարտադրված 200 թուման տարեկան պարտքի վճարման պարտականությունների վերացումն էր, որի ընդհանուր չափը արդեն կազմում էր 700 թուման: Նրան այդ գործում մեծ աջակցություն ցույց տվեց իրանական արքունիքում մեծ դիրք ունեցող նշանավոր խոջա Նազարը: Հարկ է նշել, որ հենց խոջա Նազարի ջանքերով էր, որ խափանվեց շահ Աբաս 1-ի չար մտադրությունը՝ տեղահանված հայ բնակչությունը Իրանի հետ ամուր կապելու նպատակով էջմիածնի վանքի քանդումը և նրա քարերով նույնատիպ վանքի կառուցումը Նոր Զուղայում:⁷³ Իսկ շահ Սեֆու էջմիածնի տարեկան 100 թուման վճարելու պարտավորությունից ազատելու մասին գրված 1629 թ. հրովարտական ասված է. «Հաջորդ քայլը, որին ձեռնամուխ եղավ Մովսես Տաթևացին, խաթարված վանական կարգերի վերականգնումն էր»:⁷⁴ Առաջին հերթին վերացվեց աթոռակալության կարգավիճակը, երբ միաժամանակ հոգևոր հովվապետի աթոռը զբաղեցնում էին մի քանի անձնավորություններ, որն էլ իր հերթին անվերջ խռովությունների ու բռնությունների պատճառ էր դառնում. «...զի ոչ թէ մի էր, այլ երեք և չորք կաթողիկոսք, -գրում է Առ. Դավրիժեցին, վասն զի յաղագս փառամոլութեան և ազահութեան իբրև զմաքսաւորս դաբուլայի և հարկիւ ի պարսից թագաւորէն առնուին զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան՝ և զսուրբ Աթոռն էջմիածնին, և ի շրջագայութեան իւրեանց ի մեջ ժողովրդեանն թագաւորական ծառայս և այլազգի զօրականս շրջեցուցանէին ընդ ինքեանս, և զիրաւունս և զհասս՝ որք ի ժողովրդենէն՝ ճշդիւք և բռնութեամբ ուժգին առնուին»:⁷⁵ Կաթողիկոսը

պայքար է սկսում հոգևոր սքեմ հագած այն հայրերի դեմ, որոնք հանուն շահասիրության և ընչաքաղցության պատրաստ են զոհելու բոլոր սրբությունները, այն մարդկանց դեմ, որոնք գողանալով եկեղեցուն պատկանող նյութական արժեքները օգտագործում են սեփական տնտեսություն վարելու համար: Այս առումով տիպական է Առ. Դավրիժեցու հետևյալ վկայությունը. «...ամենայն վանօրայք ազգիս Հայոց՝ իւրաքանչիւր սևագլուխ ունէր իւր զինչս առանձին, այգի և բուրաստան, փեթակս և տուն, և մարան, և համբարանոցս, և զմուտս ստացուածոց նաև զմուտս հասարակաց վանիցն մասունս արարեալ՝ յինքեանս բաժանէին: Եւ զայն ամենայն ինքեանց, և ազգայնոց՝ և իւրեանց հաճեալց որոնց ծախէին ի պէտս կարեաց: Եւ զնուիրեալ տեղիսն Աստուծոյ՝ որք բնակարան են նշխարաց, սրբոյ և սքանչելագործ, և շնորհակիր նշանաց Աստուծոյ, լցեալ էին զայնոսիվ կանամբք և տանտիկինօք և իւրեանց ազգայնօք: Եւ բնաւ ոչ գիտէին թէ պարտ է կարգաւորի վեղար և փիլոն ունիլ զիւրեաւ, այլ որպէս աշխարհական, և զմարմնաւոր իշխանս փափուկ և ազնիւ զգեստիւ պճնէին»:⁷⁶ Առաջադիմական այս ջանքերի նպատակն էր հակադրել դասալքման և բարոյալքման այն պրոցեսում, որ ծավալվել էր վանական միջավայրում 15-16-րդ դարերում: Պակաս կարևորություն չէր ներկայացնում Տաթևացու լուսավորչական գործունեությունը: Ինչպես տեղեկացնում է Խաչատուր Կեսարեցին, Մովսեսը ը «յամենայն տեղիս դասատուն և դպրոցս կարգեաց և լուսաւորեաց զազգս Հայոց»:⁷⁷ Իսկ Ստեփանոս Լեհացու հավաստմամբ էջմիածնի վանքում այդ պահին կային շատերը, որոնք «ի հրահանգս իմաստութեան կրթէին զանձինս իւրեանց», որ նրանց մեջ կային «երևելիք վարդապետք քաջաբանք, բանաստեղծք աստուածային գրոց, քաջ գիտունք և հմուտք», որոնց թվում նա հիշատակում է «քաջ ռաբունի և վիպասան, որ ժամանակագրութիւնս հայրապետաց և թագաւորաց գեղեցկայարմար բանիւք դրոշմեաց» Առ. Դավրիժեցուն:⁷⁸ Նա ձեռնամուխ եղավ նաև տպագրության աշխատանքների իրականացմանը, սակայն տեղեկացնում է Խաչատուր Կեսարեցին. «...չեղև ձեռնհաս զի փոխեցաւ աստի յանանց կեանս»:⁷⁹

Տաթևացին ևս դիմեց արևմտյան տերություններին ու հատկապես Հռոմի Ուրբանոս պապին հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումներին օժանդակելու համար: Այս առումով հետաքրքրական է կաթողիկոսի պատասխանները կաթոլիկ միսիոներ ոմն Պողոսի, հետևյալ բովանդակությամբ. «բազում ունիմք գրեալ առ նա նամակս սիրոյ, որպէս և ես իսկ գրեցի ի սկզբան հայրապետութեան իմոյ՝ յամի 1679 թ. այլ ոչ գիտեմ՝ եհաս այն առ նա թէ ոչ: ... Այլ դու եթէ կարես յապահովի և

⁷¹ Գրիգոր Դարանաղի, էջ 298-299:

⁷² Չամչեան Մ., հ. Գ, էջ 609:

⁷³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 200-201: Սակայն այդ նախագիծն ավարտվեց էջմիածնի վանքի մի քանի քարերի և Լուսավորչի Աջի Փոխարկումով Իրան: (Առաքել Դավրիժեցի, էջ 213):

⁷⁴ ՄՊՀ. Ժր. 2, վավ. 19, հմմտ. Զամբո, էջ 104:

⁷⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 289:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 288-289:

⁷⁷ Տես Խաչատուր Զուղայեցի, Պատմութիւն պարսից, էջ 116:

⁷⁸ Տես Հովհաննիսյան Ա., էջ 164:

⁷⁹ Տես Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 117:

անվտանգ յղել զթուղթ մեր, գրեցից այժմ միևս ևս մամակ նոր, և տաց քեզ հասուցանել 'ի Հռովմ: Եւ 'ի յանձն առնուլ նորա յօժարութեամբ գրեաց Մովսէս միւսանգամ թուղթ սիրոյ և հպատակութենէ ընտանի և քաղցր բանիւք առ սրբազան պապն Ռիբանոս, որում ստորագրեցին և երկոտասան եպիսկոպոսունք հայրապետանոցին և ետ ի ձեռս Պողոսի»:⁸⁰

Հայոց հոգևոր հովվապետությունը 1633 թ. ստանձնեց Մովսէս Տաթևացու աշակերտ Փիլիպոս Աղբակեցին, որը ականատես պատմիչի վկայությամբ, բնութագրվում է որպես «...վարուքն յոյժ ճգնող և պահող, և մտօքն սրբախորհուրդ»⁸¹: Շարունակելով իր նախորդի բարեկարգությունները, Աղբակեցին հատկապես մեծ ուշադրություն կենտրոնացրեց բանդված ու քայքայված վանքերի վերաշինմանը, նոր եկեղեցիների կառուցմանը: Առ. Դավրիժեցին նկարագրելով Աղբակեցու կողմից 1636 թ. Երևանի սբ. Անանիա եկեղեցու վերաշինման աշխատանքները, հաղորդում է, որ «...զայնս ևս զբովանդակյալ ամենատն վերստին շինեաց ոչ թէ փայտիւ՝ այլ քարիւ և բոլով զմբէթայ՝ զժամատունն, զսեղանատունն, զխցերն, և զայլ ևս շինուածսն ամենայն»:⁸²

Նույն հաջողությամբ Աղբակեցին շարունակում էր աշխատանքները նաև եկեղեցական բարքերի վերականգնման ուղղությամբ: Նա պայքարում էր այն հոգևոր առաջնորդների դեմ, ովքեր հանուն դրամի անարժաններին առաջ են քաշում աստծու սպասավորության գործերում, զանգատվում է, որ պղծությունները սրբազործում են, իսկ սրբությունները պղծում: Արդարությունն ու ազնվությունը իրենց տեղը զիջել են խարդախություններին ու խաբեբայություններին, որոնք դառնում են հարստություններ կուտակելու հանրահայտ ու սովորական միջոցներ: «Սա ի սկզբան անդ կաթողիկոսութեան իւրոյ, - գրում է ականատես պատմիչը Աղբակեցու մասին, - շրջեալ յայցելութեան մերձակայ վանորէից՝ յորդորէր զամենեսին ի զգաստութեան սրբութեան վարուց. և եթէ ուրեք գտանէր զոք ցոփակեաց, ջանայր յուղղութիւն վերածել խրատուք և սաստիւք, իսկ զանուղղայս վարէր արտաքս, զի մի փոքր մի խմոր զամենայն ապականեսցէ»:⁸³ Խոսելով այդ ուղղությամբ Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի մասին՝ ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին հաղորդում է. «Ձեռնադրեաց սա աւելի քան զչորս հարիւր եպիսկոպոս և վարդապետ»:⁸⁴

Փիլիպոս Աղբակեցու բարենորոգումները սակայն շուտով ընդհատվեցին, քանի որ Հայաստանը կրկին դարձավ թուրք-իրանական պատերազմների թատերաբեմ:

⁸⁰ Տե՛ս Չամչեան Մ., հ. 4, էջ 611:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 614:

⁸² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 318:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 614:

⁸⁴ «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Ժ, էջ 52:

Որոշ չափով ազատվելով ներքին ճգնաժամից, թուրքական սուլթան Մուրադ 4-րդը նախապատրաստվում է արշավանքի: Ինչպես վկայում է Ջաքարիա Քանաքեռցին, Օսմանյան կայսրությունում պատերազմի նախօրյակին կատարվում է մեծ զորահավաք:⁸⁵ Գր. Դարանաղցին ևս վկայելով սուլթանի այդ նախապատրաստության մասին գրում է. «Եւ ի մէջ ծմբեանի սաստիկ ցրտութեան աւուրսն ժողովեցան և եղեն բանակ մեծ և անհուն և անհամար, ի փետրուարի ամսոյն հետէ կու ժողվին յՈւսկուտարն, մինչև յԵլս մարտի ամսոյն դեռ տակաւին բանակեալք են և կանին շտապով գնալ ի վերայ պարսից և ի վերայ մեր երեք թշուառութեան տառապեալ ազգացս հայոց»:⁸⁶ Առ. Դավրիժեցին օսմանյան բանակի թիվը հաշվում է 700000. «Իսկ յորժամ ստամբոլայ սուլթան Մուրատ կոչեցեալ՝ այդր կարի խրոխտ, հզօր յաղթող և իմաստուն, ելեալ ի Ստամբոլայ եօթն հարիւր հեծելազօրօք, և եկն յաշխարհս Արարատու»:⁸⁷ 1635 թ. մարտին թուրքական բանակը Կարին-Կարս-Երևան ուղղությամբ անցնում է հարձակման: Չկարողանալով կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ՝ Երևանի Թահմազ կուլի խանը քաշվում է Երևանի բերդը, իսկ շրջակա վայրերի բնակչությունը դիմում է խուճապահար փախուստի: «Եւ ելին,-գրում է Ջաքարիա Քանաքեռցին,-ի բնակութենէ իւրեանց՝ և ցրուցան, ոմանք յաշխարհն Վրաց, ոմանք յԱղուանս, ի Չակամ, ի Գեանճայ, ի Խաչէն, ի Վարանդ և այլ ուր, ուր և կարացին»:⁸⁸ Օգտվելով պատերազմական իրավիճակից, քոչվոր առանձին ցեղախմբեր զբաղվում են թալանով ու հարստահարությամբ: Նկարագրելով թուրքական բանակից կարբեցիների փախուստը, տեղի խոշոր վաճառականներից մեկը շահ Սեֆիին պատմում է այդ չարագործությունների մասին, որ կատարեց քուրդ մի ցեղախումբ իր հայրենակիցների նկատմամբ. «Ձի լուաք թէ օսմանլու է եալիս յաշխարհս մեր, մեք ղըզլբաշի ենք սովոր, գեղով ելանք փախանք՝ թէ օսմանցւոցն ծառայ չենք կարող լինել և եկաք դէպ ի սահմանս քոյդ տէրութեանդ. և անդ եկեալ քուրդք կողոպտեցին զմեզ և զբազումս ի մէնջ կոտորեցին, և զկանայս մերկացուցեալ խայտառակեցին և զմանկունս մեր գերեցին. զամենայն ինչս մեր յափշտակեցին և մնացեալ կանայք մեր և մանկունք կան մերկ ողորմելի»:⁸⁸

1635 թ. հուլիսի վերջին օսմանյան բանակը պաշարում է Երևանը և 9 օրվա ընթացքում գրավում այն: Բերդի գրավումից հետո, ինչպես վկայում է թուրք պատմագիրը, սկսվում է նյութական արժեքների հարքունիս գրավումը ու բնակչության կողոպուտը: «Ներսի ու դրսի բոլոր գույքերը,- գրում է նա,- ինչպես առկա ու պահված բոլոր հարստություն-

⁸⁵ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. 2, էջ 4-5:

⁸⁶ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 299:

⁸⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 316:

⁸⁸ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. 2, էջ 6:

⁸⁸ Նույն տեղում:

ները հաշվառման ենթարկեցին ու վերցրին: Նրանք հափշտակեցին իրենց համար անսպասելի այն գանձերն ու անհաշիվ հարստությունները, որ երեսուն տարվա ընթացքում կուտակել էին Երևանի տիրակալն ու նրա հայր Ամիրգունա խանը: Մտնելով խազինան (պետական գանձարանը) ու պահեստները՝ այնտեղ այնքան հարստություն ու մթերք հայտնաբերեցին, որ բանակին երկու տարի կբավարարեր»:⁸⁹ Երևանի գրավումից հետո օսմանյան բանակը շարժվում է դեպի Թավրիզ ու սեպտեմբերի 12-ին գրավում ու հրկիզում քաղաքը:

Հասկանալի է, որ Իրանի երիտասարդ թագավորը շահ Սեֆին չէր կարող այդքան հեշտությամբ հրաժարվել եկամտաբեր երկրամասերից և շտապ կարգով կազմակերպելով 100000-նոց բանակ, 1636 թ. ձմռանը շարժվում դեպի Երևան: Երևանի բերդի պաշարումը տևում է մինչև մարտի 30-ը, երբ դրսից որևէ օգնության հույս չունենալով, թուրքական կայսրը հանձնվում է: Այս արշավանքը անհետևանք չի անցնում հատկապես Արարատյան աշխարհի վրա. «Եւ ի շարժմանէ այս երկուց ինքնակալ թագաւորաց,-գրում է Առ. Դավրիժեցին,-աւերեալ ապակաւնեցան աշխարհք՝ արևելք և արևմուտք և մանաւանդ աշխարհն Արարատու իւր շրջակայ գաւառքն. ծասն զի երկոքին թագաւորքն իւրեանց հեծելօք և հետնելուք անդը գումարեալ կատարեցին զգործս իւրեանց, և դարձան»:⁹⁰

Թեև 1637-1638 թթ. պատերազմական գործողությունների թատերաբեմը տեղափոխվեց Միջագետք, այնուհանդերձ առանձին զորախմբեր կրկին արշավանքներ էին կատարում Հայաստան ու կոտորածի և ավարի ենթարկում երկիրը: Նման թալանչիական մի արշավանքի մասին է հաղորդում Գր. Դարանաղցին. «Դարձեալ յայսմ ի թուին ՌՁԷ (1638),- գում է նա, - կրկին զԵրևան և շրջակայ գաւառքն զգերեցոյց տաթարն, այլ յորժամ թագաւորն զնաց տնայուն զօրօք դէպի Պաղտատու, հրաման արար տաթար խանին ամենայն զօրօք դէպ ի յԱրզում, իսկ տէր Արզումին Քենան փաշան զօրագլուխ լիցի ամենայն զօրաց անդ հաւաքելոյն, զի միաբանութեամբ գնացին ի վերայ Երևանու գաւառացն և գերեցին առհասարակ զամենայն հայք և զտաճկահաւատսն, և զամենայն անասունք զորս գացեն յաւարի առցեն, որպէս և արարին իսկ»:⁹¹

Վերջապես, 1639 թ. մայիսի 17-ին Կասրե Շիրինում պատերազմող կողմերի միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով վերջնականապես Հայաստանի բաժանումը հաստատվում է սուլթանական թուրքիայի և շահական Իրանի միջև: Արևելյան Հայաստանը, որի կազմում էին Լոռին, Շիրակը, Արարատյան նահանգը, Նախիջևանի, Ղարաբաղի և Մակվի խանությունները անցնում են Իրանին, իսկ Արևմտյան

Հայաստանը Կարսի, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Բաղեշի և Բայազետի փաշայությունները՝ Թուրքիային:

Արշավանքների բերած հետևանքները չընթացեցին էջմիածնի վանական տնտեսության սահմանները: Ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, այն նույնպես ենթարկվել է ավազակային արձակումների, բազմիցս ավերվել, իսկ հարստությունները կողոպտել են. «Ի նոյն աւուրս,- գրում է ժամանակակիցը,- և Փիլիպպոս կաթողիկոս ծեռն հարկ ի նորոգութեան քանի մի շինուածոց, զոր դեռևս չէր լրացուցեալ Մովսէսի. բայց անդրէն եհաս ի մօտոյ ի վերա Աթոռոյն այլ իմն պատահար անակնունելի աւերածոյ, և ոտնակոխ եղև էջմիածին: Քանզի շարժեցան պատերազմն մեծի ի մէջ օսմանցւոց և պարսից: ...Ինչ շինուածք կային անդ, աւերեցան և քանդեցան, վասնորոյ և Փիլիպպոս կաթողիկոս վերստին փոյթ տարեալ՝ բազում ծախիւք սկսաւ նորոգել զնա»:⁹² Պատերազմի ավարտը, որը իրոք համեմատաբար երկարատև խաղաղության մի ժամանակահատված ստեղծեց հայոց պատմության մեջ, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Փիլիպպոս կաթողիկոսի վերականգնողական աշխատանքների համար: Դրան մեծապես նպաստեց նաև իրանական շահերի և տեղական որոշ կառավարիչների ներքին քաղաքականությունը, որոնք երկրի տնտեսական շահերից ելնելով, նպաստում էին տեղի ժողովրդի կառուցողական աշխատանքներին: Նման կառավարիչներից մեկի, ծագումով վրացի Խոսրով խանի մասին է հաղորդում է Ջաքարիա Քանաքեռցին: «Եւ էր Խոսրովս այս՝ այր լաւ և բարեսէր, և բարեկամ քրիստոնէից, զնայր ի վանորայս և տայր պարզս և ընծայս վանորէիցն... Թեթևացոյց և զհարկն քրիստոնէից: Երարև մաքսն ի ճանապարհաց»:⁹³ Նման պարագաներում միաժամանակ ավելի բարձրացավ Աղբակեցու հեղինակությունը, որը չէր խորշում նույնիսկ կառավարական այն պաշտոնյաների դեմ պայքարելուց, որոնք փորձում էին ոտնահարել էջմիածնի իրավունքները:

Նման մի պաշտոնյայի՝ Ղարա-դուբաթ անունով, որը կաշառքի միջոցով ծեռք էր բերել Երևանի խանության հարկային տեսչության ատենապետի պաշտոնը ու սկսել հարստահարել ժողովրդին, ահա նրա ոտնձգությունների դեմ է ըմբոստանում Աղբակեցին՝ կարողանալով նրան հեռացնել զբաղեցրած պաշտոնից:⁹⁴

Եկեղեցական բարեկարգությունների ընթացքը արագացնելու և այդ նպատակի իրագործման համար մեծահարուստ հայ վաճառականության նյութական ու բարոյական աջակցությունը ստանալու, ինչպես նաև էջմիածնի համար մեծագույն սրբություն համարվող Լուսավորչի աջը ետ բերելու համար, Փիլիպպոս Աղբակեցին 1638 թ. ուղևորվում է Նոր Զուղա, որ և կարճ ժամանակամիջոցում իր մտադրությունները:

⁸⁹ Տե՛ս Զուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., էջ 69-70:

⁹⁰ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 317:

⁹¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 578:

⁹² Տե՛ս Զամչյան Մ., հ. 4, էջ 617:

⁹³ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. 2, էջ 39:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 39-40:

Դավրիժեցու հաղորդմամբ կաթողիկոսը Լուսավորչի աջը էջմիածին տեղափոխելու թույլտվություն ստացավ, միայն այն բանից հետո, երբ «...սկսաւ շրջել և դրունս իշխանաց թագաւորին և առատածեռն տրօք զսիրտս ամենեցուն հաճեցոյց: Եվ ապա յետ ամենեցուն լցեալ զուտ ոսկի դահեկան յսկուտեղ՝ և ընդ սմին գրեալ թուղթ արգայի՝ մատոյց առաջի շահսեֆի արքայի...»:⁹⁵ Հարկ է նշել, որ կաշառատվությունը որպէս նվիրատվություն (փիշքաշ) անվան տակ խիստ տարածված երևոյթ էր սեֆյան տերության սահմաններում: Օգտագործելով պայքարը հատկապէս կաթողիկոսական աթոռի համար, իշխանության բարձրաստիճան ներկայացուցիչներն հաճախ հանդես էին գալիս պաշտոնների վաճառքով: Եվ պատահական չէ, որ Դավրիժեցու տեղեկությունը այն մասին, թե «արծաթով և կաշառօք, դաբալայի և հարկի ի պարսից թագաւորէն առնուին զիշխանութիւն կաթողիկոսության և զսուրբ Աթոռն էջմիածին»:⁹⁶

Հաջորդ քայլը, որին ձեռնամուխ եղավ Աղբակեցին՝ էջմիածնի իրավասությունների վերահաստատումն էր: Բանն այն է, որ 1441թ. կաթողիկոսական աթոռը կրկին էջմիածին տեղափոխվելուց հետո Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսություններն, ինչպես նաև Երուսաղեմի ու Կ. Պոլսի պատրիարքությունները ամեն կերպ ձգտում էին էջմիածնի եկեղեցական գերիշխանությունը սահմանափակել և նույնիսկ դրանից իսպառ ազատվել: Այսպես, դեռ 1574 թ. Աղթամարի Գրիգոր կաթողիկոսը պատրվակ բռնելով, թե իր ենթակայությունից դուրս են եկել կաթողիկոսության թեմի մեջ մտնող մի շարք բնակավայրեր, որի պատճառով էլ իբր կաթողիկոսությունը ի վիճակի չէ պետական հարկը վճարել, սուլթանից ստացած հատուկ հրովարտակով վերահաստատում է իր իրավունքները այդ վայրերի նկատմամբ:⁹⁷ Նման ձևով 1655թ. Մարտիրոս կաթողիկոսը վերահաստատում է Աղթամարի իրավունքները Վանի, Բերկրիի, Խլաթի, Բաղեշի, Մուշի, և Ամիդի վիճակների վրա:⁹⁸ Հայտնի է նաև Սսի կաթողիկոսի հակաէջմիածնական գործողությունները, եթե վերջինս դուրս գալով իր իրավասության սահմաններից, եպիսկոպոսական ձեռնադրումներ էր կատարում էջմիածնի վիճակի մեջ մտնող վայրերում:⁹⁹ Իսկ Կ. Պոլսի պատրիարքությունը բանակցելով օսմանյան կառավարության հետ ու կաշառելով թուրք պաշտոնյաներն՝ պառակտիչ աշխատանքներ էր տանում էջմիածնի նկատմամբ: Հար և նման գործողություններին վերջ տալու նպատակով, որ 1651թ. Աղբակեցին մեկնեց նախ Երուսաղեմ, ապա Կ. Պոլիս: Երուսաղեմում նա

հանդիպում ունեցավ Կիլիկյան թեմի առաջնորդ Ներսես կաթողիկոսի հետ, որը, ինչպես վկայում է Առ. Դավրիժեցին, չունեի իր նախորդի՝ Սիմեոն կաթողիկոսի անհաշտությունը ընդդեմ էջմիածնի և կողմերը շուտով համաձայնության եկան մի շարք հարցերում, որով և որոշվեց երկու աթոռների իրավասության սահմանները:¹⁰⁰ Միաժամանակ, ինչպես տեղեկացնում է Սիմեոն Երևանցին, Ներսեսը, տեսնելով Փիլիպպոսի ուղղամիտ վարկը և անսխալ աստվածապաշտական գործունեությունը, հայտնեց նրան իր հպատակությունը և իր գործունեության մեջ էջմիածնի հրահանգավորումներով առաջնորդվելու պատրաստակամությունը:¹⁰¹ Նման հաջողությունների Աղբակեցին հասավ և Կ. Պոլսում, ուր տեղի հայության կողմից նա ընդունվեց մեծ ջերմությամբ ու հավատով. «Յետ այսորիկ Փիլիպպոս կաթողիկոս ճանապարհ արար և եկն ի Կոստանդինուպոլիս և անդի բազում անգամ քարոզելով ի մեջ ժողովրդեան՝ զիջոյց զխռովութիւն պառակտելոցն. և հաստատեաց զսէր ի մէջ նոցա և կացոյց պատրիարք զՅովհաննէս Մուղնեցի յԱրարատայ»:¹⁰²

Փիլիպպոս Աղբակեցու հովվապետության շրջանում բավականին սրվեցին էջմիածնի ու Աղվանից հայոց կաթողիկոսության փոխհարաբերությունները:

Աղվանքի Հայոց կաթողիկոսությունը ստեղծել էր Հայաստանում քրիստոնեություն ընդունելուց անմիջապես հետո: Նրա կաթողիկոսների ձեռնադրումը և օծումը կատարվում էր մշտապես էջմիածնի կողմից, հետագայում երբ Հայաստանը վերածվելով քոչվոր նվաճողների թատերաբեմի՝ կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխվեց Կիլիկիա Աղվանքի կաթողիկոսությունը իրեն անկախ հայտարարեց: Եվ միայն 1548 թ. շահ Թահմասպ 1-ը ընդառաջելով էջմիածնի Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի ձգտումներին, հատուկ հրովարտակով Աղվանքի հայոց կաթողիկոսությունը կրկին դնում է էջմիածնի ենթակայության տակ: Հրովարտակում մասնավորապես ասվում է. «Որովհետև Չուխու Սաադի (իմա Երևանի խանություն- Հ. Թ.) ուլքիլիսայի կաթողիկոսությունը պատկանում է Միքայել կաթողիկոսին և այդ մասին նա հրամանագրեր ու վավերագրեր ունի իր ձեռքում, ուստի թող նույն կարգով հաստատված ճանաչվի և հիշյալ օլքայի (իմա՝ երկրամասի), ինչպես և թուրքալեռն Նախ-չևանի Գյոքլու-Դանգիզի (իմա՝ Գեղարքունիքի), Ղափանաթի, Խոյի, Սալմաստի, Գանջայի, Բարդայի, Ախտաբադի, Ջաքամի և Լոռու հայ կրոնավորներն ու քահանաները ինչ կարգով, որ վարվել են նախկին կաթողիկոսների հետ՝ նրա հետ նույն ձևով վարվեն և վաղեմի կարգերի ու հին օրենքների սահմաններից դուրս չգան, այլ անհրաժեշտ համարեն հարգել և պահպանել դրանք, նրա ձեռքում գտնվող հրամանագրե-

⁹⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 320:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 289-290:

⁹⁷ Ջամբռ, էջ 93:

⁹⁸ Նույն տեղում:

⁹⁹ Յուսիկ եպիսկոպոս, Թուրք Սիմեոնի: Սույ կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս էջմիածնի կաթողիկոս, Վաղարշապատ, 1904:

¹⁰⁰ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 255-256:

¹⁰¹ Ջամբռ, էջ 22:

¹⁰² Չամչեան Մ., հ. 4, էջ 629:

րի ու վավերագրերի իմաստից չշեղվեն և թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն»:¹⁰³ Ստանձնելով կաթողիկոսական աթոռը Փիլիպպոս Աղբակեցին, ինչպես վկայում է Սիմեոն Երևանցին, կամենալով վերականգնել Աղվանքի կաթողիկոսության հետ կրկին խաթարված փոխհարաբերությունները, ողջունի թուղթ է հղում Աղվանքի Յովհաննես 9-րդ կաթողիկոսին, միաժամանակ հրավիրելով նրան էջմիածին, ներկա լինելու մեռոնի շնորհաբաշխության արարողության: Սակայն Յովհաննեսի մահը պատճառ է հանդիսանում պատվիրակության մեկնումին:¹⁰⁴ 1634 թ. Աղբակեցին «սիրախառն» ոճով մեկ այլ կոնդակ է հղում Աղվանքի կաթողիկոսությանը՝ հորդորելով ընտրել մի այնպիսի կաթողիկոս, որը կճանաչի էջմիածնի իրավունքները, «ըստ սուրբության նախնեաց»:

Նույն թվականին Աղվանքի Յայոց կաթողիկոսական աթոռի դեկավարությունը ստանձնում է Գրիգոր 4-րդ Ջալալյանը: Յենց նույն ժամանակ էլ Խաչենի և Աղվանքի ժողովուրդը մի գանգատ է գրում շահ Սեֆի 1-ին ասելով, թե «Մենք ի բնէ վիճակուած ենք լինել թէմ էջմիածնի, այժմ էլ կամենում ենք լինել թէմ էջմիածնի, մեր վերայ չիշխէ Գանձասարի կաթողիկոսն»:¹⁰⁵ 16 տարի անց, նույն պահանջով շահ Աբաս 2-ին են դիմում Շամախու և Շիրվանի հայությունը:¹⁰⁶ Շահի 1650 թ. հրովարտակում ասվում է, որ էջմիածնի Փիլիպոս կաթողիկոսն «իրաւունք ունի իւր հովանաւորութեան ներքո ընդունել գանգատաւորները»:¹⁰⁷ Սակայն պարսից շահերի Աղվանքի հայոց կաթողիկոսությանը տրված հրովարտականքից երևում է, որ նրանք ճանաչել ու հաստատել են նաև վերջինիս իրավունքները:¹⁰⁸ Այսպիսով պարզ է դառնում, որ շահական արքունիքը հայոց կաթողիկոսությունների նկատմամբ գլխավորապես պառակտիչ քաղաքավարություն է վարել: Եվ ինչպես ճիշտ նկատել է Բ. Ուլուբաբյանը, «Այդ նրանք էին, որ պատակներին անընդ-

հատ հրահույն էին իրար դեմ, խափանում ամեն մի քայլ, որ կարող էր տանել դեպի միասնություն, ազգային, պետական կամ հոգևոր մարմնի ստեղծում»:¹⁰⁹ Փիլիպպոս Աղբակեցին ևս անտարբեր չէր հայոց ազգային-ազատագրական ծագումներին, սակայն դրանց նկատմամբ նա շատ զգույշ էր վերաբերվում. չգրգռել ոչ իրանական և ոչ էլ թուրքական կառավարիչներին: Ահա թե ինչու Յոռնի Ինիկենտիոս 10-րդ պապին հղած իր հայտնի նամակում նա իր զարմանքն է հայտնում այն առթիվ, որ հավատքի գործերում Իրանում և Թուրքիայում հայ եկեղեցին իրեն ավելի ազատ է զգում, քան պապին ենթակա քրիստոնյա եվրոպայում. «...զի մենք, գրում է կաթողիկոսը, թեպետ նեղութիւն ինչ հարկապահանջութեան կամ նախատինս կրիցենք յայլազգեաց, աստի, սակայն ի կողմանէ հաւատոյ կամ եկեղեցւոյ սակս ոչ երբէք տեսեալ ենք հակառակութիւն ինչ կամ կրեալ վիշտ. այլ ամենայն համարձակութեամբ պաշտենք մեր, և յայտնութեամբ կատարենք զամենայն խորհուրդ եկեղեցւոյ և զկարգադրութիւն աղօթից փառաւորեալ յաչս տղայաբարոյ ազգաց»:¹¹⁰ Դժվար չէ կռահել, որ կաթողիկոսը այս գրությամբ հետապնդել է Յայաստանի վրա եվրոպական տերությունների ուշադրության մեծացման նպատակ: Հի կարելի նաև աչքաթող անել այն հանգամանքը, որ ելնելով իրենց տերությունների տնտեսական շահերից, հատկապես Սեֆյան տերության սահմաններում իշխող տիրակալները հաճախ ընդառաջել են հայության տնտեսական ձեռնարկումներին: Օրինակ, Եսայի Յասան-Ջալալյանը դրվատում է շահ Աբաս 2-ի (1642-1666) ընդառաջող քաղաքականությունը. «Յաւուրս սորա, գրում է պատմիչը, շինեցան ամենայն աւերակ գետօք և քաղաքք, և երկիր աշխարհիս և պարսից, զի կարի քրիստոնեասէր և աշխարհաշէն էր, որոյ աղագաւ հաստատեցան յամենայն տեղիս եկեղեցիկշք, վանօրայք և անապատք. մանաւանդ սուրբ աթոռն էջմիածնի և սուրբ Գանձասարայ յԱղուանս, առ սրբազան հայրապետին Փիլիպոսու և Պետրոս կաթողիկոսին Աղուանից»:¹¹¹

Օտար տիրակալների վերաբերմունքը դեպի հայերը մեծապես պայմանավորված էր միաժամանակ հայ հոգևոր առաջնորդների հաստատական, որոշ հարցերում նաև ինքնուրույն քաղաքականությամբ: Իսկ այդ առումով Փիլիպպոս Աղբակեցու դերը իրոք անգնահատելի էր. «Եւ որքան եկած Փիլիպպոս կաթողիկոսն ի վերայ երկրի, գրում է Առ. Դավրիժեցին, թէ ժամանակս վարդապետութեան իւրոյ և թէ ի ժամանակս կաթողիկոսութեան, անդադար և անխափան արար և գործեաց նա արդիւնս ի մէջ աշխարհի, և մանաւանդ բարձրագահ աթոռն սուրբ էջմիածնի սակաւ առաւել հաստատեցաւ և փարթամեցաւ ...այլ և բազմազան կերպիւ հոգւոր և մարմնաւոր արդեամբ օգտակար լինէր

¹⁰³ ՍՊԽ, Պր.1, էջ 59:

¹⁰⁴ Ջամբո, էջ 18:

¹⁰⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Ս., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 65

¹⁰⁶ Ոչ միայն Արևելյան Յայաստանում, այլև Շիրվանի խանությունում բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին: Այդ մասին է վկայում Եսայի Յասան-Ջալալյանի հայերեն վկայությունը: «Եւ երկիրն էր բարելի և չէն, թէ հայ ազգոք, որի Դարաբաղու երկրն ժողովուրդք յոլովք անցեալ էին յերկիրն աւելի քան տեղեկանս», (Եսայի Յասան-Ջալալյան, էջ 15): Ինչ վերաբերում է տեղի մահմեդական ազգաբնակչությանը, ապա, ինչպես նկատել է Սամեդովը Ս., հիմնականում զբաղված էր անասնապահությամբ, բայց ոչ այն պատճառով, թե խանության ցածրադիր վայրերը ջրագուրկ էին: Նկատենք, որ Արևելյան Յայաստանի ցածրադիր վայրերում ևս բնությունից առատորեն չէին վարձատրված: Այստեղ ոռոգման ցանցի ստեղծման շնորհիվ, երկրագործական կուլտուրան զարգացման նշանակալի մակարդակի հասավ:

¹⁰⁷ ՍՊԽ, պր.2, էջ 147-148:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 83-84, 110:

¹⁰⁹ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դդ., էջ 382:

¹¹⁰ Տե՛ս «Դիւան Յայոց պատմութեան», հ. Ժ, էջ 100:

¹¹¹ Եսայի Յասան-Ջալալյան, էջ 15:

աշխարհի. զի իբրև գրեթե ամուր էր նա շուրջ զազգին հայոց ընդդէմ մահմետականաց, որք ոչ կարէին ի հարցստահարել զհայս, վասն զի ամենայն ներհակ, ախոյեանք որք իբրև զլեառն հօգօր ընդդէմ կային, ամենեքեան խորտակեալք ի միջոյ բարձան, թէ եկեղեցականք և թէ աշխարհականք, և թէ այլասեռ և այլազգի փառավոր իշխանք»:¹¹²

1655 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռի ղեկավարունը սըտանձնում է Հակոբ Ջուղայեցին, ժամանակի գրիչները անվանում են նրան «այր սուրբ և ընտիր, որ ոչ գոյ նման իւր»:¹¹³ Ջուղայեցին մինչև կաթողիկոս օժվելն էլ, երբ պաշտոնավարում էր Նոր Ջուղայի սբ. Նախավկայի վանքում, աչքի էր ընկնում իր ձեռներեցությանը ու կրթվածությամբ «Բնակէր յայնժամ ի նոյն վանս Նախավկային յԱկոր Ջուղայեցի, որ էր ժամանակին յայնմէկ երևելի ի մէջ վարդապետանց հայոց» գրում է Առ. Դավրիժեցին:¹¹⁴ Շարունակելով իր ուսուցիչ Փիլիպպոս Աղբակեցու բարենորոգչական աշխատանքները, Ջուղայեցին առաջին հերթին ձեռնամուխ եղավ վանական կարգերի վերականգնման աշխատանքների իրականացմանը: Այս ուղղությամբ նրա գործունեության հիմնական նպատակը վանական նոր կադրերի պատրաստումն էր, որոնք միաժամանակ կծառայեին հայ եկեղեցու կուլտուրալուսավորչական կարիքներին: Հենց այս գործում Ջուղայեցու ունեցած հաջողությունները նկատի ունենալով ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին, երբ 1663 թ. հայտնում էր, թէ «ի մերում ժամանակս կըրկին լուսաւորիչք եղէն ամենայն հայոց, զի ի ժամանակս սոցա աչօք մերովք տեսանենք զսուրբ Էջմիածինն անթիւ վարդապետք և աբեղայք և խարազանազգեստք կրօնաւորք աւելի քան (500) »:¹¹⁵ Լուսավորչական աշխատանքների գլուխ կանգնած Հակոբ Ջուղայեցին ձեռնամուխ եղավ Էջմիածնում վանական մատենադարանի կազմակերպման աշխատանքներին. «Ընդ որս և մատենից գումարութիւնք ի մի, ոչ սակաւ և նորից խոկացօղք և ի նոյնս պարապելք յոգնակ հանճարք», - վկայում է 1668 թ. մի հիշատակարան¹¹⁶: Սակայն ամենակարևոր քայլը, որ ձեռնարկեց Ջուղայեցին, այդ բնագավառում գործի կազմակերպումն էր: Իր կաթողիկոսության հաջորդ տարում նա Իտալիա է ուղարկում իր քարտուղար Մատթեոս Ծարեցուն, տեղի հայ վաճառականության նյութական աջակցությամբ կազմակերպելու հայ տպագրության գործը: Սակայն Վենետիկում Մատթեոսին դա չի հաջողվում, ուստի տեղափոխվում է Ամստերդամ և ունի Ավետիս Երևանցու հետ ձեռնամուխ են լինում տպագրության գործի կազմակերպմանը: Շուտով, Ավետիսի հրավերով,

ունենալով իր հետ կաթողիկոսի հատուկ նամակը, մի քանի աշակերտների հետ Ամստերդամ է մեկնում նրա եղբայր Ոսկան Երևանցին. «Իբրևառ Ոսկան զգիր եղբօր իւրոյ, ուրախ եղև յոյժ. և տարեալ եցոյց յԱկորայ կաթողիկոսին. և նա ևս ուրախացեալ՝ հրամայեաց ոսկանայ գնալ անդր, և հոգ տանիլ իրանց, և ձեռնարկել ի տպագրութիւն աստուածաշնչին»:¹¹⁷

Հակոբ Ջուղայեցին, որ աղբյուրների գնահատմամբ միաժամանակ «շինօղ» «հաւաքող» էր, ձեռնամուխ եղավ նաև ինչպես կաթողիկոսարանի, այնպես էլ երկրով մեկ սփռված վանքերի ու եկեղեցիների տնտեսությունների բարեկարգման իրականացմանը: Սկզբնապես նա ոչ միայն ավարտեց Էջմիածնի վանքի գանգակատան շինությունը, այլև երկրի մի շարք այլ վայրերում վերանորոգեց ու կառուցեց նոր վանքեր ու եկեղեցիներ: «Կան և այլ ևս բազում վանօրայք նորոգեալ,- գրում է Առ. Դավրիժեցին,- և բազում եկեղեցիք ի հիմանց նոր շինեալք՝ ի քաղաքն Տփլիս և ի գաւառն Լօռոյ, և յաշխարհն Արարատու, ի գաւառն Սիսական և յաշխարհն Դափանայ ի քաղաքն Նախչուան, և ի գեղօրայս նորա. որպէս չքնաղ և մեծաշուք և վայելուչ եկեղեցին Աստապատու, և քաղաքին Նախչուանու, և ճահկայ գեղջն, և Շահկերտու գեղջ և Գաշ գեղջ, որք շինեցան յաւուրս Յակոբ կաթողիկոսի և Շոռօք եկեղեցին, և Ագուլեաց վանքն և գերջ չորս եկեղեցիք, և Թավրիզու քաղաքի եկեղեցին, և Դարաշամբայ եկեղեցին և ծղնոյ եկեղեցին, սոքա և այլք յոլովք՝ զորս ոչ յիշեն»:¹¹⁸

Ջուղայեցու հայրապետության տարիներին Էջմիածնը դառնում է ավատական մի խոշոր կազմակերպություն, ունենալով 23 գյուղերի սեփականատիրական իրավունքը¹¹⁹: Սկզբնաղբյուրներում պահպանված մի շարք վկայություններից ակնհայտ է դառնում, որ հիշյալ գյուղերի բնակիչները իրենց անձնական աշխատանքով ու արտադրամիջոցներով մշակում էին վանական հողատարածքները, աշխատում էին անասնապահության բնագավառում և վանական տնտեսության տարբեր ճյուղերում, միաժամանակ նպաստելով սեփականատիրոջ բերքի 1/19-րդի չափով ռենտա գանձելու իրավունքը:

Վանական հողատարածություններն առավել արգավանդ դարձնելու նպատակով էր, որ Ջուղայեցին ձեռնամուխ եղավ ջրաշինարարական մի շարք աշխատանքների կազմակերպմանը. «Այլ և եհան զջուրս երկուս (որ քանքան սուի) ի ներքոյ երկրի ի միջոյ արևմտից և հիւսիսոյ ի գետոյն կուսէ, զմին հանեալ ի վայր կոյս գեղջ մերոյ, որով ոռոգին արտորայք բազում», - հայտնում է Սիմեոն Երևանցին:¹²⁰

¹¹² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 263-264:

¹¹³ Տե՛ս Բաբգեն կաթողիկոս (Կյուլեսերյան), Ցուցակ ձեռագրաց վանուց Անկիւրոյ, էջ 218:

¹¹⁴ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 260:

¹¹⁵ Տե՛ս «Դիւան հայ պատմութեան», հ. Ժ, էջ 52:

¹¹⁶ Մատենադարան, Ձեռագիր 981, էջ 502 ա:

¹¹⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 265

¹¹⁸ Նուն տեղում, էջ 267-272:

¹¹⁹ Ջամբո, էջ 19-129: Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. 2, էջ 62: Մատենադարան, Կթղ. դիվան, թղթ. 242, վավ 2, 202: ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 7, էջ 8-10:

¹²⁰ Ջամբո, էջ 24:

Էջմիածնի վանական տնտեսությունը մեծ եկամուտներ էր ստանում նաև ավատական տնտեսությանը սպասարկող տնտեսական-արտադրական մի շարք ձեռնարկություններից (համբարանոց, ջրաղաց, հացատուն, խանութ, իջևան), որոնց թիվը, ինչպես մատնանշում է Սիմեոն Երևանցին, հատկապես շատացան Հակոբ Ջուղայեցու օրոք:¹²¹

Հակոբ Ջուղայեցու բարենորոգչական-շինարարական գործունեությունը առավել մեծ չափերի կհասներ, եթե նա ստիպված չլիներ երկարատև ու համառ պայքար մղել Էջմիածնի իրավասությունների վերահաստատման համար: Բանն այն է, որ 17-րդ դարի 60-ական թվականներից կրկին բարձրացվեց թրքահայ թեմերը Էջմիածնի ընդհանրականությունից անջատելու ձգտումը: 1661թ. Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Եղիազար Այնթափեցին տեղում կառուցելով «Էջմիածին» անունով մի եկեղեցի, ձրգտում էր «...լինել գլուխ ազգին հայոց, և նստիլ առանձին կաթողիկոս ի վերա այնոցիկ՝ որք կային ընդ իշխանութեամբ օսմանցւոց»:¹²² 1664 թ. ունենալով Սսի խաչատուր կաթողիկոսի և մեծահարուստ հայ խոջա, թուրքական մեծ վեզիր Ահմեդ Ջյուխուլու փաշայի սեղանավոր Աբրահամ (Ապրո) Չելեպու համաձայնությունն ու գործակցությունը, ինչպես նաև բազում կաշառքներ տալով («փութացեալ էառ ընդ իւր ոսկի բազում յոյժ»), հաստատվում է թուրքահայ համայնքի կաթողիկոսական աթոռում:¹²³ Հարկ է նշել, որ Այնթափցին հաջողությամբ օգտագործում էր ոչ միայն պոլսահայ խոջոր առևտրականների դժգոհությունները ընդդեմ Էջմիածնի («թէ հազար գիր գրէի ամենեցուն յերկիր, Ակոբ կաթողիկոսին յիշութիւնն չէի կանար պատմել. Աստուած այլ իր խելաց կօրա է իրեն տվեր: Երբ տեսայ՝ յան օրէն ի վեր գոհութիւն կու տամ անպակաս, որ զքեզ ունիմ քովս մեր, Եղիազար Այնթափցուն է ասում Ապրո Չեզեպին»),¹²⁴ այլ նաև գավառահայության: Վերջիններիս դժգոհությունը հիմնականում պայմանավորված էր եկեղեցական այն վճարների հետ (աթոռահաս, խոստումնք, հոգեբաժին, գավազանապտուղ, ժամուց և այլն), որ պարտավոր էին նվիրակների ծեռքով տրամադրել Էջմիածնին: «Ի բնէ ամենայ ազգ հայոց, - ասում է Հակոբ Ջուղայեցին, - թէ յաշխարհին Օսմանցւոց, թէ ի ֆռանկաց, թէ Հնդկաց, թէ Մոսկովաց, և ուր և գտանի յազգէն հայոց, ամենեքեան հնազանդին Էջմիածնի՝ որ է ներքոյ տէրութեան քում, և ըստ օրինաց մերոց հարկս տան բնակչաց Էջմիածնին»:¹²⁵ Հարկ է նշել, որ օգտվելով այդ մենաշնորհից, Էջմիածնի նվիրակները տեղերում անօրինակ գործողություններ էին կատարում՝ կանոնի բարձրացնելով հասույթների չափերը:

Գավառահայության բողոքները առ Էջմիածին, ոչինչ չէին փոխում. «...զայն ևս գիտեմք, - կարդում ենք նման բողոքներից մեկում, թէ սոք ինչ կու հասուցանեն ի յԱթոռն, զի վասն ազահութեան իւրեանց շրջին և ոչ վասն աթոռոյն, զի զոր ինչ ժողովեն ի հանդերձս երևելիս տան...զի հ եթանոսաբար պաճուճեն զինքեանս, ոչ քրիստոնէաբար: Նոյնպէս և պալարակապ երիվարօք, իբրև զբռնաւոր և այս վասն պճղութեան իւրեանց, և կամ ի կերակուրս և ի յըմբելիս ծախսեն զժողովեալսն իւրեանց, զկնի հոմանեաց և գործակցաց իւրեանց պէսպէս անառակութեամբ: Եվ այս վասն որովայնի իւրեանց: Եւ մակ ի տօգանս տան այլազգեաց և այս վասն չար գործոց իւրեանց: Եւ կամ կաշառս տան բռնավորաց և այս վասն հակառակասէր բարուց իւրեանց. ահա աշխարհն տաղտկացեալ է ի սոցանէ և տունս Թորգոմայ ծանձրացեալ է զարշահոտութենէ վարուց սոցա»:¹²⁶ Փաստորեն թրքահայ բոլոր շրջաններն էլ կամա թե ականա մասնակից էին Հակոբ-Եղիազար պայքարին. «յայլևայլ տեղիս՝ ծագեցաւ շնջին ի ժողովուրդս հայոց. զի ոմանք հաւան ցուցանէին զինքեանս ընդ, այն, և բազումք ևս ոչ. նաև ի Կոստանդնուպօլսի յերկուս պառակտեցան ժողովուրդք. կէսք ի կողմն Էջմիածնի էին, մանաւանդ նոքա՝ որք եկեալ էին ի քաղաք անդր յաշխարհէ Մեծին Հայոց և պարսից, որք և կոչէին արևելիք. և լէսք՝ մանաւանդ թէ յօլովք՝ ի կողմն Եղիազարու, և սոքա էին բնակք քաղաքին ժողովեալ անդր ի սահմանաց Փռքուն Հայոց և Հռոմստանու. և կոչէին հռոմցիք: Սկսան ապա այս երկու գասք մաքառիլ ընդ միմեանս, և անգոսնել զիրեարս», - գրում է Մ. Չամչեանը:¹²⁷ Հարկ է նշել, որ թուրքահայ գավառների բնակչությունը անգուսպ կեղեքման էր ենթարկվում նաև արևմտահայ հոգևորականության և հատկապես Կ. Պոլսի պատրիարքության կողմից, որը պետությանը վճարելիք պարտքերի գանձումը ամբողջությամբ դրել էր հասարակ ժողովրդի վրա: Այդ մասին Առ. Դավրիժեցին հաղորդում է հետևյալը. «Եւ պատճառ պարտուցս էին, նախ սոսկ միայն կոչմամբ և եթ պատրիարք անուանեալ առաջնորդին, որ նստին թագաւորական իշխանութեամբ, և արծաթոյ ընտրութեամբ սպրդեալ ի ներքս մտանեն՝ յանձանց, և ի սուտակապասից ընծայելք, և ոչ յԱստուծոյ: Եւ երկրորդ խաշմասերքն և խռովարարքն ի ժողովրդականաց, որք վասն փառասիրութեան, և վասն նախանձու, և վասն մարմնաւոր չափուց ակնկալութեան, գումարտակ լինէին, ոմանք ի վերայ այսմ առաջնորդի, և ոմանք այնմ առաջնորդի, և սուտակասպաս արբանեաք, և զօրավիգ լինէին նոցա, ի ապա գնացեալ առ դավթարդար, և առ վեզիր, և առ թագաւորն, տային կաշառս յօլովս նոցա, և վանէին զախոյանն, և առնուին զիշխանութիւն սոսկ անուն պատրիարքութեան և առաջնորդութեան: Եւ այլ ևս բազմապատիկ կաշառս ի դրունս իշխանացն ցրուիէին աստ և անդ, և այսպէս առնելով բազմացաւ, բարդեցաւ,

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 202-207:

¹²² Չամչեան Մ., հ. Գ, էջ 697:

¹²³ Նույն տեղում, էջ 699:

¹²⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ, գ. 2-րդ, էջ 151:

¹²⁵ Տե՛ս Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. 2-րդ, էջ 81:

¹²⁶ Մատենադարան, Չեռագիր 1363, էջ 220:

¹²⁷ Չամչեան Մ., հ. Գ, էջ 100-101:

և դիզացակ պարտքն և եհաս ի ԽՌ (4000) դուռուշն»:¹²⁸ Ժամանակագիր Արիստակես վարդապետը ցավով հայտնում է, որ թե նման ճանապարհներով պատրիարքության աթոռին տիրանալը ունեցավ այն հետևանքը, որ «...թափեցաք յինչից ի գանձուց և յայլ կարևոր պիտոյից աղքատացաք»:¹²⁹

Բարվոք չէր նաև էջմիածնի վանական տնտեսության վիճակը: Արդեն նկատելի դարձած վանական տնտեսության քայքայվածությունը մի կողմից, մյուս կողմից թուրքահայ գավառները կրկին էջմիածնի գերիշխանության տակ հաստատելու համար օսմանյան իշխանությունների պահանջած գումարի հատկացումը, Հակոբ Ջուղայեցուն դրել էին անելանելի վիճակի մեջ: 1671թ. լեհահայերի հղած իր խնդրագրում կաթողիկոսը հայտնում է. «Ահա ձեզ ամենեցուն յայտնի եղւ, թէ որքան վիշտ նեղութիւն յամենայն դիմաց պատեաց զմեզ, վասն ի միջոյ բառնալոյ զանկարգութիւն Եղիազարին, և զպարտ վճարելոյ, եօթն տարի է, որ ի սուրբ Աթոռոյս հեռացեալ՝ օր ըստ օրէ հաշիմք և մաշիմք ի տառապանս, և ոչ կարենք աստի ելանել, զի մի կաշառօք, աւերեսցին զուղղեալ մեր, այլ միրով շահեցաք զմոսս»:¹³⁰ Ընդառաջելով կաթողիկոսի խնդրանքներին Ագուլիսի, Երևանի, Նոր-Ջուղայի ու Կ. Պոլսի մեծահարուստ հայ վաճառականները նրան փոխատվական կապիտալներ են տրամադրում: Ու թեև ստացած գումարներով Ջուղայեցուն հաջողվում է առժամանակ էջմիածնի ընդհանրական իրավասությունները վերահաստատել թուրքահայ թեմերի վրա, վանական տնտեսության շարունակ աճող քայքայումը ավելի ու ավելի է մեծանում, միաժամանակ բարձրանում էին պարտամուրհակների տոկոսները: Ձաքարիա Ագուլեցու հաշվարկներով 1672թ. կաթողիկոսի վճարելիք պարտքը կազմում էր 8000 թուման:¹³¹ Ջուղայեցին ստիպված էր շրջաբերական գրություններով հանգանակություն սկսել, որը դարձյալ արդյունք չտվեց: Ժողովուրդը հրաժարվում էր պարտահատույց լինել նրա փոխարեն: Իր նկատմամբ առաջացած անբավականությունից դրդված «վշտացեալ» կաթողիկոսը դիմում է աթոռակալ Մինաս վարդապետին և պարտատերերից Երևանի դրամահատարանի պետ խոջա Շմավոնին՝ փորձելով ստանալ նրանց հովանավորությունը. «Մի թէ միայն իմ փառացս էր այս ցաւս որ դուք այդպէս նայիք: Մեր այսքան վիշտս ձեզ ոչինչ է թւում: ...Դարձեալ սիրելի որդիք, մեք այսքան պարտուց միջի գալով յամենայն կողմանէ տարակուսեալ կամք: Հնդստան ընկեր չունինք և ֆռանգստան ապրում: Մեր ճարն այդ է, որ կողմանէ որ լինի

հնարենք լինի թէ բարերարն աստուած գթայ որ այս ցաւոյս ազատուինք»:¹³²

Այնուամենայնիվ, Հակոբ Ջուղայեցու գործունեության հիմնական նպատակը հայ ազատագրական շարժումը մի նոր աստիճանի բարձրացնելն էր: Այդ ուղղությամբ նրա ծավալած գործունեությունը առաջին հերթին Եվրոպայի հետ մերձենալու նպատակ էր հետապնդում: Հենց դրանից էլ ելնելով նա սերտ կապեր է հաստատում Նախիջևանի, Երընջակի ու Ջահուկի շրջաններում հաստատված կաթոլիկ միսիոներների հետ: Հակոբ Ջուղայեցու կապերը կաթոլիկ միսիոներների հետ այնքան է սերտանում, որ նա նույնիսկ ընդառաջում է վերջիններիս ցանկությանը՝ պատարագել ու քարոզել հայ եկեղեցիներում: Իսկ 1677թ. նրա նախաձեռնությամբ էջմիածնում գումարվում է մի գաղտնի խորհրդաժողով, որը որոշում է կաթողիկոսի գլխավորությամբ Եվրոպա ուղարկել մի պատվիրակություն՝ Հայաստանի ազատագրման ծրագրի հարցը տեղում բարձրացնելու նպատակով: Սակայն, Հակոբ Ջուղայեցու քաղաքական այս ձեռնարկումը հաջողությամբ չավարտվեց, քանի որ 1680 թ. օգոստոսի 2-ին շուրջ մեկ տարի Կ. Պոլսում մնալուց հետո նա վախճանվում է, իսկ պատվիրակությունն էլ իրեն անկարող համարելով հետագա գործողությունները վարելու, վերադառնում է էջմիածին:¹³³

Հարկ է նշել, որ լինելով ժամանակի առաջադեմ քաղաքական գործիչներից մեկը, Հակոբ Ջուղայեցին հայության ազատագրական դեգերումներում մեծ տեղ է հատկացնում նաև ռուսական պետությանը: Չի բացառվում նաև այն հանգամանքը, որ էջմիածնի խորհրդաժողովում արժարժվել է և Ռուսաստանի օգնությանը դիմելու առաջարկը: Համենայն դեպս, դրա մասին է խոսում այն իրողությունը, որ Իսրայել Օրին Մոսկվայում հայտնում է, թե էջմիածնի խորհրդաժողովը որոշել է դիմել Մոսկվայի ցարին:¹³⁴ Պակաս կարևորություն չունեն 17-րդ դարի երկրորդ կեսից Արևելքի ու Արևմուտքի միջև տարանցիկ առևտրի մեծաշնորհի իրավունքը իրենց ձեռքը վերցրած, առևտրի ու հաղորդակցության ռուսական ուղու հետ հայ առևտրական կապիտալի ունեցած անմիջական կապը:¹³⁵ Հավանաբար հենց այդ կապերը նկատի ունեն կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցին, երբ դիմելով ռուսական ցարին խընդրում է միջնորդել Իրանի շահի առաջ՝ ժողովրդի վիճակը փոքր-ինչ բարվոքելու համար. «Պարսկաստանում մեզ և մեր եկեղեցու վրա, գրում է Ջուղայեցին, պարսից պաշտոնյաների կողմից դրվում են ահա օտարոտի հարկեր և մեզ, որ չենք կարողանում մեր չքավորության և աղքատության պատճառով հատուցանել այդ հարկերը, քշում են դեպի

¹²⁸ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 335:

¹²⁹ Մատենադարան, Ձեռագիր 3881, էջ 47:

¹³⁰ Տես Ղևոնդ Ալիշան, Կամենից, էջ 264:

¹³¹ Ձաքարիա Ագուլեցի, էջ 66:

¹³² Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 244, վավ. 243:

¹³³ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ, գ. 2-րդ, էջ 202-223:

¹³⁴ Նույն տեղում:

¹³⁵ Փափագյան Վ., Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում 16-17-րդ դդ., Եր., 1990:

բանտ, չարչարում են, տանջում և վերջապես, որ մահմեդականների հետապնդած նպատակների հետինն ու գլխավորը, հարկադրում են ընդունել իրենց դավանանքը: ...արցունքներ թափելով տիրոջ պատկերի առաջ, մոտենում են նաև Ձերդ Մեծությանը, Ռուսաց թագավորության մեջ աստծո տեղապահ կայսրիդ, բարեհաճ օգնություն խնդրելու թշվառության մեջ ճնշվածների համար և աղաչելու, որ երբ ձերդ ամենագոր մեծությունը պարսիկների մոտ դեսպաններ ուղարկելու լինի՝ նրանց հրամայե մի քանի խոսք ասել ի պաշտպանություն մեր ստացվածքի, այլև գործ դնել համապատասխան ազդեցություն»:¹³⁶

Հակոբ Ջուղայեցու մահից հետո մոտ երկու տարի կաթողիկոսական աթոռը մնացել էր թափուր: Թեև իր կենդանության օրոք Ջուղայեցին իրեն փոխանորդ նշանակել էր Թավրիզի սբ. Թադևոս վանքի վանահայր Իսահակ Մակվեցի վարդապետին, սակայն նրա ընտրության դեմ ընդդիմացած մի քանի հոգևոր գործիչներ երկյուղելով, որ դա առաջ կբերի Եղիազար Այնթափեցու դժգոհությունը, որը բնավ էլ ներկա վիճակում ձեռնադրելու չէր էջմիածնին, պահանջում են կաթողիկոսական աթոռին տեսնել հենց Այնթափեցուն: Նկատի էր առնվում նաև Եղիազարի նյութական մեծ կարողությունները, որը և հնարավորություն կտար ծածկելու էջմիածնի պարտքերի մի մասը: 1682 թ. ստանձնելով հայ հոգևոր հովվապետի աթոռը, Եղիազար Այնթափեցին իր հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացրեց վանական քայքայված տնտեսության վերականգնմանը, մանավանդ 1679 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո, որի էպիկենտրոնը Արարատյան դաշտին հարող Կոտայքի շրջանն էր. «հայեցաւ աստուած բարկութեամբ յարարածս իւր,-հայտնում է Ջաքարիա Քանաքեռցին,-յետ համբարծման երեքշաբթի աւուր յեօթներորդ ժամում յանկարծակի գոռաց որպէս ամպք, յետ գոռալոյն ահագին թնդմամբ շարժեցաւ երկիրն Արարատեան: ... եւ եկեալ շարժս այս ի կողմնաց Գառնոյ՝ և փլան ամենայն շինուածք և գեղեցկայարկ բնակութիւնք և վանորայք, և եկեղեցիք: Այսորիկ են աւերեալ եկեղեցիք. Աղչոց վանք, Այրի-վանք, Հավուց-թառ, Տրդակերտն, Խորվիրապն, Ջըրվեզ, Չորագեղ, Նորք, Գամրեզ, մզկիթ և միմարայք ...»:¹³⁷ Եղիազարի նախաձեռնությամբ վերականգնվում են վանքերն ու եկեղեցիները, նորոգվում է էջմիածնի վանքը: «Արար և բազում շինուածս յէջմիածին և կանգնեաց անդ զայլ ևս երիս փոքր զանգակատունս, և զգանգակատուն սրբոյն Գայիմեայ. ևս և զեկեղեցիս յանապատին Չորագեղայ»:¹³⁸ Շարունակելով իր նախորդների գործունեությունը, Այնթափեցին աշխատում էր վերացնել եկեղեցա-կան խմբավորումներն ու պառակտումները. «Ձի ինքն յորմէ հետէ նստաւ կաթողիկոս՝ հանապազ զհետ

էր խաղաղության հօտին. և յամի հսկեր պահել զիւրսն ի սէր միաբանութեան ընդ այլ եկեղեցիս քրիստոնէից», - տեղեկացնում է Մ. Չամչյանը:¹³⁹ Այժմ անդեն էջմիածնի ընդհանրականությունը ընդունում էին և Կ. Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքությունը, և Աղթամարի կաթողիկոսությունը:

Եղիազար Այնթափեցին ևս տոգորված լինելով հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումներով, որոշ քայլեր է ձեռնարկում այդ ուղղությամբ: Փորձելով համերաշխության եզրեր որոնել եվրոպական տերությունների հետ, շարունակում է իր նախորդի քաղաքականությունը կաթոլիկ միսիոներների նկատմամբ:

Եվ պատահական չէ, որ, ինչպես ճիշտ նկատել է Լեոն, վերջիններս առաջվա պես վայելում էին հայոց ընդհանրական աթոռը լիակատար վստահությունն ու համակրանքը:¹⁴⁰

Ինչպես երևում է միսիոներ Գասպար դյու Պյոսի ֆրանսիական արքունիքին ուղղված հաղորդումից, հայոց կաթողիկոսն իրեն թույլ է տալիս քարոզել և պատարագել հայոց եկեղեցիներում և որ հետևելով կաթողիկոսի աջակցության վրա, ինքը շատ դյուրություններ է ստեղծել ֆրանսիացի կրոնավորների համար:¹⁴¹ Որոշ տեղեկություններ էլ վկայում են, որ Այնթափեցու նախաձեռնությամբ էջմիածնում գումարվել է մեկ այլ գաղտնի ժողով, որտեղ և որոշվել է կաթողիկոսի գլխավորությամբ մի նոր պատվիրակություն ուղարկել Հռոմ, սակայն պատվիրակությունը հասնելով Կարին հետ վերադարձել է, հանդիպելով թուրքական կողմի խոչընդոտներին:¹⁴²

Եղիազար Այնթափեցու մահից մեկ տարի անց, 1691թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրվում Նահապետ Եղեսպցին: Սիմեոն Երևանցու տեղեկացմամբ, բնավորությամբ լինելով «այր ճոռոմախոս և փառապեռճ, իշխան և ահարկու» Նահապետ Եղեսպցին իր գործունեության մեջ գործում էր անկախ ու ինքնագլուխ:¹⁴³ Նա չափից ավելի մեծ խստապահանջություն է հանդես բերում եկեղեցական այն գործիչների նկատմամբ, որոնք այս կամ այն չափով հեռացել էին հոգևոր գործերից և իրենց դիրքը օգտագործում անձնական կարիքների համար: Այդ մասին ուղղակի վկայություն ունի Ջաքարիա Քանաքեռցին. «իսկ կաթողիկոսն Նահապետ,-գրում է պատմիչը,-կարի սաստիկ էր ի վերայ յանցաւորաց. և եթէ ոք պակասութիւն ինչ գործէր, սա կալեալ հրապարակաւ կախէր և զանալից առնէր, և տուգանէր մարմնաւոր իշխանութեամբ. հարէր զմօրունս և զանգուրն և արկանէր ի բանտ՝ և շղթայէր: Եւ այսպէս ահարկութեամբ կայր ի վերա ամենայն եկեղեցականաց և քա-

¹³⁶ Տես Հովհաննիսյան Ա., Հակոբ Ջուղայեցու մի գրությունը ռուս արքունիքին, «Արարատ», 1915, էջ 775:

¹³⁷ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. 2, էջ 125

¹³⁸ Չամչեան Մ., հ. 4, էջ 790:

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 722:

¹⁴⁰ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3-րդ. էջ 341:

¹⁴¹ Նույն տեղում:

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 343:

¹⁴³ Ջամբո, էջ 26:

հանայից»:¹⁴⁴ Նահապետ Եղեսացին ակտիվ պայքար ծավալեց հատկապես բարձրաստիճան այն հոգևոր գործիչների դեմ, ովքեր խախտելով եկեղեցական կանոնները՝ խուսափում էին այն վերադիր ծախսերի վճարումից, որ պետք է կատարեին՝ նրանք հոգևոր թեմի առաջնորդ կամ եպիսկոպոս ձեռնադրվելիս. «Ամենայն առաջնորդը ըստ կամաց իւրեանց առնէին,- գրում է Ջաքարիա Քանաքեռցին,- և կաթողիկոսացն ոչինչ լինէ փոյթ զի ինքեանք զոր ինչ իւրեանց աշխարհին վարեալ էին, զնոյն և ասա առնէին»:¹⁴⁵

Իր նախորդների համեմատ Նահապետ կաթողիկոսը ծավալեց էլ ավելի ակտիվ շինարարական գործունեություն. «Իսկ կաթողիկոսն Նահապետ կայր յիւրում գործս ի սուրբ Էջմիածին և յաւելոյր շինութիւն ի սուրբ Աթոռն Էջմիածին և յամենայն վանորայք», - հայտնում է պատմիչը:¹⁴⁶ Հատկապես նշանակալից էին նրա կատարած ջրաշինարարական աշխատանքները, որով հնարավոր դարձավ ոռոգելի դարձնել Էջմիածնի վանական տնտեսության շատ հողատարածություններ: Նրա ջանքերով վերանորոգվեցին կամ նոր կառուցվեցին շատ եկեղեցիներ ու վանքեր: Օրինակ, երկրաշարժից կործանված Երևանի սբ. Անանիա եկեղեցու արևմտյան պատի վրա եղած չափածո արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ այն վերանորոգվել է 1691թ. « հայոց ազգի լուսաւորիչ», «արի և քաջ հովվապետ», «տեառն Նահապետ կաթողիկոսի» ջանքերով:¹⁴⁷ Նրա միջոցներով նույն Երևանում 1694թ. կառուցված է Կաթողիկէ եկեղեցու ժողովրդարանը, ինչպես նաև Քանաքեռի եկեղեցին:¹⁴⁸ Նահապետ կաթողիկոսը մեծ ուշադրություն էր հատկացնում նաև վանքերի ու եկեղեցիների տնտեսությունների կազմակերպմանը, վանքապատկան ու վանքահպատակ բնակավայրերից կատարվող գանձումներին, այդ գանձումների շուրջ առաջացած դժգոհությունների հարթեցմանը: Թերևս այդ մասին է վկայում 1694 թ. նրա կողմից գրված հրովարտակը Աստապատ գյուղաքաղաքի բնակչությանը, որում պատասխանելով բնակչության բողոքներին, պարզաբանում է, որ Աստապատը դեռևս վաղ ժամանակներից ի վեր եղել է սբ. Ստեփանոս Նախավկայի վանքի թեմ ու թեև «նարդեանս ժամանակի չարաբարոյք ոմանք կամեցան գրկել զտէր ի շնորհաց և յօրհնութիւնից սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկայի, բայց մեզ ոչ կամեցաք զգրկիւն ձեր ի շնորհաց և յօրհնութեանց նորին»:¹⁴⁹

¹⁴⁴ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. 2, էջ 136:

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 107:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 136:

¹⁴⁷ Տե՛ս Հովհ. Եպիս. Շախաթունյաց, Ստորոգութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի, հ. 2-րդ., էջ 144:

¹⁴⁸ Ղաֆադարյան Կ., Երևանի Կաթողիկէի և նորահայտ հուշարձանի արձանագրությունները, ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», գ. 1, 1938, էջ 175:

¹⁴⁹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 244, վավ. 252:

Նահապետ Եղեսացու շինարարական գործունեությունը էլ ավելի մեծ չափեր կրնդուներ, եթե դրան չխանգարեր շահ Սուլթան - Հուսեյնի ներքին քաղաքականությունը: Փորձելով կասեցնել պետության շարունակ աճող քայքայվածությունը, փոխանակ անհրաժեշտ տնտեսական բարենորոգումների դիմելու, Իրանի շահը, որը ռուս դեսպան Վոլինսկու բնութագրմամբ. «...ոչ միայն չի իշխում իր հպատակներին, այլև ինքն իսկ հպատակ է իր հպատակներին»¹⁵⁰, 1699 թ. վարեց հարկային նոր քաղաքականություն, որն էլ ավելի ապակայունացրեց երկրի վիճակը: Նոր հարկային քաղաքականության ընդհանուր ֆոնի վրա մոռացության մատնվեցին նաև Սեֆյան նախկին տիրակալների կարգադրությամբ ընդունված հայ հոգևոր հաստատությունների ապահարկության իրավունքները: Վանական-եկեղեցական տնտեսությունը մատնվեց քայքայման: Այդ մասին ականատես Եսայի Հասան-Ջալալյանը հայտնում է. « Ի տասներորդ ամի թագաւորութեան իւրում (պետք է լինի «ի հինգերորդ» քանի որ շահ Սուլթան Հուսեյնը սկսել է թագավորել 1694 թ.-Հ.Թ.) Հիւսէին կոչեցեալ շահ Սուլթանն արար հրաման մարդաթիւ և աշխարհագիր առնշել ազգիս հայոց և ամենայն ազգաց ըստ իշխանութեանը իւրով եղելոց, և ելեալ հրամանատարք նորին, արք իբրև հաւատարիմք տան նորա, գրիչք և քարտուղարք, զի անսխալ և առանց թագուցանելոյ զրեսցեն զամենայն հասակ ի հնգետասամեմից և ի վեր: ...Ապա յետ այսորիկ գրեցին և զվանորայս, զանապատս և զգիւղօրէից եկեղեցիսն, ընդ նմին և զեպիսկոպոսունս և զաբեղայս և զերիցունս առհասարակ ի թիւ արկին: ...ի վերայ եկեղեցական պաշտօնից որ յառաջումն ոչ երևէր բնաւ, տասնապատիկ առաւել քան աշխարհականաց ծանր բեռինս եղին. և զայն աշխարհագրութիւն հազիւ մինչև յերիս ամս աւարտեցին. զի Ռեհւմ (1699) թուին սկսան և ի Ռեհւմ (1702) թուին հրաման արարին զերեք տարուայ զգլխահարկ ժողովրդեանն՝ զոր նոր եղին (հաւաքել). նաև վասն եկեղեցականաց և կրօնաւորաւ կարգեալ ընդ սմին միահողոյն առնուլ»:¹⁵¹

Հակառակ իր նախորդների, Նահապետ Եղեսացին կաթոլիկ միսիոներների նկատմամբ հրաժարվեց հանդուրժողական քաղաքականություն վարելուց, ինչը և առաջ բերեց նրանց հակազդեցությունը: Վերջիններս կարողացան օգտագործել այն ներհակությունը, որ ստեղծել էր կաթողիկոս և շնորհագրված հոգևոր գործիչների միջև. « Եւ վասն այս գործոյ վիրաւորեցան ոմանք ի սև գլխոց մերում յաշխարհի, և գրովք միաբանեցան ընդ եպիսկոպոսացն Նախչուանայ և Գողթանայ», - հայտնում է Ջաքարիա Քանաքեռցին:¹⁵²

Կաթողիկոսի հակառակորդները կաթոլիկադավան Մատթեոս Կարբեցի վարդապետի միջոցով դիմում են Նոր-Ջուղայի հոգևոր առաջ-

¹⁵⁰ Նույն տեղում:

¹⁵¹ Եսայի Հասան-Ջալալյան, էջ 17-19:

¹⁵² Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. 2-րդ, էջ 136:

նորդ Ստեփանոս եպիսկոպոսին ու տեղի խոջայությանը, որպեսզի եպիսկոպոսը ստանձնի կաթողիկոսի պաշտոնը, իսկ խոջայությունը միջնորդի շահի առաջ՝ հաստատման հրամանագիր ձեռք բերելու նպատակով: Տալով իր համաձայնությունը և ստանալով շահից համապատասխան հրովարտակ, Ստեփանոս եպիսկոպոսը պահանջում է եղեսացուց թողնել Էջմիածինը ու մեկնել Տաթև: Սակայն Ստեփանոսը, որ հայտնի էր իր հակակաթոլիկ գործունեությամբ, ընդհամենը երկու ամիս մնաց կաթողիկոսական աթոռին: Այս անգամ արդեն, հենց կաթոլիկ միսիոներների ակտիվ օգնությամբ Նահապետ Եղեսացին մեծ գումար վճարելով՝ շահից կրկին իրավունք՝ ստացավ նորից դառնալ կաթողիկոս, իսկ Ստեփանոսն ու նրա համախոհները բանտարկվեցին. «Եւ էին համախոհք նորա, գրում է Զաքարիա Քանաքեռցին, - Պետրոս վարդապետ Վայոց-Ձորոյ, որ է աթոռակալ սուրբ Էջմիածնի, Գրիգոր վարդապետ ի Մողնայ վանից, Յոհաննէս վարդապետ ի Ժաղկունոց ձորոյ, որք ընդ մնա եղան ի բանտի ընդարձակ և ետուն տուգանս նոքա՝ և արծակեցան: Իսկ Ստեփաննոսն հանին ի թեթւ բանտէն, և եղին ի մթին և գարշահոտ գնդան, և ոտին ի ծնկացն եղին ի կոճեղս՝ որ է տօմրուղ, և ի ներքո թիկանց քար ողորկ. և ի զազրութենէ հոտոյն և յաճմանէ հերացն՝ և ի բազմամալոյ որդանցն վշտացեալ մեռաւ անդէն, և ըստ կտակաց նորին տարեալ ի Խոր-Վիրապ և թաղեցին անդ ի Ռեխէ (1698) և ի յունվար Դ (4)»:¹⁵³

Հասկանալի է, որ կաթողիկոսը պետք է վարձահատույց լիներ կաթոլիկ գործիչներին ցույց տված օգնության համար: Եվ իսկապես, նրա հետագա գործունեության մեջ նկատում ենք կարուկ շեղում դեպի Չոռմը: Եվ պատահական չէ, որ դրան ի պատասխան Կղեմես 11-րդ պապը 1701թ. սիրո և բարեկամության գիր է ուղարկում Նահապետ կաթողիկոսին և «յորդորէ զնա հաստատուն կալ ի սէր միաբանութեան»:¹⁵⁴ Սակայն կաթոլիկ Չոռմի հիմնական նպատակը, ինչպես ճիշտ նկատում է Աշ. Չովհաննիսյանը, հայադավան եկեղեցականների ներքին երկպառակությունները այս կամ այն չափով օգտագործելով աջակցում էին պայքարող կողմերից մերթ մեկին, մերթ մյուսին՝ հուսալով հաղթողի միջոցով գլուխ բերել եկեղեցիների վերամիավորումը:¹⁵⁵ Նույն երևույթը նկատելի էր և արևմտահայ գավառներում: Դեպքերի ժամանակակից թուրք գործիչը այդ մասին գրում է. «Կաթոլիկ միսիոներներից սատանայական մոլուցքով պաշարված անձիք ստոր նպատակներով, շրջագայելով օսմանյան երկրի մեծ ու փոքր քաղաքները հույն և հայ հպատակների մոտ տարածում էին ֆրանսիական սնոտի ու կեղծ դավանանքը և ֆրենտի (սիֆիլիսի) ախտի նման վարակելով նրանց, տարածում էին կաթոլիկական կրոնը: Դրանով իսկ, նրանք սերմանում էին

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 137:

154 Չամչեան Մ., հ. 9, էջ 727:

¹⁵⁵ Գրվիաննիսյան Ա., Դովագներ, գ. 2-րդ, էջ 304:

նրանց մեջ խռովություն ու ապականություն, նենգություն ու ոճրագործություն»:¹⁵⁶ Այս ամենը լավ էին գիտակցում հայոց հայրապետները, որոնք թեև հարկադրաբար օգնության ձեռք էին մեկնում Ռոմին, այնուհանդերձ եկեղեցիների միավորման հարցում ապակողմնորոշիչ քաղաքականություն էին վարում: Հենց դա նկատի ուներ 1701թ. էջմիածին այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տուրնֆորը, երբ գրում էր. «էջմիածնի վանականները ցույց են տալիս Ռոմից ստացած իրենց նվերները, բայց հեգնանքով ժպտում, երբ նրանց հետ խոսում ես եկեղեցիների միավորման մասին: Իրենց վարկի և արծաթի ուժով հերձվածող հայերը գահընկեց կանեին Ռոմին ձեռք մեկնող կաթողիկոսին. նրանց ատելություն դեպի լատին եկեղեցին չի հանդուրժում որևէ հաշտություն: Հերձվածող եկեղեցականները կամենում էին բացարձակորեն իշխող լինել իրենց տանը և կաթողիկոսները ստիպված են հպատակվել նրանց, երկյուղ կրելով, թե հակառակ դեպքում ժողովուրդը կոմբոստանա իրենց դեմ»:¹⁵⁷

Նման քաղաքականությունն ավելի ցայտուն արտահայտվեց Ալեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսի գործունեության մեջ, որը կաթողիկոսական աթոռին նստեց 1706-1714 թթ.: Հենց կաթողիկ միսիոներների իրավունքների սահմանափակման խնդրանքով էլ 1710 թ. Ջուղայեցին դիմեց շահ Սուլթան Ֆուսեյնին: Դեռ 1703 թ. գնահատելով Հակոբ Ջուղայեցու լատինամոլ քաղաքականությունը, Ալեքսանդր Ջուղայեցին մեծ դժգոհությամբ է խոսում այդ մասին. «աւաղ կենաց իմոյ,- գրում է ապագա կաթողիկոսը,-թէ քանի ներհակը՝ հակառակք յարեան ընդդէմ սորա, և քանի ոճիրք գործեցան ի ժամանակս սորա՝ յարևելս, և յարևմուտս, ի հարաւ, ի հիւսիս, և ի միջերկրեացս՝ ոչ լինի ընդ գրով արկանել և յամենայն ժամանակս կենաց իւրոյ ի կապանս ի բանտի, ի կալանս, մանաւանդ թէ ի փախուստ և ի հալածանս յերկրէ յերկիր և յաշխարհէ յաշխարհ»: ¹⁵⁸ Կաթողիկոսը լավ է հասկանում, որ պապի գերիշխանության բացահայտ ճանաչումը կարող է առիթ տալ դաժան հալածանքի թե՛ իրանական և թե՛ թուրքական իշխանությունների կողմից: Կաթողիկ միսիոներներից ոմն Վիլլոտ հենց Ալեքսանդր Ջուղայեցուն է համարում 1707-1709 թթ. Կ. Պոլսում, Թավրիզում, Շամախիում ու Գանձակում կաթողիկ գործիչների դեմ հալածանքների նյութողը: Դիմելով կաթողիկոսին՝ նա ասում է. «Ետուր փակել վանքն քափուռինաց, որ ի Թավրէզ քաղաքի, զի մի բարձրասցի սուրբ խաչն Քրիստոսի ի մէջ անհաւատից, և զի մի կրթիցին մանկունք տառապեալ և աղքատ ժողովրդեանն այնմիկ: Որպէս ի սկզբան կաթուղիկոսութեանդ յորժամ հասիր ի Սպահանայ Թավրէզ և Երկրորդուն աւուր երեկոյեան ժամուն ի մէջ եկեղեցւոյ սկսար հայոյութեամբք քարոզդ ընդդէմ

¹⁵⁶ Տե՛ս Զուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., էջ 84:

157 ហេតុអ្វី ហេតុអ្វី:

¹⁵⁸ «Ազգասեր», 1839, էջ 93:

կաթողիկէ եկեղեցւոյ քրիստոսի»: «...Այլ և կրկին սկսար աղմկել և ի հիմանց շրջել տունս հայոց եթ ի Թավրէզ և ի Շամախի, եթ ի Գանձայ և ի Թիփլիզ, և այլ գաւառս և քաղաքս»:¹⁵⁹ 1709 թ. Կղեմես 11-րդ պապին ուղղված իր մի գրութիւնում Ալեքսանդր Ջուղայեցին այն միտքն է արծարծում, թե իրանական իշխողները ավելի համբերատար են դեպի հայերը, քան պապական ներկայացուցիչները:¹⁶⁰ Հավանաբար հենց նման զգուշավորութիւնն էր այն հիմնական պատճառը, որ էջմիածինը խուսափում էր բացահայտ ընթացք տալ Իսրայել Օրու ձեռնարկումներին:

18-րդ դ. սկզբներին կրկին սրվեցին էջմիածնի ու Գանձասարի փոխհարաբերութիւնները, որն այս անգամ պայմանավորված էր նաև Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի հայ ազատագրական շարժման պարագլուխ հանդես գալու հետ: Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը աշխատելով պահպանել էջմիածնին տրված շահական շնորհատու իրավունքներն ու տնտեսութեան ամբողջութիւնը, ամեն կերպ աշխատում էր ամրապնդել իր հավատարմութիւնը շահին: Նույնիսկ Իսրայել Օրու այցելութեան հետ կապված ռուսական ցարին հղած իր նամակում Ջուղայեցին ակնարկ անգամ չի անում հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումների մասին:¹⁶¹ Մինչդեռ Գանձասարի հայոց առաջնորդը մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղավ հայկական ինքնապաշտպանական զինված ուժերի կազմակերպմանը, ամրութիւնների կառուցմանն ու ռուսական տերութեան զինական միջամտութեան հովանավորութիւնը ստանալուն: 1713 թ. Օրու գործի շարունակող Մինաս վարդապետի նամակում Եսայի կաթողիկոսը գրում է. «Եթէ իրականանար այն գործը մեր ցանկության և դիտավորութեան համաձայն, որպէսզի բռնակալների ձեռքերից ազատվեր մեր ժողովուրդը: Քանի որ բոլոր հայ խեղճ քրիստոնյաները, որոնց մասին մենք յաստեղ հոգում ենք, ինչպես մեծերը, այնպես և փոքրերը, ցանկանում են ազատութիւն, և նրանք բոլորը կազմ ու պատրաստ են և ամբողջ սրտով սպասում են այն օրվան, երբ կստանան իրենց նոր ու վաղուց ակնկալված ազատութիւնը»:¹⁶² Օգտագործելով Աղվանքի կաթողիկոսութեան շուրջ Ներսէս-Եսայի պայքարը,¹⁶³ Ջուղայեցին հասնում է

նրան, որ Արցախի, Շամախու շրջանների բնակչության պահանջով կրկին էջմիածնի թեմակալութեան մեջ է ընդգրկում այդ վայրերի համայնքները, դրանով իսկ զրկելով Գանձասարի կաթողիկոսութեանը հիշյալ վայրերից եկամուտներ ստանալու հնարավորութիւնից: Դա միաժամանակ կթուլացներ Գանձասարի կաթողիկոսի հեղինակութիւնը: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, Գանձասարի հայոց կաթողիկոսութիւնը դարձավ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի կենտրոններից մեկը:

Ալեքսանդր Ջուղայեցու մահից հետո 1715 թ. էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռին նստում է Աստվածատուր Համադանցին: Իր գործունեության սկզբնական շրջանում նա ծավալեց բուռն շինարարական գործունեություն. «Սա զարդարեաց զեկեղեցի էջմիածնի ի ներքուստ սպիտակափայլ մաքրութեամբ և ազգի նկարուք և ոսկեզօծ զարդոք. և բերեալ ի հեռաւոր տեղաց ազնիւ քարինս մարմարիոնեայս՝ վայելուչ և գեղեցիկ յօրինեաց զտեղի իջման միածնին. արա և զայլ նորոգութիւնս և բարեզարդութիւնս»:¹⁶⁴ Մեծ աշխատանքներ կատարեց Համադանցին նաև վանական հողատարածութիւնների ջրարբիացման գործում:¹⁶⁵

Շարունակելով իր նախորդի Աղվանքի Հայոց կաթողիկոսութեան նկատմամբ վարած քաղաքականութիւնը, Համադանցին ոչ միայն սահմանափակեց Եսայի կաթողիկոսի իրավունքները վանքահպատակ վայրերից հասույթների ստացման գործում, այլև կրկին անգամ վերահաստատեց այդ համայնքների նկատմամբ էջմիածնի ունեցած իրավունքները:¹⁶⁶ Սակայն հետագայում, երբ Անդրկովկասում քաղաքական իրադրութիւնը կտրուկ սրվեց ու երբ սկսված հայ ազգային-ազատագրական շարժման գլխում կանգնեց Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը, նկատելի դարձավ, որ էջմիածինը զրկված է Աղվանքի հայոց թեմի վրա ունեցած իր երբեմնի իրավունքներից: Եվ պատահական չէ, որ Համադանցին այս անգամ արդեն դիմելով տեղի հայութեանը, պահանջում է, որ էջմիածնին վճարվող բոլոր հասույթները այժմ պետք է վճարվի Գանձասարի կաթողիկոսութեանը:¹⁶⁷ Եվ ոչ միայն տնտեսական իրավունքի արտոնութիւններից զրկվեց էջմիածինը, այլև փաստորեն Գանձասարի կաթողիկոսութեանը զիջեց նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան իրա-

¹⁵⁹ Տե՛ս Գալեմբարյան Գ., Ով է Ջուղայեցի Հակոբ Դ. կաթողիկոսի հաջորդը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1912, թիվ 7:

¹⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Հայ-ռուս օրինետացիայի ծագման խնդիրը, «Էջմիածին», 1921, հավելված թիվ 5:

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶³ Դեռ 1675թ. Աղվանքի Պետրոս կաթողիկոսի մահից հետո Բարդայի հայ առաջնորդ Սիմեոն եպիսկոպոսը կաշառքով, առանց Հակոբ Ջուղայեցու համաձայնութեան, առավ լեռան անտառապատ մի վայրում իր ձեռքով կառուցված երկից-Մանկունք վանքում օծվեց հակաթոռ կաթողիկոս: 1677թ. իր մոտ հրավիրելով Սիմեոնին և Գանձասարի առաջնորդ Երեմիա կաթողիկոսին, Ջուղա-

յեցին կարողանում է հաշտեցնել ախոյաններին, սակայն պայմանով, որ Սիմեոնի ազգականներից և ոչ մեկը իրավունք չունի կաթողիկոս օծվելու: Հետագայում, երբ Աղվանքի կաթողիկոսութիւնը ամբողջութեամբ ներգրավված էր հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործում, կրկին հին ախոյանների թշնամանքը բորբոքվեց, այս անգամ արդեն Սիմեոնի ազգական Ներսէս եպիսկոպոսի և Գանձասարի հայոց կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի միջև: Չամբո, էջ 82-83:

¹⁶⁴ Չամչեան Մ., հ. 4, էջ 768, հմմտ., Չամբո, էջ 27:

¹⁶⁵ Չամբո, էջ 28:

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 83:

¹⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 84:

վունքները: Այս առումով արժանահիշատակ է Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսի 1723 թ. ռուսական պետության ղեկավարին ուղղած նամակը, որտեղ նա իրեն իրավունք է վերապահում հանդես գալ համայն հայության անունից. «Քրիստոսի նուաստ ծառայ Եսայի կաթողիկոս Աղուանից ի մասին հայոց, - ասվում է նամակում,-այլ և ընդհանուր Հայաստանեայց քրիստոնէից մեծ և փոքր ժողովրդականացս հասցէ երկրպագութիւն և օրհնութիւն հանդերձ քրիստոսաւանդ ողջունի և աստուածային սիրով»:¹⁶⁸ Հենց Եսայի կաթողիկոսն էր, որ վրաց Վախթանգ 6-րդ թագավորի հետ նախապատրաստում էր հայ-վրաց զինակցությունը, ճանապարհի հարթում ռուսական զորքի դեպի Անդրկովկաս սպասվող արշավանքի համար: «Պարսկաստանի ներկա խառնակ դրության մեջ,- գրում է Եսային Ռուսաստանում գտնվող Մինաս վարդապետին, - նորին Մեծությանը, չէր կարող ավելի լավ և բարեհաջող ժամանակ գտնել պարսկական վայրերը մտնելու և գրավելու համար, որովհետև վրացիներն ու հայերը այժմ միահամուռ մի միության մեջ են և բացի Նորին Կայսերական Մեծությունից ուրիշ ոչ ոքի վրա հույս չունին և միայն նրա ազատությանն են սպասում: Այժմ հայերն ունին պատրաստ մինչև 40000 զինված մարդ, իսկ առաջիկայում, երբ նրանք կտեսնեն Նորին Կայսերական Մեծության շնորհն ու հուսադրությունը, կարող են էլի մի 40000 մարդ հանել, այս մտադրության մեջ բոլոր վրացիներն էլ միակամ են հայերի հետ և սպասում են Նորին Կայսերական Մեծության օգնության և ազատության»:¹⁶⁹ Ռուսական բանակի առաջխաղացումը, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, ամբողջությամբ չկատարվեց: Օսմանյան թուրքիան, որ նպատակ ուներ տեր դառնալ Անդրկովկասի իրանական տարածքներին, խոչընդոտեց Ռուսաստանի հետագա գործունեությունների իրականացմանը: Ավելին, օգտվելով Ռուսաստանի համար ստեղծված ոչ նպաստավոր քաղաքական իրադրությունից, թուրքիան հասավ նրան, որ 1724 թ. Կ. Պոլսում կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրով Ռուսաստանը ճանաչեց Արևելյան Հայաստանի, Վրաստանի և Իրանի հյուսիս-արևմտյան շրջանների նվաճումը թուրքիայի կողմից:

Պատերազմը, որ մղվեց Օսմանյան կայսրության և ներքին խառնաշփոթության հետևանքով կործանման եզրին կանգնած Սեֆյան Իրանի միջև, դարձյալ ավերի մատնեց Հայաստանը: Նկարագրելով 1723 թ. Բյուրյուլու Աբդուլահի փաշայի գլխավորությամբ թուրքական բանակի հարձակումները, դրանց հետևանքները, ժամանակի տարեգիրներից մեկը գրում է. «ՌՃՀԲ (1723) ապա հրաման եկն ի թագաւորէն՝ եկին Վան, Ամասիայ, Ուրիայու, Չանգըռու փաշայքն եւ այլ բազում փաշայս իւրեանց զօրօքն առ Ավտուլայ փաշան, որ եղւ սարասքար և

գնաց ի վերայ Պարսից. և էառ զՀոյ, զԵրևան, զԹավրէզ և այլ բազում տեղիս, և որչափ գերի տարան և արիւն հեղին, և աւար առին թիւ ոչ մտանէ»:¹⁷⁰

Թուրքական բանակի կողմից կատարած ավերումների, ազգաբնակչության կողոպուտի ու գերեվարման մասին սրտի ամբողջ կսկիծով է հայտնում նաև Ստեփանոս Շահումյանը. «Ուստի հրաման տայր (Ահմեդ 2-րդ սուլթանը-Յ.Թ.) իշխանի զօրուն ելանել զօրաժողով լինիլ յամենայն աշխարհաց,-գրում է նա, և երթալ հասանիլ ի վերայ պարսից, և ունիլ զքաղաքս նորա: Եւ ել նա ըստ հրամանի արքային անթիւ և անհամար զօրօք ի կողմանս Մեծին Հայոց, որ ի վիճակի պարսից: Եւ ուր ուրեք հասանէին, ի սուր սուսերի սատակէին զամենայն դիմակայս իւրեանց, և զօրքն ամենայն դառնային բազում աւարաւ ամ յամէ, մինչև չղփացան փարթամացան, և լցրին զամանայն քաղաքս և զիւրս իւրեանց ի բազմութենէ աւարաց, և գերեաց ի հայոց, և ի պարսից: Բայց ով կարէ պատմել զաղետս մարց և տղայոց ի ձեռաց անօրէն գերացն, և նոցին հարց և եղբարց անողորմ կոտորածն»:¹⁷¹ Օսմանյան բանակի առաջխաղացմանը դիմադրող միակ զինված ուժը հայկականն էր: Աֆղանների արշավանքները, Սպահանի գրավումն ու Սուլթան Հուսեյն շահի գլխատումը, օրհասական վիճակ էին ստեղծել Իրանում: Նորընծա Սեֆյան հարստության վերջին տիրակալ Թահմասպ 2-ը, որը աղբյուրների հավաստմամբ թույլ ու վախկոտ մի անձնավորություն էր, ի վիճակի չէր թուրքերին կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալու: Վրաստանն էլ սպասելով ռուսական միաջամտությանը, չէր շտապում օգնության ձեռք մեկնել: Վրաց Վախթանգ 6-րդ թագավորին ու նրա Շահնավազ որդուն հղած նամակում Եսայի Հասան-Ջալալյանը գրում է. «Թագաւորազն և քաջատոհմ մեծի և աստուածագօր Վախտանգ թագաւորի և ահնաւագ խանի: Քրիստոսի նուաստ ծառայ Եսայի կաթողիկոս Աղուանից և ամենայն մեծ և փոքր ուզպաշոց և մէլիքաց և գլխաւորաց և տանուտերաց և ժողովրդոց երկրիս Ղարապաղու: ...զի ահա երեվան, Նախջուան իւր երկրովն առան օսմանցիք: ...Վրացտան միայն քաղաքունն կայ Շօշուն, այլ ուրիշ տեղ չկայ ... ապա զայս յայտնի լիցի ձեր մեծութեանդ, զայս աղուհացիս Դ (4) շաքաթունն, մարտի մէկուն, Գ (3) փաշայ շահին, Սալահ և Ալի անունով ԴՌԷՃ (4700) մարդով Գանջու ներքիանց անցան եկին մեզ մօտ Վարանդայ. մէ Բ (2) օր տեսանք միտքներն ծուռ, կռիւ անելով էլ օհդէն կարել չենք գալ, ղօնաղ արինք գեղուգեղ Ե (100)-ով, ԲԵ (200)-ով, ԳԵ (300)-ով, ԴԵ (400)-ով թաման կոտորեցինք: Միայն մէկ ԵԾ (150) մարդ փախան, ԲԵ (200) էսիր թափեցինք, հիմա մուղախաս, որ մեզ վերայ մեծ ղօշուն կու գայ, քանի օրունս. այլ մեք այս բաներս ձեր արխով և ունիտով և գրովն ենք անում դուք որ գնացեալ էք տեղտ էք, մեք մեծ յուսով ենք, և մեր աչքն զիշեր և

¹⁶⁸ Ст'ю Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народам..., с. 360-361.

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 333:

¹⁷⁰ Մանր ժամանակագրություններ, հ.2-րդ, էջ 486:

¹⁷¹ Ստեփանոս Շահումյան, էջ 42-43:

ցերեկ ձեր գալու ճանապարհին և գրին է, ապա էլ նոր արգ գրեցինք թագաւորին, վասն որոյ ձեզանէ կու խնդրեմք, որ թէպէտ հեռացաք մեզանէ, զմեզ չհռաւանք, ահա օգնութեան և քօմակի օրն այս օր է. եթէ մինչև ի մէկ Բ (2) ամսին մեզ օգնութիւն չհասաւ այդ կողմէդ, թամամ քրիստոնեայ ազգս բնաջինջ կու լինի»։¹⁷² Շուտով թուրքական բանակը Գիլահդար Իբրահիմ փաշայի գլխավորությամբ մտավ Վրաստան, ինչպէս դիպուկ բնութագրում է Լեոն. «գրկվելով մայրաքաղաքից և գահից, թափառում էր Վրաստանի լեռներում և անդադար օգնություն խնդրում Պետրոս Մեծից»։¹⁷³ Իսկ հայկական զինված ուժը թե՛ Սյունիքում ու Արցախում և թե՛ երկրի այլ տարածքներում ազատագրական կռիվ փայլուն օրինակներ տվեց։¹⁷⁴

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այս ժամանակաշրջանում էջմիածնի կաթողիկոսին շատ ավելի հետաքրքրում էր էջմիածնի տիրույթների պահպանության հարցը, քան իր ազատագրման համար ոտքի կանգնած ժողովրդի ազատագրական ձգտումներին նեցուկ լինելը։ Նման կարծիքի տեղիք է տալիս այն իրողությունը, որ երբ Երևանի Մուհամմեդ կուլի խանի կարգադրությամբ, իբրև ժողովրդական հուզումներին մասնակից ձերբակալվում է Աստվածատուր Համադանցին, նա ամեն ջանք գործադրում է ապացուցելու, թե ինքը այդ ամենի մեջ ոչ մի մասնակցություն չունի, և որ ապստամբած հայերը իրեն չեն էլ լսի։ Վճարելով 700 թուման տուգանք՝ կաթողիկոսը ազատվում է բանտից։¹⁷⁵

Նույնկերպ ազատվում է կաթողիկոսը նաև Թահմասպ 2-րդի բարկությունից, երբ շահի մոտ ամբաստանվել էր կաթողիկոսը, թե իբր նա է Իրանի բոլոր չարիքների պատճառը. «Անդ ոմանք 'ի պարսից, -կարդում ենք Մ. Չամչյանի մոտ, -որք թշնամութեամբ էն ընդ հայս՝ չարխօս եղեն զնոցանէ առ շահն և ասեն. նոքա են գրգռիչ թշնամեաց։ ...Եւ զի շահ Թահմազ դառնացեալ էր յանձն շարժեցաւ թափել զբարկութիւն իւր ի վրա հայոց։ Եր շահ Թահմազայ ժամանակազմ ոմն զազգէ հայոց Յոհաննէս անուն՝ սիրեցեալ ի նմանէ. սա աճապարեալ դիմեաց առ մեծամեծս, և միջնորդութեամբ նոցա աղերս արկեալ առաջի արքայի՝ զիջոց զբարկութիւն նորա, և զերծայց զազգն ի վտանգէ անտի։ ...Էանց ապա անտի ի Նախչուան, և կոչեալ առ ինքն զկաթողիկոսն հայոց զտէր Ասծատուր՝ էառ ի նմանէ ինչ ինչ, և արծակեաց զնա»։¹⁷⁶ Որ Հա-

մադանցուն հաջողվեց կանխել էջմիածնի նկատմամբ եկվոր տիրակալների գոյությունը և պահպանել նրա կալվածքների ամբողջականությունը, վկայում է Սիմեոն Երևանցու այն տեղեկությունը, ըստ որի թուրքական բանակի զորահրամանատար Ռաջար փաշան վերահաստատեց այդ տարածքների նկատմամբ էջմիածնի իրավունքները. «Ի ՌՃԼԷ (1137) թուին տաճկաց (հայոց տոմարով 1725) մինչ երկիրս մեր անկանի ընդ իշխանութեամբ Օսմանցոց, և նստի յԵրևան Ռաճապ կոչեցեալ փաշայի ծանուցանէ նմա Աստուածատուր կաթողիկոսն զմաղաֆութենէ (իմա՝ ապահարկության Զ.Թ.) Սրբոց Աթոռոյս»։¹⁷⁷ Իսկ 1725 և 1728 թթ. Վաղարշապատ գյուղի թուրքական հարկացուցակներից տեղեկանում ենք, որ էջմիածինը սուլթանից ստացել է ապահարկության հատուկ հրովարտակ, որտեղ մանրամասն նշված են վանքապատկան կալվածքները, շէշտված են, որ դրանք հարկման ենթակա չեն և որ էջմիածինը միանվագ որոշ գումար վճարելով որպէս «բերաթի փեշքաշ», ամբողջապէս ազատվում է հարկերից։¹⁷⁸ Աստվածատուր Համադանցուն հաջորդած Կարապետ Ուլնեցին (Ձեյթունցի), որը բնութագրվում էր «այդ զգօն և իմաստուն՝ փառացի անձամբ և զովելի վարուք, և սիրելի յաչս ամենեցուն»,¹⁸⁰ բառերով, իր կարծատև հովվապետության տարիներին (1726-1729 թթ.) կրկին անգամ փորձեց եվրոպական տերությունների ուշադրությունը կենտրոնացնել հայ ժողովրդի ազատագրության հարցերին։ Հենց այդ նպատակով էլ նա նամակ գրեց Հռոմի Բենեդեկտիոս 30-րդ պապին՝ միաժամանակ հայտնելով նրան իր հպատակությունը։¹⁸¹ Սակայն կաթողիկոսի ձգտումները արդյունք չտվեցին։ Կաթոլիկ եվրոպան այս անգամ էլ խուսափեց ձեռք մեկնել հայությանը։

Աբրահամ Խոշաբեցու (1730-1734 թթ.) ու նրան փոխարինած Աբրահամ Կրետացու կաթողիկոսության տարիներին (1734-1737 թթ.) Մերձավոր ու Միջին Արևելյան քաղաքական իրադրությունը կրկին սրվեց։ Թուրքիայի և Իրանի դեմ մոտ ութ տարի տևած Սյունիքի ու Արցախի ազատագրական շարժումները ճնշելուց հետո, Օսմանյան կայսրությանը հաջողվել էր իր համար ձեռնադրել հաշտության պայմանագրով տեր դառնալ Իրանի անդրկովկասյան տարածքներին։ Շուտով Իրանում կատարված քաղաքական փոփոխությունների հետևանքով ռազմական ասպարեզ իջած Թահմասպ-կուլի Նադիր խանի օգնությամբ Սեֆյան տիրակալը կարողացավ երկիրը մաքրել աֆղաններից ու նախապատրաստվել Թուրքիայի դեմ նոր պատերազմի։ Սակայն 1731թ. արշավանքը Թահմասպ 2-ի համար ունեցավ ծանր հետևանք-

¹⁷² Տես նշվ. աշխ., էջ 420-421:

¹⁷³ Լեո, հ.3, գիրք 2-րդ, էջ 139:

¹⁷⁴ Գրիգորյան Վ., Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Եր., 1960: Միրզոյան Ա., Հայ ազատագրական շարժումները Սյունիքում (1722-1730 թթ.), Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի «Աշխատություններ», Եր. 1949, հ.2-րդ:

¹⁷⁵ Լեո, հ.3-րդ, գիրք 2-րդ, էջ 137:

¹⁷⁶ Չամչեան Մ., հ. 4, էջ 782:

¹⁷⁷ Ջամբո, էջ 133-134, 143:

¹⁷⁸ Տես Փափազյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728թթ. թուրքական հարկացուցակները:

¹⁸⁰ Չամչեան Մ., հ. 4, էջ 801:

¹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 803:

ներ: Իրանական բանակը պարտություն կրեց, և 1732թ. շահը ստիպված էր նոր պայմանագրով վերահաստատել իր անդրկովկասյան տիրույթների կցումը Օսմանյան կայսրությանը:¹⁸² Դրանից անմիջապես հետո, Նադիր խանը, որն իր զորաբանակով գտնվում էր Յերաթում, շարժվեց Սպահան, գահընկեց արեց Թահմասպ 2-ին և փաստորեն դարձավ Իրանի ինքնիշխան տիրակալը: 1733 թ. աշնանը Նադիրը շարժվում է Անդրկովկաս: Մինչ այդ Մոսկովյան իշխանությունը Իրանին զիջեց մերձկասպյան տարածքները: Անդրկովկասյան ուղղության առաջին լուրջ բախումը թուրքական բանակի հետ տեղի է ունենում 1735 թ. հունիսի 8-ին Երևանին մոտակա Եղվարդ ավանի շրջակայքում, որը վերջանում է թուրքական բանակի ջախջախումով: Սպանվում է և թրքական բանակի հրամանատար Աբդուլլահ փաշան: Հաղթանակը, որ բերկրաբեղում էր լցրել կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու սիրտը, իբրև ականատեսի գրում է. «Առ ժամայն ի փախուստ դարձան օսմանցիք, և պարսիկքն զկնի կոտորելով հասուցին զմի ծայրն ի վերի կողմն Արայի լեռան հանդեպ Սաղմոսավանից, և զվարի ծայրն զօրաց ի կողմն Աշտարակու. և ի միջի եղեալսն դէն ածին Քարսահ գետոյն ի դիմաց Յօհանավանից և Կարբու և Մօղնու, որ և թուի թէ բազումք էին գահավիժեալքն ի ձօրն Քարսահ գետոյն՝ քան թէ սրով սպանեալքն: ...Եւ այսպէս մեծ կոտորած առնելով հասուցին զմի ծայրն վերի կողմումքն ի Ախուրյան գետոյ, որ է Արփաչային, և զմի ծայրն վարի կողմամբն՝ ստորոտով լերինն Արագածու կրկին մինչև ի նոյն գետն»:¹⁸³ Նույն թվականի աշնան սկզբներին պարսկական բանակը պաշարեց Կարսը: Թուրքական կողմը խընդրեց թողնել պաշարումը, փոխարենը խոստանալով առանց կռվի հանձնել Երևանը. «Եւ ապա զիջան և հագարացիքն ի բարձրավզութեն և ի գոռոզութեն իւրեանց, և ելեալ յԱրզրումայ արք ոմանք երևելիք և եկին իբրև դեսպան առ խանն, որ դեռևս նստել կայր ի վերայ Ղարսայ. և միաբանեալ ընդ դարսեցւոց մեծամեծացն զնացին առ խանն յաղերս և յաղաչանս, զի մի աւերեցէ զերկիրն իսպառ. և խոստացան տալ զԵրևան»:¹⁸⁴ Նադիրը սիրով ընդունում է թուրքերի առաջարկը և թողնելով Կարսը՝ շարունակում անդրկովկասյան տիրույթների ետնվաճումը: Նադիրի հաջողությունները պայմանավորված էին նաև այն հանգամանքով, որ Արևելյան Հայաստանում թուրքերի բռնություններից ու կեղեքումներից նեղված ժողովուրդը թե՛ տնտեսական և թե՛ զինական միջամտությամբ օգնում էր իրանական զորքերին: Մի շարք փաստեր վկայում են, որ Նադիրի զորաբանակում կռվում էին նաև Գեղարքունիքի մելիք Շահնազարյաններից, Սյունիքի ու Արցախի մելիքական տների ներկայացուցիչները:¹⁸⁵ Նադիրի հետ

անձնական սերտ կապեր է հաստատել նաև կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին: Ինչպես վկայում են փաստերը, կաթողիկոսը 1736 թ. հրավիրված էր Մուղանի դաշտում մասնակցելու Նադիրի թագադրմանը ոչ միայն որպես դիտորդի, այլև սուրը կապելու գլխավոր արարողության կատարողի. «և կոչեալ անդ ի Մուղան զԱբրահամ կաթողիկոս հայոց՝ ետ նմա օրհնել զսուր իւր, և ածել զմիջով իւրով»:¹⁸⁶ Ինքնին հասկանալի է, որ Կրետացին Իրանի վեհապետի հետ ունեցած իր անձնական կապերը պետք է օգտագործեր թե՛ հայ ժողովրդի դրության բարելավման և թե՛ էջմիածնի տնտեսության քայքայվածությունը կասեցնելուն: Հենց կաթողիկոսի ջանքերով էլ ընդհատվում է Նադիր շահի այն կարգադրությունը, ըստ որի շատ հայ ընտանիքներ Թիֆլիսից ու Երեվանից պետք է գաղթեցվեին Իրան:¹⁸⁷ Տնտեսության վերականգման նպատակով էր, որ Կրետացին կարողանում է միջնորդել շահի առաջ թուրքիայի և Իրանի միջև հաղորդակցության ու առևտրի նորմալ պայմաններ ապահովելու. «Եւ ըստ պատուիրելոյ մեծի քանին ես և Երևանայ խանն, գրում է Կրետացին, գրեցաք ի Ղարս, յԱրզրում, և յայլ տեղիս, ես իմ ազգին, և նա յատուկ Ղարսայ փաշային, եթէ հրաման եղև մեզ ի մեծ խանէն ծանուցեալ յերկրին, և արգ առնել մեծի տերութեան ձերում. որովհետև խաղաղութիւն և հաշտութիւն եղև, յայսմիտե անկասկած գայցեն սևտակարքն և ամենայն ոք անկասկած և աներկիւղ վաճառեսցեն, և գնեսցեն, զոր ինչ կամեսցին և արեսցին: Եւ այսպէս կոնդակս ծանուցի ի Ղարս, յԱրզրում, ի Թոխաթ, ի Պայազիտ, ի Վան և ի Բաղէշ»:¹⁸⁸ Սակայն դա շատ չնչին հատուցում էր այն ամենի, ինչ կատարվեց հայոց երկրում Նադիր շահի արշավաքնների ժամանակ: Նրա հրոսակախմբերը տարածվեցին Արևմտյան Հայաստանով մեկ, ուր սոսկալի ավերածություններ կատարեցին, իսկ բնակչության մի մասին էլ տեղահանելով գաղթեցին Իրան: Ինչպես վկայում է նույն Կրետացին. «Այլև ասպատակս արծակեաց երկուց կողմանց, մինչ գնայր ի Ղարս յաջ և յահեակ, զմի կողմն ի վերայ Պայազիտու կրկին և զմիւս կողմն ի վերս Կաղզուանայ և ինքն ի միջի: Յորում գնացեալ քանդեցին զերկիրն, այրեցին զշինուածսն, գերեցին զմարդիկք և զանասունս և բազում աւարաւ դարձան ի բուն բանակն ի Ղարս: Եւ անտի կրկին արծակեաց ասպատակս, որ գնացեալ հասին մերձ Թեոդուպօլսոյ: Եւ գերեցին զմարիմանու նահանգն զՋալախէթու, զՉլտրու և զՂայի ղուլու, որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ: Եւ քշեցին զայր և զկին, զծեր և զտղայ և տարան ի խորասան թուով 20 (6000), որպէս և լսեմք»:¹⁸⁹

Նադիր շահի բռնություններն էլ ավելի մեծ չափերի հասան Ղազար Ջահկեցու կաթողիկոսության տարիներին (1738-1751թթ.): Ժա-

¹⁸² Զուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., էջ 102-103:

¹⁸³ Աբրահամ Կրետացի, էջ 18-19:

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 23:

¹⁸⁵ Տե՛ս Լեո, հ.3, գիրք 2-րդ, էջ 223-226:

¹⁸⁶ Զամչյան Մ., հ. 4, էջ 815:

¹⁸⁷ Զամբո, էջ 31: Լեո, հ.3-րդ, գ.2-րդ, էջ 226:

¹⁸⁸ Աբրահամ Կրետացի, էջ 27:

¹⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 67:

մանակի գրիչներից մեկը անհուն ցավով է նկարագրում այն բազում տառապանքները, որ կրեց հայութունը Նադիրի դաժան քաղաքականության հետևանքով. «Վասն որոյ այս դառնաշունչ ժամանակին յոյժ նուազեցաւ զամենայն երկիրս,-գրում է նա,-գրեթէ զօղուլ ուշադն իւրեանց ձեռքն վաճառէին, ի գնօղ ոչ գոյր թէ գնեսցեն, այլ կին զորդիս և դուստրս թողէին փախչէին այլ երկիր ... ժողովեաց հայոց ազգէս յամենայն տեղաց բազում քրիստոնեայք տանով և օղուլ ուշադով անհամար և ուղարկեաց Խորասան, և անդրէ ի յերկիրն Մաշատ: Եւ այս վերստին կսկիծ եղեւ մինչև անդ հասանել և շատ կոտորուեցան ճանապարհին, արք, կանայք, տղայք և աղջկունք: Ապա զայս ասեմք լալով, որ չուք կապեաց զամեն երկրի՝ յոյժ լալով, զի ոչ կարէին տալ զի ծանր էր բեռն, ցանգ ունելով ոչ կարէին տալով ազեցուցանել զնա, զինչ որ ցանէին զամենն իսպառ կալին տանէին և տիրոջն ոչ մնայր հատ մի, յետ նորա ապրանքն ոչ բաւականեսցի տալով, այլ որդիս և դուստրս վաճառէին և դրամ տային մնացելոյն բեռին: Եւ վասն այս պատճառի ցրուցան եղեալ փախեան յօտար երկիր»: ¹⁹⁰ Իսկ Յովհաննես Սեբաստացին անդրադառնալով 1743-1745 թթ. թուրք-իրանական նոր բախումներին՝ գրում է. «... էր սով սաստիկ և պատերազմ այլազգեաց ընդ պարսից իբրև զհուր բորբոքեալ, վասն որոյ և բազմութիւնք դաժանագոյն զօրացն երթ և եկս արարեալ, գրեթէ լափէին, կիզէին և խահրէին զգիւղ և զքաղաք և նեղեալ տառապեցուցանէին զազգս մեր հարկապահանջութեամբ»: ¹⁹¹ Նադիր շահի բռնություններից չխուսափեց և Ղազար Ջահկեցին: Ձանազան առիթներով շահը մեղադրում էր կաթողիկոսին, իսկ մեկ անգամ էլ նույնիսկ ծեծի ենթարկելով հեռացրեց կաթողիկոսությունից: Եվ ամեն անգամ շորթելով կաթողիկոսից հսկայական գումար, ազատ էր արձակում. «Էռն ապա ի նմանէ Թահմազ հազար հինգ հարիւր թուման՝ զոր ունէր նա: Եւ նա ղնել ի տեղի նորա անուամբ կաթողիկոսի ընդ խնդրոյ Ֆեթալի նախարարին զՅովհաննէս վարդապետ ազուլեցի, որ կալաւ զաթոռն տեղապահութեամբ ամիսս իբր 5: Իսկ Ղազար բազում ինչ ծախեալ ի դրունս մեծամեծաց ձեռամբ եղբոր իւրոյ տնէ Յովսէփայ՝ վարեաց զնա յեջմիածնայ, և ինքնին նստաւ վերստին յաթոռ կաթողիկոսութեան»: ¹⁹²

Նադիր շահի մահից հետո (1747թ.) հաստատված անիշխանության պայմաններում առօրյական դարձավ հարստահարումների ու թալանի, հալածանքների ու դաժանությունների պրակտիկան: Ահա թե ինչ է ասում այդ մասին Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսը իր հիշատակարանում. «Չարաչար և զանազան տառապանք ջանիւ, կեղեքմամբ և զանազան տառապանք անբարշտացան ընդ ազգս հայոց, թարց ամբաստանութեան և վկայի ըմբռնէր զանմեղս և կապէր զարդարս

պրկեցուցանելով ի վերայ յերկրի, ակցի և բռնցի: Խոշոր և ստուար փայտօք կրռէին և հարկահանէին, զոմանս զընկունս ոտիցն հանէին և զոմանս մատունս և զթաթս ի գարշապարաց թափէին և զայնպիսի անողորմ և դառն ջանիւ տանջանօք կիսամահ արարեալ եղեալ ի բանդի, առնէին զինչս և վաճառէին զտունս: ... Ձի ոչ գոյ քննութիւն ի մէջ նոցին: Եւ զայսպիսի գործս անօրէնութեան որով գործեցին ի յորքս և յայրիս, ի վանս և ի յանապատս, ի կարգաւորս և ի ճգնակիր կրօնաւորս Աստուծոյ»: ¹⁹³ Անսահմանափակ իրավունքներով օժտված և չափ ու սահման չճանաչող խանությունների կառավարիչների կատարած կամայականություններն ու բռնություններն աներևակայելի չափերի են հասնում: «Քանի բարձաւ միապետական թագաւորութիւն սոցա,- գրում է Սիմեոն Երևանցին,- և իւրաքանչիւր քաղաքի խանք եղեն ինքնագլուխք և աներկիւղք յամենքէ, որք ևս սկսան ի վերայ միմեանց յառնել և յերկիր իւրեանց քակել և աւերել որք և գրեթէ ամայացուցանեն զբոլոր երկիրս պարսից և հայոց, մինչ երկիր և յայլ նահանգ՝ որում այլ խան իշխէ, ոչ կարէ ոք գնալ, և կամ կարի դժուարաւ»: ¹⁹⁴

Ղազար Ջահկեցու մահից հետո համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածներով էջմիածնի վեհապետությունը ստանձնում են Սինաս Ակնեցին (1751-1753 թթ.), Ալեքսանդր Կոստանդնուպոլիսեցին (1754-1755 թթ.) և Սահակ Կարնեցին (1756-1759 թթ.): Իրենց կարճատև հովվապետության տարիներին համարյա թե ոչինչ չկարողացան ձեռնարկել նրանք, մանավանդ, որ երկիրը ներքաշված էր ներքին երկպառակչական կռիվների մեջ: Նրանցից նույնիսկ Սահակը չփորձեց գալ էջմիածին, քանի որ, ինչպես տեղեկացնում է աթոռակալ Հակոբ Շամախեցի վարդապետը Սահակին ուղղված իր նամակներից մեկում. «Մի եկեսցես այսր. զի իշխանք տեղույս՝ որք պէկք կոչին, առին և առնուն բազում ինչ յաթոռոյ, և նեղեն զմեզ. և եթե եկեսցես դու այժմ, առաւել ևս նեղեսցեն զմեզ և զքեզ»: ¹⁹⁵ Դա մի այնպիսի անիշխանության ժամանակաշրջան էր, որ նույնիսկ կաթողիկոսի ընտրությունը կատարվում էր ոչ թե էջմիածնում, այլ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանում: Եվ հենց պատրիարքարանում էլ 1759 թ. կաթողիկոս է ընտրվում Հակոբ Շամախեցին:

Լինելով ժամանակի առաջադեմ գերօրիններից մեկը՝ Հակոբ Շամախեցին իր ամբողջ գործունեությունը նվիրեց հայ ժողովրդի ազատագրության գաղափարի իրականացմանը: Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը մի կողմից, մյուս կողմից կովկասյան լեռնականների ավերիչ ասպատակությունների առաջն առնելը, նորից հրամայական դարձրին հայ-վրացական դաշինքի անհրաժեշտությունը: 1760 թ. Ելիզավետա կայսրուհուն հղած նամակում Հակոբ Շամախեցին խընդ-

¹⁹⁰ «Արարատ», 1988, էջ 33:

¹⁹¹ Յովհաննես Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, էջ 87:

¹⁹² Չամչեան Ս., հ. 9, էջ 822:

¹⁹³ Մատենադարան, Ձեռագիր 2121, էջ 367ա:

¹⁹⁴ Չամբո, էջ 57:

¹⁹⁵ Տե՛ս Չամչեան Ս., հ. 9, էջ 865:

րում է ամեն կերպ ընդառաջել օգնություն հայցելու նպատակով Ռուսաստան մեկնած վրաց թեմնուրազ 2-րդ թագավորին. «Ձի յայտնի է մեծագոյն աստուածասիրութեանդ ծերում, - գրում է նա, - որ ողորմելի և խղճալի ազգս մեր հայոց, նոյնպէս և ազգն վրաց, յամաց բազմաց հետև անտի մինչև ցայժմ կան անկեալք ի ներքոյ ծառայութեան այլազգեաց վասն մեղաց մերոց բազմաց, որ բազմօք տառապակրութեամբ և պէս պէս նեղսակրութեամբ անցուցեալք ենք և անցուցանենք զկեանս մեր: Այսպիսիք և այլք աւելիք չար դիպումա՞ծք, որ պատահեցան և պատահին ևս մեզ՝ հայոց և վրաց, ոչ թէ միայն յայլոց մեր երկրականացս այլազգեաց պատահեցան և պատահին մեզ, այլ մանաւանդ ի կովկասաբնակ լեզբեացն մարդագողաց և շողխակերոց և վայրենաբարոյից: Եւ մի անտես և անյոյս առնիցէք զմեծահաւատ արքայս այդ, այլ որպէս հայացք զծեր օրհնեալ և բարգաւաճեալ ազգի, խնդրենք նոյնպէս զազգս մեր հոգայք զծեր օրհնեալ և բարգաւաճեալ ազգի, խնդրենք նոյնպէս զազգս մեր ողորմելի և զազգն վրաց հոգալ»: ¹⁹⁶ Շամախեցու գործունեությամբ, ինչպէս նկատում է Լեոն, հայոց հարցի պատմության մեջ սկսվում է էջմիածնական շրջանը, որը ի տարբերություն զանազան շրջանի, հայ ազատագրությունը չէր հիմնում հայերի ապստամբության վրա, այլ հասկանում էր հայոց հարցն այն մտքով, թե հայերին պիտի ազատի մի որևէ ուժեղ պետություն, ամենից շուտ՝ Ռուսիան: ¹⁹⁷

Հենց Ռուսաստանի օգնության հետ էր կապում հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումները 1763 թ. կաթողիկոս ընտրված Սիմեոն Երևանցին: Ռուսաստանում տարածված հայկական համայնքները միավորելու և դրանք էջմիածնի իրավասության տակ դնելու նպատակով, կայսրուհի Եկատերինա 2-րդին հղած կոնդակում Սիմեոն Երևանցին միաժամանակ արժարժում էր Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանի ազատագրման հարցը: Ինչպէս երևում է կայսրուհու 1768 թ. գրած պատասխանից, նա ոչ միայն ընդառաջում է կաթողիկոսի խնդրանքին, այլև իր հովանավորության տակ վերցնում թե՛ հայոց կաթողիկոսին և թե՛ ողջ հայ ազգը: ¹⁹⁸ Սիմեոն Երևանցու կարգադրությամբ 1774 թ. Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդությունը ըստանձնում է Հովսեփ Եպիսկոպոս Արղությանը, որը աշակերտելով կաթողիկոսի մոտ, դարձել էր նրա ջերմ գաղափարակիցը:

Որքան էլ, որ Երևանցին տոգորված էր հայ ժողովրդի ազատագրական գաղափարներով, իր քաղաքական գործունեության մեջ նա շատ զգույշ էր ու շրջահայաց, դիտելով, որ յուրաքանչյուր անխոհեմ քայլ կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ: Եվ պատահական չէ, որ հենց նա ուղերձ է հղում վրաց Հերակլ թագավորին՝ պահանջելով հեռացնել Վրաստանից Հովսեփ Եմինին, թեև կիսում էր վերջինիս հայացք-

ները: Բանն այն է, որ Եմինի ազդեցությամբ Հերակլ 2-րդը հուսադրական մի նամակ էր հղել Մշո սբ. Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանին, ուր հայ-վրացական համատեղ ապստամբության կոչ էր արվում: Իսկ նամակատար մահտեսի Գրիգորը Երևանում ձերբակալվում է, իսկ նամակը հայտնաբերվում: Թագավորի հենց այդ անխոհեմ քայլը նկատի ունեն Սիմեոն Երևանցին, երբ գրում էր. «Յօհան որքան մարդ է, որ դու նորա գիր գրիցես վասն այդպիսւոյ բանի և գրատարն ևս այդպէս յիմար, որ ամենեցուն ցույց տայցէ պարծելով: Խնդրեն զի լաւապէս մտածեալ որո՞՞նայցես, և մանաւանդ զդա ևս զգաստացուցես զի զգիրն և զմարդիկս իւր յինքն ժողովեսցէ ու խոհեմութեամբ շարժիցէ, զի երկիրս այլազգոյ ձեռաց է և մեք ի ձեռս սոցա կանք»: ¹⁹⁹ Հենց նույն պատճառաբանությամբ էլ Սիմեոն Երևանցին չի ընդառաջում Շահամիր Շահամիրյանի և Մովսես Բաղրամյանի ազատագրական ծրագրերին: Այստեղ չպետք է աչքաթող անել նաև այն հանգամանքը, որ եկեղեցին պետությունից անջատելու Մադրասի խմբակի ծրագրային կետը խիստ դժգոհությամբ պետք է ընդունվեր հովվապետի կողմից, որը իր հերթին կբերեր եկեղեցու իրավունքների կրճատում:

Իսկ մինչ այդ, երկրում կրկին սրվում է քաղաքական իրադրությունը այն աստիճան, որից այնքան խուսափում էր Սիմեոն Երևանցին: ²⁰⁰ Երևանի խանի վրաց թագավորին վճարելիք հարկի դադարեցումը առիթ հանդիսացավ Հերակլ 2-րդի գորքերի ներխուժմանը խանության տարածք: Թե ինչ հետևանքներ ունեցավ այդ ներխուժումը, վկայում է հետևյալ տեղեկությունը. «Եւ ետ երկուց աւուրց ինքն արքայն հանդերձ Բ (2) որդովքն և անթիւ զօրօք եկն ի սահմանս Երևանու. և սկսաւ գլազախու տաճիկսն և զլեզկիս և զայլ բարբարոսս, որք ծարաւք էին արեան քրիստոնէից՝ յառաջագոյն ասպատակ սփռել առի քակել և աւերել, թալանել և կողոպտել և վերջապէս հրդեհել զգիւղորայսն նախ քան զիւր հասանելն»: ²⁰¹ Չուր է խնդրում Սիմեոն Երևանցին Հերակլին հաշտվել խանի հետ, չամայացնել երկիրը: «Այլ խաժամուժն ամբոխից զօրացն Հերակլայ սփռեալ ընդ աշխարհին աւար հարկաներ և ապականեր զգեօղս և զգաւառս Արարատայ, և ուտելով զքերս այգեաց և սեղխենեաց՝ ապականել լինէին և ինքեանք ախտիւք թանջից, մինչև կարի իսկ պակասիլ նոցա», - ցավով հայտնում է ժամանակի հիշատակագիրներից մեկը: ²⁰² Միաժամանակ Հերակլի կարգադրությամբ Վրաստան են

¹⁹⁶ Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, հ. 9, էջ 121:

¹⁹⁷ Լեոն, հ. 3-րդ, գիրք 2-րդ, էջ 278-279:

¹⁹⁸ Դիւան հայոց պատմութեան, հ. 9, էջ 128-130:

¹⁹⁹ Տե՛ս Мочев Эман, Ер., 1945, см. 159.

²⁰⁰ Նախիջևանի Մահմադ խանին պարտության մատնելու նպատակով Երևանի խանը օգնություն է խնդրում Հերակլից: Վերջինիս 1750 թ. վրացական զորքով շտապում է օգնության և պարտության մատնում Մահմադ խանին: Երևանի Փիր Մուհամմադ խանը իր հպատակությունը հայտնելով վրաց թագավորին միաժամանակ պարտավորվում է տարին որոշակի գումար հարկ վճարել:

²⁰¹ Տե՛ս «Արարատ», 1901, թիվ 3, էջ 185:

²⁰² Տե՛ս Կռունկ Հայոց աշխարհի, 1862, թիվ 4, էջ 279:

քշվում հազարավոր հայեր: Ժամանակակիցներից մեկի հավաստմամբ, գաղթեցված բնակչության թիվը հասնում էր 30000-ի. «ի սոյն թւին յուլիսի 6-ին արքան վրաց Զերակլ եկն ի վերայ երեվանայ քաղաքին քառասուն հազար զօրօք և շատ աւերութիւն արար՝ երկիրն բոլոր քանդեաց և այրեաց, վերջ հարիւր հիսուն գեղ քշեալ տարաւ, երեսուն հազար ոգիս և հարիւր հազար տաւարս համարով...»:²⁰³ Թեև ասպատակություններից գերծ մնաց էջմիածնի վանքն ու նրա հողատարածությունները, այնուհանդերձ կաթողիկոսը ևս ստիպված էր մի պատկառելի գումար վճարել Զերակլին:²⁰⁴

Սիմեոն Երևանցու կարևոր ձեռնարկումներից մեկը էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի ընդհանրական իրավունքների կրկին անգամ վերահաստատումն էր: Այն պայմանավորված էր հիմնականում Աղվանքի հայոց կաթողիկոսության շուրջ ծագած վեճերին: Բանն այն է, որ 1763թ. 120-ամյա կաթողիկոս Ներսեսը իր եղբորորդի Իսրայելին ձեռնադրել էր եպիսկոպոս, որը Ներսեսի մահից հետո հռչակվեց Աղվանքի կաթողիկոս: Սակայն, նույն 1763 թ. Գանձասարի վանական միաբանությունը միջնորդում է էջմիածնի Սիմեոն կաթողիկոսին ճանաչել Աղվանքի հայոց կաթողիկոսության իրավունքներում Զովհաննես վարդապետ Դասան-Ջալալյանին, միաժամանակ փաստարկելով 1677թ. էջմիածնի ժողովի որոշումը, ըստ որի Ներսեսի ազգականներից ոչ ոք իրավունք չունեն օծվելու Աղվանքի հայոց կաթողիկոս: Սիմեոն Երևանցին մերժում է միջնորդությունը, պատճառաբանելով, թե Իսրայելը արդեն օծված է և մնում է, որ նա տեղափոխվի Ելից-Մանկուցից Գանձասար: Գանձասարի միաբանությունը վերադառնում է և առանց էջմիածնի հավանության, տեղում կաթողիկոս օծում Զովհաննես վարդապետին: Կրկին բորբոքվեց Իսրայել-Զովհաննես պայքարը, որը կարող էր վերածել ազգամիջյան ընդհարումների: Թեև Սիմեոն Երևանցին ձգտում էր թուլացնել Դասան-Ջալալյանների ազդեցությունը, ստիպված էր ի վերջո ընդառաջել Գանձասարի միաբանության պահանջներին, հակառակ դեպքում կկորցներ Աղվանքի հայոց կաթողիկոսության նկատմամբ էջմիածնի ընդհանրական իրավունքները:

Սիմեոն Երևանցու մեծագույն ձգտումներից մեկն էլ էջմիածինը հայ մշակույթի կենտրոն դարձնելն էր: Զենց նրա ջանքերով էլ 1771թ. Զայաստանում առաջին անգամ բացվում է տպարան, իսկ 1776 թ. նույն տեղում հիմնվում թղթի արտադրման ձեռնարկություն:²⁰⁵ Նրա գործունե միջամտությամբ կարգի բերվեցին հայ եկեղեցական տոնակատարու-

թյունները, վերանորոգվեցին էջմիածնի և երկրի մի շարք այլ վանքեր ու եկեղեցիներ:

Սակայն ամենամեծ ձեռնարկումը, որ կազմակերպեց Երևանցին, էջմիածնի վանական տնտեսության գործերի կարգավորումն էր: Խոսելով էջմիածնի վանքի տնտեսական վիճակի մասին՝ Երևանցին նշում է, թե եթե դատելով լինենք նրա մեծահռչակ անունով, ապա նա իշխում է շատերի վրա, իսկ իրականում ոչ ոքի, խոսքով նա ամեն բարիքի տեր է, իսկ իրականում կարոտ է ամեն ինչի, գտնվում է խստասիրտ և գազանաբարո, հափշտակող անիշխան տերերի իշխանության ներքո, իսկ ինքը անզոր է ու անզեն, նա ենթակա էր իր ազգակիցների ու օտարների բազմապիսի դաժան շորթման, իսկ ինքը կամավոր ու երկյուղածությամբ մուրացող է և դրանից հետո, - շարունակում է Երևանցին, - փորձված մարդկանց մնում է դատել, թե որքան անհրաժեշտ է այդ տանը, նրա տիրոջը, աշխատակիցներին ու հարազատ ընտանիքին ապահովել անցյալի ցնցումներով ու օրինակներով, ուսումնասիրել պաշտպանության միջոցներն ու եղանակները:²⁰⁶ Նա կարողացավ պետականորեն ապահովել վանքի և կալվածքների ամբողջականությունը, ընդլայնել դրանց չափերը, կատարել ջրոռոգման հասկայական աշխատանքներ, կարգավորել վանքապատկան ու վանքահպատակ բնակչությունից վանական հասույթների նորմալ ստացումը և տնտեսական բնույթի բազում այլ աշխատանքներ:

Նախապատրաստվելով դեպի Անդրկովկաս արշավանքի՝ Եկատերինա 2-րդի հանձնարարությամբ Պետերբուրգում 1780 թ. հունվարին հրավիրում է մի խորհրդակցություն, որտեղ քննարկվում է և Զայաստանին վերաբերող մի շարք հարցեր: Խորհրդակցությունը հայկական կողմից մասնակցած Զովսեփ Արղությանը գրում է. «Թուին 1780 յունվարի մուտն Իւան Պետրովիչ Գօրիչն եկն առ մեզ և յայտնեաց զգնալն իւրեանց ի վերայ պարսից առ ի տիրել զծովեզերայ տեղիսն, հարցունն արար վասն պարսից երկրայն և որքան հեռաւորութեանց քաղաքացն ի միմեանց և կարողութեանց նոցին և որքանութիւն զօրացն հայոց և տաճկաց, սկսեալ ի Դարբանդու և ի Գիլանու մինչև ցԹարվեզ և ի յերևան, և անտի մինչև ցՂարաբաղ և ի Շրուան»:²⁰⁷

1780 թ. Ամենայն Զայոց կաթողիկոս ընտրված Ղուկաս Կարնեցին սկսեց ամեն կերպ օժանդակել Զովսեփ Արղությանի ու Զովհաննես Լազարյանի գործունեությանը:

Դեպի Զայաստան նախատեսված արշավանքի սկզբին, 1784 թ. սկզբին Ղուկաս Կարնեցին արշավանքի նախաձեռնողներից իշխան Պոտյոմկինին հղած նամակում մասնավորապես գրում է. «...Արդ՝ ըստ սոյնոյ բնութենական կանոնի և աստուածանոյ պատուիրի, պարտական

²⁰³ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 494:

²⁰⁴ Худов Е. Описание достоимитных происшествий в Армений с 1779-1809 гг. СПб, 1881 с. 3-4.

²⁰⁵ Այդ մասին մանրամասն տես Շահնազարյան Շ., Նոր նյութեր Զայաստանի առաջին տպարանի պատմության վերաբերյալ, ՊԲՀ, Եր., 1963, թիվ 1:

²⁰⁶ Ջամբո, էջ 2:

²⁰⁷ Տե՛ս «Յովսեփի կաթողիկոսի յիշատակարանը, «Կռունկ Զայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1863, էջ 510-513:

Հողային սեփականության իրավունքը:
Հողատիրության տեսակները

15-18րդ էջմիածնի վանական հաստատության սոցիալ-տնտեսական դրության պատմության ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է առաջին հերթին քննության առնել երկրում հաստատված ագրարային հարաբերությունների հիմքը կազմող հողային սեփականության հարցը, որի վերաբերյալ մինչև օրս էլ պատմական գրականության մեջ կան իրարամերժ երկու տեսակետներ: Համաձայն տեսակետներից մեկի (Ի. Շոպեն, Ս. Կուշան Դ. Մուսայելյան, Ս. Մարկոսյան և այլոք) Հայաստանում մուսուլմանական դինաստիաների տիրապետության ժամանակաշրջանում հողի սեփականության պետական-թագավորական գերագույն իրավունքն է իշխել: Ի. Շոպենը ժխտելով մուլքի, որպես հողի մասնավոր սեփականության տեսակի հիմնական արտահայտությունը, գրում է. «Պարսպաստանում և Երևանյան խանությունում չի եղել հողի մասնավոր սեփականություն ու ամբողջ հողը պատկանել է շահին: Մուլքի տերերը պետական գանձարանի հասարակ մասնակիցներ էին և նրանց ռոճիկը մուլքն է»:¹ Ինչպես տեսնում ենք, Շոպենը գտնում է, որ մուլքի տերեր հանդիսացող խաները, բեկերն ու մելիքները պետական հողերի սոսկ կառավարիչներ են, որ աշխատավարձի փոխարեն նրանց իրավունք է տրված եղել իրենց իշխանության տակ գտնվող վայրերի հասույթներից լիովին, կամ մասնակի, օգտվելու իրավունք: Հիմք ընդունելով, որ Ղուրանը բացառում է հողի մասնավոր լինելը, Լ. Տիգրանովը գրում է. «Պարսկաստանում ունեցվածքային բոլոր հարցերը լուծվում էին հիմք ընդունելով շաբիխը կամ Ղուրանը: Դրա համար էլ Իրանի ողջ տերիտորիայի հողերն ու ջրերը պատկանում էին շահնաշահին»:² Տիգրանովի տեսակետը որոշ վերապահությամբ շարունակում է Դ. Մուսայելյանը, ժխտելով Հայաստանում հողային սեփականության գոյությունը նա գրում է. «Քանի որ սկզբունքորեն բոլոր տեսակի հողերն վաճառքի ենթակա չէին և մյուս կողմից պետությունն էլ հնարավորություն չուներ իր պաշտոնյաների միջոցով այդ հողերի գործերը վարել, ուստի նրան մնում էր երկու միջոց. ա) հողերը կապալով տալ, բ) որպես ավատ հանձնել այն մարդկանց, որոնք իրենց ծառայությամբ աչքի էին ընկնում»:³ Մի կողմից ընդունելով, որ Սեֆյան Իրանը չկարողացավ վերացնել Արևելյան Հայաստանում վաղուց գոյություն ունեցող հողային սեփականությունը, Լեոն միաժամանակ գտնում է, որ 16-17-րդ դդ. շատ խիստ էր շեշտված հողատիրության այն գլխավոր

սկզբունքը, թե բոլոր հողերը պետության սեփականությունն են, և որ մասնավոր անհատը չի կարող սեփականության իրավունք ունենալ, այլ կարող է մասնակից դառնալ պետական սեփականությունից ստացվող արդյունքներին:⁴ Առարկելով հողային սեփականության վերաբերյալ մի շարք հեղինակների հայտնած կարծիքները, Ս. Մարկոսյանը փորձում է ապացուցել, թե սեփականության առուծախով չի հիմնավորվում հողային սեփականության գոյությունը Արևելյան Հայաստանում: Նա գտնում է, որ եղել է հողի ոչ թե մասնավոր, այլ պետական սեփականություն: «Հաճագործող բեկական դասի ամեն մի ներկայացուցիչ չէր, - գրում է, նա, - որ շահագործում էր առանձին բուն արտադրողին, այլ արտոնյալների ամբողջականությունը կազմակերպված որպես դասակարգային ապարատ, շահագործում էր առանձին արտադրողներին գյուղական համայնքի միջոցով»:⁵

Համաձայն մյուս տեսակների (Ս. Եղիազարով, Բ. Հարությունյան, Ի. Պետրուշևսկի, Դ. Փափազյան) ժխտվում է հողի նկատմամբ պետության, կամ թագավորի գերագույն սեփականատիրական իրավունքի գոյությունը: Ս. Եղիազարովը առաջին հայ պատմաբաններից էր, որ ապացուցեց Անդրկովկասում թեկուզ մասնակիորեն հողի մասնավոր սեփականության գոյությունը: «Մուլքի շնորհիվ իր դիրքի բացառիկությանը, - գրում է նա, - կարող է լինել ցանկացած քաղաքացիական հատուցվող, կամ ոչ հատուցվող գործարքի առարկա, լինի դա ապրանքի գնում, գրավական, նվիրատվական և այլն: Երկրի մի շարք շրջաններում մուլքը դիտվում է որպես մասնավոր սեփականություն»:⁶

Անդրադառնալով հողային սեփականության ու մուլքադարական իրավունքի հարցին իրավագետ Ս. Եսայանը հանգում է այն կարծիքին, որ Արևելյան Հայաստանում մուլքի տեսքով առկա է եղել հողի մասնավոր սեփականություն:⁷

Բնութագրելով մուլք հասկացությունը որպես ռենտա-հարկի ձև, Բ. Հարությունյանը գտնում է, որ միայն մասնավոր հողատիրության իրավունքն էր հնարավորություն տալիս գանձելու մուլք, որպես տասանորդ:⁸

Քննարկելով մուլքի, որպես մասնավոր հողատիրության ձեռք բերման ուղիները, Դ. Փափազյանը այն համեմատում է հին հայկական «հայրենիք» հողատիրության ձևին: «Գոյություն ունի միայն որոշակի տերմինաբանական տարբերություն հայրենիք և մուլք բառերի միջև, - գրում է նա, քանի որ առաջին տերմինը ընդգծում է ավատատիրական

⁴ Լեո, հ.3-րդ, գ.1-ին, էջ 83:

⁵ Մարկոսյան Ս., Հողային հարաբերությունները..., էջ 20:

⁶ Егизаров С., Сельские община, стр. 148.

⁷ Арутюнян Б. М., Крупное монастырское хозяйство в Армении в 17-18 вв., с. 33.

⁸ Նույն տեղում, էջ 33:

¹ Шопен И., см. 926-927

² Шопен Л., см. 1.

³ Մուսայելյան Դ., նշվ. աշխ., էջ 43:

մասնավոր սեփականության ծագումը տոհմական, վոտչինային հողատիրությունից, մինչդեռ երկրորդը բխում է այդ հասկացության ծագումը բացատրող աղբյուրների բազմազանությունից»:⁹

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների էությունը բացահայտող պայմանական փաստաթղթերի գիտական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն փաստարկումը, թե հողը պետության կամ թագավորի գերագույն սեփականությունն էր, գիտականորեն հերքվում է: Հողատիրության հարցերը մեկնաբանելիս առաջին հերթին պետք է ելնել տվյալ ժամանակաշրջանում հաստատված սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների օբյեկտիվ վերլուծությունից: Այդ հարցերը չի կարելի բացատրել միայն մուսուլմանական կրոնական դոգմաներով, որոնք, ինչպես ճիշտ նկատել է Վ. Մինորսկին. «...յուրաքանչյուր երկրում այլ տեսք ունեին և մեզ հետաքրքրող հարցերի համար ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ միայն իրավական ծածկույթ, որ տալիս էին ծածկելու տեղում ընդունված կարգերը»:¹⁰ Դեռևս Հայաստանի արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի ագրարային հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ժամանակ էլ խալիֆի՝ հողի գերագույն սեփականատեր լինելը ձևական էր: Իրականում ավատական վերնախավի ներկայացուցիչները հողեր էին ձեռք բերում ժառանգական կամ էլ պայմանական հողատիրության սկզբունքներով: Ժամանակի ընթացքում պայմանական հողատիրությունն էլ վեր էր ածվում ժառանգականի, և հողը դոմնում էր ավատատիրոջ լիակատար սեփականությունը:¹¹ Հողատիրության նույն բնույթի էվոլյուցիա էր տեղի ունենում Հայաստանում նաև 15-րդ դարից սկսած: Եվ չնայած 16-րդ դ. Սեֆյան տիրակալների գործադրած բոլոր ջանքերին՝ որքան հնարավոր է ընդարձակել պետական հողատիրության չափերը, դա միայն մասամբ հաջողվեց: Բավական է նշել, որ ըստ Իսկանդար Մունշիի տեղեկությունների, ողջ իրանական տիրապետության սահմաններում 1576 թ. հաշվվում էր 114 ժառանգական խոշոր ավատատերեր, ապա 1628 թ. դրանց թիվը պակասեց միայն 24-ով:¹² Իսկ դա նշանակում էր, որ Աբաս 1-ին տոհմիկ ավատատերերի իշխանության ժառանգական բնույթը ժամանակավոր պաշտոնակատարությանը փոխելու քաղաքականությունը չհաջողվեց:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում մասնավոր հողային սեփականության հիմնական ձևը մուլքն է, որն ընկած էր թե՛ պետական, արքունական, թե՛ կրոնական հաստատություններին պատկանող և թե՛ համայնքապատկան հողատիրության տեսակների հիմ-

քում: Հողատիրության մուլք ձևը երևան է եկել արաբական տիրապետության շրջանում, խալիֆաթի ձևավորման հետ միաժամանակ: Հայաստանում սելջուկ-թուրքական ու մոնղոլական տիրապետության տարիներին ասպարեզից վերացան մի շարք խոշոր հայկական ավատական տներ, որոնց փոխարինելու եկավ մուսուլմանական ռազմաքոչվորական ավագանին:

Դա որոշակի փոփոխություններ առաջացրեց երկրի ագրարային հարաբերություններում:

Տիրապետող դարձան հողատիրության այլ ձևեր (խաս, դիվանի, վակֆային, իկտատարական): Աստիճանաբար տարածվեց ու հաստատվեց հողատիրության մուլք տեսակը: Արդեն 15-րդ դ. վավերագրերում ավելի հաճախ է հանդիպում մուլք արտահայտությունը հողային սեփականության իմաստով: Այսպես, Տաթևի վանքապատկան գյուղերի սահմանների մանրամասն նկարագիրը պատկերող 1400 թ. մի կալվածագրում ասվում է, որ Խոտ, Շնիեր և Հալիծոր գյուղերը իբրև մուլք հաստատված և դրված են եղել Տաթևի վանքի տիրապետության տակ, ուստի և կարգադրվում է, որ ոչ ոք հիշյալ մուլքերում որևէ բաժին կամ ստանալիք չպահանջի:¹³ Իսկ Ս. Անեցու ժամանակագրության շարունակողը խոսելով Կարա-Յուսուֆի 1406 թ. արշավանքների մասին՝ գրում է, որ նա. «...արար շատ աւեր և գնաց ի Թավրեզ և այլ յառաջ, և մլքեաց (իմա սեփականացրեց - Յ.Թ.) տեղիս մինչև ի Սուլտանիայ»:¹⁴

Արաբական տիրապետությունից ժառանգություն մնացած այդ տերմինը նշանակում էր ոչ միայն հողատիրության նշված տեսակը, այլև ընդհանրապես սեփականություն կազմող անշարժ գույքը լինի դա կալվածք, արտ, թե տուն, ջրաղաց թե ոռոգման կառույցներ և այլն: Նկարագրելով 1534 թ. շահ Թահմասպ 1-ի Վասպուրականում կատարած արշավանքի արհավիրքները, Հովհաննես Արճիշեցի ժամանակագիրը նշում է, որ «շատ մուլք և մէրերն (կողակից) անտէր մնաց»:¹⁵

Իսկ ինչ պայմաններ էին կանխորոշում հողի մասնավոր սեփականությունը և որոնք էին այդ սեփականության առկայությունը դրսևորող հիմնական գործոնները: «Հողային սեփականությունը, - գրում է Կ. Մարքսը, - ենթադրում է որոշ անձերի մենաշնորհը տնօրինելու երկրագնդի այս կամ այն մասերն իբրև նրանց մասնավոր կամքի բացառիկ ոլորտներ: ...Հենց իրավաբանական պատկերացումն ինքը ոչ մի ուրիշ բան չի նշանակում, քան այն, որ հողի սեփականատերը իր հողի հետ կարող է վարվել այնպես, ինչպես ամեն մի ապրանքատեր իր ապրանքի հետ»:¹⁶ Հետևապես, հողի մասնավոր սեփականություն լինելու չափանիշը նախ հողի վրա որոշ անձերի մենաշնորհն է, այդ

⁹ Паназян А., Аграрные отношения..., см. 156.

¹⁰ Talhkirut al-muluk. p. 195.

¹¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, եր., 1984, էջ 366-367:

¹² Стен Петрушевски И., Очерки ..., с. 108.

¹³ ՄՊԿ, է. պր., 1, էջ 55-56:

¹⁴ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 214:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 231:

¹⁶ Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 3-րդ, մաս 2-րդ, եր., 1949, էջ 158-159:

անձերի կողմից հողն ըստ նրանց կամքի տնօրինելն է: Այդ իրավունքն արտահայտվում էր հետևյալում. մուլքը լիակատար ժառանգական սեփականություն էր: Ավատատերերը սովորաբար ունեցած ժառանգական կալվածքները կտակում էին իրենց որդիներին՝ նշելով, որ նրանք այդ կալվածքները ստանում են որպես «ի վայելումն յետագայ որդւոց և զաւակաց իւրեանց»: Այդ մասին է հավաստում, օրինակ, շահ Թահմասպ 1-ի 1558 թ. հրովարտակը, տրված Գեղարքունիքի ավատատեր Մելիք Բեկին, որտեղ մասնավորապես ասվում է. «...Որովհետև Մելիք-բէկ քրիստոնեայն յայտնեաց, թէ Ալթուն-թախթ, Բիւղի-Կարաք, Գիւրծի վերան, Փոքր Ենկիջայ, Մեծ Ենկիջայ, Միրաբադ, Մաղաք գիւղօրայքն, որք ի նահանգին ծովակին Գեօգչայի ժառանգութիւն նորա են սեպհական և ունի ի հաստատութիւն բանից իւրոց զգիրս օրինադրօշաց մերոյ ի ձեռին իւրում. վասն որոյ մեք հաստատեցաք լինել ժառանգութիւն նորա որպէս էին, և ոչ ոք առանց իրաւանց օրինաց լինիցի ձեռնամուխ սեպհական հողոյ նորայ»: ¹⁷ Նման իրավունքներից, որպես անհատ քաղաքացիներ, օգտվում էին նաև հոգևոր դասի ներկայացուցիչները: Սեֆյան շահ Թահմասպի Տաթևի վանքապատկան կալվածքների վերահաստատման և վանքի ավատատիրական իրավունքների մասին 1557թ. տրված հրովարտակում ասվում է. «Որովհետև դավթարից հաստատեցին, որ Թուման-ե Նախչեվանի Սիսաջանի օլքայի և Ղափանաթի Օրոտ Նահիայի կից հիշատակված վայրերը եղել են Ղափանաթի Տաթևի վանքի անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի ժառանգական մուլքը, գտնվել են նրա տնօրինության տակ և դիվանին չեն վերաբերվել, ուստի թող այդ գյուղերի տնօրինության տակ գտնվելը համարվի հնարավոր, և ոչ մի մարդ արարած հակառակ սույն հրամանի ապօրինի կերպով այդ գյուղերի գործերին չմիջամտի»: Կից ներկայացվում է գյուղերի ցուցակը.

Գյուղ	Նահիա
1. Բնունիս	Սիսաջան
2. Թաս	---/---
3. Ղարաքիլիսա	---/---
4. Ղաստագերդ և Գյոլյագի	---/---
5. Ավարի	Օրոտ
6. Աղաքյանդի	---/---
7. Տանձատափ	---/---
8. Տաշու	---/---
9. Տաթև	---/---
10. Խոտանան	---/---

¹⁷ Տե՛ս Սմբատյան Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, էջ 784:

11.	Չալիծոր	---/---
12.	Շնհեր	---/---
13.	Խոտ	---/---
14.	Բորգի	---/---
15.	Կից	Գեղի: ¹⁸

Նույն բովանդակությունն ունեցող և գյուղերի նույն ցանկը պատկերող Սեֆյան շահ Իսմայիլի 1510 թ. հրովարտակում հաստատվում են անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի իրավունքները իր ժառանգական մուլքերի վրա: ¹⁹

Կարելի է եզրակացնել, որ այս երկրորդ Շմավոն վարդապետը եղել է առաջինի պապը, որի ժառանգական իրավունքներն էլ 1557 թ. վերահաստատվում են: Շահական նույնանման հրովարտակով վարանդայի տեր է հաստատվում մելիք Բադին, հաստատվում են իրենց իրավունքներում Ներքին Խաչենի տերեր Զասան Զալալյանները, Ծարա նորաստեղծ իշխանության տերեր, Դուփյան Զասանի սերունդներից Ջհանշահյանը, Դիզակի և Գյուլիստանի իշխողները և այլն: ²⁰

Սերնդից սերունդ ժառանգաբար փոխանցված հողային սեփականության նկատմամբ իրավական հիմք չունեցող յուրացումները անկախ այն բանից, թե ովքեր են դա կատարել, ենթակա էին բողոքարկման: Այդ մասին է վկայում հետևյալ փաստը. Երևանցի Խոջա Մեթի որդի Խոջա Զակոբը դիմում է մուսուլմանական հոգևոր օրենսդրական դատական խորհրդին՝ Շար, Երևանի խանության Յայջի, Չորագեղ և Գյոլքյանդի գյուղերի մուլքերի նկատմամբ իր սեփականատիրական իրավունքները վերականգնելու խնդրանքով: Բանն այն էր, որ 1637 թ. շահ Սեֆիի կարգադրությամբ բռնագրավվել ու պետական սեփականություն էին հաստատվել անհավատարմության մեջ մեղադրված Երևանի Թահմասպ կուլի խանի կալվածքները, ի թիվս վերը հիշատակված գյուղերի, որոնց սեփականատիրական իրավունքը զարտուղի միջոցներով յուրացրել էր հիշյալ խանը: Մանրակրկիտ ստուգումներից հետո, համոզվելով խոջա Զակոբի բողոքի իսկությունում, շահ Աբաս 2-րդը 1648թ. հատուկ հրովարտակով վավերացնում է հիշյալ խոջայի ժառանգական իրավունքները թվարկված գյուղերի մուլքերի նկատմամբ: ²¹ Այս առումով արժանահիշատակ է նաև հետևյալ օրինակը. 1709 թ. Գեղարքունիքի մելիք Շահնազար 2-րդը դիմում է շահ սուլթան Զուսեյնին հետևյալ խնդրանքով. «...գիւղն Գեօգչայի՝ կոչեցեալ Ղանդուեղդարայ ի բնէ ժառանգական կալուածք են իմ ի Միրզաջան հօր

¹⁸ ՄՊՀ, պր.1, էջ 60-61:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 57-58:

²⁰ Բարխուդարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Կարապետ եպիսկոպոս (Տե՛ս Սկրտչյան), Նյութեր հայ մելիքությունների մասին, Բ, պրակ:

²¹ ՄՊՀ,1, պր. 2, էջ 358-362:

եղբոր որդւոյ իմ է. որ այժմ յԱսպահան կայ ի ծառայութեան շահին և այդ հինգ ամ է յորմէ հետէ Մեհդի խան բեզն գրկողութեամբ տիրեալ է, խնդրեմք ըստ իրաւանց ըստ մեր ըստ հինգ ամեայ եկամտին ստասջիք. և զնոսա ի վնասակարութենէ արգելջիք»:²² Շահը համոզվելով մելիք Շահնազարի նեկայացրած թղթերի իսկության մեջ, վերահաստատում է նրա իրավունքները հիշյալ գյուղերի վրա: Ինչպես տեսնում ենք, սեփականատիրական իրավունքի անձեռնմխելիության հարցում նույնիսկ տիրակալները նախանձախնդրություն էին ցուցաբերում: Ինչ վերաբերում է բարձրաստիճան անձնավորության ունեցվածքի հարցումնիս գրավմանը, ապա դա կատարվում էր միայն այն ժամանակ, երբ վերջինս մեղադրվում էր պետական դավաճանության մեջ: Նման բռնագրավումներն էլ կատարվում էին միայն սեփականատիրոջ դատական իրավագրկումից հետո: Այդ դեպքում, ինչպես նկատում է Յ. Փափազյանը, շահը մարմնավորում էր և՛ պետական գերագույն իշխանությունը, և՛ արդարադատության բարձրագույն ինստացիան:²³

Զնայած սեփականատիրական իրավունքի անձեռնմխելիությանը, չէր բացառվում նաև բռնագրավումների ճանապարհով հողային սեփականության իրավունքի ձեռք բերման հնարավորությունը: Իրենց կալվածքները գյուղական համայնքի հաշվին կատարած հողային բռնագրավումների, ինչպես նաև իշխողների բռնություններից ու կամայականություններից բնականության վայրը փոխած գյուղացիների ունեցվածքը սեփականելու ճանապարհով ընդարձակեցին հատկապես հոգևոր հաստատությունները: Այսպես, մի կալվածագրից տեղեկանում ենք, որ 1621թ. Խաչենի Քարազուխ գյուղի համայնքը ստիպված էր Գանձասարին զիջել Կոռաբան կոչված հանդամասը:²⁴ Ձեռագրերից մեկն էլ տեղեկացնում է, որ Ապարանի գավառի Կթանից գյուղի բնակչության մի մասը իշխողների կամայականություններից հուսալքված «կու թողուն զտունն և զայգին և զայլ ապրանքն ու փախին»: Փորձելով օգտվել նպաստավոր իրադրությունից, Ապարանի սբ. Նշան վանքի միաբանությունը աշխատում է իրեն վերապահել այդ կալվածքների սեփականումն ու օգտագործումը՝ անձեռք կարդալով այն մարդկանց հասցեին, ովքեր տեր կկանգնեն գյուղից փախածների մուլքերին:²⁵ Նույն պրակտիկան լայն չափով կիրառվել է նաև Սանահնի վանական տնտեսության առաջնորդների կողմից: Ինչպես վկայում է վանքի պատմությունը նկարագրող ձեռագիրը, 15-16-րդ դդ. Սանահնի տնտեսական դրությունը շատ ծանր է եղել, քանի որ խլել էին «ի վանիցս մուլքս և հայրենիքս»:²⁶ Հետագայում շնորհիվ իր առաջնորդներ Սարգիս և Բար-

սեղ եպիսկոպոսների ջանքերի, վանական հաստատությունը կրկին սկսում է տնտեսական վերելք ապրել: Վերջիններս, վկայում է աղբյուրը, իրենց գործողություններում որևէ սահանափակում չեն դրել, ինչպես օրինակ. «զնոյ գնեցաք կամ գրաւեցաք, առաջի մեծաց և իշխանաց կաշառութ թափեցակ, կամ բռամբ տիրեցաք»:²⁷ Կարելի է կարծել, որ գյուղական համայնքների ու վանական հաստատությունների միջև եղել է նախնական պայմանավորվածություն, հակառակ դեպքում այդ տարածքներին տեր կդառնային եկվոր տիրակալները: Պետք է փաստել, որ 16-17-րդ դդ. առօրյական էին դարձել եկեղեցական հաստատություններին առանձին անհատների կողմից հողատարածքների նվիրատվության փաստերը: Վերջիններս քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով, իրենց հողային տիրույթները հափշտակումից փրկելու նպատակով դրանք նվիրում են վանքերին ու եկեղեցիներին՝ նկատի ունենալով, որ այնուհետև դրանք դառնում էին պետականորեն ապահովված: Շատ հաճախ էլ ավատատիրական տան որևէ ներկայացուցիչ ընդունում էր հոգևոր կարգ և իր ձեռքում կենտրոնացնում նույն շրջանի աշխարհիկ հոգևոր իշխանությունը: Ստանձնելով հոգևոր պաշտոններ՝ հայ ավատատերերը կարող էին ազատորեն հողեր գնել և նվիրել վանքերին: Հենց այդպես վարվեց, օրինակ, արդեն հիշատակված Բարսեղ եպիսկոպոսը, որը 1690-ական թվականներին Սանահնի վանքին նվիրեց իր «սամծերու երկու եգին իւր հնձանովն, զՏալվերու գեղն եգին իւր հնձանովն, զԽոշորնաձորի Բ (2) եգին Ծ (50) աւրավար հողն, Բրդաձորի հողն իւր հնձանովն»:²⁸

Հայտնի է, որ հին հայկական ազատ գյուղական համայնքը, որ ստեղծվել էր դեռ տոհմական հարաբերությունների քայքայումից անմիջապես հետո, շարունակում էր պահպանել իր գոյությունը ոչ միայն վաղ ֆեոդալիզմի, այլև հետագա ժամանակաշրջանում: Սակայն, հանրային սեփականության կողքին մասնավոր սեփականության աճն ու զարգացումը, համայնքի ներսում նյութական ու սոցիալական շերտավորման ուժեղացումը, աշխարհիկ ու հոգևոր ավատատերերի՝ համայնքի նկատմամբ ձեռնարկած միջոցառումները կործանեցին գյուղական ազատ համայնքներից շատերը: Արդեն 16-17-րդ դ. գյուղական ազատ, նախկին իմաստով իր հողերի տեր ու տնօրեն համայնքներ շատ քիչ էին մնացել: Գյուղական ազատ համայնքներ են եղել, օրինակ, Դարաշամբի Դիպքյանդ, ինչպես նաև Շամբի ձորում գտնվող Բաշքյանդ ու Օրդաքյանդ գյուղերը, որոնց մուլքը շարիաթական ձևակերպմամբ պատկանել է հիշյալ գյուղերի համայնքներին: Օրինակ, Դիպքյանդ գյուղի մուլքը նույն գյուղի բնակիչների սեփականությունը լինելը հաստատող 1506 թ. կալվածագրում ասվում է, որ այդ գյուղը իր «ներքին ու արտաքին ամեն ինչով գյուղի բնակչության քրիստոնյա համայն-

²² Տե՛ս Սմբատյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 793-794:

²³ Փափազյան Յ., Շարիաթական իրավական նորմերը..., էջ 26:

²⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ, 240, վավ. 81:

²⁵ Նույն տեղում, Ձեռագիր 7757, էջ 1ա:

²⁶ Նույն տեղում, Ձեռագիր 3031, էջ 330:

²⁷ Մատենադարան, Ձեռագիր 3031, էջ 330:

²⁸ Տե՛ս Ջալալյան Ս., էջ 31:

քի իրավունքն ու մուլքն է՝ զուտ հարստությունն ու անխառն ու անբաժան սեփականությունն է և, որպես մուլք իր սահմանակցության իրավունքով դեռևս հին ժամանակներից մինչև այժմ գտնվում է նրանց տիրապետության տակ և նրանց շարիաթական հաստատուն տիրապետության ներքո, և ոչ ոք վայրերի նկատմամբ երբեք, ոչ մի դեպքում և ոչ մի նպատակով, պատճառով կամ պատճառաբանությամբ ոչ մի իրավունք, բաժին կամ մաս, պահանջ կամ վեճ չունի և չի կարող ունենալ»:²⁹ 1658 թ. Թավրիզի Շեյխի մզկիթի միաբանությունը փորձում է բռնագրավել վերը հիշատակված գյուղերի սեփականության իրավունքը՝ պատճառաբանելով, որ այդ գյուղերը իբր ժամանակին ապահարկության իրավունքով նվիրված են եղել մզկիթին: Վեճը շարունակվում է, և միայն 1668 թ. հիշյալ գյուղերի բնակիչների պատգամավորությունը մեկնելով Սպահան, համապատասխան վավերագրերով բարձրագույն դիվանին ապացուցում է իր սեփականատիրական իրավունքները:³⁰

Բռնագրավումներին համարժեք մասնավոր հողասեփականության իրավունքի ստացման ուղիներից մեկն էլ նվաճումներն էին, երբ մոբիլիզացվում էր երկրի հողային ֆոնդը ու կենտրոնացվում արքունիքի կամ պետության տրամադրության տակ: Դրան մեծապես նպաստեց շահ Աբաս 1-ի բնակչության մասսայական գաղթեցման քաղաքականությունը, որի հետեվանքով երկրի մշակելի հողային տարածությունները փաստորեն մնացին անտեր: Առ. Դավրիժեցին այս մասին հաղորդում է հետևյալը. «Եւ յաւուրսն յայնոսիկ ի խորհուրդ չարեաց Շահաբասն կոչեաց զԴաւիթ կաթողիկոսն և զՄելիքսէթ կաթողիկոսն առաջի իւր և ասաց. սուրուքիւն է թագաւորաց և կարգ նաև յայտնի է ձեզ, թէ որպէս երկիրս յառաջն օսմանցւոց էր, և այժմ մեր եղև, սոյնպէս և ամենայն ինչէ և ստացուածք նոցա՝ որ անտեր մնացեալ են, պարտի լինիլ արքունական, այսինքն՝ միրինալի»:³¹

Արքունական (խաս) հողերը Սեֆյան Իրանի կենտրոնական, բերքատու վայրերն էին: Այստեղ էին կենտրոնացված նաև առևտրական հիմնական կենտրոնները, որոնց հասույթներից արքունական գանձարան էին հոսում հսկայական գումարներ: Օրինակ, Իսկանդար Մունշիի վկայությամբ, շահ Աբաս 1-ի թագավորության 21-րդ տարում արքունի կալվածքները գնահատվել են ավելի քան 100000 թուման, իսկ այդ վայրերից ստացվող տարեկան միջին եկամուտը կազմել է 7000 թուման:³²

Արևելյան Հայստանում արքունական կալվածքների մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Ջաքարիա Ագուլեցին: Ըստ

այդ տեղեկությունների, «խաս» էին համարվում Ագուլիս, Մեղրի, Շոռոթ, Լեհրան և Աստապատ գյուղաքաղաքները:³³ Ճիշտ է, վարչական հարցերում «խաս» կոչված այդ վայրերն ենթարկվում էին Նախիջևանի խանին, սակայն բացարկվում էին տեղական պաշտոնյաների իրավասությունից: Հարկային պարտավորություններով կապված լինելով անմիջապես արքունիքին՝ նրանք ենթարկվում էին արքունի գործակալների անմիջական տնօրինությանը: Նույնիսկ վերջիններիս կամայականությունների դեմ բողոքելով՝ հաճախ այդ վայրերի բնակիչները կարողանում էին իրենք բողոքը տեղ հասցնել: Ինչպես վկայում է Ջաքարիա Ագուլեցին, 1654 թ. իր իրավունքներից զրկվեց Ագուլիսի ոստիկանապետ Ուղուրլու բեկը, որի կամայականությունների դեմ բողոքել էր տեղի բնակչությունը:³⁴

Արքունական հողերից գանձվող հարկերի մի մասը ժամանակավոր վարձակալության իրավունքով (զաբթ) տրված էր ազնվականությանը՝ զինվորական ու պետական ծառայության դիմաց: Ըստ որում, վարձակալման այդ իրավունքը տրվում էր պայմանական կարգով: Վարձակալողը կարող էր դրանից օգտվել այնքան ժամանակ, քանի դեռ նա կատարում էր արքունիքի հանդեպ իր վասալական պարտականությունները: Ինչպես տեղեկանում ենք Ջաքարիա Ագուլեցու օրագրությունից, վերը հիշատակված «խաս» բնակավայրերը երկար ժամանակ գտնվել են Ատրպատականի վեզիր Միրզա Իբրահիմի զաբթում: 1675 թ. մեկ տարով այն տրվել է Երևանի Սաֆիկուլի-խանին, իսկ հաջորդ տարում 1000 թումանով կրկին վերադարձվել է Միրզա Իբրահիմին:³⁵ 1677 թ. այն տրվում է ագուլեցի Իսախան բեկին. «1677-ումն, - կարդում ենք օրագրությունում, - «Ագուլիս էր արքունեցի Մուսաբեկի տղայ Իսախան-բեկի զաֆտումն: Ոչ միայն Ագուլիս, այլ և Ե (5) խաս գեղն, որ Մեղրի, Ագուլիս, Շոռոթ, Լեհրան, Աստապատ, այս Ե (5) գեղն շահն տվելայ Իսախան բեկի զաֆտն»:³⁶

Պետական (դիվանի) հողերը այն նյութական բազան էին, որոնցից ստացվող եկամտով պահվում էր պետական ապարատը: Դրա մի մասը անվերապահորեն գտնվում էր պետական գանձարանի տրամադրության տակ, և ստացված ողջ եկամուտը մտնում էր այնտեղ: Պետական հողերի մյուս մասի օգտագործումը վարձակալության իրավունքով տրվում էր գերազանցապես զինվորական ծառայության մեջ աչքի ընկած անձնավորություններին՝ սոյուրդալի ու թիուլի տեսքով:

Մոնղոլական ծագում ունեցող սոյուրդալ տերմինը, որ նշանակում էր նվիրատվություն, պարգևում, ցմահ օգտագործում, հետմոնղոլական շրջանում դարձավ ավատային տիրապետություն՝ ձեռք բերելով

²⁹ ՄՊԿ, 1, էջ 96-97:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 88:

³¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 27-28:

³² St'e'u Paxmanin A., Tarix-u, cm. 131.

³³ Ջաքարիա Ագուլեցի, էջ 134:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 42:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 68-70:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 134:

ժառանգական բնույթ: Ճիշտ է, ամեն մի նոր տիրակալ հաստատում էր իր նախորդների սոյուրդալական շնորհումները, սակայն այն կրում էր ձևական բնույթ: Օրինակ, քուրդ էմիր Շամս-ադ-դին Ռուզբեկին Կարա-Յուսուֆից ստացել էր Խլաթի, Մուշի, Բիթլիսի և Խնուսի սոյուրդալական իրավունքները: Հետագայում, երբ պարզվել էր, որ Ռուզբեկին համագործակցել է Լանկ-Թամուրի որդու Շահռուխի հետ, նրան ենթարկում են մահապատժի: Սակայն այսքանից հետո էլ նրա սոյուրդալական իրավունքները շարունակում են մնալ իր ընտանիքի ձեռքում՝ ամբողջ 15-րդ դարի ընթացքում:³⁷ Ինչպես վկայում է Աբդ-ար-Ռեզակ Սամարղանդին, Կարա-Յուսուֆի որդի Իսքանդարի օրոք, Կարա-կոյունլուների արքունիքում էր ծառայում Ռուստամ Օրբեյանը՝ վարելով մեծ վեզիրի և արքունի խորհրդականի պաշտոնը: Ունեցած ծառայությունների դիմաց Ռուստամը Իսքանդարից ստացել էր սոյուրդալներ Սյունիքում, ինչպես նաև Արագածոտն ու Կոտայք գավառներում:³⁸ Ժառանգական իրավունքի հետ միաժամանակ, սոյուրդալ արտոնությունը արքունական ու պետական հարկերից ազատում էր գրեթե ամբողջությամբ: Փաստորեն, ինչպես նկատում է Վ. Միմոնսկին. «իր մշտական ու ժառանգաբար անցնելու բնույթով սոյուրդալ տերիտորիաները իրենցից ներկայացնում էին անկախ ու ինքնիշխան տիրույթներ երկրի ներսում»:³⁹ Հետագա՝ 16-17-րդ դարերում բավականին փոփոխություններ կատարվեցին սոյուրդալ հողային ինստիտուտի մեջ: Պարզական հողատիրության թիուլային տեսակի համատարած հաստատումով սոյուրդալը վերածվեց թիուլային ընդհանուր սիստեմից բխող ավատական պարզատվությունների տեսակի: Համաձայն «Թագկիրաթ ալ-մուլուք» - ի, 17-րդ դ. Իրանում սոյուրդալների ողջ եկամուտը կազմում է 3677-78800 դինար, իսկ թիուլ ունեցողներին՝ մոտ տասն անգամ ավելի:⁴⁰

Թիուլը սկզբնապես ծագել է որպես պետական հարկ, որը պետության կողմից տրվում էր այս կամ այն պաշտոնական անձնավորությանը՝ մատուցած ծառայությունների դիմաց: Թիուլի տերերի (թիուլդար) իրավունքները հողի և գյուղացիների նկատմամբ սահմանափակ էին: Նրանք չէին վարում իրենց տնտեսությունը, չէին խառնվում գյուղացիների տնտեսական գործերին:

«Թիուլը, գրում է Ի. Պետրուշևսկին, Սեֆյան Իրանում նշանակում էր հողային հարկի (մալուջիաթ) մի մասի, երբեմն էլ այլ տուրքերի, բայց ոչ հողի, և այդ հողի վրա բնակվող հարկատու բնակչության (ռայաթ) պարգեվումը ծառայության մեջ գտնվող մարդկանց՝ որպես ծառայության վարձ, հողային այնպիսի հարկեր ու տուրքեր, որոնք մինչ

այդ որոշյալ գյուղերից և բնակավայրերից գանձվում էին հօգուտ դիվանի»:⁴¹ Նման իրավունքով, օրինակ, 1622 թ. 54909 դինար ընդհանուր արժողությամբ Բորչալուի հաքիմին տրված է եղել Սիսիանի գավառի Դաստակերտ գյուղը:⁴² Մեկ այլ վավերագիր տեղեկացնում է, որ ոմն Ջալ-բեկի տրված է եղել Գեղարքունիքի գավառի Հասանբյանդի և Կարմուհե գյուղերի թիուլի իրավունքը 88450 դինար ընդհանուր գումարով:⁴³

Թիուլեր տրվում էին ոչ միայն աշխարհիկ անձնավորություններին, այլ նաև հոգևոր դասի առանձին բարձրաստիճան անձնավորություններին: Ինչպես վկայում են աղբյուրները, նման իրավունք տրվել է մույնիսկ այլակրոն հոգևորականության ազդեցիկ ներկայացուցիչներին: Օրինակ, ինչպես տեղեկացնում է Առ. Դավրիժեցին, երբ 1629 թ. Դավիթ Վաղարշապատեցին դիմում է շահ Աբաս 2-րդին կաթողիկոսական աթոռից իր հրաժարականը հաստատելու խնդրանքով, շահը հաստատելու հետ մեկտեղ նրան է նվիրում Իրանի Ջղախոռ գավառում մի գյուղ. «... զի կերիցե գնուտս գեղջն այնմիկ և աղօթեսցե վասն կենաց թագաւորին» իրավունքով:⁴⁴ Դժվար չէ նկատել, որ այս նվիրատվության հիմքում ընկած է թիուլին հատուկ պայման, այսինքն՝ հողային հարկի կամ նրա մի մասի պարգևում:

Աղբյուրները վկայում են, որ նվիրատվության ֆոնդում կարող էին լինել ոչ միայն պետական, այլև սեփականատիրական որևէ գյուղից, կամ մի քանի գյուղերից գանձվող ողջ պետական հարկերը, կամ այլ հարկերի մի մասը: Այսպես, 1650 թ. շահական հրովարտականներից մեկը տեղեկացնում է, որ Էջմիածնի վանքապատկան Վաղարշապատ գյուղից գանձվող եկամտահարկը թիուլի իրավունքով հատկացվել է Երևանի Քեյխուստուրով խանին:⁴⁵ Իսկ շահ Աբաս 2-րդի 1646 թ. ոմն Աբասկուլի Սուլթանին տրված հրովարտակից պարգևում է, որ Քաշաթաղի մելիք Հայկազյաններին պատկանած չորս գյուղերից գանձվող գլխահարկը՝ 4 թուման 5640 դինար ընդհանուր գումարով, հատկացված է եղել Սուլթանին իբր թիուլ:⁴⁶ Նման դեպքում ծագում է իրավունքների մի բարդ համագումար: Բանն այն է, որ հանդես գալով իբրև վարձակալության ձև, թիուլն իր բնույթով պայմանական կալվածատիրություն էր: Այն ընդհատվում կամ ուրիշի էր փոխանցվում թիուլի տիրոջ մահվան կամ պաշտոնից ազատելու պետքում: «Չնայած այդ խանների որդիները, - գրում է Աբաս Օլեարիուսը, - հավակնում էին ժառանգելու իրենց հայրերի ունեցվածքը, անյուամենայնիվ նրանց համար չէր պահպան-

³⁷ Стів Петрушевски И., Государство Азербайджана в 15в. с.79-82.

³⁸ Փափազյան Հ., Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, էջ 89: Նաև՝ Петрушевски И., Очерки ..., с.147-148.

³⁹ Talhkirat al-mulut, p.27.

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 107-108:

⁴¹ Петрушевски И., Очерки ..., с.124-125.

⁴² Стів Папазян А., Аграрные отношения..., с.98.

⁴³ Стів Նույն տեղում:

⁴⁴ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 217:

⁴⁵ ՄՊՀ 1, պր. 2-րդ, էջ 140-143:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 124-125:

վում հայրերի ոչ իշխանական տիտղոսը, ոչ էլ իրավունքները, եթե նրանք իրենց բարեմասնություններով դրան արժանի չէին, կամ շահը չէր հանձնում նրանց այդ իրավունքը հատուկ ողորմածությամբ»:⁴⁷ Հատկապես, եթե պետությունը սեփականատիրական գյուղերից պետական հարկերի գանձման իր իրավունքը նվիրում էր մեկ ուրիշի, ռենտան, այսպիսով, կենտրոնացնում էր երկու մարդու ձեռքում, սակայն տարբեր իրավունքներով: Մեկը՝ անձամբ մասնատիրական հողի սեփականատերն էր, որին ռենտայի մեծ մասն էր բաժին հասնում և որն էլ նրա ցանկությամբ ազատորեն օտարվում էր, մյուսը՝ հանդես էր գալիս պետական գանձարան մտնող ռենտա-հարկի ժամանակավոր օգտագործող: Դա նշանակում է, որ թիուլի տերերի քաղաքական բարձր դիրքը որևէ չափով հողի նկատմամբ սեփականատիրական իրավունք չի ընձեռել նրանց:

Հողային սեփականության իրավունքի ձեռք բերման հիմնական միջոցը բերև առք ու վաճառքի ուղին էր: Անշարժ գույքի օտարման բազմաթիվ վկայությունները ապացույց են այն բանի, որ մուլքը նաև օտարելի սեփականություն էր առանց որևէ սահմանափակումների: Օտարվող հողերն ստացվող ավատատերերն այժմ իրենք էին դառնում այդ հողերի բացարձակ տնօրենը: Նրանց իրավունք էր վերապահվում ձեռք բերած գանձագին մուլքերը «ուտել և վայելել, պահել և ունել, գնոյ տալ և գրաւական դնել և զինչ կամք են՝ առնել մինչև յաւիտեանս ժամանակաց»:⁴⁸ Ստորև ներկայացնում ենք Աստապատի սբ. Ստեփանոս Նախավկա վանքի կողմից գնված այն հողերի ցանկը, որոնք վանքը ձեռք է բերել 1667-1780 թթ.:

Գ. Գ.	Վաճառված հողատարածքի չափը	Գնման արժեքը	Գնողը	Վաճառողը	Գնման թվականը
1.	4 սոմար ⁴⁹ հող	30000 դինար	Միքայել վարդապետ	Աշանան և Անդրեաս	1667
2.	1 արտ	5 թուման	-----	Համասփյուռ, Հուռիկ	1680
3.	6 սոմար հող	15000 դինար	Պետրոս վարդապետ	Սուքիաս	1682
4.	4 սոմար հող	8 սոմար ցորեն	Հակոբ վրդպ.	Ասատուր	1708
5.	17 չվան ⁵⁰ հող	4 թուման	Օհան վրդպ.	Հովհաննես	1732
6.	5 սոմար հող	18000 դինար	Հովհաննես վարդապետ	Աննա, Բազում	1736

⁴⁷ А. Олеарий с. 884.

⁴⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 242, վավ. 9, 62, 91, 172 և այլն: Վիճական տարեգիր, էջ 177-179, 131-182:

⁴⁹ Սոմարը կազմել է մոտ 0.25 հա:

⁵⁰ Չվան-երկարության չափ:

7.	10 սոմար հող	15000 դինար	-----	Շահվերդի	1737
8.	10 սոմար հող	5 թուման	-----	Հովհաննես	1738
9.	11 սոմար հող	8 թուման	-----	Մեսրոպ	1739
10.	12 սոմար հող	5 թուման	-----	Վարդան	1739
11.	1 արտի կեսը	3 թուման	Միքայել վարդապետ	Հեղինե	1748
12.	1 արտ	4 թուման պարտքի դիմաց	-----	Հայրապետ	1748
13.	1 այգի և այգետուն	2 թուման	Գրիգոր վրդպ.	Աբրահամ, Ստեփան	1750
14.	18 սոմար արտ	2 թուման	-----	Էվրում	1772
15.	6 սոմար արտ	40000 դինար	-----	Ստեփան	1780 ⁵¹

1. Վանական-եկեղեցական հողատիրություն

Իր ունեցած առանձնահատկություններով հողատիրության տեսակների մեջ տարբերակվում էր վանական-եկեղեցական հողատիրությունը: Հարկ է նշել, որ թեև Հայաստանը իր երկու մասերով էլ նվաճված էր, այնուհանդերձ եկվոր նվաճողներն չհաջողվեց երկրում արմատավորել իրենց հոգևոր ինստիտուտները: Թեև չկար միասնական հայկական պետականություն և երկիրն էլ դեռ չթոթափած թաթար քոչվորների ասպատակությունների թողած հետքերը, դարձել էր թուրքմենական ցեղերի անվերջ կռիվների թատերաբեմ, հայ եկեղեցին կրկին փորձեց ստանձնել ազգի առաջնորդի իր երբեմնի դերը: Հասկանալի է, որ անհրաժեշտ էր առաջին հերթին պայմաններ ստեղծել վանական-եկեղեցական տնտեսության առաջընթացի համար: Այն սկսվեց հայ աշխարհիկ ավատատերերի նվիրատվություններով: Այս ուղղությամբ անհրաժեշտ է կարևորել այն իրողությունը, որ բնաշխարհի ազատական դասի ներկայացուցիչների նախաձեռնությամբ հայ հոգևոր ինստիտուտներին տրվող և բավական մասսայական բնույթ ստացած նվիրատվությունների փաստերը ստեղծված պայմաններում նվաճողների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության դեմ պայքարի յուրահատուկ ձևեր էին: Նման գործի նախաձեռնողը հանդիսացավ կարա-կոյունլուների արքունիքում մեծ վեզիրի պաշտոնն զբաղեցնող, կարա-իսկանդարի գլխավոր խորհրդական Ամիր Ռուստամը, որը Օրբեյան իշխանական տան ներկայացուցիչն էր: Դեռ 1431թ., երբ արդեն տեսանելի էր հայոց ընդհանրական Աթոռը էջմիածին տեղափոխելու իրողությունը, Ռուստամ Օրբեյանը Արագածոտն և Նիգ գավառներում իր սեփականությունը հանդիսացող թվով 7 գյուղեր՝ Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթինց, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Քիրաղլու և Մուղնի 540000 դինարով վաճառում է բարձրաստիճան հոգևորական Գրիգոր Մակվեցուն, որն էլ իր հերթին դրանք նվիրում է էջմիածնի վանքին:⁵² Նկատի

⁵¹ Կալվածագրեր, էջ 29-71:

⁵² Կալվածագրեր, էջ 12-14:

ունենալով այն իրողությունը, որ հայ ավատատերերի կարծիքով եկեղեցու իրավունքների ամրապնդումը կնպաստի հետագայում իրենց իշխանության վերականգնմանը, պետք է ենթադրել, որ տվյալ դեպքում վաճառքը զուտ ձևական էր, քանզի չէր բացառվում, որ նշված գումարը Մակվեցուն տված լինե՞ր հենց Ռուստամ Օրբելյանը:

Էջմիածնի վանական հաստատությունը սեփականատիրության իրավունքով հողերի նվիրման փաստերը առավել լայն չափեր ընդունեցին 17-18-րդ դարերում: 1658 թ. կալվածագրերից մեկում, ուր նկարագրվում է Նորագյուղ և Եղվարդ գյուղերի սեփականության իրավունքի էջմիածնի վանքին նվիրելու պատմությունը, կարդում ենք. «Պատճառ այսր շարիաթի բացատրե այն, զի բարեպատեհ միջոցի և ի բարե վայրկեանի ներկայացաւ շարիաթին բարեհամբաւեալն ի քրիստոնէից խոջա Յակովբ որդի Խոջայ Սէթի հայ բնակիչ Երևանայ և ըստ իւրեանց անձնական համաձայնութեան և ցանկութեան անբաւարար թումքք է յոժարական նւիրեաց ի վերա հիման կանոնաց շարիատի, վանիցն էջմիածնի զամբողջ գիւղն Նորագեղ յերեվանայ նահանգի ու զչորորդ ու կէս մասունս ի վրայ ամբողջ մասեաց գիւղն Եղվարդ ի գաւառին Գառնայ»:⁵³ Արժանահիշատակ է վրաց Ռուստամ թագավորի Նախեղուռ գյուղը էջմիածնին նվիրելու վերաբերյալ կալվածագիրը: Դա հավաստումն է էջմիածնի հեղինակության բարձրացմանը ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Կալվածագրում մասնավորապես ասվում է. «Կամաւ և օգնականութեամբն աստծոյ մէք թագաւոր թագաւորաց Քարթլայ և Կախեթու երկուց իշխանութեանց իշխօղ և տիրօղ տէր և թագաւոր Ռօստամ ... շնորհեցանք այնպէս Նախեղուռն մեր արքունի հայրենիքն, որք կային ի Նախեղուռն, վասն երկարակից մեզ լինելոյ, Նուիրեցաք էջմիածնայ»:⁵⁴ 1769 թ. մեկ այլ կալվածագիր վկայում է քանաքեռցի ոմն Ջավահիրի ու նրա դուստր Գայանէի կողմից էջմիածնի վանական հաստատությանը հողատարածք նվիրելու մասին. «Զօրութիւն գրոյս այս է. որ ես քանաքեռցի Ջավահիրս և իմ դուստր Գայանէս ... մեր յօժար կամօք և ուղիղ սրտիւ և երկօքեանս ի միմեանցս հաւանութեամբ յիշատակ և վախճ տվինք մեր մուլքն մեր ինչքն Սուրբ իջման տեղին վասն փրկութեան հոգւոյ և բոլոր ննջեցելոց մերոց»:⁵⁵

Թուրք-իրանական պատերազմի ավարտից հետո, երբ երկրում հաստատվեց համեմատաբար երկարատև խաղաղության մի ժամանակաշրջան, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին էջմիածնի վանական տնտեսության կարգավորման, նրա հետագա զարգացումը ապահովելու ուղղությամբ: Եվ պատահական չէ, որ Եսայի-Հասան Ջալալյանը 17-րդ երկրորդ քառորդը բնութագրում է որպէս հայոց աշխարհի և

Էջմիածնի նորագման պատմության ժամանակաշրջան⁵⁶: Շնորհիվ Մովսես Տաթևացի, Փիլիպոս Աղբակեցի ու հատկապես Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսների կառուցողական ջանքերի, աստիճանաբար կարգավորվում է վանական հաստատության տնտեսական գործունեությունը: Դրվատելով Փիլիպոս Աղբակեցու այդ ուղղությամբ կատարած աշխատանքները՝ Առ. Դավրիժեցին գրում է. «Եւ որքան եկաց կաթողիկոսն իր վերայ երկրի, թէ ի ժամանակս վարդապետութեան իւրոյ, և թէ ի ժամանակս կաթողիկոսութեան, անդադար և անխափան արար եւ գործեաց նա արդիւնս ի մէջ աշխարհի, եւ մանաւանդ բարձրագահ աթոռն սբ. էջմիածնին, սովաւ առաւել հարստացաւ և փարթամեցաւ եկեղեցական անօթով, ոսկւով եւ արծաթով: ... Այլ եւ հոյլք անբան կենդանեաց, ուղտք, եւ չորիք, եւ ջուլիք մատակ ծիոյ, եւ ջուլք խաշանց եւ անդէոց, այլև եւ արտս, եւ զայգիս եւ բուրաստանս»:⁵⁷

Գոյանում են ֆինանսական միջոցներ, որոնց օգտագործումով հնարավորություն է ստեղծվում ընդարձակելու վանական հաստատության հողատարածությունների չափը: Գնումների ճանապարհով էջմիածնի հողատիրական իրավունքների ընդարձակումը դարձավ կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու գործունեության հիմնական առանցքը: Ստորև ներկայացնում ենք այն գյուղերի ցանկը, որոնց սեփականատիրական իրավունքը գնումների ճանապարհով ձեռք է բերել Հակոբ Ջուղայեցին.

	Գյուղի անունը	Որ մասն է գնվել	Արժեքը	Վաճառողը	Գնման տարեթիվը
1.	Ֆրանկանոց	6 դանգ ⁵⁸	9500 դինար 9 թուման ⁵⁹	Ալի աղայի որդիները	1655
2.	Քեշիշքենդ	6 ---	2 թուման	Իսմայիլ աղա	1671
3.	Նորք	6 ---	55 թուման	Խոջա Սարգիս	1674
4.	Ամիր	4,5 ---	30 թուման	Քալանթար Սահակ	1664
5.	Մելիք	6 ---	2 թուման	Ռզակուլի	1664
6.	Բաթրինջ	1 ---	16000 դինար	Բայրամ բեկ	1665
7.	Ղարաշոյունլու	6 ---	22 թուման	Խոջա Սուքիաս	1650

⁵⁶ Եսայի-Հասան Ջալալյան, էջ 15:

⁵⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 263:

⁵⁸ Դանգ-Սեփականությունն օտարման ենթարկվելու դեպքում բաժանվում էր 6 հավասար մասերի, որը պարսկական աղբյուրներում կոչվում էր դանգ, իսկ հայկականում հաճախ գործածվում էր ստակ բառը: Մեկ ամբողջական կալվածքը 6 դանգ ձևով էր:

⁵⁹ Դինար-Արծաթ դրամի միավոր: 17-րդ դ. 200 դինարը, որ կոչվում էր մեկ աբասի, կշռում էր մոտ 7-9 գրամ մաքուր արծաթ: 10000 դինարը կազմում էր մեկ թուման:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ.57, ց.1, գ.4, էջ 8:

⁵⁴ Կալվածագրեր, էջ 18-19:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ, էջ 241:

8.	Մանկանոց	6 ---	11000 դինար	Բաքի բեկ	1670
9.	Օշական	1,5 ---	13 թուման	Բանադան կուլի	1655-1676
10.	Քյատուր	6 ---	2 թուման	Ոգա կուլի	1674
11.	Մաստարա	2,5 ---	3 թուման	Ոգա կուլի	1664 ⁶⁰

Դժվար չէ նկատել, որ որոշ գյուղերի սեփականության իրավունքն համեմատաբար թանկ է վճարվել: Դա բացատրվում է հիմնականում այդ գյուղերի հողերի բերքատվության աստիճանով, նրանց եկամտաբերությամբ: Այդ մասին է վկայում թեկուզև Օշական գյուղի օրինակը, որի 4,5 մասը գնվել է Փիլիպոս Աղբակեցու, իսկ 1,5-ը Հակոբ Ջուղայեցու կողմից:

	Որ մասն է գնվել	արժեքը	վաճառողը	երբ է գնվել	ով է գնել
1.	0.5 դանգ	5 թուման	Սուլթան բեկ	1639	Փիլիպոս Աղբակեցի
2.	1 ---	7 ---	Բաբա, Բանգալի, Բեկում	1640	---
3.	0.5 ---	6 ---	Հասան, Հուսեյն	1640	---
4.	0.5 ---	5 ---	Իսմայիլ բեկ	1641	---
5.	0.5 ---	6 ---	Սեֆնկուլի բեկ	1642	---
6.	0.5 ---	4 ---	Շահգեյմաթ	1643	---
7.	0.5 ---	6 ---	Մեջլում բեկ	1644	---
8.	0.5 ---	5 ---	Հուսեյն բեկ	1644	---
9.	0.5 ---	5 ---	Խանադար կուլի	1655	Հակոբ Ջուղայեցի
10.	0.5 ---	7 ---	Բազազ Բարգահ	1676	---
11.	0.5 ---	10 ---	Գասպար	1676	---

Ամենայն հայոց կաթողիկոսների կողմից հողային սեփականության իրավունքի ձեռք բերման գործում փութաջան աշխատանքներ են կատարել նաև Ալեքսանդր Ջուղայեցին և Աստվածատուր Համադանցին: Այդ ուղղությամբ նրանց կատարած աշխատանքներից է հատկապես Մաստարա գյուղի սեփականատիրական ամբողջացումը, որի վրա ծախսվում է 22 թուման 5000 դինար գումար⁶²: Մինչ այդ ձեռք է բերվում նաև Նորագյուղի 6 դանգը 1660 թ., Եղվարդի 4.5 դանգը 1660 թ., Բոխենիսի 6 դանգը 1660 թ., Դիպակլուի 6 դանգը 1683 թ.,

⁶⁰ Ջամբո, էջ 109-129: Ջաքարիա Քանաքեռցի, 2-րդ հ, էջ 62: Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ, 242, վավ. 2, 204:

⁶¹ Ջամբո, էջ 108-111: Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. 2-րդ, էջ 62:

⁶² Նույն տեղում, էջ 115:

Ծոպանիսի 6 դանգը 1687 թ.⁶³ Ընդհանուր առմամբ մինչև 17-րդ դարի վերջերը Էջմիածնի վանական հաստատությունը մասամբ կամ ամբողջովին տիրել է 23 գյուղերի սեփականատիրական իրավունքին, ընդ որում՝ դրանցից 7-ին, ինչպես արդեն նշել ենք, դեռ 1431թ.-ից տիրել է վակֆային իրավունքի պայմանով:

Վակֆայի (աղբյուրներում նաև վախմ) իրավունքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Սիմեոն Երևանցին: Նկարագրելով Գրիգոր Մակվեցու կողմից Էջմիածնի վանքին Վաղարշապատ գյուղի նվիրատվության օրինակը, նա գրում է. «Եւ Գրիգոր կաթողիկոս գրեցուցանէ ի յերիս Ղապալայոզսն ևս թէ Գրիգոր խալիֆայն առնու զգեօղս զայս վախըֆ տա Էջմիածնի Աթոռոյն: Քազի որովհետև յամենայն յազգի օրէն է, զի վախըֆն ոչ վաճառէ և ոչ յետս դառնայ վասն այսորիկ այսպէս գրեցուցանէ, զի մի ոք իշխեսցէ յետոյ վաճառել և գնել»:⁶⁴ Հետևապես, վակֆային իրավունքի հիմնական նախապայմանը այն է, որ նվիրված հողը պետք է լինի նվիրողի «հալալ ինչքը», այսինքն՝ ժառանգված կամ հանձնագին տիրույթը, հակառակ դեպքում գործարքը օրինական չէր համարվի: Այս տեսակետից հատկանշական է Մաստարա գյուղի օրինակը: Ինչպես տեղեկացնում է Սիմեոն Երևանցին, հիշյալ գյուղի սեփականության 2.5 դանգը 12000 դինարով 1656 թ. ոմն Ոսկանի որդի Թարխանը նախ գնում է, վեր ածում այն իր «հալալ ինչքի» և նոր միայն նվիրում է Էջմիածնի վանքին:⁶⁵ Նույն կերպ 1660 թ. Էջմիածնի իրավասությանն է անցնում Կոտայքի գավառի Նորագյուղ համայնքի սեփականության ամբողջական իրավունքը, նույն գավառի Եղվարդ գյուղի սեփականության իրավունքի 4.5 մասը:⁶⁶ Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Բոխենիս գյուղի սեփականատիրական իրավունքի ձեռք բերման փաստը: Ինչպես վկայում է Սիմեոն Երևանցին. «Գեօղս այս ի բնէ անտի ի զգիւղականաց իւրոց վախմ է տուեցեալ սրբոյ Աթոռոյս կամաւ և յօժարութեամբ իւրեանց»:⁶⁷ Հետագայում, ինչպես նշում է «Ջամբո» - ի հեղինակը, գյուղացիները կամ իրենց չունևորության կամ էլ օգտվելով վանքի թուլությունից («յանշքութենէ Աթոռոյս») հրաժարվում են վանքի նկատմամբ որևէ պարտականություն կատարելուց: Եվ միայն կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու հորդորանքներից հետո գյուղի բնակչությունը վճռում է «անդրէն

⁶³ Ջամբո, էջ 117-129:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 101:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 114-115: Սիմեոն Երևանցու հավաստմամբ, այդ գործարքը օրինական չի համարում ոմն Ռզակուլի, որին հաջողվում է դատարանում հաստատել իր պահանջը: Կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցին ստիպված էր 1664 թ. նրան վճարել 3 թուման և ետ բերել գյուղի սեփականության իրավունքի 2.5 դանգը:

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, էջ 8-9, հմմտ. Ջամբո, էջ 121:

⁶⁷ Ջամբո, էջ 126:

դարձուցանեն զվեց դանկ մուլք գեղջն իւրեանց ի սուրբ Աթոռս»:⁶⁸ Կարծում ենք, որ Երևանցին այստեղ առանձին միտումով է շեշտում «ի բնե անտի» արտահայտությունը: Հավանաբար մենք գործ ունենք դեռևս նոր իր ազատ իրավունքներից զրկված ու արդեն կախյալ դարձած գյուղական համայնքի հետ, այլապես ոչնչով չէր պատճառաբանվում գյուղի բնակչության ընդգրկումը: Եթե ազատ գյուղական համայնքի տարբերիչ գիծը ոչ ազատ գյուղական համայնքներից եղել է բնակչության օգտագործած հողի նկատմամբ սեփականության իրավունքը և ավատատիրոջ հանդեպ պարտավորություններից ազատ լինելը, ապա, հասկանալի է, որ կախյալ համայնքի բնակիչը չի եղել իր օգտագործած հողի սեփականատեր և, բացի պետական հարկերից ու տուրքերից սեփականատիրոջը վճարել է տասանորդ: Ինչպես վկայում է 1661 թ. մի կալվածագիր, Դադի վանքը տարիներ առաջ յուրացրել է Ադրեմիս, Ուրցափոր, Քավթարանց, Հաճով, Բորգի և Գոմեր գյուղերի սեփականության իրավունքը և միայնակ տնօրինել այդ գյուղերից եկամուտների ստացման կարգը: Հետագայում, ինչպես տեղեկացնում ենք կալվածագրից, հիշյալ գյուղերի բնակիչները բողոքում են Գանձասարի առաջնորդ Պետրոս կաթողիկոսին առ այն, թե վանքը իրավասու չէ միայնակ տնօրինելու սեփականության իրավունքը, քանի որ իրենք ունեն համապատասխան վավերացված փաստաթղթեր, որոնք վկայում են, որ հիշյալ բնակավայրերում իրենք ևս ունեն ժառանգական սեփականության իրավունք: Համոզվելով վավերագրերի իսկությունում, կաթողիկոսը կրկին վերահաստատում է բնակիչների իրավունքները իրենց ժառանգական սեփականությունների վրա:⁶⁹ Արժանահիշատակ է այն իրողությունը, որ դեռ չորս տարի առաջ, ինչպես Բոխենիսի դեպքում էր, հիշյալ գյուղերի սեփականության իրավունքը ևս վախճ էր արված Դադի վանքին, որի դեմ էլ հաճախ ընթոստացել են համայնիկները: Կալվածագրում մասնավորապես այս մասին ասվում է. «Որովհետև յայտնեցաւ մեզ, զի յառաջ քան զայս ցայտնի կալուածս (ազարակը և շինութիւնը) ի յերկրին Դարապաղայ, ոմանք ի հայոց գիւղոցն նուիրելով մեծի վանիցն Խօթայ տունաւ են զայնս ի վանիցն և ի ժամանակե անտի և ցայտ յիշեալ կալուածքն իբրև վախճ եղեալ են ընդ տիրապետութեամբ վարդապետաց և պաշտոնէից վանիցն, այլև այժմ անձինք ոմանք ի հայոց առանց օրինաւոր պատճառաց հակառակ լուսաւորեալ օրինաց վիշտս հասուցանին հանգիստ կենցաղավարութեան նոցա»:⁷⁰ Ինչպես դժվար չէ նկատել, կալվածագրում խոսք անգամ չկա այդ գյուղերի նկատմամբ Դադի վանքի սեփականատիրական իրավունքի փաստի ժխտման վերաբերյալ: Դա նշանակում է, որ հիշյալ գյուղերը հանդիսացել են Դադի վանքի գանձագին կալվածքները, որոնցից նա իբրև սե-

փականատեր իրավասու էր տասանորդ գանձելու: Ինչ վերաբերում է այդ գյուղերում վանքի կողմից գյուղացիների իրավունքները սեփականելուն, ապա այն վերաբերում է վերջիններիս ոչ թե հողասեփականության ժառանգական իրավունքին, որից զուրկ էին նրանք միջև այդ էլ, այլ նրանց հողօգտագործման ժառանգական իրավունքին, որի պաշտպանության համար էլ պայքարում էին: Ճիշտ է, հողը ավատատիրոջ սեփականությունն էր, և նա կարող էր այն ազատորեն օտարել, սակայն այդ հանգամանքը բնավ էլ չէր բացառում նաև այն, որ նույն կերպ կարող էր վարվել համայնական իր ունեցած հողակտորի հետ միայն այն տարբերությամբ, որ եթե առաջին դեպքում օտարվում էր հողի սեփականության իրավունքը, ապա երկրորդ դեպքում օտարվում էր միայն նրա օգտագործման իրավունքը: Պետք է նշել, որ գյուղացիների կողմից հողերի օտարումը բնավ էլ չէր շոշափում հողասեփականատիրոջ շահերը, քանի որ անկախ այն բանից, թե հողն ով է օգտագործում, սահմանված ռենտան անփոփոխ կերպով պետք է ստանար հողատերը: Ահա թե ինչու վերջինս չէր խոչընդոտում, երբ գյուղացին օտարում էր իր հողը, միաժամանակ, ինչպես վկայում են կալվածագրերը, գյուղացիների կողմից օտարվող հողերը մեծ մասամբ գնում են նույն վայրի սեփականատերերը: Այսպես, 1660 թ. կալվածագրերից մեկում մակվեցի ոմն Դեմուր հայտնում է, որ իր ցանկությամբ ի «փայ մուլքն» երկու թումանով վաճառում է նույն վայրի տասանորդ գանձող Մակվի սբ. Թադևոս Առաքյալի վանքին:⁷¹ Մեկ այլ կալվածագրից տեղեկացնում ենք, որ 1682 թ. ոմն Սուքիաս իր վեց սոմարի տեղ արտը վաճառում է իրենց գյուղի մուլքադար Դարաշամբի սբ. Ստեփանոս Նախավկայի վանքին:⁷² Գրելով համայնքի կամ նրա առանձին անդամների օգտագործման տակ գտնվող հողը, ավատատերը այդ հողի նկատմամբ տիրապետման ու տնօրինման իրավունքից զատ ձեռք է բերում և օգտագործման իրավունք: «Զամբը» - ի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ նման իրավունք էջմիածնի վանքն ուներ Վաղարշապատ գյուղի վրա: Եվ պատահական չէ, որ Սիմեոն Երևանցին այդ գյուղի անունը հիշատակելիս հաճախ այն անվանում է «ի գեօղս մերոյ», «ի կից գեօղս մեր», «ի գեօղիս մերում»,⁷³ այն դեպքում, երբ նման տերմիններ չի օգտագործում վանքապատկան մյուս գյուղերի վերաբերյալ: Իզուր չի շեշտում Սիմեոն Երևանցին, թե Վաղարշապատի բնակիչները «...ոչ կարեն սերմանել ինչ առանց հրամանի մերոյ, բայց և յայլ արտորայս գեղջս մերոյ՝ որք են գեողականցն, մեք կարենք սերմանել ըստ պահանջման ժամանակին, եթե կամիցիք: Քանզի Սրբոյ Աթոռոյս է գեողն այս բոլոր սահմանօքն իւրովք»:⁷⁴ Այդ գյուղի նկատմամբ էջ-

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, էջ 4:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 1-2:

⁷¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 242, վավ. 127:

⁷² Կալվածագրեր, էջ 33:

⁷³ Զամբը, էջ 102-103, 152, 158, 264:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 158:

միածնի վանքն ուներ մեկ այլ արտոնություն ևս: Եթե մնացած գյուղերում ավատատերերը հաճախ չէին արգելում գյուղացիների կողմից անշարժ ունեցվածքի առուծախի գործարքները և կամ էլ դրա համար պարտադիր չէր ստանալ սեփականատիրոջ համաձայնությունը (եթե գործարքը կատարվում էր նույն գյուղի բնակիչների միջև), ապա Վաղարշապատում գյուղացին իրավասու չէր առանց վանքի թողտվության անշարժ կալվածք օտարել: Ահա թե ինչ է հաղորդում այդ մասին Սիմեոն Երևանցին. «Ի զգեօղս Կակոս անուն մարդ մի զայգին իւր ծախեալ էր գեօղիս տառուղայ՝ ի մէջ ծածուկ, յետոյ ի գիտելն մեր, ճնշելով զծախողն և զառնողն ևս, յետս առաք զայգին ի տաճկէն և դարձուցաք ի Կակոսն և տաճիկն ի գեօղէս և ի տառուղայութենէ հանեալ վարեցաք»:⁷⁵

Աղբյուրների միաբերան վկայությամբ վակֆային իրավունքի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ նման կալվածքները ազատվում էին պետական հարկերի վճարումից, այսինքն՝ ստանում են մուաֆուքյան (նաև մաշաֆուքյան, քարխանություն) իրավունք: Հայ իրականության մեջ մուաֆուքյան իրավունքի մասին հիշատակություններ կան ավելի վաղ ժամանակներից: Ինչպես վկայում է արձանագրություններից մեկը, 1210 թ. Սարգիս Ջաքարյանի Ջաքարե որդին Հաղպատի վանքին է նվիրում իր «հայրենիք» Աշոցք և Հալալաշեն գյուղերը. «...ամենայն սահմանաւանք, ոնց բնական եղել է հողով և ջրով, խոտամարգերով, լեռանք և դաշտիւ ազատ և քարխան յամենայն հարկէ»:⁷⁶ Երկրորդ տիրակալների համար ևս առանձին դեպքերում մուաֆուքյան իրավունքը դիտվել է որպես իրենց գործունեության նախապայման: Հենց դրա մասին է վկայում կարա - կոյունլու Հասան-Ալիի 1468 թ. հրովարտակը Տաթևի և Վաղարշի վանքերը հարկերից ազատելու, վանքապատկան գյուղերի բահրան նրանց նվիրելու մասին: Հրովարտակում մասնավորապես ասվում է. «Թող հայտնի լինի, որ քրիստոնյաների պարծանք Շմավոն վարդապետը և Ստեփանոս կրոնավորը եկան աշխարհի ապավենի դուռը և խնդրարկու լինելով, արքայական ողորմածությանը ներկայացրին իմ հանգուցյալ նահատակ հոր կողմից նրանց անվամբ շնորհված հրովարտակները այն մասին, որ Տաթևի և Վաղարշի վանքերը, որոնք նրանց պաշտոնատեղին ու բնակավայրերն են եղել, և այդ վանքերի վակֆերին վերաբերով ու նրանց կողմից մշակվող հողերից մալ, իխրազար և ավարիզ չպահանջեն, նրանց և նրանց հետ կապ ունեցող մարդկանց վարելահողերից ու ցանքսերից մալ ու խարազ չվերցնեն»:⁷⁷

Ինչպես տեղեկանում ենք շահ Աբաս 2-րդի 1644 թ., ինչպես նաև Երեվանի Քեյխոսրով խանի 1649 թ. էջմիածնի վակֆային իրավունքներ

ընդ հաստատող հրովարտակներից, Վանքն միայն Վաղարշապատում ուներ թվով տասը տարբեր չափերի առանձին հողակտորներ ու հինգ այգիներ, Օշականում՝ երկու, Չորագյուղում, Նորքում և Շիրաբաղում մեկական այգիներ, որոնցից պետական հարկերի գանձումը արգելված էր:⁷⁸ Իհարկե, էջմիածնի վանական տնտեսությունն ուներ հողային այլ տարածքներ ևս, սակայն այն հանգամանքը, որ հիշյալ հրովարտակներում թվարկված են միայն որոշակի քանակի տնտեսական օբյեկտներ, ապացույց է այն բանի, որ մնացածներն իբրև գանձագին մուլք, ապահարկ դառնալու իրավունք չեն ունեցել: Ինչպես նշել ենք, Հակոբ Ջուղայեցու կաթողիկոսության տարիներին էջմիածնի վանքը տիրել է թվով 23 գյուղերի սեփականատիրական իրավունքին, որոնցից 12-ին ամբողջական կամ մասնակի վակֆային իրավունքով, իսկ մնացած 11-ին գանձագին մուլքի իրավունքով: Հետագայում, ծանր պարտքերի տակ ընկնելով կաթողիկոսը մեծահարուստ որոշ անձանց գրավ է դրել վանքապատկան շատ կալվածքներ, որոնք նրա մահից հետո, երբ լրացել է պարտքերի մարման ժամկետը, յուրացվել են պարտատերերի կողմից:⁷⁹ Աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ տվյալ դեպքում իբրև գրավ յուրացվել են կաթողիկոսության ոչ թե վակֆային, այլ գանձագին մուլքերը: Հետևապես, այն փաստը, որ 17-րդ դ. վերջին Հակոբ Ջուղայեցու ձեռքով գնած մուլքերը համարյա ամբողջությամբ դուրս են եկել էջմիածնի վանքի տնօրինությունից, վկայում է, որ ի տարբերություն վակֆային կալվածքների այն գանձագին մուլքերը, որոնք իրավական ձևակերպմամբ չէին հաստատված իբրև վակֆ, ենթակա էին ամեն կարգի օտարման, ինչպես նաև նրանց նկատմամբ չէր կիրառվում մուաֆուքյան իրավունքը:

Վակֆային իրավունքի անձեռնմխելիության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ նման իրավունք կալվածքների նկատմամբ ոտնձգություն անողները պատժվում էին պետական իշխանության կողմից, իսկ բռնագրավված վակֆային կալվածքը կրկին վերադարձվում էր նախկին տիրոջը: Այս առումով հատկանշական է Մուղնի գյուղի օրինակը: Ինչպես գիտենք, այդ գյուղը այն յոթից մեկն էր, որ 1431թ. վակֆային իրավունքի պայմանով տրվել էր էջմիածնի վանքին: 329 տարի անց, 1760 թ. Երևանի Հուսեյն-Ալի խանի ոստիկանապետ Իբրահիմ աղան զարտուղի ճանապարհներով սեփականում է գյուղի մուլքը: Եվ միայն 1768 թ. Սիմեոն Երեանցուն հաջողվում է համապատասխան փաստաթղթեր ներկայացնելուց հետո, այդ թվում և 1431թ. հայտնի կալվածագիրը, շարիթական դատարանի վճռով կրկին ետ բերել խլվածը:⁸⁰ Հիշատակության է արժանի նաև Վաղարշապատ գյուղի օրինակը: Ինչպես հայտնի է, Երևանի խանության կազմավորումից հետո, նրա

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 169:

⁷⁶ Վիմական տարեգիր, էջ 50-51:

⁷⁷ ՄՊՀ, ար.1 էջ 47-48:

⁷⁸ ՄՊՀ, ար. 2 էջ 114-116: Ջամբո, էջ 138-139:

⁷⁹ Ջաքարիա Ազուլեցի, էջ 110, 139, հմմտ, Ջամբո, էջ 106:

⁸⁰ Ջամբո, էջ 118:

կառավարիչ է նշանակվում Ամիրգունա խանը: Վերջինս ի թիվս այլ կալվածքների բռնագրավում է նաև Վաղարշապատ գյուղի սեփականության իրավունքը («զաթեալ ուտ զգեօղս մեր», - կարդում ենք - «Ջամբռ» -ում): Մի քանի բարձրաստիճան հոգևորականներ, ինչպես տեղեկացնում է Սիմեոն Երևանցին. «ժողովեալք ի յԱթոռս՝ գնացեալ արզ առնեն Ամիրկիւնէ խանին, և զԳրիգոր կաթողիկոսի մեծ վախուհամայ Ղապալայն ևս ցուցանեն, ասելով թէ՛ այս գեղջ զվեց դանկ մուլքն սրբոյ էջմիածնի է ի բնի անտի: Եւ Ամիրկիւնէ խանն ևս վերահասու լեալ իրին սուգութեան, վերադարձուցանէ զվեց դանկ մուլք գեղջս այսմիկ Աթոռոյս, և հաստատուն գիր ևս տայ կնքով թէ այսուհետև ով ոք յազգէ իմմէ և յայլոց իշխեսցէ զմուլքն գեղջս այսմիկ հանել ի յէջմիածնայ, նգովեալ լիցի»:⁸¹

Բնավ, չպետք է կարծել, թե հայ եկեղեցու աթոռանիստ կենտրոնի հողային տարածությունների ամբողջականության ապահովումը միշտ էլ արժանացել է եկվոր տիրողների ուշադրությանը: Հարկավ, մուսուլման տիրակալների պետական քաղաքականությունից իբրև իրավազուրկ հարկատու ժողովուրդ, բազմապատիկ տուժում էր հայ աշխատավորությունը, սակայն հայ եկեղեցու ու հոգևոր դասի վիճակն էլ բնավ մխիթարական չէր: Այդ ակներև է թեկուզ և գեթ այն նկարագրությունից, որ մեզ է թողել ռուսական արքունիքին հասցեագրված նամակի հեղինակ Հակոբ Ջուղայեցին: Շատ փաստեր էլ վկայում են, որ հայ եկեղեցուն հանդիսացող հրովարտականերով տրված խոստումները կյանքում ամենակոպիտ ձևով ոտնահարվում էին: Այս առումով հատկանշական է հենց Բաթրինջ գյուղի օրինակը: Այս գյուղը, ինչպես նշել ենք, դեռ 1431թ. վախճ է արված եղել էջմիածնի վանքին: Հետագայում, ինչպես տեղեկացնում է Սիմեոն Երևանցին. «զկնի ժամանակս ի խառնակմանց երկրիս» գյուղի սեփականության իրավունքը բռնազավթվում է օտարների կողմից: Հակոբ Ջուղայեցու ջանքերով կրկին կաթողիկոսությանը վերադարձնել գյուղի սեփականության իրավունքի վեց ամբողջական մասը, անցնում են ապարդյուն: Եվ միայն 1655 թ. նրան հաջողվում է 10000 դինարով գնել մեկ դանգ մուլքը⁸²:

Հարկ է նշել, որ մուաֆուքյան իրավունքը միօրինակ երևույթ չէր: Պետական հարկերից լրիվ ազատված լինելը տալիս էր ամբողջական մուաֆուքյան իրավունք, այսինքն, ինչպես ասվում է «Ջամբռ», - ում «Հայրապետն և միաբանք ոչ տայցեն զկերպիս իւիք հարկս մարմնաւոր տերանց՝ որպէս տան աշխարհականք: Անդք, այգիք և կալք սորին ոչ չափիցին, անասունք և դրաստքն ոչ ի թիւ արկցին, ջրաղացք և այլք այսպիսիք ոչ գրիցին մուտը և ելք սորին, ոչ տայցեն զմաքս, և ոչ տալ զգլխահարկս, զհնգորդս, տասանորդս, զտնախարճ, զանասնախարճ և

զմլքախարճ»:⁸³ Նման իրավունքներ ունեին տեղի մուսուլմանական հոգևոր հաստատու-թյունները, ինչպես նաև էջմիածնի վանքի միաբանությունը: Նույն պայմանով էջմիածնի վեհապետության իրավունքները ճանաչվել էին և օսմանյան սուլթանների կողմից: Ինչպես ճիշտ նկատում է Մ. Ջուլալյանը. «Տկատի ունենալով էջմիածնի ամենայն Հայոց կաթողիկոսների՝ հովվալների վրա ունեցած դերն ու կշիռը քաղաքական կողմնորոշման խնդրում, սուլթանները նրանց հատկացնում էին հողային տարածություններ»:⁸⁴ 1774 թ. Սիմեոն Երևանցի կացնում էին հողային տարածությունները՝ «մի հրովարտակ արտոնագիր, հակաթողիկոսը սուլթանից ստանում է մի հրովարտակ արտոնագիր, համաձայն որի «Կարգաւորք ազատք են յամեն հարկապահանջութեցից», մածայն որի «Կարգաւորք ազատք են յամեն հարկապահանջութեցից», և որ կաթողիկոսը պարտավոր է «վերահասու ի գործել ի վերայ ամեն յիշատակաց վակֆ անուանեալ և այլք մի ձեռնամուխ լինիցեն ի նա»:⁸⁵ Համաձայն Վաղարշապատի կաթողիկոսին Ջուղայեցույ գերկուս գութանս սկսանի ի կիր արկանել սուրբ Աթոռս»):⁸⁶ Եթե Աբրահամ Կրետացին 1735 թ. բահրա չվճարող հողերի քանակը հասցնում է «վաթսուն և վեց խալվարի, որ է վեց հազար վեց հարիւր լիտր երեսանու», ապա 1763 թ. միմեոն Երևանցին այդ թիվը հասցնում է 75 խալվար 25 լիտրի:⁸⁷ Մուաֆուքյան իրավունքից օգտվող էջմիածնի վանքապատկան վարելահողերի թվաքանակը միայն Վաղարշապատում 18-րդ դարի երկրորդ կեսին հասնում էր 11-ի, ընդհանուր առմամբ 1500 սոմար տարաշքով:⁸⁸

Մուաֆուքյան երկրորդ տեսակը, բահրայի մասնակի ապահարկությունն էր: Այն որոշվում էր սերմանելիքի որոշակի քանակի շրջանակում, այսինքն, շատ ցանցելու համար ավելորդի դիմաց պետք է հնգորդ կամ համարժեք վճարեին: Դա տալիս էր սահմանափակ մուաֆուքյան իրավունք: Եկվոր իշխողները փորձել են էջմիածնին ամեն կերպ պարտադրել մուաֆուքյան հենց այդ իրավունքը. «Իսկ չարն Մահմատ-Ղուլի, որ խան էր երկրիս Երևանու, - գրում է Սիմեոն Երևանցին, - կամեցավ հնգորդ առնուլ ի ցանցելոց հասիցն սրբոյ Աթոռոյս»:⁸⁹ Երևանի

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 103:

⁸² Նույն տեղում, էջ 125-126:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 130:

⁸⁴ Ջուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ. էջ 222:

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁶ Ջամբռ, էջ 131-133:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 135, 145, 149, 151:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 154-155:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 131:

Նաջաֆ-Կուլի խանի նման ունեցության դեմ շահ Աբաս 2-րդին բողոքում է Հակոբ Ջուղայեցին, ասելով. «...մեկ գութանի տեղ հագի կարեմք սերմանել, ի նմանե ևս կամին զհարկս առնուլ»:⁸⁹ Ինչպես վկայում են հետագա իրադարձությունները, նույնիսկ շահական կարգադրություններն ի զորու չէին օգնելու էջմիածնի միաբանությանը: Այն բանից հետո, երբ Ալեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսին հաջողվեց էջմիածնի համար ձեռք բերել «երկու գութանի» սերմանելիքի չափով իրավունք, տեղի իշխողները պատճառաբանելով, թե էջմիածինը ուներ մուաֆուքյան իրավունք միայն մեկ գութանի չափով, կրկին պարտադրում են տնտեսությանը բահրա վճարել: Թեև Սուլթան-Հուսեյնը 1711թ. հատուկ հրովարտակով կարգադրում է չանհանգստացնել էջմիածնին, դրությունը ոչնչով չի փոխվում: Այս անգամ արդեն կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցին նույն խնդրանքով 1723 թ. դիմում է շահ Թահմասպ 2-րդին:⁹⁰ Էջմիածինը ստիպված էր չնախատեսվածի համար վճարել: Այդ մասին ուղղակի վկայություն ունի Սիմեոն Երևանցին: Նկարագրելով մուաֆուքյան իրավունք ունեցող հորատարածքները՝ նա այնուհետև գրում է. «Իսկ մնացեալ տեղիքն, որք ի վերդ գրեցան, և ի մէջ ռաղամիցդ ոչ գոն» պարտավոր են հարկվելու: Այդ հողատարածքների չափը միայն Վաղարշապատում հասնում էր 15-ի, 1370 սոմար ընդհանուր չափով:⁹¹

Մուաֆուքյան երրորդ տեսակին պատկանում էին այն հաստատությունները, որոնք այլ հարկեր վճարելու պարտականությունից ազատված էին, բայց ռենտայի ապահարկության իրավունք չունեին: Նման հաստատությունները, ինչպես նշվում է «Ջամբռ» - ում, գլխահարկի և այլ հարկերի կողմից «մաշաֆ» - են, բայց հնուց սովորություն ուներ տարին 17 թուման 500 դիմար արժողությամբ գումար կաթողիկոսի ձեռքով վճարել պետությանը, իսկ ցանքսը՝ որքան ցանեն, ջրաղաց, այգի և այլ այդպիսիք, որքան ունենան նրանց հարկը տալիս են սահմանված կարգի համաձայն:⁹² Նման իրավունքը, ինչպես նշում է Սիմեոն Երևանցին, կիրառվում էր «Երևանու յերկրի» թվով 19 վանական հաստատությունների վրա (Խոր-Վիրապ, Աղցվանք, Ամենափրկիչ, Գեղարդ, Սևան, Այրիվանք, Կեչառիս, Կիպչազ, Գետարգել, Բժնի, Կարենիս, Սաղմոսավանք, Մուղնի, Ուշի, Թեղեր, Կոշ, Սաղմոսանք, Հովհաննավանքի անապատներ, Հովհաննավանք):⁹³

2. Ջրատիրություն

Պատմական փաստաթղթերի վկայությամբ, հողային սեփականատիրական իրավունքն իր մեջ պարփակում էր նաև ջրային իրավունքը, այսինքն՝ մուլք էր համարվում նաև ջրատիրությունը: Ս. Եղիազարովը իր համարահայտ աշխատությունում գործածելով «եթե ջուր տանելն անհրաժեշտ է, ապա այն կարելի է տանել եկեղեցու միջից» տարածված ասացվածքը փորձում է հիմնավորել, թե ոռոգելի ջրի նկատմամբ մուլքադարը չի ունեցել մասնավոր սեփականատիրական իրավունք, որ իր հողի միջով ջուր անցկացնելու համար հողատերը իրավունք չունի հատուցում պահանջելու:⁹⁴ Համաձայնվելով Ս. Եղիազարովի տեսակետին Լեոն գրում է. «Ջրի ճամփան անտես էր անում և մասնավոր սեփականության իրավունքը»:⁹⁵

Ջրերը օգտագործման տեսակետից բաժանվում էին երկու խմբի. բնական ջրեր և հանած ջրեր: Առաջին խմբին էին պատկանում գետերը, լճերն ու լճակները, աղբյուրները և այլն: Երկրորդ խմբի մեջ էին մտնում ջրհորները, արհեստական առուները, քանքանները և այլն: Այդ երկու խմբերի նկատմամբ տարբեր իրավահարաբերություններ էին ծագում: Եթե բնական հոսող ջրերից անխտիր օգտվելու իրավունք ունեին տվյալ վայրի բոլոր բնակիչները, ապա հանած ջրերը, որոնց ջուրը չէր հասնում ավատատիրոջ հողերի սահմաններից դուրս, ենթարկվում էր նրա բացարձակ տիրապետության իրավունքին: Ինչպես նշում է Հ. Փափազյանը. «Որևէ ջրից ոռոգման նպատակով օգտվելու իրավունքը դիտվել է որպես սեփականություն կամ մուլք և որպես այդպիսին ժառանգվել է սերնդից-սերունդ, կամ ենթարկվել տարբեր կարգի օտարման»:⁹⁶ Վավերագրերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ հողի ու այլ տնտեսական օբյեկտների վաճառման դեպքում պարզվում ու արձանագրվում էին ոչ միայն կալվածքների սահմանները, այլև ջրատիրական իրավունքին վերաբերող մանրամասները: Օրինակ, Երևանցի խոջա Հակոբը 1658 թ. շարիաթական դատարանով վավերացնում է Եղվարդ գյուղի իր սեփականատիրական իրավունքի 4.5 մասը էջմիածնի վանական տնտեսությանը նվիրելու փաստը. «գետուք, ջրուք և առուք»:⁹⁷ Իսկ Ագուլիսի Խոջենց Մեհրաբի որդի Թումանին պատկանող այգու վաճառքին վերաբերող 1670 թ. կալվածագրում ասվում է, որ վաճառվում է ամբողջ մի կտոր խաղողի այգի իր ջրի իրավունքով:⁹⁸ Ջրատիրության իրավունքը օտարվում էր ինչպես ամբողջությամբ, այնպես էլ մաս-մաս: 1774թ. կազմված մի կալվածագրում ասվում է. «Ես՝ մահտեսի Ղազարի

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 132:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 132-133:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 132-155:

⁹² Նույն տեղում, էջ 145:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 139-143:

⁹⁴ Егиазаров С., Селская община, с.287.

⁹⁵ Լեո, հ. 3-րդ, գիրք 1-ին, էջ 86:

⁹⁶ Փափազյան Հ., Ջրատիրության մասին դիվանական վավերագրեր, էջ 226:

⁹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, էջ 8:

⁹⁸ Տե՛ս Փափազյան Հ., Այգիներն ու այգետեղերն..., էջ 69:

որդի Աստուածատուրս իմ յօժար կամաւս ծախեցի Մակարի գայրեզն երկու գլուխ ջուր, և ջրի օրն է ուրբաթ, սբ. Նախավկայի առաջնորդ Գրիգոր վարդապետին ութն հազար դիան փող առի»⁹⁹։ Ջրատիրության իրավունքի նկատմամբ ամեն մի բռնարարը ենթակա էր բողոքարկման, որն էլ հաճախ լուծվում է հօգուտ բողոքարկուի։ Այս տեսակետից արժանահիշատակ է Նահապետ եղեսացի կաթողիկոսի կարգադրությունը՝ Կոտայքի գավառի սբ. Ամենափրկիչ վանքի աղբյուրի խնդիրը կարգավորելու մասին, ուր մասնավորապես ասվում է. «Յիսուս Զրիստոսի ծառայ տէր Նահապետ կաթողիկոսէ ... ահա գրեմ քեզ սակս այս Ամենափրկչի սափաթ յաղբյուրին կողմանէ, որ այլ մարդիք զավթին արել. իսկ այժմս քանի և քալանթարի և մեր մարիֆաթովն հարցայփորձ եղաք, որ այդ յաղբյուրն ի բնէ Ամենափրկչին է ելեալ։ Ահա կրկին և վերստին զայդ յաղբյուրն շնորհեցաք Ամենափրկչի առաջնորդ Մովսէս վարդապետին անքակտելի պայմանով։ Այսուհետև ոչ ոք իլազայ չունի զայդ յաղբյուրին հետ»¹⁰⁰։

Աղբյուրների հավաստմամբ, ջրատիրական իրավունքը կիրառվում էր անհատական, ընտանեկան-խմբակային, ներքին համայնական և միջհամայնական ձևերով։

Ջրի անհատական տիրապետության իրավունքի դեպքում առանձին անձնավորություններ, իրենց սեփական միջոցներով կառուցում էին ոռոգման ուղիներ ու միայնակ տնօրինում դրանց շահագործման իրավունքին։ Հասկանալի է, որ նման հնարավորություններ կարող էին ունենալ կրկին ազդեցիկ անձնավորությունները, կամ էլ առանձին հոգևոր հաստատություններ։

Ինչպես տեղեկանում ենք «Ջամբռ»-ից, Երևանի Սաֆիկուլի խանը ու նրա կին խաթունը, Մեծամոր գետից անցկացնում են ջրանցքներ, որոնց օգտագործման շնորհիվ էլ ջրարբի տարածքներում կառուցվում են Սեֆիպատ և Խաթունարխ գյուղերը։ Ջրի օգտագործման դիմաց հիշյալ գյուղերի բնակիչները պարտավոր էին տասանորդ վճարելու. «Խանս այս և կին սորա,-գրում է Սիմեոն Երևանցին,- մինչ հանին զայս երկուս առուս և զջուր բերեն յայտոսիկ տեղիս, ապա ուխտեն և կանօնագրեն յերկրոջս առաջի ամենեցուն թէ՛ զայտոսիկ ջուրս մեք բերաք, վախմ և խէրաթ արաք մեզ և մերայնոցն յաւիտեան, զի ով ոք և իցէ՛ թէ յայսց գեօղօրէիցս և թէ յայլ ուստեքէ, թէ ի տաճկաց և թէ ի հայոց, զոր ինչ սերմանեն ընդ բերեալք ջրովի մերովք, զմուլք՝ այս ինքն զտասանորդ մի տայցեն ունեք յայնց սերմանացելոցն»¹⁰¹։ Նման իրավունք է իրեն վերապահում նաև Էջմիածնի վանական հաստատությունը, երբ Փիլիպոս Աղբակեցին «մեծաւ աշխատութեամբ և դրամածախութեամբ» փոխեց Արագածից սկիզբ առնող ու Ախուրյան գետը

լցվող («որ յօտար թագաւորութիւն գնայր») Գեղածորի վտակի ընթացքը և ջրանց անցկացրեց մինչև Բասախ գետը, վերջինիս ջուրը ավելացնելով մինչև «ուրն ջրաղացի» չափով, որով և «մեծ օգնութիւն եղև երկրիս սերմանցն և արքունական հասիցն»¹⁰²։

Ջրի ընտանեկան-խմբակային օգտագործման դեպքում մի քանի ընտանիքներ միանում էին և իրենց ծախսերով ջրանցք անցկացնելով տնօրինում դրա օգտագործման իրավունքին։ Այդ մասին 1676 թ. մի կալվածագրում ասվում է. «Ես Մելիքի կին Օղլանս և մեք Մելիքի որդիք Նիկողիոս, Մատաթս, Մկրտիչս, և ես Թաթառի որդի Աւետիկս մեր կամաւս ծախեցինք Ծուլիկենց գահրեզի մին գլուխ ջուրն Միքայէլ վարդապետին վեց հազար դիմար նաղտ ապասի առինք»¹⁰³։ Ուշագրավ է, որ կալվածագրի վերջում միաժամանակ նշվում է, որ «ոչ ում իլաղաց չկայ, որ մէր հանած գահրեզնայ այս ջուրս հայրենիք չի մնացել»։ Ուրեմն, հիշյալ ընտանիքները սեփական միջոցներով անցկացնելով ջրանցք, նախ այն վեր են ածել հայրենիքի, իսկ դրա մեկ բաժինը վաճառելուց հետո, կորցրել են դրա վրա ունեցած սեփականատիրական իրավունքը։

Ջրի համայնական օգտագործումը բացատրվում էր համայնքի ներքին կառուցվածքով, երկրի հասարակարգին բնորոշ սեփականության ձև էր մեծ ընտանիքը և դրա հիման վրա ստեղծած գյուղական համայնքն իր սահմանափակ հողատարածություններով ու համայնական ջրատիրությամբ։ Համայնական հողաբաժանության դեպքում, որպես միավոր ընդունում էին 16 շնչից բաղկացած ընտանիքը, որը կոչվում էր «համփա»։ Այնուհետև հաշվում էին, թե քանի այդպիսի միավոր կա գյուղում, և վարելահողի ընդհանուր տարածությունը բաժանելով համփաների վրա, որոշում էին մեկ համփային հասնող հողի և ջրի քանակությունը։ Բայց, քանի որ համայնքի շնչերի թիվը փոփոխական էր, ուստի բաժանված հողը պարբերաբար ենթարկվում էր վերաբաժանման։ Հասկանալի է, որ նման պայմաններում մեծ ընտանիքն ավելի պաշտպանական էր ու տնտեսական ուժեղ, ուստի և նրան էլ բաժին էր հասնում համայնական օգտագործման տակ եղած հողային քանակի մասը։ Ջրի համայնական սեփականությունը պայմանավորված էր նրանով, որ ոռոգման ուղիների անցկացումը կատարվում էր համայնքի անդամների սեփական միջոցներով։ Ինչպես վկայում է 1722 թ. մի կալվածագիր, Օշական գյուղի համայնքը Էջմիածնի վանքին է վաճառել գյուղի առվի 1/3-րդ մասը, իսկ մնացածը թողել է անփոփոխ, քանի, որ ինչպես կալվածագրում է նշվում, հիշյալ առվի կատարած

⁹⁹ Կալվածագրեր, էջ 112։

¹⁰⁰ Կալվածագիր, էջ 113-114։

¹⁰¹ Ջամբռ, էջ 159։

¹⁰² Ջամբռ, էջ 131-132։

¹⁰³ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 242, վավ. 93։

աշխատանքի և ծախսի իրավունքը պատկանում է նույն գյուղի բնակիչներին¹⁰⁴:

Միջհամայնական ջրատիրությունն առաջանում էր այն ժամանակ, երբ ոռոգման ցանցերն անցկացվում էին մեծ կամ փոքր գետերից և սպասարկում էին մի քանի գյուղերի, նույնիսկ շրջանների: Հաճախ նման օրինակ ջրանցքներ անցկացվում էին իշխանության ներկայացուցիչների, էջմիածնի միաբանության կողմից՝ մի քանի համայնքների համատեղ աշխատանքով. «Նախ սկսաւ շինել զրերդն, և ապա ապարանս, և զայգիս, և զբուրաստանս, և զպարտէզս, և հանել զառուս, և առաւելուլ զջուրսն», - Երևանի Ամիրգունա խանի գործունեության մասին հիշատակում է Ջաքարիա Քանաքեռցին¹⁰⁵:

Միջհամայնական ջրատիրությունը միաժամանակ նշանակում էր բնական հոսող ջրերի վրա մի քանի համայնքների ունեցած սեփականության օգտագործման իրավունք: Այդպիսի իրավունք, օրինակ, Քասախ գետի ջրերի կեսի վրա ունեին շրջական մոտ քսան համայնքներ: Ջրի մյուս կեսը պատկանում էր էջմիածնի վանքին: Այդ իրավունքը վավերացված էր շահ Աբաս 2-ի 1650 թ. Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսին տված հատուկ հրովարտական, որտեղ մասնավորապես ասվում է. «...ջուր Քարծաղ գետոյդ որքան և իցէ՝ յերկուս բաժանիցի հաւասարապէս, մին բաժինն միւս գեղօրէիցն դաշտիդ, և միւս բաժինն էջմիածնի Աթոռոյն և իւր գեղջն լիցի»¹⁰⁶: Գյուղական համայնքների ու վանքի միաբանության միջև ջրի օգտագործման համար հաճախ վեճեր էին ծագում: Բանն այն է, որ տարվա տարբեր եղանակների սահմանված էր ջրից օգտվելու առանձին կարգ: Գարնան սկզբին և աշնանը, երբ ջրերն առատ էին, իսկ պահանջը քիչ, ջրի հերթականությունը չէր սահմանվում: Ամռանը, երբ ջրի մակարդակը իջնում էր ու մեծանում նրա պահանջարկը, կողմերից յուրաքանչյուրը աշխատում էր ձեռք բերել նախատեսվածից ավելի քանակի ջուր: Այդ գործում հատկապես մեծ ակտիվություն էին ցուցաբերում Օշականի ու Հաջիդարայի բնակիչները: Հաճախ հարկ էր լինում դիմել նույնիսկ պետական օրգանների միջամտությանը. «Այս ի սոյն գետղիս մերծ (իմա՝ Օշական - Հ.Թ.), - գրում է Սիմեոն Երևանցին, - Հաջիդարայ կոչեցեալ գետղացիքն ի վերայ մեր ջրոյն գոլով՝ երբեմն ի մեր առուէն զջուրն գողացեալ ի գետղս իւրեանց տանին: Իսկ Ղազար կաթողիկոսն ճահկեցի արգ առնէ Երևանուն խանին, և իբերանց հաճիդարացոցն գիր առնու տաճկէրէն, թէ եթէ անգամ մի ևս ձեռնամուխ լինինք ի էջմիածնի ջուրն, տասն և երկու հազար դիան դիւանի տալոյ լինինք»¹⁰⁷:

¹⁰⁴ Տե՛ս Փափագյան Հ., Ջրագիտության մասին դիվանական վավերագրեր, էջ 226:

¹⁰⁵ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. Ա, էջ 46-47:

¹⁰⁶ Ջամբո, էջ 192:

¹⁰⁷ Ջամբո, էջ 195:

Միջհամայնական ջրատիրության ու ջրօգտագործման սխտեմին է վերաբերում նաև 1733 թ. հետևյալ վավերագիրը. «Այս գրության պատճառն այն է, որ ներկայումս Ուլքիլիսայի (էջմիածնի) կաթողիկոս Սարգսի որդի Աբրահամի կողմից շարիաթական կարգով և ընդունված ձևով լիազորված հայրապետի որդի Պետրոս վարդապետ սրբազան շարի միատուն հայտարարությամբ հանդես գալով ասաց. ինձ լիազորող հիշյալ Աբրահամը ցանկացել է կրկին անգամ Ուլքիլիսա (Վաղարշապատ) գյուղի համար Կարասու (Մեծամոր) գետից որոշ քանակությամբ ջուր վերցնել: Սակայն հիշյալ Կարասուի ակունքը նշված Ուլքիլիսա գյուղից 5-ից 6 ժամով հեռու է և նրանց արանքում կան մի քանի գյուղեր: Ուստի ներկայումս նորոգվող առուն վարպետորեն նախատեսմամբ անպայման այդ գյուղերի հողերով պետք է անցնի, ու չմիջամտելով և չարգելելով այդ բանին, հիշյալ գյուղերի բնակիչները կարող են այդ ջրից օգտվել: Այդ հարցը երկրի վալի, հաջի Իբրահիմ փաշայի իմաստուն կարգադրությունն էր ներկայացվել: Եվ նույն գերազանցությունը կարգադրել է, որ նորոգվող Կարասու առվից հոսող ջրի կեսը պիտի պատկանի այն գյուղերին, որոնց հողերով կտրում անցնում է առուն, իսկ մյուս կեսը՝ Ուլքիլիսային: Առ ի գործադրություն այդ որոշմանը, հրամանագիր է հրապարակվել, որին իրենց համաձայնությունը հայտնեցին հիշյալ գյուղերի բնակիչները: Եվ ինձ լիազորող վերոհիշյալ կաթողիկոսը ևս իր հոժարությունը հայտնեց այս կարգադրությանը»¹⁰⁸:

Այսպիսով, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հողային իրավունքն իր մեջ պարփակում էր նաև ջրային իրավունքը, այսինքն՝ մուլք էր համարվում նաև ջրատիրությունը: Որպես այսպիսին այն ազատորեն վաճառվում էր, կամ էլ փոխանակվում: Ջրի օտարումը կատարվում էր կամ լիակատար տիրության իրավունքով, կամ մասնակի: Առաջին դեպքում ոռոգվող ջուրը դառնում էր ավատատիրոջ բացարձակ իրավունքի օբյեկտ, երկրորդ դեպքում՝ ջրից օգտվելու իրավունք ունեին նաև մյուսները: Ջրի դերը այնքան մեծ էր, որ առանձին ավատատերերի հողային կարողությունները սահմանվում էին ոչ թե հողի ու կալվածքի չափերով, այլ ջրի քանակի իրավունքով: Եվ քանի որ համայնքի, կամ առանձին ավատատերերի տնտեսական ուժը կախված էր ջրից, ապա ամեն մեկն աշխատում էր անցկացնել առանձին սեփական առու և ապահովել իրեն անհրաժեշտ քանակի ջրով:

¹⁰⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 339:

ՀՈՂԱՅԻՆ ՌԵՆՏԱՆ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ՓՈՒՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Մուլքը որպես հողային ռենտայի յուրացման տնտեսական ձև

Ավատական հասարակության արտադրական հարաբերությունների հիմքը հողի նկատմամբ ավատատիրոջ սեփականությունն էր: Ավատատիրոջ սեփական տնտեսությունը հողի մասն էր կազմում: Հողի մյուս մասը նա օգտագործելու էր տալիս գյուղացիներին: Ժառանգաբար օգտվելով իր հողաբաժնից՝ գյուղացին պարտավոր էր աշխատել ավատատիրոջ համար, ավատատիրոջը տալու իր աշխատանքի հավելյալ արդյունքը՝ բնամթերային կամ դրամական ձևով: Հետևապես, գյուղացու աշխատաժամանակը բաժանվում էր անհրաժեշտ և հավելյալ ժամանակի, որից անհրաժեշտ ժամանակի ընթացքում նա ստեղծում էր իր սեփական գոյության համար արդյունք, իսկ հավելյալ ժամանակի ընթացքում նա ստեղծում էր այն հավելյալ արդյունքը, որը տրվում էր սեփականատիրոջը: Ավատատիրոջ տնտեսության մեջ աշխատող գյուղացիների հավելյալ աշխատանքը, կամ այն հավելյալ արդյունքը, որ ստեղծում էր գյուղացին իրեն օգտագործման տրված տնտեսությունում, և որը իրացվում էր սեփականատիրոջ կողմից, կազմում էր ավատական հողային ռենտան:

Զննարկվող ժամանակաշրջանում էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ մուլք էր կոչվում ոչ միայն հողային սեփականությունը, այլև այդ սեփականությունից օգտվելու իրավունքը, այսինքն՝ ոչ միայն անմիջական օգտագործման տակ գտնվող հողի մասնավոր սեփականությունն էր կոչվում մուլք, այլև այդ սեփականության յուրացման տնտեսական ձևը կամ ռենտան: Պետական և մասնավոր սեփականատիրական հողերում գյուղացին հողի օգտագործման համար սեփականատիրոջը վճարում էր ռենտա: Պետության վճարող հողային ռենտայի մասը կոչվում էր «Բահրաշե և Դիվանի» (դիվանական Բահրա), իսկ ավատատիրոջը հատկացվող մասը՝ «Բահրաշե և Մալիքանե» (սեփականատիրական Բահրա): Պետությանը վճարվող հողային ռենտայի մասը կազմում էր բնամթերքի 1/5 մասը, իսկ սեփականատիրոջը 1/10-րդը: Այդ մասին Սիմեոն Երևանցին վկայում էր հետևյալը. « Զի որպես է սովորութիւն երկրիս, որք ի յամենայն գեօղօրայս զոր ինչ սերմանեն ի հնգեն մէկ՝ զհնգորդ տան յարքունիս որ Բահրայ անի, ի տասն մեկ

զտասանորդ մլքատեաւուն որ մուլք ասի»:¹ Հետևապես պետությունը և սեփականատիրոջը վճարելիք ռենտան կազմում էր ամբողջ բերքի 1/3-ը, այսինքն՝ $1/5 + 1/10 = 1/3$: Մուլքի բնորոշումը իր երկրորդական նշանակությամբ Սիմեոն Երևանցին հիշատակում է նաև այլ առիթներով: Այսպես, նկարագրելով այն հանգամանքները, որոնց պայմաններում Վաղարշապատ գյուղի մուլքը անցել է էջմիածնի վանքին, նա գրում է «Արդ այս Գրիգոր կաթողիկոսն որ նստաւ հրամանագրով Ջհան-Շահ թագաւորին Դավրիժու ի ՊՂԲ (1443) թուղն մերում ի սուրբ Աթոռս թագաւորին Դավրիժու ի ՊՂԲ (1443) թուղն մերում ի սուրբ Աթոռս: Իսկ էջմիածնի, գնէ զլել դանք, մուլքն գեղջս այսմիկ որ է տասանորդ »:² Իսկ Օշական գյուղի վերաբերյալ նա գրում է «Յաշագս յՕշական կոչեցեալ Օշական գյուղի վերաբերյալ նա գրում է «Յաշագս յՕշական կոչեցեալ գեղջն, որոյ վեց դանկ մուլքն այսինքն տասանորդն է սրբոյ Աթոռոյս»:³ Մուլքը որպես հողագործ գյուղացիության կողմից պետությանն ու ավատատերերին վճարվող հողային ռենտա հիշատակվում է նաև հարակից այլ աղբյուրներին: Այսպես, Տաթևի վանքի եկամտացանկերը պատկերող ձեռագիրը վերնագրված է «Տաթևու վանքին պահրէքն, որ է մուլքն նախատեսությամբ»:⁴ Իսկ նույն վավերագրում Տաշու-Մալդաշ գյուղի տասանորդի վերաբերյալ մասնավորապես ասվում է «Մալդաշու-մուլքն Ժ (10) են մեկը տան»:⁵ Այսպիսով, մուլքը իր սոցիալ-տնտեսական իմաստով միաժամանակ գյուղացիությունից գանձվող հողային ռենտան է:

Կային գյուղեր, որոնք սեփականատիրոջը վճարում էին կրկնակի մուլք: Նման գյուղերից Սիմեոն Երևանցին հիշատակում է Օշականն ու Ֆրանկանոցը: Ինչպես տեղեկանում ենք («Ջամբռի») ընթերցումից, մինչև 1681թ.-ը էջմիածնի միաբանությանը հաջողվում է ձեռք բերել և վանքի տնօրինմանը հանձնել Օշական գյուղի սեփականության ամբողջական իրավունքը: Մոտ քառասուն տարի օշականցիք վճարում են վանքին մեկ մուլք: Հետագայում, տարրերային աղետների և անբերության պատճառած վնասների հետևանքով չկարողանալով վճարել պետական հարկերը՝ գյուղացիները Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսից խնդրում են 150 թուման փող՝ պարտավորվելով, որ գումարը ստանալուց հետո վանքին կվճարեն կրկնակի մուլք, այսինքն 2/10-ը «Արդ այժմ այնքան դրամ տուր մեզ և մենք այսուհետև երկու մուլք տացուք քեզ, որ լինի ի հնգեն մեկ և ի տասնեն երկու մուլք»:⁶ Ինչպես դժվար չէ նկատել պետական բահրան՝ «Հնգորդը» մնում է անփոփոխ, ավելանում է միայն ազատատիրական բահրան: Նույն պատճառաբանությամբ 1732 թ. Աբրահամ Բ Խոշաբեցի (1730-1734)

¹ Ջամբռ, էջ 159:

² Նույն տեղում, էջ 100:

³ Նույն տեղում, էջ 108:

⁴ Մատենադարան, Ձեռագիր 1488, էջ 213 բ:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Ջամբռ, էջ 111, 112:

կաթողիկոսին են դիմում նաև Ֆրանկանոց գյուղի բնակիչները. «Եւ յետ այսորիկ ի յաւուրս Աբրահամ կաթողիկոսին մերոյ Մշեցոյ և ի յիշխանութեան օսմանցոց՝ սույն գեօղականքս ի պատահմանէ իմեքէ և կամ ի յաւելի պահանջմանց հարկաց այլազգեաց ի նեղ անկեալ՝ տան յԱթոռս առ Աբրահամ կաթողիկոսն՝ և խնդրեն զվեց հարիւր Ղուրուշ օսմանցոց դրամ, որ է ըստ հաշոյ երկրիս քառասուն թուման, այսու զայմանաւ, զի բաց ի տասնէն մէկ մլքէն, որ պայտին տալ սրբոյ Աթոռոյս, զմուլք մի ևս տայցեն, որ լիցի ի հնգէն մէկ»։⁷ Իրավացի չեն թ. Ավդալբեկյանն ու Պ. Հարությունյանը, երբ գտնում են, թե հիշյալ հմայքների բնակիչները երկրորդ մուլք կարող էին վճարել այն անհատին կամ հաստատությանը, որը կտար նրանց իրենց խնդրած գումարը։⁸ Նման դեպքում, ինչպես դժվար չէ նկատել, միևնույն սեփականության ամբողջական իրավունքը կկենտրոնանար երկու տարբեր անձնա-վորությունների կամ էլ հաստատությունների ձեռքում։ Երկրորդ է, մուլքն իբրև ուներ տրոհման հատկություն, սակայն դա չի նշանակում, թե գյուղի ամբողջական սեփականությունը 1/10-ի չափով ռենտա ստանալու իրավունքով կարող էր մասնատվել։ Մուլքն իբրև տասանորդ հանդես է գալիս հողն օգտագործելու դեպքում։ Դա նշանակում է, որ որևէ վայրի սեփականության ամբողջությունը այն տնօրինելու և տիրապետելու իրավունքով կենտրոնացված է եղել մեկ անձնավորության ձեռքում ու հենց այդ իրավունքն է, որ տիրոջ ցանկությանը ազատորեն օտարվել է, այսինքն օտարվել է ոչ թե հողը, այլ հողից կամ ամբողջությամբ, կամ էլ մասնակի ռենտա գանձելու իրավունքը։ Տվյալ դեպքում Օշական ու Ֆրանկանոց գյուղերի սեփականության ամբողջական իրավունքը գտնվել է Էջմիածնի վանքի տնօրինման տակ, այսինքն, միայն վանքն էր իրավասու այդ համայնքներից ռենտա գանձելու։ Այնպես որ, չպետք է կարծել, թե Էջմիածնին դիմելը բացատրվում է նրանով, որ Օշական ու Ֆրանկանոց գյուղերի բնակիչները գերադասում էին իբրև մեկ անգամ ծանոթի նրա հետ գործ ունենալ, քան մի պատահական մուլքատիրոջ հետ։ Կրկնակի մուլք վճարում էին Տարոնի վանքապատկան որոշ գյուղեր։ Արդեն հիշատակված Տարոնի վանքի եկամտացանկերում ասվում է, որ Դաստակերտ ու Դարաքիլիսա գյուղերը վանքին որպես մուլք վճարում են «Ժ (10) նեն (2) ը»։⁹ Պետք է նկատի ունենալ, որ չնայած կրկնակի մուլք վճարելու դեպքում թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ մուլքերը միևնույն անունն ունեին ու միևնույն չափը, այնուհանդերձ նրանց մեջ կար եական տարբերություն։ Եթե առաջին մուլքը հանդես գալով իբրև հողն օգտագործելու դիմաց ավատատիրոջը վճարվող ռենտա ուներ մշտական բնույթ, ապա

երկրորդը, պայմանավորված հիմնականում ավանդավորված դրամագլխի դիմաց կատարվող գանձումներով իբրև երկկողմանի համաձայնության արդյունք, ուներ ժամանակավոր բնույթ։ Այդ տեսակետից հատկանշական է հենց նույն Ֆրանկանոց գյուղի օրինակը։ Ինչպես վկայում է Սիմեոն Երևանցին, 1760 թ. Երևանի Հուսեյն Ալի-խանը դիմում է կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցուն առ այն, որ ինքը կարող է Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից առանձին հայ ընտանիքներ վերաբնակեցնել դատարկված Ֆրանկանոց գյուղում («Արդ գեօղս այն ի բաունիլ քազաւորութեան պարսից և ի վրդովիւն երկրի երևանու ամայացաւ ի բնակչաց իսպառ՝ որպէս և այլք բազումք»)։¹⁰ պայմանով, որ իրեն հատկացվի այդ գյուղի սեփականության երեք դանգ ռենտայի գանձման իրավունքը։

Ստանալով կաթողիկոսի համաձայնությունը, խանը գյուղի տնտեսության վերականգնումից հետո, մոտ ութ տարի միայնակ տնօրինում է գանձվող ռենտայի ամբողջությամբ։ Եվ միայն 1768 թ. հենց իրեն՝ Սիմեոն Երևանցուն հաջողվում է մեծ ջանքերի գնով «զերեք դանկ մուլք գեղջս այսորիկ ի յԱթոռս դարձուցանել»։¹¹ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսք չկա Ֆրանկանոց գյուղի երբեմնի կրկնակի մուլք վճարելու պարտականության մասին։ Հավանաբար համայնքը մինչ այդ արդեն վճարել էր պարտքը, ուստի և ազատվել երկրորդ մուլքը տալու ծանր պարտականությունից։ Իսկ այն համայնքները, որոնք սահմանված ժամկետում չէին վճարում պարտքը, վերջնականապես զրկվում էին տվյալ տարածքի հողօգտագործման ժառանգական իրավունքից։ Այս առումով հատկանշական է Ալիբեկլու գյուղի օրինակը, որի բնակիչները 1713 թ. ծանր կացության պատճառով Էջմիածնի միաբանությունից խնդրում են 14 թուման պարտք՝ պարտավորվելով դրա դիմաց կաթողիկոս Ալեքսանդր Ջուղայեցու մոտ գրավ դնել Իմամ-արիւ կոչվող հողատարածքի եկամուտների տնօրինման իրավունքը։ Այդ մասին կալվածագրում կարդում ենք «Պտճառ գրոյս այս է. մենք Ալբեկլուի գեղի մեծ և փոքր մէլիքս, քահանայիս և այլ քետխուտայքս, մեք գեղովի մեծ և փոքր ժողովուրդիս մեր կամաւս և մեր յօժարութեամբ մեր Յիմամ ստիսի հողերն դրինք գրաւ սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնայ և նորին սրբազան կաթողիկոսի մօտն, տասն է չորս թումանի»։¹² Հետագայում գյուղացիները ամեն կերպ փորձում են վերադարձնել հողերը, սակայն չկարողանալով պարտքը վճարել, 1736 թ. վերջնականապես հրաժարվում են դրանից։

Հողից օգտվելու դիմաց ռենտա պարտավոր էին վճարել նաև թիուլային հողերի վրա ապրող գյուղացիները։ Երբ գյուղն իր ամբողջ հարկային պարտավորություններով պատասխանատու էր դառնում

⁷ Նույն տեղում, էջ 113:

⁸ Ավդալբեկյան Թ., Բաիրան և մյուլքը 17-18-րդ դդ: Նաև՝ Арутюнян Л., Освободительное движение..., с. 40-41.

⁹ Մատենադարան, Ձեռագիր 1488, էջ 214 ա:

¹⁰ Ջամբռ, էջ 113:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Կալվածագրեր, էջ 45-46:

միայն այս կամ այն թիուդարին և այդ վիճակը շարունակվում էր մի քանի տասնյակ, իսկ թիուդարի մահվանից հետո փոխանցվում նրա ժառանգներից որևէ մեկին, այդ դեպքում ահա թիուդարի ու նրա հարկատու գյուղացիների միջև ստեղծվում էին հողատիրոջ և հողը վարձակալող գյուղացու փոխհարաբերություններ և ավելի ամուր էին, քան մուլքադարի և նրա գյուղացիների փոխհարաբերությունները: Այս դեպքում արդեն գյուղացին պարտավոր էր թիուլի տիրոջը վճարել իր համախառն բերքի 1/3 -ը, այսինքն թիուլը իր մեծությամբ հավասար էր կալվածատիրոջն ու պետությունը վճարվող ռենտայի բաժնի գումարին: Տարբերությունը միայն կայանում էր նրանում, որ կալվածատիրականի դեպքում ռենտան տրոհվում էր երկու մասի՝ 1/10+1/5, ապա այստեղ այն չէր տրոհվում, թեև աղբյուրները միայն մեկ անգամ են շեշտում այլակրոն հոգևոր ներկայացուցչին (տվյալ դեպքում Դավիթ Վաղարշապատեցի կաթողիկոսին) թիուլային իրավունքի պայմանով («զի կերից է զմուտս գեղջն այնմիկ») Իրանի Ջղախոռ գավառում մի գյուղի նվիրաբերումը,¹³ այնուհանդերձ «Ջամբռ»-ի ուսումնասիրումից պարզվում է, որ Վաղարշապատ գյուղին էջմիածնի վանքը տիրել է միաժամանակ թիուլային իրավունքով, այսինքն վանքին է տրված եղել այդ գյուղի պետական հարկերը գանձելու իրավունքը: Դա պարզ երևում է «Ջամբռ»-ի հետևյալ նախադասությունից «... այս գյուղիս վեց դանկ մուլքն, մուտախիլն, բայրեն, և այլ հասեն, բոլորովին սրբոյ էջմիածնի են լեալը»:¹⁴

1. Գյուղացիության սոցիալական դրությունը: էջմիածնի վանքապատկան ճորտերը:

Ավատական հողային ռենտայի վերաբերյալ առավել ամբողջական պատկերացում ունենալու համար հարկավոր է միաժամանակ քննության առնել այդ ռենտան վճարողի սոցիալական դրության հարցերը:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում գյուղերի օտարման մասին վկայող վավերագրերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ դրանք օտարվում էին իրենց ամբողջ սահմաններով, այն է՝ վարելահողերով, դաշտերով, այգիներով ու ջրերով, կամ, ինչպես վավերագրերն են տեղեկացնում. «այն բանը, ինչ որ շահրիատով գյուղի վրա հաստատված է»: Իսկ ինչ էր կատարվում այդ գյուղերում բնակվող, հողն ու ջուրը օգտագործվող, բուն արտադրապրոցեսը կատարող գյուղացիության հետ, օտարվում էր նա հողի հետ միասին, թե ոչ: Հետևապես, մեր խնդիրն է պարզաբանել օտարվող գյուղերի բնակչու-

թյան հողի հետ կապվածության ու ավատաիրոջից կախվածության բնույթը, որը և կորոշի նրա սոցիալական դրությունը:

Պրոբլեմի լուսաբանման ուղղությամբ մասնագետների հայտնած կարծիքները հանգում են հետևյալին. ա) ճորտական հարաբերությունների լրիվ բացառում (Վ. Բարտոլդ, Լեո, Ա. Մարկոսյան, Հ. Փափազյան), բ) ճորտական հարաբերությունների որոշ տարրերի գոյության ընդունում (Հ. Թումանյան, Ա. Եսայան), գ) (ճորտական հարաբերությունների ընդունում (Ի. Պետրուշևսկի):

Անդրադառնալով գյուղացիության դասային կառուցվածքին՝ Լեոն գրում է. «Գյուղական ժողովուրդը անդրկովկասյան խանությունների մեջ բաժանված էր երկու մասի՝ ռահաթ և ռանչբար: Ռահաթ անվանում էին այն գյուղացիներին, որոնք ունեին իրենց սեփական տնտեսությունը, իսկ ռանչբար էին այն գյուղացիները, որոնք տնտեսություն չունեին»: Մահմեդական պաշտարհում ճորտություն չկար, և բոլոր գյուղացիները անձնապես ազատ էին:¹⁵

Նույն հարցի վերաբերյալ երկակի կարծիք է հայտնում Հ. Թումանյանը. «Եիշտ է, որ Թուրքիայում և Պարսկաստանում պաշտոնապես ճորտություն գոյություն չունեի, գրում է նա, սակայն դա բնավ էլ չէր նշանակում, թե գյուղացիներն առանձնապես ազատ էին: Ռահաթի, որպես շահագործվող դասի, սոցիալական դրությունը բնութագրող գծերից մեկն էլ այն էր, որ նա, որպես հարկատու, ամրացված էր տվյալ գյուղին, որ ռահաթի դասին պատկանողները չէին կարող ինքնակամ կերպով թողնել իրենց բնակավայրը և հեռանալ»:¹⁶ Ի. Պետրուշևսկին, փորձելով հիմնավորել ճորտության առկայությունը, սխալմամբ վկայակոչում է Առ. Դավրիժեցուն:¹⁷ Դավրիժեցին նկարագրելով 1618 թ. շահ Աբաս 1-ի կողմից Երևանի ու Գանձակի խանություններից հայ ազգաբնակչության բռնագաղթի ևս մի պատկեր, որ շահի կարգադրությամբ գաղթեցման էր ենթակա միայն եկվոր բնակչությունը. «Զի յորժամ էր թևական մեր ՌԿԷ (1618) միսանգամ հրամայեաց վերոյասացեալ թագավորն առաջին Շահաբասն վասն ազգին հայոց արտասահման առնել: Յորոյ հրամանն եղեալ գնացին նորին իշխանքն բազում զօրօք ի քաղաքն Երևան և ի գաւառս նորա, ի Գեանջայ և ի գաւառս նորա և սկսան քննութիւն և որոնումն առնել ի մէջ ազգին հայոց, թէ որ ոք իցէ բնիկ բնական ի հարց և ի հաւուց տեղական, և որ ոք ոչ, այլ յայլմէ աշխարհէ եկանուտ և ժողովածու զբնիկսն թուշին և զեկամուտցն զամենացուն ջրեցին ի քարտիսի և կացուցին ի վերայ նոցա ցազօրէն հայոց պետս և վերակացուս և անռանցին զնոսա մելիք, և նոցա յանձնեալ աւանդեցին զամենայն ժողովուրդսն, զի թէ ոք պակասեցի ի գրեալ

¹³ Առաջել Դավրիժեցի, էջ 217:

¹⁴ Ջամբռ, էջ 105:

¹⁵ Լեո, հ. 3-րդ, գ. 1, էջ 79:

¹⁶ Թումանյան Հ., Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմություն, էջ 293:

¹⁷ Петрушевски И., Очерки..., с., 250-251.

ժողովրդոցն փախստեամբ կամ այլով կերպիւ, նոքա զտեալ ածցեն ի գումարս ժողովրդոցն, և թէ ոչ գտցեն, ինքեանք լիցին պարտաւորք թագաւորին և արժանիս սպանանելոյ: Արդ այսպիսի օրինակաւ զաննեսեան հանին ի բնակեալ տեղացն, և վարեալ տարան ի Պարսկաստան»:¹⁸ Անդրադառնալով պատմիչի այն վկայությանը, թե գաղթեցման էին ենթակա միայն եկվորները, պետք է ասել հետևյալը. շահ Աբաս 1-ի 1604-1605 թթ. կազմակերպած հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթը տնտեսական հեռուն գնացող նպատակներից բացի, հետապնդում էր նաև ստրատեգիական նպատակներ, որն էր՝ ամայի տարածություններ ստեղծելով արգելել դեպի երկրի խորքը թուրքական ուժերի ներթափանցումը: Սակայն Իրանի տիրակալը, որ երբեք էլ մտադիր չէր թուրքերին գիջելու եկամտաբեր Անդրկովկասյան տիրույթները, շուտով համոզվեց, որ անհրաժեշտ է երկրամասում բնակչության հիմնական մասը կազմող հայ ազգաբնակչության մեջ կայուն հենարան ստեղծել, միաժամանակ տալով նրան որոշ արտոնություններ: Այնուհետև հետևեցին Ամիրգումա խանի արշավանքները Արևմտյան Հայաստան, որի տարբեր շրջաններից հայ ընտանիքներ բռնի տեղափոխվեցին Արևելյան Հայաստան:

1618 թ. բռնագաղթը հենց վերաբերում էր Արևմտյան Հայաստանից տեղահանվածներին, իբրև ոչ տեղաբնակների, բացառությամբ այն ընտանիքների, ովքեր արդեն ստեղծել էին իրենց սեփական տնտեսությունները: Հետևապես, Ի. Պետրուշևսկու փաստարկը նույնիսկ հեռավոր ապացույց չի կարող ծառայել գյուղացիության հողին ամրացված լինելու մասին:

Աղբյուրների միաբերան վկայությամբ, Ֆեոդալիզմին հատուկ գյուղացու նկատմամբ կիրառվող արտատնտեսական հարկադրանքը Հայաստանի երկու մասերում էլ հանդես էր գալիս ոչ թե հողին ամրացնելու ճանապարհով, այլ համայնքին կապելու միջոցով: Ինչպես վկայում է վավերագրերից մեկը, 1710թ. Նախիջևանի խանության Դարաշամբ գյուղի համայնքը դիմում է շահ Սուլթան-Հուսեյնին վճիռ կայացնելու խնդրանքով՝ Դարաշամբից Աստապատ տեղափոխված 15 ընտանիքների հարցում, քանի որ վերջնականապես չէր լուծված այդ ընտանիքներից հարկերի գանձման կարգը:¹⁹ Բանն այն էր որ, թեև տեղահանված ընտանիքները ունեին նոր բնակատեղ, հարկերը շարունակում էին վճարել հին բնակավայրի համայնքի հաշվին: Իսկ ըստ մուսուլմանական օրենքի, բնակության վայրը փոխած և մինչև 12 տարի այնտեղ ապրած մուսուլման գյուղացիներին վերադարձնում էին նախկին բնակավայրը, երբ հարկերի գանձման ժամանակ տարածայնություն էր առաջանում հին և նոր բնակավայրերի համայնքների միջև: Այն հանգամանքը, որ շահի հատուկ կարգադրությամբ հիշյալ 15 ընտանիքները

պետք է վերադարձվեին իրենց նախկին բնակատեղին, վկայում է, որ այդ օրենքը կիրառվում էր նաև հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Այս առումով հատկանշական է Մուղնի գյուղի օրինակը: Ինչպես վկայում է Սիմեոն Երևանցին, այդ գյուղի սեփականության ամբողջական իրավունքը տիրելիս Աղբակեցի կաթողիկոսը նվիրել էր սբ. Գևորգ վանքին: Որոշ ժամանակ անց, գյուղի բնակչությունը վճարվող տասանորդի չափերի կամայական բարձրացման ու պետական հարկերի ծանրության պատճառով մոտ քսան տարի թողնում է իր բնակավայրի սահմանները: Եվ միայն 1768 թ. կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու միջամտությունից հետո գյուղի բնակչությունը կրկին վերադառնում է:²⁰ Նման երևույթը կիրառվում է նաև Օսմանյան կայսրության տարածքում: Ինչպես երևում է 16-րդ դ. թուրքական կանոնադրանքներից, դավթարներում գրանցված գյուղացին իրավունք չունեի ինքնական լքել իր ապրած տարածքը: «Եվ եթե ռայաթը, գրված է էրզրումի կանոնադրում, իր տրամադրության տակ հող ունենալով հանդերձ փախչի, ապա սփառվի (իմա ավատատերը-Հ.Թ.) օրենքով իրավունք ունի նրան ետ դարձնել իր նախկին վայրը: Սակայն մի տեղում տասը տարուց ավել ապրողներին հետ բերելը արգելված է»:²¹

Այս հանգամանքը, ինչպես նկատում է Մ. Ջուլալյանը, վկայում է, որ ֆեոդալը Օսմանյան կայսրության մեջ, ի տարբերություն Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալի, գյուղացու անձի նկատմամբ չունեի իրավական իշխանություն, որովհետև նա հողի տերը չէր, այլ հողը տրված էր նրան ժամանակավոր օգտագործման համար:²² Փաստերը միաժամանակ վկայում են, որ եթե չէր հաջողվում բնակչությանը կրկին վերադարձնել, ապա այդ բնակատեղիները հիմնականում կցվում էին պետական հողային ֆոնդին: Այդ մեթոդը առավել հաճախ կիրառվում էր Արևմտյան Հայաստանում: Ինչպես վկայում է աղբյուրներից մեկը, 1715 թ. էրզրումի նահանգում կատարված ստուգումներից պարզվում է, որ «հիշյալ էյալեթի սանջակներից 602 հոգի բացակայում են, մինչդեռ 1517 ավատներ դատարկվել են ռայաթներից, այսինքն՝ անմարդաբնակ են դարձել»:²³ Սուլթանական հրամանը կարգադրում է այս 2119 թիմարները և զեամեթները «վերածել որոշակի մուկատայի ու կցել այն սուլթանական խասսերին»:²⁴ Ինչպես դժվար չէ նկատել, վերը բերված երկու օրինակներում էլ բողոքարկումները վերաբերվել են ոչ թե գյուղացիների այս կամ այն սեփականատիրոջը պատկանելուն, այլ գանձվող ռենտային: Իսկ դա նշանակում է, որ հողատերը երբեք չէր խառնվում նրանց արտադրական պրոցեսին և առանձին նրանց հետ փոխհարաբերության

¹⁸ Առաքել Ղափրիժեցի, էջ 455-456:

¹⁹ Տե՛ս Палазян А., Аграрное отношения..., с. 213

²⁰ Ջամբո, էջ 118-119:

²¹ «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 22:

²² Ջուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., էջ 257:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 207:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

մեջ չէր մտնում: Նա բոլոր պահանջները ներկայացնում էր համայնքին: Նույն գնով էլ գյուղացին ոչ մի հարաբերություն չէր ունենում հողատիրոջ հետ: Նա ճանաչում էր իր համայնքը և իր պարտականությունները կատարում էր նրա դեկավարությամբ: Ավատատերը միջամտում էր գյուղացիների գործերին այն դեպքում միայն, երբ վերջիններս ժամանակին չէին կատարում իրենց պարտականությունները, կամ էլ խախտում էին ընդունված կարգ ու կանոնը:

Ինչպես նշել ենք, հողային ռենտան ուներ տրոհման հատկություն, այսինքն՝ այն կարող էր մասնատվել և առանձին բաժիններով կենտրոնանալ տարբեր անձնավորությունների ձեռքում: Իսկ դա նշանակում է, որ տվյալ համայնքը վճարվող ռենտայի առումով կունենար մեկից ավելի սեփականատեր, որը և հենց ճորտությունը բացառող կարևոր պայմաններից մեկն է: Որպես այդպիսին հատկանշական է Բաթրինջ գյուղի օրինակը, երբ 1655 թ. կապվում է վաճառման ակտ առ այն, որ Կարբիի մահալի Բաթրինջ գյուղի մուլքադար ոմն Բեյբուք բեկ գյուղի սեփականության ամբողջական իրավունքի մեկ մասը 1 թուման 600 դինարով վաճառել է Էջմիածնի վանքին:²⁵ Կամ, Ամիրի գյուղի վաճառքի օրինակը, երբ գյուղի սեփականատեր երևանցի խոջա Սեթի որդի քալանթար Սահակը 1660 թ. Էջմիածնի վանքին է վաճառում գյուղի սեփականության ամբողջական իրավունքի 4/5-րդ մասը, շարունակելով իր ձեռքում պահել մնացած 1/5-րդ մասը:²⁶

Նման դեպքերում ռենտան վճարելիս գյուղերի բնակիչները չէին բաժանվում առանձին խմբերի, որոնցից յուրաքանչյուրը պետք է վճարեր առանձին ավատատիրոջ, այլ բոլորը միասին վճարում էին երկու ավատատերերին էլ ռենտայի նրանց հասանելիք չափը:

Մասնավոր սեփականատիրոջ՝ գյուղացու անձի նկատմամբ իշխանություն ունենալու դեմ վկայում է նաև այն փաստը, որ մուլքադարական գյուղերում գյուղացիները միաժամանակ կախման մեջ էին գտնվում և մուլքադարից և կենտրոնական իշխանության տեղակալ ներկայացուցիչ՝ թուլդարից: Գյուղացիները պարտավոր էին իրենց ստեղծած հավելյալ արդյունքի մի մասը տրամադրել հողատիրոջը, որպես հողից օգտվելու վարձ, իսկ մի մասն էլ պետական իշխանության ներկայացուցչին, որին իրավունք էր տրված որպես ռոճիկ յուրացնել տվյալ վայրի պետական հարկը: Ինչպես տեղեկանում ենք 1682 թ. մի վավերագրից, Սիսիանի գավառի Դաստակերտ գյուղը իր մուլքադարին տասանորդ վճարելուց բացի, կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչ Բորչալուի հաքիմին պետք է Բահրա վճարեր 54909 դինար ընդհանուր արժողությամբ գումար:²⁷

Ըննարկելով գյուղացիության սոցիալական դրության, նրա դասային կախվածության հարցերը, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ դրանք ամբողջությամբ վերցրած միօրինակ տեսք չունեն: Աղբյուրները բացի հողային հարկերից հիշատակում են նաև հարկադիր աշխատանքի ու կոռային պարտավորությունների առկայություն, իհարկե ոչ նրա դասական իմաստով: Խոսքը վերաբերում է Վրաստանի վալիության կազմի մեջ մտնող Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային շրջաններին: Այս առումով անգնահատելի արժեք ունի «Քյոթուկ Սանահնի վանոց» անունը կրող ձեռագիրը, որում կան արժեքավոր շատ վկայություններ ճորտերի, նրանց տնտեսության, հողատերերի հետ ունեցած նրանց փոխհարաբերությունների մասին և այլն: Արժանահիշատակ է նաև «Ջամբո»-ի այն հատվածը, որում տեղեկացվում է բուն Վրաստանում Էջմիածնի վանական տնտեսության ունեցած ճորտերի, նրանց զբաղմունքի, Էջմիածնի հետ ունեցած փոխհարաբերությունների մասին և այլն:

Ընդունելով ճորտությունը մերժող հեղինակների տեսակետները՝ հարկ է որոշ բացատրություններ տալ հիշյալ աղբյուրներում հաճախակի գործածվող ճորտ հասկացության մասին: «Ջամբո»-ում կարդում ենք. «Ի քաղաքն Թիֆլիզ Աստուածատուր կաթողիկոսն Համատանցի զխախուտի որդի Յաթուին գնէ ի ճորտութիւն սրբոյ Աթոռոյն որդւովքն և բոլոր ընտանիքներն ի ՌՃԿԴ (1715)թուոջն մերում: Դարձեալ նույն Աստվածատուր կաթողիկոսն գնէ ի նույն քաղաքն ի Թումանենց ազգէն զՅակոբի որդի Պապէն, գնորին որդիսն՝ զՅակովքն և զՄամուլօն բոլոր ընտանեօքն ի ճորտութիւն սրբոյ Աթոռոյն ՌՃՀ (1721)թուին մերում»:²⁸

Բնականաբար, հարց է ծագում, ինչու ճորտ չեն անվանված Էջմիածնի վանքապատկան Վաղարշապատ և մնացած գյուղերի բնակիչները: Ինչպես երևում է «Ջամբո»-ի ուսումնասիրությունից, Սիմեոն երևանցին բացառապես Վրաստանի օրինակով է օգտագործում ճորտ հասկացությունը: Դա հետևանք էր այն հասարակական հարաբերությունների, որոնք հաստատվել էին Վրաստանում դեռևս առաջին Բագրատունիների օրոք և առավել կատարելագործման հասել հետագա դարերում:²⁹ Աղբյուրների վկայությամբ կատարվել է ճորտերի օտարում ոչ միայն անհատապես, այլև ամբողջ գյուղերով: Այսպես, ի պատիվ Հակոբ Ջուղայեցու Վրաստան կատարած այցելության, Կախեթի Թեյմուրազ խանը կաթողիկոսին է նվիրում Թասմալուր գյուղը՝ «ամենայն այգեստանեօքն՝ զօրքն և ամենայն պարագայիւքն ի ծառայութիւն սրբոյ Աթոռոյն»:³⁰ Իսկ 1664 թ. նույն կաթողիկոսի Սանահնի վանք կատարած այցելության մասին պատմող ձեռագրում ասվում է «...վասն

²⁵ Մատենադարան, Կթղ. դիվան, թղթ. 242, վավ. 2ա-բ:

²⁶ Ջամբո, էջ 124:

²⁷ Տե՛ս Սափաջյան Ա., Аграрные отношения..., с. 101-102.

²⁸ Ջամբո, էջ 209:

²⁹ Пурнделадзе Д., Грузинские крестьянские грамоты, крепостные и судебные акты.

³⁰ Ջամբո, էջ 207:

ուխտանելոց վանորէից եկաք Սանահնոյ վանքն, Արղութեցոց ջամիաթն ամենեքեան իտեանց բերանով իշրար արին ինձ մավտ, թէ մեր յօժար կամօք Ոռնակա շինականքն իտեանձ հողովն, ջրովն ծախեցինք Սարգիս Եպիսկոպոսին»։³¹ Ճիշտ է, պարտադիր աշխատավճարումների, կամ կոռային աշխատանքի չափերի մասին աղբյուրներում ուղղակի վկայություններ չկան, սակայն կան անուղղակի տեղեկություններ, որոնք հավաստում են Սանահնի վանական տնտեսությունում գյուղացիների նկատմամբ կիրառվող արտատնտեսական հակադրանքի մասին։ Այսպես, վերը հիշատակված ձեռագրի էջերից մեկը տեղեկացնում է, որ երբ առանձին անձնավորությունների ու վանքի միաբանության միջև կատարվում է ճորտերի վաճառք, առաջինները հավաստիացնում են, որ վանքին վաճառված Ոռնակ գյուղի ճորտերի նկատմամբ իրենք այլևս «ոչ խարճի, ոչ կոռի բան չունին»։³² Ուրեմն Սանահնի վանքն էր արդեն իրավասու վաճառված ճորտերից գանձելու թե՛ հողային հարկը և թե՛ աշխատավճարային ռենտան։ Հարկ է նշել, որ ճորտ տերմինը որպես գյուղացիության ու ավատատերերի միջև եղած հարաբերությունները արտահայտող, որպես գյուղացու կախվածությունը բնորոշ տերմին, լայն հասկացություն ունի։ Եթե ճորտությունը իր դասական իմաստով հասկացվում է գյուղացու ամրացումը հողին, որով նա կորցնում է անձնական ազատությունը և ամբողջապես կախյալ վիճակում դրվում ավատատիրոջից, ապա ոչ դասական իմաստով թեև գյուղացին կապված էր այն պարտավորությունների հետ, որ պետք է կատարեր հողատիրոջ ու պետության հանդեպ, այնուամենայնիվ հողատերը անմիջական իշխանություն չունեւր գյուղացու անձի վրա, ուստի և չէր կարող հարկադրել իրեն համար աշխատելու այն մարդուն, որը հողաբաժին ուներ և սեփական տնտեսություն էր, իրավունքներով հավասագոր էր 10-11-րդ դդ. հայ իրականության մեջ լայն տարածում ստացած ծառա-աղախին-սպասավորների դասին։ Հատկանշական է, որ դեռևս վաղ միջնադարից գործածված «ի հարկի ծառայութիւն», «ընդ հարկոք ծառայութիւն», «ի սպասու ծառայութիւն» իօսկատինը գործածվում են նաև 18-րդ դարում։ Եվ պատահական չէ, որ Սիմեոն Երևանցին էջմիածնի վանքի՝ Վրաստանում ունեցած ճորտերին անվանում է «հարկատու ծառայք սրբո Աթոռոյ»։³³ Ուշադրություն դարձնելով էջմիածնի վանքի Վրաստանում ունեցած ճորտերի սոցիալական կազմին, նկատում ենք, որ դրանք հիմնականում արհեստավորներ ու մանր առևտրականներ են. «Այլ և են ճորտք սրբոյ Աթոռոյս դալայճի Պաղտասարն, դաբաղ մահտեսի Դաւթի որդի Յովհաննէսն, խելթուփնեցի տէր Դաւիթն, խելթափնեցի Աթանդիլն և իւր որդի Աբրահամ, Բախալ Լալու որդի Յովհաննէսն և Մկրտումն, պասմաճի

³¹ Մատենադարան, Ձեռագիր 3031, էջ 407-408:

³² Նույն տեղում, էջ 407:

³³ Ձամբո, էջ 209:

Ասլանի որդի Գրիգորն, գիւրջի Մարգարի որդի Յովհաննէսն, թեղպազ Ասլանի թոռ Պապէն, ծկանցի Աթանդիլի որդիք Դաւիթն և Յարութիւնն, Դալայճի Յարութիւնն, Երևանցի Աւաջի որդի դաբաղ Յարութիւնն, ճաշկեցի Աշաջանն, Դիւաջանցի տէր Սարգիս որդիք Մելքսն և Պաղտասարն, Դատափվեցի դաբաղ Մարգարն, Երևանցի պազազ Գաբրիէլն»։³⁴ Դժվար չէ նկատել, որ թվարկվածները որոշակի կարողությունների տեր են եղել, այսինքն ունեցել են գույքային սեփականության իրավունք, որը ժառանգաբար փոխանցել են որդիներին։ Արժանահիշատակ է նաև այն, որ ճորտերի թվում հիշատակվում է նաև հոգևորականի՝ խելթուփնեցի տեր Դավիթը։ Մեկ այլ աղբյուրի տեղեկություններից պարզվում է, որ էջմիածնի ճորտերից պղնձագործ պարոն, Ենոքը և իր որդին՝ Ստեփանը, էջմիածնի վանքին որպես «աղջամբուլ» 1793 թ. նվիրել են վեց ոսկյա և մեկ արծաթյա զավաթ։³⁵ «Պարոն» տերմինով է մեծարվում նաև ճորտ Աստվածատուրը։³⁶ Կասկած լինել չի կարող, որ «պարոն» տիտղոսով մեծարվող անձնավորությունները առանձնանում են մնացած ճորտերից իրենց կարողություններով ու հեղինակության աստիճանով։ Սիմեոն Երևանցու հիշատակարանից միաժամանակ պարզ է դառնում այն հիմնական պարտավորությունները, որ կատարում էին էջմիածնի ճորտերը։ Թիֆլիսում էջմիածնի միաբանության գործակալ տեր Դազարին ուղղված կաթողիկոսի հանձնարարականում ասվում է, որ վերջինս պարտավոր է «վերահասու լինել ամենայն ճորտից սրբոյ Աթոռոյս, և զամենայն հոգևոր և զմարմնավոր հասս և իրաւունս նորից, նաև զմաքսն առևտրոց նորից առնուլ լիապես և ի ձեռն առաջնորդին և սուրբ Աթոռոս հասուցանել»։³⁷

Ինչպես վկայում են մատենագիտական աղբյուրները, ծառա-աղախին-սպասավորների դասին պատկանողները ի սկզբանե իրավունք ունեին փրկագին վճարելուց հետո ազատել ոչ միայն իրենց, այլև իրենց ընտանիքի անդամներին. «Ապա թէ տէր իւր տացէ նմա կին և ծնանիցի նմա որդիս և դատերս, կինն և որդիքն տեառնե նորա եղիցին և նա միայն ելցէ. փրկանօք ելցեն և նոքա», - կարդում ենք Մխիթար Գոշի դատաստանագրքում։³⁸ Բնականաբար հարց է առաջանում, ինչու այդ դեպքում էջմիածնի հատկապես «պարոն» ճորտերը չեն ձգտել փրկագնվել։ Ինչպես երևում է աղբյուրների ուսումնասիրությունից էջմիածնի վանքին ճորտ լինելու հանգամանքը նրանց համար հուսալի պատմեշ էր առևտրական ու արվեստագործական լայն տարածքներ կիրառելու գործում։ Դա նրանց հնարավորություն էր տալիս նույնիսկ արտոնյալ իրավունք ձեռք բերելու հարկային պարտավորությունների

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Տե՛ս Арутюнян Б. Крупное монастырское хозяйство..., с. 96.

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Դիւան հայոց պատմութեան, գ. ԺԱ, էջ 273:

³⁸ Նույն տեղում:

բնագավառում: Նույն Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանում այդ մասին կարդում ենք. «Եւ զի չէր անդ (ի Թիֆլիզ) սովորութիւն քաղաքացւոցն կամ այլոց՝ առնուլ հարկ կամ մաքս ի մեր ճորտիցն, այլ սուրբ Աթոռս առնոյր, միայն սակաւ մի տուրս ասէին տալ նոցա ի վաղուց, այսու կանոնաւ, զի թէ քաղաքացիք հարկիւր թուման տային, մեր ճորտին եւ 5000) դիան տային»:³⁹ Հետագայում էլ, նկատի ունենալով ճորտերի գործունեության խիստ եկամտաբերությունը Մայր Աթոռի համար, թե՛ Սիմոն Երևանցի և թե՛ նրան հաջորդած Ղուկաս Կարսեցին նորանոր արտոնություններ են հատկացնում նրանց:

1. Հողային ռենտայի արտահայտման տեսակները

Ինչպես հայտնի է ավատական հողային ռենտան իր զարգացման ընթացքում անցել է երեք փուլ՝ բնավճար, աշխատավճար և դրամական: Հողային ռենտայի հիշյալ երեք տեսակներն էլ գոյություն են ունեցել միջնադարյան Հայաստանում և արտացոլել են գյուղացիության շահագործման ձևերն ու աստիճանը: Սակայն, չպետք է կարծել, թե ռենտայի տեսակները Հայաստանում հանդես են եկել իրենց զուտ տեսքով: Գիշտ է, ֆեոդալական արտադրանքային շուկայում բոլոր երկրներում էլ դրսևորվում է այդ հասարակարգի դասակարգային հարաբերությունների ձևով, սակայն դա չի խանգարում, որ այդ հարաբերությունները տարբեր երկրներում, տարբեր հանգամանքների ու պայմանների հետևանքով ունենան որոշակի առանձնահատուկ ձևեր, դրսևորվեն տարբեր աստիճաններով:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում ինչպես Հայաստանում ամբողջությամբ վերցրած, այնպես էլ էջմիածնի վանական տնտեսությունում տակավին գերիշխող էր հողային ռենտայի բնարարային ձև: Դրա պատճառն այն էր, որ ավատատիրական տնտեսությունները հիմնականում վանական-եկեղեցական էին, փակ նատուրալ տնտեսությամբ, ուր գյուղական համայնքներից ավելի շատ ռենտան վերցնում էին բնեղեն տեսքով:

Գիշտ է, բնավճար ռենտան գյուղացիներից գանձվել է զանազան անուններով ու տարբեր չափերով, այնուհանդերձ, ինչպիսի չափերով էլ նա դրսևորվի և ինչ անուն էլ կրի, նրա ժամանակ հատկանիշն այն է, որ գյուղացին հողատիրոջը վճարում է այն բնեղեն նյութից, որը ինքն է արտադրում, լինի դա հացահատիկային, թե տեխնիկական, բանջարաբուստանային ու այգեգործական կուլտուրաներ, թե անասնապահական մթերքներ: Այդ մասին, ինչպես արդեն նշել ենք, ուղղակի վկայություն ունի Սիմեոն Երևանցին. «Ձի որպես է սովորութիւն երկրիս, - գրում

է նա, - որք ի յամենայն գետողորայս զոր ինչ սերմանեն՝ ի հնգէն մեկ զհնգորդ տան յարքունիս, որ բահրայ ասի, և ի տասնէն մեկ զտասնորդ տան մլքատեսուն՝ որ մուլք ասի»:⁴⁰ Համաձայն 1692 թ. Տաթևի վանքի եկամտացանկերը պատկերող վավերագրերի տեղեկության Տաթև գյուղի համայնքը պարտավոր էր վճարել 24բեռ (1բեռը=շուրջ 10-0-120կգ.) ցորեն, 4լիտր (1լիտրը=երևանում՝ 4.8կգ, Նախիջևանում՝ 3.5կգ, Իրանում՝ 7կգ) մեղր, Ավարի գյուղը՝ 15 բեռ 3 մարզան (1մարզանը=35-40կգ) ցորեն, Աշանց գյուղը՝ 9բեռ 1 մարզան ցորեն, Տանձատափը՝ 6 բեռ 5 մարզան ցորեն, Շնհերը՝ 25բեռ ցորեն, 3 լիտր մեղր, 6 արզան հոն և ընկույզ, Հալիծորը՝ 8բեռ 5մարզան ցորեն, 1լիտր մեղր, 3.5 մարզան հոն և ընկույզ, Բնունիքը՝ 24բեռ ցորեն:⁴¹ Այդ պարտավորությունները, որ ձեռագրում վերնագրված են «հուլավար, անունով ոչ թե հարկեր էին, այլ ավատատիրոջ սեփականությունը հանդիսացող հողի վրա աշխատող, այդ հողը օգտագործող գյուղացու ստեղծած հավելյալ աշխատանքն էր, որը և ստանում էր ավատատերը բնեղեն տեսքով: Այդ մասին ուղղակի վկայում է ձեռագրի վերնագիրը. «Հուլավարն գիւղօրէից տասանորդքն այսք են»: Ավատական հողային սեփականության գոյության պայմաններում գյուղացին սեփականատիրոջը հարկ չի վճարում, քանի որ հարկը որպես տնտեսական կատեգորիա բացառապես առնչվել է պետության հետ: Հետևապես «Հուլավարը» տասանորդի ձևով գանձվող հողային ռենտա էր կամ մուլքը: Ռենտայի չափը կողմերի պայմանավորվածության համաձայն կարող էր տարբեր լինել: Այդ ձևը կիրառվում էր հիմնական կապալավարծով կատարվող գործարքներում: Այդ մասին է վկայում 1735 թ. հետևյալ կապալագիրը. «Կամաւն աստոյ և ողորմութեամբն նորին, որ ես թուխուրգանցի տէր Գրիգորի որդի Մինասս սուրբ էջմիածնայ այգին իզարայ (կապալավարծ) արի սուրբ էջմիածնայ միաբան Սարգիս վարդապետիցն մինչև Ժ (10) տարին տարէնն ԴԵԾ (450)լիտր չոր չամիչ տամ անխօսք յայգին բար տայ և թէ չտայ, տարէց տարի ով որ դապգն (ստացական) բերէ սուրբ էջմիածնայ թուխուրգան այգու իջարէն տամ իրեն»:⁴²

Հարկ է նշել, որ կապալավարծով ռենտայի գանձումը քիչ կիրառելի էր, քանի որ չէր բացառվում երկկողմանի դժգոհությունները: Եվ պատահական չէ, որ 1648 թ. շարիթական դատարանում հաստատված կալվածագրում երևանցի խոջա Հակոբը Հովհաննավանք գյուղում ունեցած իր հողային տարածությունները տեղի սբ. Կարապետ վանքին մվիրելիս պարտավորեցնում է, որ «ոչ մինը չվաճառին և ոչ էլ կապալաս տան երկար միջոցաւ»:⁴³ Ձեր բացառվում, որ կողմերի համաձայնությամբ եկամուտների տնօրինումը (տասնորդը առանձին-առան-

³⁹ Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք հայոց, ի Վաղարշապատ, 1880, էջ 335:

⁴⁰ Դիւան հայոց պատմութեան, գ. ԺԱ. էջ 273:

⁴¹ Զամբո, էջ 159:

⁴² Մատենադարան, Ձեռագիր 1488, էջ 213-214ա:

⁴³ Կալվածագրեր, էջ 80:

ծին) կարող էր հավասար չափով կիսվել: Այդ կարգը գործածվում էր հիմնականում անմշակ հողերի վարձակալության դեպքում, երբ վարձակալողը պարտավորվում էր իր միջոցներով տարածքը մշակելի դարձնել: Այդ մասին է վկայում հետևյալ կալվածագիրը: «Դիտումն գրոյս այս է, որ եղէ ի ՌՄԿէ (1798) թվին, որ ես՝ յաշտարակցի դալուք Վարդազարի որդի Յօսէփս իմ յօժար կանաւս յանձն առի այս խամ տեղն, որ է կողեցեալ Սաղմոսավանքից այգւոյ տեղ, որ շինեմ նոր-տունկ յայգի, որ ժամանակն որ մասիլ տայ կատարեալ, այն ժամանակն ի սուրբ Աթոռն մեր էջմիածնայ հետ կես բաժին անեմք կեսն իմն լինի, Յօսէփ կողեցեալիս և կեսն սուրբ Աթոռոյն էջմիածնայ»:⁴⁴ Կիսրարության սկզբունքով եկամուտների տնօրինման կարգը գործածական էր նաև Արևմտյան Հայաստանում: Ինչպես տեղեկանում ենք 1633 թ. մի կալվածագրից. «Խարբերդի ենթական Կեսրիկ գյուղի բնակիչներից Վարդանը, որդին ու եղբոր տղան՝ Սեմիկը և Մուշեղը և Դավթի որդի Կոկիսը շարիաթական դատարանում Խարբերդի Կասամբայի բնակիչներից Էլիազ Ջաֆերի որդի Հասան Չելեբուց վերցրել են երեք հարյուր ռիալի դուրուշ ու փոխարենը նրա համար դարձլ մարաբաներ ցանքսի ենթակա գարու ու ցորենի կեսը հիշյալին է պատկանում, իսկ մյուս կեսը իրենցն է, իրենց մուլք հողերում ինչ որ մշակենք, բերքի ժամանակ տասնորդ տալուց հետո, կես առ կես սկզբունքով բերքը պիտի բաժանենք»:⁴⁵ Թեև բնարկվող ժամանակաշրջանում ավատական հողային ռենտայի տիրապետող ձևը բնավճարայինն էր, դրա կողքին գոյություն է ունեցել և աշխատավճարային ռենտա: Աշխատավճարումների կամ կուռային աշխատանքի չափերի մասին կան որոշակի մատենագրական տեղեկություններ: Դրան ցույց են տալիս, որ աշխատավճար ռենտան բացառապես պարտադիր աշխատանքային պարտավորություն էր, որ իշխողների կողմից դրվում էր գյուղացիների վրա՝ պետության կարիքների համար զանազան տիպի կառուցումներ կատարելու պայմանով:

Օրինակ, Ջաքարիա Քանաքեռցին տեղեկացնում է, որ Երևանի Ամիրգունա խանը իր ղեկավարության տարիներին (1605-1625 թթ.) «ծեռն էարկ շինութեան և մարդաշատութեան»: «Այլն ի տեղիս-տեղիս թեթևացուց զհարկն և եբարց գծանր լուծ ի պարանոցո՞ ռամկաց: Բայց զի բազմացույց գտուխրայն, այսինքն կռուն»:⁴⁶ Բերված վկայությունից չպետք է կարծել, թե խանն իրոք թեթևացրել է հարկերը: Նա պարզապես իրեն հանձնված կուսակալությունում աշխատավոր բնակչության թվաքանակի ավելացման նպատակով նախաձեռնություն է ցուցաբերել, որի հետևանքով Հայաստանի տարբեր շրջաններից հարյուրավոր հայ ընտանիքներ տեղափոխվեցին մշտական բնակության Երևանի

խանություն: Փաստերը միաժամանակ վկայում են, որ նվաճողները որոշակի նկատառումներից ելնելով, այլ հարկերի հետ միասին հրաժարվել են մի քանի օրվա տևողությամբ մշտական դարձած պարիակային աշխատանքներից: Դա արվել է հիմնականում անհնազանդ շրջաններում, ուր զավթիչները ձգտել են կանխել բնակչության դիմադրությունը: Այսպես, 1725 թ. երբ թուրքական բանակը Երևանի բերդը գրավելուց հետո պատրաստվում էր ճնշելու Արցախի ու Սյունիքի հայության դիմադրությունը, արքունիք ուղարկված պաշտոնական զեկուցագրում ասվում է. «Երևանի ենթակա վայրերից Ջարուզբիլի (ՀՀ Վարդենիսի շրջան) նահիան նախապես սանջանքի իրավունքով տրված է եղել Օմար փաշային: Սակայն, երբ աստծո կամքով պատուհասի ենթարկվեց, ռայաթները սարսափի ներքո միացան Աշնախի անհավատներին ու թեև հետո նորից հնազանդելու ցանկություն ունեցան, սակայն քանի որ նրանց խրտշումն ու կատաղությունը դեռ չի անցել առայժմ նպատակահարմար է դիտվել նրանցից պահանջվող ուշուրն (ռայաթներից գանձվող հողային ռենտան բնեղենի 1/10-ի չափով) ու ռենսը (այսպես էր կոչվում տարվա ընթացքում մի քանի օրվա տևողությամբ գյուղացու պարիակային աշխատանքը) անտես առնել»:⁴⁷

Գյուղացու պարտադիր աշխատանքի կապակցությամբ հաճախ կատարվել է մարդահամար, ընդ որում հատուկ ուշադրություն է դարձվել գյուղացիներից առողջներին ընտրելու վրա: Այդ մասին ընդարձակ վկայություն ունի Ջաքարիա Քանաքեռցին: «Երբ մի անգամ, - հայտնում է պատմագիրը, - մարդահամար կատարող Ասլան աղան եկել է Քանաքեռ, նրան է ներկայացել նաև իր հայր Մկրտիչը՝ շալակին ունենալով կաղ Ջաքարիային: Երբ Ասլան աղան տեսել է նրան փոքր, կաղ ոտքերով, բարկացել է ու ասել առողջ ոտքերիդ պահել ես ու անդամալուծիմ ես բերել»:

Եվ հրամայել է երեսի վրա վայր գցել նրան, ջրառողղ անել և զլխին ու ոտքերին մեկական մարդ նստեցնելով այնքան ծեծել, մինչև նա անշնչացել է»:⁴⁸

Ինչ վերաբերում է գյուղացու կողմից կատարած կուռային աշխատանքի չափին, ապա այն կախված էր գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման մակարդակից, նրա տեխնիկական պատվանդանից, ինչպես նաև գյուղացու աշխատանքի արտադրողականության աստիճանից: Երբ նկատի ունենանք, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում տարածված չէր ավատական տնտեսությունը (այն հիմնականում վանական-եկեղեցական էր) այսինքն՝ նստակյաց ավատական տնտեսություն վարող ավատատերերի թիվը մեծ չէր, ապա պարզ է, որ աշխատավճարումների հիմնական մասը կատարվել է պե-

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 7, էջ 31:

⁴⁵ Կալվածագրեր, էջ 100:

⁴⁶ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. Ա, էջ 45-46:

⁴⁷ Տե՛ս Փափազյան Հ., Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթուդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դելանական վավերագրերը, էջ 198:

⁴⁸ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. Ա, էջ 66-67:

տության կարգադրությամբ և քիչ է կապված եղել գյուղատնտեսության հետ: Հետևապես, այստեղ տարածված է եղել աշխատավճարումների սկզբնական ձևը՝ բեգարը, երբ հողագործ գյուղացիները պարտադիր ծրի աշխատանք էին կատարում ճանապարհների, կամուրջների, բերդերի, պալատների ու ջրանցքների կառուցումների վրա, ինչպես նաև ռազմական արշավանքների ժամանակ: Երբ նկատի ունենանք, որ պատերազմներն ու ավերումները այնքան էին հաճախակի կրկնվում, ապա հասկանալի կդառնա, որ հարկադիր աշխատանքները դարձել էին սովորական ու ամենօրյա: Եվ պատահական չէ, որ Ջաքարիա Քանաքեռցին հետևյալ դիպուկ ասացվածքով է բնութագրում պետության համար կատարվող կոռալին պարտականությունը. «Վասնորոյ առասպելեցին, - գրում է պատմիչը, - թէ՛ կին յղի գոլով՝ այր նորա տանէին կոռ, և ոչ թողուն գնալ ի տուն իւր և կինն ծնանէր որդի և զարգանայր, և առաքէին գնալ՝ կոռն, զի հայրն երթիցէ ի տուն»:⁴⁹ Իսկ Հարություն Արարատյանի հաղորդման համաձայն, 1795 թ. Երևանի խան Մահմեդ-կուլին տեղեկանալով դեպի Երևանի խանություն շարժվող Աղա-Մամադ շահի արշավանքի մասին, կարգադրում է ողջ խանությունից Երևանի բերդը ամրացնելու համար հարկադիր աշխատանքի քշել բազմաթիվ մարդկանց: Միայն Աշտարակ գյուղը պարտավոր էր տրամադրել 40 մարդ իրենց բեռնակիր ձիերով հանդերձ:⁵⁰ Իսկ ավելի վաղ, 1672-1674 թթ. Երևանի բերդի կիսատ մնացած շինարարության ավարտի համար, ըստ Ջաքարիա Ագուլեցու տեղեկության, Աթլիս և Դաշտ գյուղաքաղաքներից հարկադիր աշխատանքի են քշվել տասնյակ մարդիկ: Օրագրի հեղինակի հավաստմամբ, այդ երկու բնակավայրերը պարտավոր էին աշխատողներ ուղարկել 1000 բանվորական օրվա ծավալով:⁵¹

Ինչ վերաբերում է վանքապատկան գյուղերի բնակչության կոռալին աշխատանքին, ապա դատելով այդ աշխատանքի մասին եղած փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ վանական հողերի վրա նստած կոռապարտ գյուղացիների այդ աշխատանքը ևս խել է քիչ ժամանակ: Այն կրում է սեզոնային բնույթ և չէր գերազանցում տարեկան 5-6 օրից: Այսպես, Տաթևի վանքի եկամտացանկերը պատկերող արդեն հիշատակված վավերագրում ասվում է, որ վանքի «սեպական ժառանգութիւն» հանդիսացող Տաթև գյուղի բնակիչները «գլխին բոլոր տեղուն մեկ» պարտավոր էին Ա (1) «մեկ օր վար անեն, Բ (2) օր հունձ անել, և մեկ օր ալ ջառ անեն ինչ որ լինի, և մեկ օր եզնարածքն վանքիս համար խոտ հարեն»: Ավարանց գյուղի բնակիչները պարտավոր էին «Ա (1) օր վար անեն, Բ (2) օր հնձեն, և եզնարածքն Ա (1) օր խոտ հանեն» Տանձատուփի բնակիչները «Ա (1) օր վարեն, Գ (3) օր հնձեն, Ա (1) օր

խոտ հարեն, Ա (1) օր ինչ բան որ հանդիպի ջառ անեն վանքիս»:⁵² Որ էջմիածնի վանական տնտեսությունում ևս կիրառվել է կոռալին պարտականության նախնական տեսակը, արժեքավոր վկայությունների ենք հանդիպում էջմիածնեցի Հարություն Արարատյանի կյանքը նկարագրող ինքնակենսագրական երկում: Երկի ընթերցումից պարզ է դառնում, որ հատկապես էջմիածնի բնակչությունը, ինչպես շեշտում է Սիմեոն Երևանցին «ոչ կարեն սերմանել ինչ առանց հրամանի մերոյ, բայց և յայլ արտորայս գեղջս մերոյ՝ որք են գեղականցն, մէք կարենք սերմանել ըստ պահանջման ժամանակին եթէ կամիցիք: Քանզի սրբոյ Աթոռոյս է գեօջս այս բոլոր սահմանօքն իւրովք»:⁵³ Ըստ Հարություն Արարատյանի նկարագրության, մեկ անգամ, երբ ինքը դեռ 10 տարեկան էր, իրենց տուն է գալիս վանքի կողմից նշանակված վերակացուն և պահանջում, որ մայրն ու տղան ներկայանան աշխատանքի, իսկ խղճուկ մայրը թախանձագին խնդրում է գոնե մեկ օր համբերեն:⁵⁴

Ինչպես վկայում են աղբյուրները, աշխատավճարումներին համարժեք կիրառվել է և վարձու աշխատանք: Նույն Ջաքարիա Ագուլեցին, որը ոչ միայն ժամանակի նշանավոր առևտրականներից էր, այլև ընդարձակ հողամասերի տնտես, տեղեկացնում է, թե իր տնտեսությունում օգտագործել է նաև վարձու աշխատանք «Տնգարք ամեն նոր տնգեցի, նոր շինեցի, շատ չարչարանք քաշեցի այս այքուս վերայ Ե (5) տարի, որ մինչ ԲՈ (2000) մշակ բանացրի»,- գրում է նա: Վարձու աշխատանքին հատկապես մեծ տեղ է հատկացված էջմիածնի վանական տնտեսությունում: Այս առումով առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում վանական տնտեսության 18-րդ դ. «ելից-մտից» մատյանները: Ըստ 1739 թ. մատյանի, վանական տնտեսությունում վարձու աշխատածի օգտագործումը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում.

N	Ամիս	Վարձու աշխատուժի (մշակներ) քվաքանակը		Վճարման արժեքի չափը		Այլ ծախսումներ
		Երկրագործ և անասնապահ	Արհեստագործ	Երկրագործ և անասնապահ	Արհեստագործ	
1	Մայիս ⁵⁵	863	16	7000դինար 5204 ապասի 20256 շահի 9143 փող	595 ապասի 6000շահի	1 թուման 14000դինար 8044 շահի 3078 ապասի 28 փող
2	Հունիս	1546	12	13109ապասի 32144 շահի	6000 դինար 17058ապասի	24000.5դինար 13075 ապասի

⁵² Մատենադարան, Ձեռագիր 1488, էջ 213 ք:

⁵³ Ջամբո, էջ 158:

⁵⁴ Վաղարշապատի Հարութիւն Արարատեանի կեանքը, էջ 45-48:

⁵⁵ Հաշվետվությունները հիմնականում կատարվում են գարնան ամիսներից, քանի որ ձմռանը վարձու աշխատուժ կամ չի օգտագործվել, կամ էլ օգտագործվել է քիչ քանակությամբ:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 45-46:

⁵⁰ Жизнь Артемия Арааратского, с. 194-195.

⁵¹ Ջաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը, էջ 109-119:

				62 փող	51699 շահի	6178 շահի 8077 փող
3	Յուլիս	4518	20	8 թուման 27034 դինար 47212 ապասի 28250 շահի 18066 փող	26000 դինար 4036 ապասի 19090 շահի	10000 դինար 6162 ապասի 14199.5 շահի 17 փող
4	Օգոստոս, սեպտեմբեր	3217	20	5000 դինար 19217 ապասի 85392.5 շահի 63 փող	20000 դինար 32 ապասի 21000 շահի 8 փող	11000 դինար 3159.5 ապասի 17205.5 շահի 2024 փող
5	Յուլի- տեմբեր	1357	11	12000 դինար 16151.5 ապասի 31221.5 շահի 22 փող	1000 դինար 23 ապասի 5100 շահի 6 փող	1 թուման 4000 դինար 6157 ապասի 25120.5 շահի
6	Նոյեմբեր, դեկտեմբեր	509	24	4000 դինար 14129 ապասի 9299 շահի 10 փող	11000 դինար 40 ապասի 8100 շահի	5 թուման 28000 դինար 19087 շահի 13 փող ⁵⁶

Մատյաններում բոլոր տարիներին հաշվարկով հունվար և փետրվար ամիսներին քիչ ծախսումներ են կատարվել: Օրինակ, 1742 թ. համար օգտագործված 90 մշակների վճարվել է 8850 դինար, 1743 թ. 5 մշակների՝ 1455 դինար և այլն:⁵⁷ Այդ ամիսներին վանքի միաբանությունը հիմնականում զարման նախապատրաստական աշխատանքներ է կատարել և ծախսումները հիմնականում դրան են ուղղված: Օրինակ, 1799 թ. մատյանում կարդում ենք՝ ԴՌ (4000) շահի ետո 1000 թիոյ գին, մէկ թին ժԳ (13) փողով, վէջիլ Այվազի ձեռքըն յունվարի ե (5) օրն»:⁵⁸

Ինչպես երևում է բերված աղյուսակից առավել շատ բանվորական ուժ օգտագործվել է մայիս-սեպտեմբեր ամիսներին, այսինքն՝ գյուղատնտեսական աշխատանքների ամենաեռուն շրջանում: Մեր կարծիքով ներկայացված թվերը ճիշտ չեն արտահայտվում բանվորական ուժի թվի քանակը և այն մի քանի անգամ պակաս է: Համոզված պետք է ենթադրել, որ նույն բանվորական ուժը օգտագործվել է գյուղատնտեսական տարբեր բնույթի աշխատանքներում (էտ, փոր, հունձ, քաղհան և այլն): Հաճախ միևնույն վայրի նույն աշխատանքը տարբեր ժամանակահատվածներում կատարել են նույն մշակները: Այսպես, 1741թ. մատյանում կարդում ենք. «իե (25) շահի ետու յՕշական փայտ կտրող իե (25) մշակաց օգոստոսի թ (9)», իսկ նույն տարվա սեպտեմբեր ամսվա հաշվենամայանում կարդում ենք. «ԲՌ (2000) ապասի և Ա (1) շահի ետու յՕշական փայտ կտրող ԾԴ (54) մշակաց դարսցի ալհորի ձեռք սեպտեմբերի ի (20)»:⁵⁹ Կամ ասենք «Գ (3) թուման ԵՌԴԵԽ (5440) դիան ետու Ղազարապատու բանուր ԸԵՅԱ (871) մշակաց Կ(60) մշակն ժ)10)

⁵⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 1-17:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 46-56:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 117:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 40:

փողով, իսկ ԸԵԺԱ (811) մշակն Բ (2) փողով տեր Թադեոսի ձեռք մայիսի ԻԳ (23)» և «Գ (3) թուման ԱՌԳԵԿ (1360) դիան ետու Ղազարապատու պարսպի բանուր ԶԵԺԹ (619) մշակաց ԽԱ (41) մշակն ժԲ (12) փշով, իսկ ԵԵԴԲ (578) մշակին Ա(1) շահով տեր Բարդուղեմիոսի ձեռք յուլիսի ԻԵ(25)»:⁶⁰ Պետք է նշել, որ այդ հանգամանքը որոշ տարակարծություններ է առաջացրել ուսումնասիրողների շրջանում: Այսպես, Բ. Հարությունյանի կարծիքով «Էջմիածնի տնտեսության մեջ, նրան հատուկ պայմանների շնորհիվ հնարավոր էր դառնում արտադրության մեջ երևան եկած կապիտալիստական տարրերի հյուսումը սպառման այնպիսի ձևերի հետ, որոնք հատուկ են ֆեոդալական-մատուրալ տնտեսությանը»:⁶¹ Նույն տեսակետին համամիտ Ս. Պողոսյանի կարծիքով Էջմիածնի վանքապատկան տնտեսությունը խարսխված է եղել վարձու աշխատանքի վրա և դեռ իբր տանում էր ազատական հարաբերությունների քայքայում և կապիտալիզմի սաղմերի սկզբնավորում:⁶² Անժխտելի է, որ Էջմիածնի վանական տնտեսությունում կիրառվել է վարձու աշխատանք, սակայն աշխատանքի այդ ձևը մախ չի հանդիսացել տիրապետող և ոչ էլ ապացուցում է ավատական պարտքերի քայքայումը: Ինչպես վկայում են վանքի ելք ու մուտքի մատյանները, այստեղ կիրառվել է ժամանակավոր, սեզոնային մշակների աշխատանքը, որոնք իրենց կատարածի դիմաց ստացել են սնունդ և դրամական վարձատրություն: Էջմիածնի չունեի ֆինանսական այնպիսի հնարավորություններ, որոնք կիրառելով հնարավորություն ստանար իր տնտեսությունը խարսխել վարձու բանվորական ուժի վրա: Ավելին, գտնվելով օտար իշխանությունների տիրապետության տակ, հայ հոգևոր դասը հաճախ զրկվել է իր իրավունքներից, ենթարկվել հալածանքների ու ավաճարության:⁶³

Եթե նկատի ունենանք, որ մինչև Սիմեոն Երևանցին Էջմիածնի գանձագին մուլքերը համարյա ամբողջությամբ դուրս էին եկել նրա տնօրինությունից, պատկերն առավել ամբողջական կլինի: Կան փաստեր, որ վանքի միաբանությունը նույնիսկ ստիպված էր երկիերթ աշխատանքներ հանձնարարել միևնույն մշակներին, վճարելով նրանց համեմատաբար քիչ գումար: Օրինակ, 1741թ. հոկտեմբեր ամսվա մատյանում մատնանշված է խաղող տրորող 12 մշակների աշխատանք, որոնք աշխատել են.

«Ենկիպարն, 296 (ցերեկ, և Ը (8) գիշեր, Աւագն, ժԹ (19) ցերեկ, և ժԹ (19) գիշեր

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 48-49:

⁶¹ Арутюнян Б., Крупное монастырское хозяйство..., с. 125.

⁶² Պողոսյան Ս., Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում, էջ 287:

⁶³ Եսայի Հասան-Ջալալյան, էջ 14-15:

Ասլանն, Թ (9) ցերեկ, և ԺԲ (12) գիշեր, Ստեփանն, Դ (4) ցերեկ, և Գ(3) գիշեր

Մաթոսն, ԺԴ (14) ցերեկ, և ԺԶ (16) գիշեր, Մամոն, Դ (4) ցերեկ, և Գ(3) գիշեր

Ասատուրն, ԺԷ (17) ցերեկ, և ԺԸ (18) գիշեր, Ալլահվերտին, ԺԱ (11) ցերեկ, և ԺԱ (11) գիշեր

Մելքոնն, ԺԹ (19) ցերեկ, և ԺԹ (19) գիշեր Կիրակոսն, Ա (1) ցերեկ, և Ա (1) գիշեր

Մարտիրոսն, Թ (9) ցերեկ, և Ը (8) գիշեր, Բեժանն, Ե (5) ցերեկ և Դ (4) գիշեր»:⁶⁴

Կատարված աշխատանքի դիմաց վճարվել է 7525 դիմար, այն դեպքում, երբ ավելի թեթև աշխատանքի համար («սոխ հանող ԺՅ (18) մշակաց») վճարվել է 9000 դիմար:⁶⁵ Էջմիածնի անվճարունակության մասին են խոսում նաև այն հանգամանքը, որ մշակների վճարումը ավելի հաճախ կատարվել է տարվա վերջին: «Հին վարձեն» արտահայտությունը հանդիպում ենք մատյանների տարեվերջյան ամփոփիչ համարյա բոլոր էջերում: Շատ քիչ դեպքերում է, որ շեշտվում է «փողն այժմս ետու» արտահայտությունը:

Հարկ է նշել, որ մատյաններում բավականին հիշատակություններ կան արհեստագործությամբ զբաղվողների մասին: Թեև չի նշվում նրանց մշակներ լինելու հանգամանքը, այնուհանդերձ հաշվի առնելով, որ այդ արհեստավորները հաճախ այլ վայրերից եկածներ են, պետք է կարծել, որ վերջիններս աշխատել են հեշտ մշակի կարգավիճակով: Այս առումով հատկանշական է հետևյալ վկայությունը «ԺԸ(18) թուման ԴՌԵԾ(4550) դիան ետու ԺԱ(11) քարտաշ վարպետաց, որոց անուանք ի ներքոյ գրեալս է.

Խեչում քարտաշ կարբցի. ԺԲ (17) օր, Բ(2) շահի կետով, ԲՌԲԾ (2250) դիան

Վանի քարտաշ յՕշականցի ԻՅ (26) օր, Բ (2) շահի կետով, ԳՌԵԾ (3500) դիան

Յակոբ քարտաշ Էջմիածնեցի ԻԵ (25) օր, Ա(1) շահի կետով, ԱՌՅԵՅԵ (1855) դիան

Անանիաց քարտաշ ղարսցի Է(7) օր, Բ (2) շահի կետով, ԷԾ (700) դիան

Եսայի քարտաշ առընջեցի ԽԲ (48) օր, Բ (2) շահի կետով, ԶԵ(600)դիան

Գրիգոր քարտաշ քրդատանցի ԲԵԽԵ (247) օր, Ե (5) շահով Զ (6) թուման ԱՌԸԵԾ (1850) դիան

Սահակ նորին տղայն Դ (80) օր, Գ(3) շահով, Ա(1) թուման ԳՌԵԾ (3500) դիան

Յովանես քարտաշ Էջմիածնեցի ԱԵԶ (180) օր, Բ (2) շահով, Բ (2) թուման ԶՌԲԾ (6800) դիան

Թորոս քարտաշ Էջմիածնեցի ԱԵԾԵ (157) օր, Բ (92) շահի կետով Բ (2) թուման ԵՌ (5000) դիան

Յարութիւն քարտաշ քրտատանցի ԲԵ (200) օր, Բ (2) շահի կետով Բ (2) թուման ԵՌ (5000) դիան

Ղարիբջան քարտաշ քրտատանցի ԲԵ 9200) օր, Բ (92) շահի կետով Բ (2) թուման ԵՌ (5000) դիան»⁶⁶

Նույնանման վկայությունների հանդիպում ենք նաև թվով 18 խառատների վերաբերյալ, որոնցից միայն 2-ն են հիշատակված Էջմիածնեցի, 3-ը կարբեցի, 1-ը օշականցի, 1-ը աշտարակցի, 1-ը մուղնեցի, 2-ը վանանդեցի, 7-ը սիսիանցի և 1-ը նախիջևանցի:⁶⁷ Մատյանների հայտնած փաստերից երևում է, որ մշակների քիչ մասը վարձվում է ոչ միայն սեզոնային, այլև երկարատև աշխատանք կատարելու պայմանով: Խոսքը վերաբերում է, ինչպես Էջմիածնեցի, այնպես էլ նրան մոտակա բնակավայրերի այն արհեստավորներին, որոնք աշխատում էին վանական տնտեսության արտադրական բնույթի ձեռնարկություններում:

Թե ինչպես էին որոշում վարձկանների օրավարձը, կարելի է եզրակացնել Մատթեոս Ջուղայեցու թողած հետևյալ վկայություններից. «Մշակն,-գրում է նա,- ի վարձու ամենայն ոք վասն գործոյ կալնու... ըստ կամաց տեառն առնէ զգործն... մի օրն մին դահեկան լինի մին մշակի վարձն»:⁶⁸ Բայց ոչ բոլոր մշակ-վարձկաններն էին որպես օրավարձ ստանում մեկական տարեկան: Ամենայն հավանականության այդչափ օրավարձ ստանում էին միայն արհեստավորները: Այն մշակը, շարունակում է Ջուղայեցին,- որ «ոչ կարէ ազնիւ նիւթ գործել կամ կարել» այնքան չնչին վարձ է ստանում, որ «ոչ կարէ ինչս յետս ձգել վասն վազռանն, զի հազիւ զաւուրն հանէ պայենի»: «Չարչարեալ, աղտոտեալ և սիացեալ» վարձկան-մշակները, շարունակում է Ջուղայեցին, վարձում էին ամբողջ օրը աշխատելու պայմանով: Բայց եթե նրանք թերանում են աշխատանքում կամ հիվանդանում, ապա օրավարձ չէին ստանում: «Այլ թէ հիվանդանա ի կեսօր՝ ոչ առնու զվարձ», կամ եթե «ոչ արասցի զգործն կամաց վարձողին՝ ոչ առնու զվարձ»:

Օրավարձի չափը սահմանելիս նկատի է առնվում արտադրամիջոցների նկատմամբ ունեցած իրավունքի հարցը: Եթե մշակը աշխատում էր ոչ իր սեփական աշխատանքային գործիքներով, ապա վաստակած գումարից դուրս էին գալիս օգտագործված գույքի գինը:

Այդ մասին ուղղակի վկայություն կա մատյանի էջերից մեկում, ուր ասվում է «Գ (93) թուման ԴՌԵԱ (4700) դիան ետու Դռի այգվոյ

⁶⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 42:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 51:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 54:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 54-55:

⁶⁸ Տես Խաչիկյան Լ., Մատթեոս Ջուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը, «Բանբեր մատենադարանի», Եր. 1956, N 3, էջ 77:

փորվոր ԵՃԺԲ (712) մշակած Ա(1) շահով, ԿԴ (64) չայիջոց Գ(3) փողով Ի (20) փորւորաց՝ ԲՈԱՃԵ (2105) դիան, կտրեցին ԴՃԻԱ (421) բահի վարձ, գերա բահն մեր էր»:⁶⁹ Նույն պայմանը իրագործվել է այգեթաղի ժամանակ «Ը (8) թուման ԶՈԻԵ (6025) դիան ետու գեղիս Գ (3) այգեաց թաղվոր ԱՌԵՃՅ (1770) մշակած Ա (1) շահով ԴՃԴԵ (495) բահ մեր էր, մին-մին փողով կտրեցինք Յովանես վարդապետի ձեռք»:⁷⁰

Օրավարձի սահմանման դեպքում նկատի էր առնվում նաև տարիքային առանձնահատկությունները: Համեմատաբար էժան էին վճարվում այն աշխատանքների դիմաց, որոնց կատարումը տրվում էր մանկահասակներին: Մատյանների էջերում բազմիցս հանդիպում ենք «Լուծ բշող, դուշ բշող, էգ հավաքող, արքատ կրող, փուշ քանտող, պզտկի վարձ յետո, արտահայտություններին: Որ իսկապես «պզտկիների» վարձատվությունը համեմատաբար քիչ էր, երևում է 1746 թ. ընդգրկող մատյանի վկայությունից, թվով 222 մարկոսավոր մշակների վճարվում է 7775 դիմար, որից 177 մշակների օրը յուրաքանչյուրին 40 դիմար, 45 «լուծ բշող պզտկի» օրը յուրաքանչյուրին 15 դիմար»:⁷¹ Նույն բնույթի մեկ այլ հաշվեմատյանում կարդում ենք «ԲՈՃԶԵ (98115) դիան յետու ԱՃԻԸ (128) մարտկոցավորի ԺԱ (11) փողով, ԺԲ (18) լուծ բշող Բ (92) տղոյ Զ (6) փողով, ԻՁ (26) հաւք բշող Գ (3) տղայոց Դ (4) փողով Մարտիրոսի ձեռք»:⁷² Համեմատաբար էժան էր գնահատված նաև կանանց աշխատուժը: Օրինակ, կես շահով է գնահատվել «ծաւար աղուն անող և բրինձ յիստակող ԻԱ (21) կանանց» աշխատանքը,⁷³ իսկ մեկ այլ դեպքում ընդամենը 6 շահի է տրամադրվել բրինձ շինող ԺԶ (16) պառաւի»:⁷⁴

Հաճախ դրամական վարձատրության մեջ մտնում էր մշակին հատկացվող հագուստի և սննդամթերքի արժեքը. «Շ (10) ապասի ետու հօտաղ Ղազարին, հէսկուն գոտուն և շալվարին»,⁷⁵ նման կարգի բազմաթիվ վկայություններ կան հաշվեմատյանների էջերում: Այն մշակները, որոնք իրենց հացով էին սնվում («խոշկամուզ»), ավելի բարձր էին վճարվում: Այսպես, 1785թ. տեղեկությունների համաձայն վանքի՝ Աշտարակում ունեցած այգիներում աշխատող 105 փորվորներ «խոշկամուզ» կարգավիճակով աշխատելով, որպես օրավարձ ստացել են օրը 1 ապասի, իսկ օրականի 253 մշակներ սնվելով եկեղեցու հաշվին («մեր հացովն»), ստացել են 2 շահի»:⁷⁶

⁶⁹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 47:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 43:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 89

⁷² Նույն տեղում, էջ 43:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 42:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 3:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

⁷⁶ Арутюнян Б. Крупное монастырское хозяйство..., с.125.

Այսպիսով, ամբողջացնելով վերը շարադրվածը հանգում ենք հետևյալ ընդհանուր եզրակացության: Էջմիածնի վանական տնտեսությունում աշխատավճարումները չդարձան ռենտայի տիրապետող ձևը, այն պատճառով, որ ավատական տնտեսության կողքին շարունակում էր իր գոյությունը պահել ազատ գյուղացու տնտեսությունը, որը քանակական գերակշռություն ուներ: Ինչ վերաբերում է վանական տնտեսությունում վարձու աշխատանքի կիրառմանը, ապա դա բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ վանքը չունենալով ճորտագրված գյուղացիներ, մուլքադարական գյուղերից վերցվող պարհակներով չէր կարող ապահովել վանական տնտեսության բանվորական ուժի պահանջները, ուստի դիմում էր վարձու բանվորական ուժի օգտագործմանը:

Սովորական ռենտայի քննարկված երկու տեսակներից բացի Էջմիածնի վանական տնտեսությունը որոշ կիրառություն է ստացել և դրամական ռենտան:

Արդյունքներում ռենտայի փոխարկումը դրամականի ենթադրում է առևտրի քաղաքային արդյունաբերության ու սրա հետ փողային շրջանառության արդեն զգալի զարգացում: Թեև այս պայմանները Հայաստանում արդեն 17-րդ դարի կեսերից աստիճանաբար ստեղծվում էին, այնուհանդերձ այն չհասավ ազգային մասշտաբի: Երկրի տնտեսական կյանքի զարգացումը ամբողջությամբ վերցրած տեմդենց ուներ բնատնտեսական հարաբերություններն ամրացնելու, քան այն քայքայելու: Դրամական ռենտան այստեղ կիրառություն գտավ լոկ այն չափով, ինչ չափով որ քաղաքային կյանքի համեմատական զարգացման, առևտրի ու փոխանակության ծավալման կապակցությամբ ավատատերերի մոտ փողի պահանջ էր առաջանում: Այս էր այն չափանիշը, որ պայմանավորում էր բնավճար ռենտայի որոշ մասի փոխարկումը դրամականի, ընդ որում այդ փոխարկումը կատարվել է ոչ թե ուղղակի ձևով, այլ անուղղակի, այսինքն՝ օգտագործվել է փողի՝ որպես ընդհանրական համարժեքի ֆունկցիան և անհրաժեշտության դեպքում բնավճար ռենտան գանձվել է փողով: Այս առումով հատկանշական է Օշական և Ֆրանկանոց գյուղերի օրինակը: Ինչպես արդեն անդրադարձել ենք, այդ գյուղերը «աւելի պահանջմանց հարկաց այլ ազգեաց» իրենց մուլքադար Էջմիածնի վանական հաստատությունից համեմատաբար 150 և 40 թուման փող էին վերցրել՝ հետագայում վանքին կրկնակի մուլք վճարելու պայմանով: Տվյալ դեպքում կատարվում է միակողմանի փողի առևտուր, որից վանքի միաբանությունը ոչնչով չէր տուժում, քանի որ ստացվելիք բնամթերքային ռենտան արժեքով շատ անգամ տվածից ավելին էր: Դրան զուգահեռ կատարվում էր և հակառակ պրոցեսը, և հոգևոր հաստատությունը գյուղական համայնքին էր զիջում գանձվող բնամթերքային ռենտայի որոշ մասը, որի դիմաց պահանջում է վճարել դրամով:

Այս առումով ուշագրավ է հետևյալ օրինակը. 1656 թ. Ընձեռնու Բերդ գյուղի համայնքը դիմում է կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցուն առ

այն, որ եթե Դարաշամբի սբ. Նախավկայի վանքի ստակ ու կես մուլքը իրենց օգտագործման տրվի, ապա դրա դիմաց իրենք պատրաստ են վանքին տարեկան վճարելու 12000 դիմար:⁷⁷

Էջմիածնի վանական տնտեսությունում հողային ռենտան նաև փողով գանձելու կարգի մասին արժանահիշատակ տեղեկությունների ենք հանդիպում ելից-մտից մատյանների էջերում: Պատկերելով 1745 թ. հունվարից մինչև մայիս մինչև ընկած ժամանակահատվածի տնտեսության եկամտացանկերը, տնտեսվարը այն վերնագրել է. «գիւղիս գեալուրն» անունով: Այն կազմել է 2 թուման 92000 դիմար, 31 ապասի և 144 շահի:⁷⁸

Բննարկվող ժամանակաշրջանում, երբ հողային մասնավոր սեփականությունը ավատական սեփականության տարբեր տեսակներով էր դրսևորում, հողային ռենտան և պետական հարկերը ու տուրքերը այդ պայմաններում սերտ կերպով կապված էին միմյանց հետ: Ըստ այդմ էլ հողային ռենտայի տարբեր ձևերը կենտրոնացված էին 1 ռենտա-հարկի մեջ, որը կոչվում էր «Մալոջիաթ»: Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ այդ տերմինի տակ պետք է հասկանալ վճարումը միայն բնամթերքով, իսկ ոմանք էլ դրամով: «Մալոջիաթը- գրում է Ի. Պետրուլչևսկին,- որպես կանոն մուծվում է մթերքով՝ ցորեն, գարի, բրինձ, բամբակ, մետաքս և այլն: Մալոջիաթը Երևանի և Նախիջևանի խանություններում կազմում էր բերքի 1)3-րդը»:⁷⁹ Պ. Զարությունյանը գտնում է, թե մալոջիաթի հարցում Ի. Պետրուլչևսկու տեսակետը հաստատուն չէր Արևելյան Հայաստանի համար: Նրա կարծիքով այստեղ այն վերցվում էր միայն դրամով:⁸⁰ Մալոջիաթը դրամով վճարվող հարկ է դիտում նաև Հար. Աբրահամյանը:⁸¹ Լեոն մալոջիաթի հարցում հայտնում է հետևյալ կարծիքը. «Գյուղական հարկատվության հիմքը հողագործությունն էր: Հարկ ստացվում էր հողային բերքերով և այդ հարկը զանազան տեղեր այլ և այլ անուններ ուներ-մի տեղ բահրա, մի տեղ թովջի, մի տեղ՝ մալոջիաթ: Դա հին տասնորդն էր, բայց հասկացված զանազան չափերով: Ստացվում էր և իսկական տասնորդ (3/30), կային և շատ տեղեր ուր 15/30 և նույնիսկ 20/30 մասը ցորենի, գարու և ուրիշ արմատիքների ամբողջ հունձից, իսկ բամբուկից և շերամից վերցվում էր 6/30 մասը: Միևնույն չափով հարկ ստացվում էր հարդից և առևտրից»:⁸² Ի լրումն Ի. Պետրուլչևսկու Լեոնի այն կարծիքների, թե մալոջիաթը նախ ռենտա-հարկն էր, որ վերցվում էր երկրագործությունից, Հ. Փափազյանը ավելացնում է «Մալոջիաթ» տերմինը կազմված է «մալ»

(ապրանք, հարստություն) և «ջիաթ» (կողմեր, վայրեր, վարելահողեր) բառերից: Մալը սեփականության հարկն է, իսկ ջիաթը գյուղի վարելահողերից գանձվող հողային հարկը: Այդ երկու հարկերը միշտ միատեղ էին հաշվվում և ընդհանուր գումարով գանձվում գյուղական համայնքից: Մալոջիաթը բնակչությունից գանձվող ռենտա-հարկի մեծ մասին էր և մի անգամ որոշված անխախտ չափերով գանձվում էր ռայաթներից: Դրա համար էլ շատ հաճախ այս անվան տակ հասկանում էին տվյալ օբյեկտից գանձվող նաև այլ հարկեր: Այս դեպքում մալոջիաթ տերմինը դիտվում էր որպես հավաքական հարկային տերմին:⁸³ Աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ մալոջիաթը առաջին հերթին հողային ռենտայի իմաստ է արտահայտել: Այդ տուրքը, նայած թե տվյալ գյուղը հողատիրության որ տեսակին է պատկանում, վերցվում էր կամ ամբողջապես պետության օգտին, կամ էլ ամբողջապես հողատիրոջ: Այդ մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան վանքի ելք ու մուտքի մատյաններում: Դրա էջերից մեկում մոտավորապես կարդում ենք. «Ետուք ևս խալիլ խանին 20 թուման, ի սմէ Ժ (10) թուման ԹՈՒՄԵԻԵ (9125) դիանն էր ի կոչման է մեր դիւան տալիք մալոջիաթին, իսկ Թ. (9) թուման ԸՄԵԻԵ (825) դիանն ասաց թէ ձեր գեղացւոց տալիք մալջիաթին հետաք կանենք, որ գեղացիք ձեզ տան յետոյ»:⁸⁴ Հայ հոգևոր հարստությունների պետությանը վճարելիք ռենտա-հարկի մասին տեղեկությունների հանդիպում ենք ավելի վաղ շրջանում: Ինչպես երևում է Կարա-կոյունլու Հասան Ալիի Տաթևի և Վաղադնիի վանքերը հարկերից ազատելու, վանքապատկան գյուղերի բահրան նրանց նվիրելու և հոգևոր տուրքերը կանոնավոր վճարելու մասին 1468 թ. հրովարտակից մուաֆուքյան կարգով հիշյալ վանքերին է զիջվել դիվանական մալը:⁸⁵ Նման իրավունք վերապահված է եղել և էջմիածնի կաթողիկոսությունը, իսկ Արարատյան երկրի մնացած թվով 19 եկեղեցիներ, ինչպես վկայում է Սիմեոն Երևանցին, պարտավոր էին տարին 17 թուման 5000 դիմար գումար մալոջիաթի անվան տակ կաթողիկոսի ձեռքով վճարել պետությանը:⁸⁶ Հարկ է նշել, որ էջմիածնի ունեցած այս առանձնաշնորհ կարգավիճակը հաճախ խախտվել է եկվոր տիրակալների կողմից: Նույն Երևանցու հայտնած տեղեկությունների համաձայն Նադիր շահի կարգադրությամբ արքունական «զհասն և զհարկսն» հաշվառող միրզաքյազինը դիվանական մալը եկեղեցու օգտին գանձելու իրավունքը թողնում է միայն վարելահողերի վրա, իսկ այգիներն ու տնտեսական բնույթի կառուցումները դարձնում հարկա-

⁷⁷ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 240, վավ. 90:

⁷⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 70:

⁷⁹ Петрушевский И., Оценка..., с. 267.

⁸⁰ Арутюнян П., Освободительное движение..., с. 106-107.

⁸¹ Կալվածագրեր, էջ 183-184:

⁸² Լեոն, հ. 3-րդ, գ. 1, էջ 94:

⁸³ Папазян А., К вопросу о техническом значении налогового термина "Малод-жахат" см. 61.

⁸⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 325:

⁸⁵ ՄՊՀ 1, էջ 47:

⁸⁶ Զամբռ, էջ 144:

տուլ.⁸⁷ Այդ մասին ևս ելից-մտից մատյանները հայտնում է շատ տեղեկություններ, մասնավորապես. «Ետուք ևս մեր Քալարու դնկի մալջիաթին, չորս հազար ԷՃԾ (750) դիան»⁸⁸, կամ «ԵՌ (5000) յետու ևս Յուսեյին մուհասիլին վան Անանիայի Առաքելոյ վանքին մալգա-հաթին, որոց մասին մեք էին զաֆդել»⁸⁹:

Մալոջիաթը հիշեցնում է արաբական տիրապետության ժամանա-կաշրջանի հողային ռենտահարկը՝ խարաջը, որը իրավունք է տալիս հարկատուին հողն օգտագործելու և ժառանգելու:⁹⁰ Հատկանշական է, որ չնայած 15-18-րդ դդ. այդ տերմինը քիչ գործածական էր և հասկաց-վում էր որպես հավաքական, հարկային տերմին առանձին դեպքերում խարաջ և մալոջիար տերմինները հաճախ նույն իմաստով գործածվում էին միասին: Այսպես, Շամբ գյուղի բնակիչներին 1644 թ. ուղղված մի մահախոսականից տեղեկանում ենք, որ այսուհետև սբ. Նախավկայի վանքին պատկանող մեկ այգուց և արտից «մալջիաթ կամ խարաջ» չեն պահանջելու քանի որ այդ տարին պահանջել են:⁹¹ Այսպիսով, մալոջ-իաթը հողային ռենտայի ամենաընդհանուր ձևն էր ավատատիրոջ սե-փականությունը հանդիսացող հողի վրա ապրող գյուղացու ստեղծած հավելյալ արդյունքն էր, հօգուտ սեփականատիրոջ գյուղից գանձվող եկամտահարկի և հողային հարկի ընդհանուր գումարը: Եվ ինչ անունով էլ որ կատարվեին այդ մուծումները (հողային հարկ, բանջարանոցնե-րից ու այգիներից հավաքված հարկ, գյուղացիներից ու դինկերից, ծիթահանքերից հավաքված հարկեր), դրանք բոլորը միասին կազմելով ավատատիրոջը վճարվող բնավճար ռենտան, ցույց են տվել, թե գյու-ղատնտեսական կուլտուրայի առանձին տեսակներից ստացվող արդ-յունքից, կամ անասնապահական մթերքների առանձին տեսակներից գյուղացին որքան պետք է վճարեր ավատատիրոջը: Այսինքն, մալոջ-իաթ տերմինը լայն իմաստով գործածվել է որպես սեփականատիրոջը բնարդյունքով վճարվող բոլոր տուրքերը բովանդակող տերմին:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 143-144:

⁸⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 320:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 371:

⁹⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Եր., էջ 371-373:

⁹¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 27:

ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՅՈՒՂԵՐԸ

1. Տնտեսության ընդհանուր բնութագիրը: Այգեգործություն

Շուրջ երկու հարյուրամյակ ներքաշված լինելով մուսուլմանա-կան քոչվոր ցեղերի ու պետությունների ավերիչ պատերազմների հոր-ծանուտում՝ Հայաստանի տնտեսությունը հասել էր կատարյալ անկման:

Տեղական եթնիկ ազգաբնակչության մի մասի ոչնչացումը և նրա սոցիալական կառուցվածքում կատարված փոփոխությունները ուղղա-կի կերպով ներգործել էին ժողովրդական տնտեսության վրա, փոխել նրա ճյուղային կառուցվածքը: Հայ երկրագործի տնտեսությունը իր տե-ղը զիջել էր քոչվորական խաշնարածությանը: Չմանրամասնելով Հա-յաստանի տնտեսական կյանքի անկման մասին ժամանակի գրիչների հայտնած բազում տեղեկությունները՝ սահմանափակվենք միայն Առ. Դավրիժեցու հետևյալ վկայությամբ. «Հողագործի և երկրագործի,- գրում է պատմիչը,- որք իւրաքանչիւր տեղիս գոյին, փախուցեալք ի բերդս և ի դղեակս ամրանային և ոչ կարէին առնել գերկրագործութիւն, վասն որոյ սերմանել և հանձնել և կալ և կուտ բարձրաւ ամենին»: Եթե դրան ավելացնենք պարբերաբար կրկնվող բնական աղետներն էլ (երաշտ, ցրտահարություն, կարկտահարություն, մորեխ),² պարզ կդառ-նա, որ գյուղատնտեսական արտադրանքի ընդհանուր չափի պակասե-լը անխուսափելի էր:

1639 թ. հաշտությամբ առ ժամանակ հաստատված խաղաղու-թյունը համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ապահովեց երկրի տնտեսական կյանքի վերելքի համար: Հակոբ Կարնեցու արտահայտու-թյամբ այդ պայմանագրով կողմերը պարտավորվել էին. «միմյանց թուր չքաշեն, վաճառականք և շինականք աներկիւղ գայցենք. հոտք սոցա և նոցայ այժմ խառնին ընդ միմիանս: Զի խաղաղութիւն աստուծոյ նախա-խնամութեամբն եղև, և այսպես, որ ազատեցաւ ազս հայոց իր երկուց կողմանց, զի այն կողմի բնակիչք երկրին հայք էին և են և յայս ամենայն հայոց ազգ էին»:³ Դրվատելով շահ Աբաս 2-րդի գործունեությունը Գան-ձասարի Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսը գրում է, որ կատար-վեցին մեծ ծավալի շինարարական աշխատանքներ, վերականգնվեցին

¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 87:

² Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 162, 211, 213, 345, հ. 2, էջ 140, 285, 356 և այլն:

³ Նույն տեղում, հ. 2, էջ 565:

վանքերն ու եկեղեցիները, հատկապես նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին էջմիածնի վանական տնտեսության համար:⁴ Ժամանակի պատմիչների վկայությամբ 17-րդ դ. երկրորդ քառորդից սկսվում է էջմիածնի նորոգման պատմության ժամանակաշրջանը: Էջմիածնի տնտեսական վերելքը պայմանավորված էր առաջին հերթին Հայոց հոգևոր հայրապետների նպատակասլաց գործունեության հետ, որոնք սկսած Մովսես Տաթևացուց կարողացան օտար տիրակալների դեպի էջմիածին ունեցած համեմատաբար հանդուրժողական վերբերմունքը և մեծ աշխատանքներ կատարեցին ինչպես վանական հաստատությունում, այնպես էլ ողջ երկրում տնտեսական-մշակութային ոլորտի զարգացման ուղղությամբ:

Քննարկելով էջմիածնի վանական հաստատության տնտեսական կյանքին վերաբերող հարցերը, նկատենք, որ երկրի բնակչության նպաստավոր պայմանները լայն հնարավորություն էին ստեղծել վանական տնտեսության մեջ գյուղատնտեսության գրեթե բոլոր ճյուղերի զարգացման համար: Եթե հարթավայրային շրջաններում տնտեսության հիմնական ճյուղերը կազմել են այգեգործությունը, տեխնիկական և բոստային կուլտուրաների մշակությունը, ապա վանքապատկան նախալեռնային ու լեռնային շրջաններում կերաբույսերի ու հացահատիկային կուլտուրաների մշակությունը: Գրեթե բոլոր շրջաններում պակաս կամ առավել չափով տարածված էր նաև անասնապահությունը, մեղվաբուծությունը, թռչնաբուծությունը, գետերի ու լճակների շրջանում ձկնորսությունը և այլն:

Էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ երկրագործական զբաղմունքի կարևորագույն բնագավառներից մեկը ավանդական այգեգործությունն էր: Թերևս այդ մասին են խոսում ժամանակի կալվածագրերում, վիմական տարեգրություններում, հիշատակարաններում ու ժամանակագրություններում, մատենագրական երկրներու հաճախ հանդիպող այգիների օտարման, այգիներից վերցվող առանձին հարկերի մասին հիշատակությունները: Հատկապես արժեքավոր է այգեգործության մասին Առ. Դավրիժեցու հայտնած տեղեկությունները: Նա գանգատվում է հոգևորականներին այն պատճառով, որ նրանք թողել են իրենց խցերն ու վանքերը, գնացել գյուղ և իրենց համար ընդարձակ ու բերրի տարածություններ ձեռք բերել, որ նրանք այդ հողամասերի վրա այգիներ են տնկել և իրար հանդիպելիս փոխանակ հոգու փրկության մասին իրարից հարց ու փորձ անելու, հարցնում են թե ինչ վիճակում է այգին այս տարի, ինչպես են պաշտպանում տնկիներն ու այգին վնասատուներից: «Ամենայն վանօրյաք ազգիս հայոց, - եզրափակում է պատմիչը, - իւրաքանչիւր սևագլուխ ուներ իւր զինչս առանձին, այգի և բուրաստան, ի մարան, և համբարանոցս և զմուտս ստացուածոց նաև զմուտս հասարակուց վանիցն մասունս արարեալ՝ յինքեանս բաժա-

նելին»:⁵ Իսկ սոցիալական բովանդակություն ունեցող 17-րդ դ. մի վկայությունում ասվում է «Տեսանքէ մեծատունք ի ձեռն չարամիտ ծառայից և նենգաւոր մշակաց փշօք պատեն զայգին և զդրախտն և նոքօք պահեն զմիրզն, բայց ի ժամ ճաշակման մրգին ոչ յիշեն զմշակսն և զծառայսն, որք պահեցին և ոչ զփուշն, այլ միայն զտանուտէրն գովեն և լինեն շնորհակալ աղոթիւք»:⁶ Այգեգործության տնտեսական նշանակության գիտակցումով էր բացատրվում, այն իրողությունը, որ Սեֆյան տիրակալները պետության տնտեսական շահերից ելնելով ընդառաջել են երկրագործության այդ առաջնակարգ ճյուղի զարգացմանը: Եվ պատահական չէ, որ Ջաքարիա Քանաքեռցին Երևանի Ամիրգունա խանին դրվատում է որպես կառավարիչ. «Յորժամ էառ շահն զերևան, զարքեաց անդ իշխան Ամիրգունա խանն և պարտուիրեց նմա նորոգել զբերդն, և տնկել զայգիսն, և փոյթ լինել շինութեան: Վասնորոյն ամենքեն սկսան լինել և տնկել զայգիս»:⁷

Ի տարբերություն խաղողի այգիների մասին մանրամասն տեղեկությունների, համեմատաբար քիչ են էջմիածնի վանական տնտեսությունում պտղատու ծառերի մշակությանը վերաբերող վկայությունները: Ըստ եղած տվյալների ծառատունկ այգին անվանվել է «պարտեզ» կամ «բաղչա»: Թվարկելով վանական տնտեսության այգիների քանակը Սիմեոն Երևանցին մասնավորապես գրում է. «Դարձեալ ունի սուրբ Աթոռս յայս գեղս (իմա՝ Վաղարշապատ - Գ. Թ.) մերձ իւրեան զերկուս ծառուտ պարտեզս՝ կից գերեզմանատան մերոյ»:⁸ Իսկ Բջնիի վանքի կալվածքները նա գրում է. «Դարձեալ ի Քանաքեռ Վանդիկ անուն աղջիկ ունի զմեկ լավ ծառուտ բաղչայ հանդերձ իւր տներովն տայ վախմ ի ձեռն Յովհաննես վարդապետին ի ՌՃԾԷ (1708) թուոջն մերում»:⁹ Եղած տեղեկությունների համաձայն էջմիածնի վանական տնտեսությունում պտղատու ծառերի մշակությունը ունեցել են հիմնականում արտադրական նշանակություն: Նման տիպի այգիները առանձնանում էին տարածական մեծ չափերով: Այն զցելու համար առանձնացված հողատարածքը նախ բաժանվում էր մի քանի ուղղանկյունաձև մասերի, որից հետո առանձին շարքերով տնկում էին միևնույն տեսակի ծառեր: Ծառերը միմյանցից բաժանվում էին երկուսից-երեք մետր լայնություն ունեցող արահետներով՝ ծառաբուծական աշխատանքներ կատարելու նպատակով: Նման տիպի այգիներից վանական տնտեսության մեջ հիշատակվում է՝ բուն Վաղարշապատում «Ղռի» և «Մանկասարենց» այգիները, ուր մշակվել է խնձոր ու տանձ. «Խնձոր ծախեցինք, թէ Ղռի այգևոյն և

⁴ Եսայի Հասան-Ջալալյան, էջ 15:

⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 288-289: Հմմտ Գր. Դսարանաղցի, էջ 296:

⁶ Տես էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից, Կ. Մելիք-Օհանջանյանի խմբագրությամբ, Եր. 1957թ., էջ 10:

⁷ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. Ա, էջ 58:

⁸ Ջամբռ, էջ 269:

⁹ Նույն տեղում, էջ 286:

թէ Մանկասարի այգևոյն 2649 (663) լիտր, մէկ լիտրն Ա (1) ապասով ԲՃԽ 9240) լիտր, մէկ լիտրն կէս շահով, գինն եղև Ա (1) թուման, ԳՌԱԾԿ (3160) դիան», - կարդում ենք վանքի հաշվեմատյաններում:¹⁰ Աղբյուրների հավաստմամբ առավել շատ տարածություն է ունեցել խնձորի «Սուլթանի» տեսակի մշակությունը, որը միջին չափի էր, ուներ վառ կարմիր գույն, քաղցր համ ու պահվում էր մինչև խոր ծմեռ:¹¹ Ըստ հասունացման առանձնահատկությունների վանական տնտեսությունում մշակվել է տանձի ինչպես վաղահաս, այպես էլ ուշահաս տեսակները: Վաղահասների շարքին էր դասվում «մալաչա» կոչված տեսակը, որը Ադամ Օլեարիուսի հավաստմամբ արտաքին տեսքով նման էր լիմոնի, ուներ դուրեկան հոտ և շատ հյութեղ էր:¹² Ուշահաս տանձի տեսակների մեջ առանձնացել է «Դաշ արմուղ» անունը կրող տեսակի մշակություն, որը ուներ ամուր կեղև, փոքր չափսեր և պահպանվել է ողջ ծմեռ:¹³

Առանձին դեպքերում ծառերը տնկվում էին միայն ուղղանկյունաձև հողատարածքի անկյուններում: Այն կիրառելի էր հիմնականում տարածական մեծ չափեր ընդունող ծառերի նկատմամբ, երբ վերջիններս մեծանալով կանգնում էին միմյանց, ստվերելով հողատարածքը: Նման ծառերի շարքին էին դասվում ծիրանենին և ընկուզենին: Միաժամանակ, ստվերոտ հողատարածքում ցանում էին կերաբույսեր. «Ե (5) մշակ Վերի յայգու ծառիբու մեջն ջրեցին, որ խոտ լինի ծիանքն արածեն, վարձն ետու մէկ շահով ծեռամբ վաքիչ Այվազին»:¹⁴

Ծիրանենին, որը տնկելուց 4-5 տարի անց տալիս էր առաջին պտուղը, իսկ 8-րդ տարում դառնում լրիվ բերքատու, Ղ. Ալիշյանի հավաստմամբ եվրոպա մուտք է գործել Հայաստանից, որի համար էլ անվանվել է *armenica*: Վանական տնտեսությունում պարբերաբար կատարվել է ծիրանի ծառատունկ. «ԵՌԵՃ (5500) դիան ետու Ժ (10) ծիրանի ծառի»,¹⁵ ինչպես նաև չորացած ծառերի արմատահանում. «ԳՌ (3000) շահի ետու ծառ հանող ԿԱ (61) մշակաց»:¹⁶ Մ. Թաղիադյանի հավաստմամբ լայն տարածում ուներ ծիրանի նովրուստ, առջանաբատ, թափարգու, աբութալիբ, կայսարի տեսակների մշակությունը:¹⁷ Մեծ իրացում է ունեցել հատկապես աբութալիբ կոչված պատրաստած չիրը, որը ունեցել է բարձր ինքնաբերք. «Ա (1) թուման, ԷՌ (7000) դիան, ետու Լ (30) ԼՏՐ ծիրանի չրի, որ Ի (20) լիտրն ապութալապի էր, և Ժ (10)

լիտրն ուրիշ պատվական ծիրան», - կարդում ենք վանքի հաշվեմատյաններից մեկում:¹⁸ Անդրեաս Սարկավազ Եվդոկացու ժամանակագրության շարունակողի հաղորդման համաձայն, մեծ քանակության ծիրանի ինչպես թարմ, այնպես էլ չորացած վիճակում արտահանվել է Օսմանյան կայսրության տարածքներ:¹⁹ Մեծ արժեք էր ներկայացնում հատկապես ծիրանի փայտը, որը կարծրության որակով մեծամասամբ օգտագործվել է երկրագործական գործիքներ պատրաստելիս:

Ընկուզ մշակվել է քիչ քանակությամբ, այն էլ գերազանցապես վանական տնտեսության նախալեռնային տարածքներում: Ստացվածը նույնիսկ չի բավականացվել միաբանության պահանջները և այդ պատճառով էլ հաճախ կազմակերպվել է մեծ քանակության ընկուզի գնում:

Օրինակ հաշվեմատյանների էջերից մեկում կարդում ենք, որ գնվել է մեկ թումանի ընկուզ,²⁰ իսկ մեկ այլ տեղ մշվում է, որ 7000 ընկուզի համար վճարվել է 1000 դիմար և 3 աբասի:²¹

Հաջորդ ծառատեսակը, որի մշակմամբ զբաղվել են վանական տնտեսության հարթավայրային և նախալեռնային շրջաններում՝ դեղձն էր: Շնորհիվ իր արագ աճի և բարձր բերքատվության հատկությունների, դեղձի տնկիների մշակությունը հիմնականում կենտրոնացվել է խաղողի այգիների ոռոգման ուղիների երկայնքով: Ըստ զարգացման առանձնահատկությունների տարբերվել են դեղձի վաղահաս և ուշահաս տեսակներ: Վաղահասների մեջ առանձնացվել է հատկապես «գյուլի» տեսակը, որն ունեցել է դեղնասպիտակավուն գույն և հեշտությամբ անջատվել է կորիզից:²² Հենց այս տեսակն է, որն ուներ դեղնակարմրավուն գույն, մսալի է, սակայն չէր անջատվում կորիզից:²³ Բերքահավաքը կատարվել է աշնանը և թարմ վիճակում պահվել մինչև խոր ծմեռ:

Որոշ տարածում է ունեցել և թթենու մշակությունը: Թեն այն վանական տնտեսության սահմաններում չի ունեցել արտադրական այն նշանակությունը, ինչ ուներ Ղարաբաղի և Նախիջևանի խանություններում՝ կապված շերամապահության հետ, այնուհանդերձ այստեղ այն օգտագործվել է որպես դռնապ և օղի ստանալու հիմնական նյութերից մեկը: Օրինակ՝ Սիմեոն Երևանցին թվարկելով էջմիածնի վանական տնտեսության այգիների քանակը նշում է, որ Նորագյուղում վանքը ունեցել է մի այգի, որը լի էր «ապրշումեայ ծառք»:²⁴ Ըստ պտուղների գույնի, մշակվել է սև և սպիտակ թուփ: Մեծ պահանջարկ է ունեցել

¹⁰ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վ. 13, էջ 339:

¹¹ Свод материалов, т. 4, г.2, с. 3.

¹² Адам Омари, с. 157.

¹³ Свод материалов, т. 4, г.2, с. 106.

¹⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ., 1, վավ. 27, էջ 43:

¹⁵ Նույն տեղում, վավ. 13, էջ 65:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 145:

¹⁷ Թաղիադյան Մ., էջ 300-301:

¹⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 54:

¹⁹ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 161-182:

²⁰ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 153:

²¹ Նույն տեղում, էջ 256:

²² Свод материалов, т. 4, г.2, с. 108.

²³ Свод материалов, т. 4, г.2, с. 108.

²⁴ Ջամբո, էջ 184:

հատկապես «Բեդանա» կոչված տեսակը, որը չուներ սերմ, պտուղները սպիտակավուն էին ու պարունակում էր մեծ քանակությամբ շաքար:²⁵ Այն միաժամանակ չորացվել է ու օգտագործվել որպես չամիչ: Սև տեսակների մեջ առանձնացվել է «Խարթուրը», որը մշակվել է վանքապատկան, ինչպես հարթավայրային, այնպես էլ նախալեռնային շրջաններում:²⁶ Ադամ Օլեարիուսը տեղեկացնում է, որ որոշ տարածում ուներ նաև թթի «Բանավուշ» տեսակը, որի պտուղը կարմրավուն էր ու շատ քաղցր:²⁷

Որոշ ծառատեսակներ մշակվել են տնամերձ հողատարածքներում, որոնք սովորաբար կոչվում էին պարտեզներ: Որպես այդպիսիք, դրանք տների հետ միասին ենթարկվել են օտարման: Օրինակ, նկարագրելով 1711թ. Նորագյուղում ոմն Արիստակեսի աղջկա՝ Սիրիխանի կողմից էջմիածնի վանքում կատարած նվիրատվությունները, Սիմեոն Երևանցին հայտնում է, որ վերջինս վանքին է նվիրում Երևանում ունեցած մի պարտեզ՝ տան հետ միասին:²⁸ Պարտեզը տան հետ միասին հիմնականում պարսպապատ էր, որն էլ հիմնական պայմանն է նրա վաճառքի, իսկ եթե պարիսպ չուներ, ապա անպայմանորեն այն կառուցվում էր: Օրինակ, Սիմեոն Երևանցու հավաստամբ Եղիազար Այնթապեցի կաթողիկոսը 1690 թ. Երևանում գնում է մի տուն իր պարտեզով և դրանց շուրջ կառուցում բարձր քարե պարիսպ:²⁹ Տնամերձ պարտեզներում մշակվող ծառատեսակներից առավել շատ հայտնի էր սալորը: Ըստ զարգացման առանձնահատկությունների տարբերվել են սալորի վաղահաս և ուշահաս տեսակները: Վաղահասը, որն ուներ դեղին գույն, քաղվել է հունիս-հուլիս ամիսներին, իսկ ուշահաս տեսակը ուներ սև գույն և համեմատաբար մեծ չափեր: Բերքահավաքը կատարվել է ուշ աշնանը, ուշահաս խնձորի հետ միասին. «Թվին ՌՁԷ (1636) նոյեմբեր ԻԳ (23), ես՝ Բարդուղիմեոս երեցս գնոր սալորն քաղեցա ի ծառեն»:³⁰

Տնամերձ այգիների ոռոգման ուղիների երկայնքով տնկվել են փշատի ծառեր: Փշատի լավագույն տեսակներ են համարվել «Խաթունը» և «Մատնափշատը»: Հատկապես առաջինը բնակչության կողմից օգտագործվել է իբրև դեղամիջոց (կաթի պակասության դեպքում երեխանայրերը նորածիններին կերակրել են փշատի ալյուրով):³¹

Էջմիածնի վանական տնտեսությունում փշատի մշակության մասին է խոսում այն փաստը, որ առանձին հանդամաս է «փշատի ծառ»

անունով:³² Իսկ 1741թ. հաշվեմատյանից տեղեկանում ենք, որ միաբանությունը 5500 դիմար է ծախսել փշատի և ծիրանի տնկիներ ձեռք բերելու համար:³³ Աղբյուրների հավաստմամբ ջրարբի հողատարածքներում մշակվել է թթու հատիկներ ունեցող նռենի: Ազգաբնակչությունը հատիկները սովորաբար հանում էր, չորացնում: Այն հայտնի էր «նարդան» անունով: Այն օգտագործվում էր սնունդը մզացնելու և թթված դարձնելու համար: Վանական տնտեսությունում մշակվող տարածված ծառատեսակներից էին նաև թուզը, կեռասը, նուշը, սերկևիլը և այլն:

Էջմիածնի վանական տնտեսությունում խաղողագործությունը հանդիսանում էր այգեգործության հիմնական ճյուղը: Դա բացատրվում էր նրանով, որ այդ մշակից ստացված արտադրանքը հանդիսացել է ոչ միայն անմիջական արտադրողի ու բնակչության այլ խավերի համար կարևոր սննդամթերքներից մեկը, այլ վաճառքի է հանվել ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ երկրից դուրս թե՛ որպես թարմ կամ չոր միրգ, և թե՛ մշակված, գինու վերածված: Ըստ Սիմեոն Երևանցու հայտնած տեղեկությունների, վանական տնտեսությունում խաղողամշակ տարածությունները հետևյալ պատկերն են ներկայացնում.

N	Այգու անվանումը	Գտնվելու վայրը	Ձեռք բերման միջոցը	Արժեքը	Ժամանակը	Օտարողը	Ստուգողը
1	Ղոփ այգի	Վաղարշապատ	սեփական		Սկզբնապես		
2	Տեր Նահապետի այգին		գնված	14 թուման	1741	Տեր Նահապետ, Սողոմոն	Ղազար Ջահկեցի
3	Մանկասարենց այգին 4 տախտակ		վակֆ		1681	Մեիրամ	Եղիազար Այնթապեցի
4	Մանկասարենց այգին 1.5 տախտակ		գնված	5000 դիմար	1692	Հարություն	Նահապետ Եղեսացի
5	Մանկասարենց այգին		գնված		1692	Ղունճ Ալի	

²⁵ Ղևոնդ Ալիշան, Սիսական, էջ 333:

²⁶ Свод материалов, т. 4, г.2, с. 104.

²⁷ Адам Олеарий ст. 757.

²⁸ Ջամբը, էջ 183:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 205:

³⁰ ԺԷ դ. հիշատակարաններ, հ. 2-րդ, էջ 602:

³¹ Свод материалов, т. 4, г.2, с. 108.

³² Ջամբ, էջ 153:

³³ Մատենադարան, Կթղկ., դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 65:

	6 տախտակ					
6	Մանկասարենց այգին ³⁴	գնված	2000 դինար			Սինաս վարդապետ
7	Վերի կամ շահի ղլի այգին	գնված			Բակոբ	
8	Հակոբի այգին	գնված			Բակոբ	
9	Վարդանի այգին	գնված			Վարդան	
10	Հովսեփենց այգին 4 տախտակ	հոգե- բաժին			Հովսեփ	Ղազար
11	Սկրտումի այգին 4 տախտակ	հոգե- բաժին			Սկրտում	
12	Ղևոնդենց այգին 7 տախտակ	գնված	20թու- ման և 2 փոքր այգի- ներ	1766	Բերամ, Աջամ	Սիմեոն Երեվանցի
13	Խանքաբի այգին	գնված	40թու- ման	1766	Սաիդ	
14	Սբ. Հովի- սիմեի վանքի այգին					
15	Սբ. Շողակաթ վանքի ա- յգին	գնված				
16	Սբ. Գայանե վանքի այգին					
17	Տեր Ներսեսի այգին	վակֆ		1749	տեր Ներ- սես	Ղազար Ջահկեցի
18	Բարությունի այգին	վակֆ		1689	Բարություն	Եղիազար Այնթապեցի
19	Հովհաննես և Ջաքարիա եղբայրների այգին	գնված	8 թու- ման		Հովհաննես Ջաքարիա	Նաապետ Եղեսացի
20	Մխիթարի այգին	գնված	9 թու- ման	1691	Մխիթար	

³⁴ Մանկասարենց այգու վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցին հայտնում է. «Ջայս վերոյիշեալ չորս բաժին այգիս ի մի խառնեալ միաւորեն, և գերկու այգի շինեն յատկացեալ պարսպօք, որք կողին Մանկասարենց», Ջամբռ, էջ 166:

21	տեր Խաչա- տուրի այգին		գնված	5թում ան	1692	տեր Խաչա- տուր	
22	Մարտիրոսի այգին		վակֆ		1713	Ոսկեհատ	Ալեքսանդր Ջուղայեցի
23	Կիրակոսի այգին		վակֆ		1711	Կիրակոս	
24	Բարությունի այգին		վակֆ			Բարություն	
25	Խաչատուրի այգին ³⁵		վակֆ			Նավասարդ	
26	Սկրտումի այգին		գնված	23000 դինար	1713	Մկրտում	
27	Մեծ այգին	Օշական	գնված	80դու- ռուշ	1592	Ալի-Ղուլի	Մելիքսեթ Գառնեցի
28	Ազիզի այգին		գնված		1643		Փիլիպոս Աղբակեցի
29	Անտոնի այգին		գնված	8 թու- ման	1735	Ղավուղ, Հովսեփ, Խեչում	Աբրահամ Կրետացի
30	Արեգունի կամ Վերի ա- յգին		վակֆ		1684		Եղիազար Այնթապեցի
31	Բապամի այգին		գնված	3 թու- ման	1684	Բապամ	Վարդապետ Վարդան
32	Ալիարի այգին		գնված		1651	Ալիար	
33	Սբ. Սարգիս վանքի ա- յգին ³⁶						
34	Ալեքսանի այգին		վակֆ		1691	Ալեքսան	Եղիազար Այնթապեցի
35	Թումանի և Մուրադի ա- յգին		գնված	20թու- ման		Թուման, Մուրադ	Սինաս վարդապետ
36	Այվազի և Թումանի այգին		գնված	6թու- ման	1691	Այվազ, Թուման	
37	Մարութի այգին		գնված	5թու- ման	1696	Մարութ	Նահապետ Եղեսացի
38	Էվումի և Հովհաննեսի այգին		գնված	5թու- ման	1735	Էվում, Հովհաննես	Անտոն վարդապետ
39	Մատթեոսի		գնված	7թուման	1735	Մատթեոս	Մարտիրոս

³⁵ Հետագայում, ինչպես նշում է Սիմեոն Երևանցին. «Վերոյիշեցեալ այգետեղի-
քը զորս արտ արարեալ ցանեմք, որք հասարակօրէն Մխիթարենց այգիք կո-
ղին», Ջամբռ, էջ 171:

³⁶ Հիշյալ այգու մասին Սիմեոն Երևանցին հայտնում է. «Դարձեալ կից սոյնոյ
այգոյս, ի հիւսիսակոյսն զայգի մի սուրբ Սարգսի վանքն ունի, որ է այժմ չէն և
ընդ ձեռամբ սրբոյ Աթոռոյս: Զի սուրբ Սարգսի վանքն ամայի է ընդ այլոցն»,
Ջամբռ, էջ 173:

	այգին			5000դի- նար			վարդապետ
40	Էվունի այ- գին		գնված	2թու- ման 5000դի- նար	1736	Էվուն	Անտոն վարդա- պետ
41	Խոզա Մովսեսի 9 այգին		գնված	40թու- ման	1718	Մովսես	Աստվածա- տուր Դա- մադանցի
42	Դաճի Մու- համմատ Դուսեյնի 20այգին ³⁷		գնված	55թու- ման	1721		
43	Դատիի այգին	Աշտարակ	գնված	5թու- ման	1596	Դատի	
44	Գրիգորի այգին		զավ- թած ³⁸				Ալեքսանդր Կ. Պոլսեցի
45	Աբրահամ	Փա-	զավ-		1636	Փիլիպոս	

³⁷ Հիշյալ այգիները Օշականցիք, ինչպես հայտնում է Սիմեոն Երևանցին «...հարեալ ի կարկտե և յայլոց ծախորդական պատահմունց չքաւորին և ի նեղ անկանին» խանութայն վեզիր Միրզա Մուհամմատ Բեկից և Քալանթար Մու-
համմատ Դուսեյնից 180 թուման գրավով դրամ են վերցնում պարտավորվելով 20 այգի և 5 ջրաղաց տալ 7 ամիս ժամկետով: Նույն կերպ 150 թուման վերցնում են Երևանցի Խոջա Մովսեսից, 9 ամիս ժամկետով գրավ դնելով 9 այգի և 12 ջրաղաց: Նշված ժամկետում չկարողանալով պարտքերը վճարել, գյու-
ղացիները ստիպված էին գրավ դրվածներից հրաժարվել: Հետագայում Աստ-
վածատուր Դամադանցի կաթողիկոսը նկատի ունենալով, որ Օշական գյուղը
Էջմիածնի մուլքն է («որ մուլք է սրբոյ Աթոռոյս»), չի հանդուրժում կատարվածին
(«զոռայ այսքան այգին և ջրաղացն այլք առեալ տիրեն, ոչ հանդուրժեն») և
վճարելով պարտատերերին համապատասխանաբար 40 և 55 թուման գումար,
վանքին է վերադարձնում այգիների սեփականության իրավունքը: Իսկ գումարի
պակաս վճարելը կաթողիկոսը պատճառաբանում է, թե «զի յայնքեան յամս
կերեալ էին նոքա զայնքան նոքան»: Հետ գնված այգիների մի մասը վանական
միաբանությունը վերադարձնում է նախկին տերերին, նախապես գումարելով
վճարած գումարի չափը. Ջամբռ, էջ 174, 175: Գյուղացիների այգիների մի մասը
վերադարձնելու մասին է վկայում հետևյալ կալվածագիրը. «...ես Տեր Աստ-
վածատուր կաթողիկոս ի թվին ՌԵՀԱ (1722) -ին, որ յօշականցիք իւրանց այ-
գոնցէն 20 այգի և ե (5) ջրաղացք ծախած էին վեզրին, իսկ մեք այս վերոյ գոնալ
այգիքս և և ջրաղացքս յիւրեանց գնօվն յետս առաք վեզրէն և մինն այս այգոնց
էր Մխիթարի որդի Տեր Խաչատուրինն, և այս Տեր Խաչատուրի այգիս իւր
գնօվն, որպէս ի մէք առեալ էաք վեզրէն յետս դարձուցաք այս Տեր Խաչատուրի
որդոցն՝ Մարութ վարդապետին, Պետրոսին, Պողոսին և Անդրէասին: Այսուհետև
այս այգուս հետ ոչ ոք իլախայ չունի, զի սիրով և յօժարութեամբ ծախեցաք սոյն
Տեր Խաչատուրի որդոցն»: Կալվածագրեր, էջ 79:

³⁸ «Յետոյ ի ժամանակս Ալեքսանդր կաթողիկոսին Պոլսեցւոյ՝ մեռանին Գրի-
գորն և կինն անգաւակ, վասն որոյ սուրբ Աթոռս զաւթ գերիս կտոր այգիսն», -
Ջամբռ, էջ 177:

	վար- դապետի այգու մեկ բաժինը	րաքար	թած			Ալբակեցի	
46	Աբրահամ վարդապե- տի այգու բաժինը		գնված	4 թուման	1637	Մուհամ- մատ	
47	Միքայելի այգին		գնված	5 թու- ման	1665	Միքայել	Հակոբ Զու- ղայեցի
48	Մկրտչի այգին		գնված	2 թուման	1666	Մկրտիչ	
49	Թադևոսի այգին		վակֆ		1703		
50	Սինասի այգին		գնված	4 թուման 5000 դինար	1736	Սինաս	Աբրահամ Կրետացի
51	Կարուզյոզի այգին		վակֆ		1670		Հակոբ Զուղայեցի
52	Եղսումի այ- գին		վակֆ		1714	Եղսում	Ալեքսանդր Զուղայեցի
53	Բովհաննեսի այգին		վակֆ		1750	Բովհաննես	Ղազար Ջահկեցի
54	Տիգրանի այգին		գնված	7թուման	1745	Տիգրան	Ամանիա վարդապետ
55	Նիկողայոսի այգետեղերը		գնված		1745	Նիկողայոս	
56	Միքայել վարդա- պետի այգին	Երևան	վակֆ		16551	Միքայել վարդապե- տ	Փիլիպոս Աղբակեցի
57	Մարխանենց այգին		վակֆ		1658	Խոջա Հակոբ	Հակոբ Զուղայեցի
58	Ղար- աղաշենց այգին		վակֆ		1676	Խոջա Սա- հակ	
59	Ջիմշիտենց այգին		գնված	10թում- ան	1728 ³⁹	Ջիմշիտ	Աստվածա- տուր Դամադան- ցի
60	Ավետիկի այգին		վակֆ		1644	Թորոս, Մանուկ	Փիլիպոս Աղբակեցի
61	Մատթեոսի և Թադևոսի այգին		գնված	1-5թու- ման	1644	Մատթեոս, Թադևոս	

³⁹ Սիմեոն Երևանցին այդ գործարքի հիմքում դնում է 1139 մուսուլմանական տարեթիվը, որը սխալ է: Այդ տարեթիվը համապատասխանում է հայկական 1728-1729 թթ., որի ընթացքում կաթողիկոսներ Կարապետ Ուլնեցին (Ջեյթուն-
ցի): Իսկ, քանի որ որպես ստացող հիշատակվում է Աստվածատուր Դամադան-
ցուն, ուրեմն գործարքը հավանաբար կատարվել է մինչև 1725 թ.:

62	Մատթեոսի և Թադևոսի կես այգին		վակֆ		1644	Մատթեոս, Թադևոս	
63	Հասան աղայի այգին	Նորագյուղ	գնված	10թում- ան	1714	Հասան աղա	Ալեքսանդր Ջուղայեցի
64	Արիստակես ի այգին		վակֆ		1711	Սիրիխան (աղջիկը)	
65	Համազի այգին		վակֆ		1712	Համազ	
66	Շուլավերցի- ների Թահմա- զի, Բայրա- մի, Բա- յանդուրի այ- գին		վակֆ		1678	Թահմազ, Բայրամ, Բայանդուր	Հակոբ Ջուղայեցի
67	Թորոսենց այգին	Չորա- գյուղ	վակֆ		1656	Խոջա Հակոբ	
68	մեկ այգի	Թավ- րիզ	սեփակ- ան				
69	Այգի Թավրիզի մոտ գտնվող Ղուխուրգան գյուղում	Ղու- խուր- գան	գնված	4թ- ւման	1655	Մահմատ- Ալի	
70	Միրզա Մահմատի այգին	Ղուխուրգ ան	գնված	7թումա ն	1656	Մահմատ	
71	Մահմատի այգին	Ղուխուր- գան	գնված	14թում ան	1656	Մահմատ	
72	Խանումի այ- գին	Թիֆլիս	վակֆ		1767	Խանում	Սիմեոն Երևան- ցի ⁴⁰

Այգիների ծեռք բերումը շարունակվել է նաև Սիմեոն Երևանցուն հաջողված կաթողիկոսների օրոք: Այդ մասին է վկայում 1790 թ. գրված հետևյալ կալվածագիրը. «Թվին ՌՄԼԹ (1790) Ջորութին գրոյս այս է, որ ես՝ հաշտարակցի Կիրեղս վերոյ թարիղիս և իմ կենդանութեամբս կտակ արարի գիտութեամբ ներքոյ կնքեալ քահանայից և իշխանաց, այսինքն ինձ Հաշտարակ մուլք ունեմ մեկ այգի և մեկ ծեռն տուն, որ այգիս իմ յոժար կամովս վախույ արարի սուրբ իջման տեղին»:⁴¹ Աղբյուրների վկայությամբ էջմիածնի վանական միաբանության կողմից միաժամանակ, առանձին դեպքերում կատարվել է այգիների վաճառք: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում է արդեն հիշատակված Օշականի գրավի դիմաց վաճառված այգիներին, որոնց սեփականության իրա-

վունքը կրկին վերադարձնում է Աստվածատուր Համադանցին: Այգիների մի մասը, ինչպես վկայում են աղբյուրների մի մասը, հետագայում վերավաճառվել են նախկին տերերին, մի մասն էլ այլ մարդկանց: Կալվածագրերից մեկում այդ մասին կարդում ենք. «Ջորութին գրոյս այս է յՕշականայ այգոնցէն՝ լուսաւորեալ հոգի Աստուածատուր կաթուղիկոսն ի (20) այգիեր և յետ առեալ վեգրիցն. ի նոցանէ ոմանք սրբոյ Աթոռոյս համար պահեալ էր, և ոմանք դրամով ծախեալ էր այլոց. ի ծախսելոցն մինն է յօշականցի Փիլիպոսի որդի՝ Առաքելի այգին, որ վերոյ գրեալ Աստուածատուր կաթուղիկոսն ծախեալ էր էջմիածնցի Աղաբէկի որդի Մկրտումին. յետ մեռանելոյ Մկրտումին և ի վրայնոցն ամենեցուց, այգին այլվի վախույ էին արարեալ սրբոյ Աթոռոյս: Իսկ այժմ ես՝ Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ տէր Պետրոսս, կաթուղիկոսս սրբոյ էջմիածնի և ամենայն հայոց,⁴² նույն Մկրտումի այգին կրկին ծախեցի սբ. Գայանէի առաջնորդ Եղիազար վարդապետին, 3 թուման փողի»:⁴³ Որոշ դեպքերում կատարվել է այգիների նվիրատվություններ առանձին վանական հաստատությունների: Այդ մասին 1743 թ. գրված մի կալվածագրում կարդում ենք. «Տէր Ղազար կաթուղիկոսս ամենայ հայոց, որ զնյոնտայ սրբոյ Անանիայի Առաքելոյ վանաց Տերժ ելեալ այգին, որ կոչի ճըմշտի և լուսաւորեալ հայրապետքն առեալ էին ի տնոց ի ճըմշիտ անուն այլազգոյ և ի ժամանելն իմ սուրբ Աթոռս, դաւաճի դուրս եկն, որ կրկին առի հաստատուն դապալայիս և տեսի, զի լուսատուին մեր սուրբ Խորվիրապի վանայ այգի ոչ գոյր և անդրէն բնակեալ միաբանքն յոյժ անմխիթար, վասն որոյ ի գութ շարժեալ զվերոգրեալ այգին ընծայեալ վախմն արարի մեծի լուսաւորչին մերոյ՝ սրբոյ Հորին և զայս եղև գիտութեամբ արիապատուացն մերոյ»:⁴⁴ Նույնկերպ ինչպես վկայում է Սիմեոն Երևանցին, Աշտարակում այգի է հատկացվում Սաղմոսավանքին. «Ձայս այգիս Յակովբ կաթուղիկոսն Ջուղայեցի առնուի ի տաճկէ՝ տասն և չորս թումանի և տայ Սաղմոսավանիցն յիշատակ»:⁴⁵ Իսկ սբ. Անանիայի վանքին տրված այգու նվիրատվության մասին Սիմեոն Երևանցին տեղեկացնում է. «Դարձեալ երևանցի Աւետիքի որդիք խօճա Թորոսն ի խօճա Մանուկն գոլով իւրեանք ի յԱպահան՝ զմեկ այգին իւրեանց յերևան տան վախմ Փիլիպոս կաթուղիկոսին, և Փիլիպոս կաթուղիկոս ևս տայ վախմ՝ սրբոյ Անանիայ առաքելոյ անապատին ի ՌՃԴ (1054) թուին տաճկաց (իմա 1644 թ. հայոց - Յ.Թ.)»:⁴⁶ Սկզբնաղբյուրներում այնքան էլ սակավ չեն տեղեկությունները խաղողի այգիներ տնկելու, մշակելու, հնձան և կարաս օրհնելու, տնկիների ընտրության,

⁴⁰ Ջամբը, էջ 164-185:

⁴¹ Կալվածագրեր, էջ 99:

⁴² Հավանաբար Ղազար Ջահկեցու բացակայության պատճառով Պետրոս Բ աթոռակիցը իրեն վերագրել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրավունքներ:

⁴³ Կալվածագրեր, էջ 88:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 83:

⁴⁵ Ջամբը, էջ 177:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 181:

բուժման միջոցառումների մասին: Ըստ այդ տեղեկությունների վանական տնտեսությունում իրենց զարգացման առանձնահատկություններով տարբերվել են խաղողի որթի երկու խմբի մշակության՝ պառկած վազերով և կանգնած: Հիմնականում տարածված էր պառկած վազերով խաղողի հաչաբաշ, խարջի, հալեորուկ, գոմշի մամա, խոզակաշի, եզաղք, կարկիր և սպիտակ Ահաբի, մսխալի, ճիլառ, կարմիր և սպիտակ քիշմիշ, կոթունց, հալաղի և գինուկ տեսակների մշակությունը: Շարդենը հատկապես առանձնացնում է քիշմիշ տեսակը, որը նրա խոսքերով ոչնչով չէր զիջում իրենց մուսկաթին:⁴⁷ Տնամերձ հողատարածքներում, ինչպես նաև բոստանային մշակություններին շրջապատող վայրերում մշակել են կանգնած խաղողի իծապտուկ, խալիլի, սերկիլի, ալի-դերեսի, խաթուն-բարմաղի, արագբարի, թանի տեսակները, որոնց մեջ, ինչպես նշում է Ադամ Օլեարուիսը, առանձնանում էր ալի-դերեսին իր սև հատիկներով, մեծ ողկույզով և հյութալիությամբ:⁴⁸

Պետք է նշել, որ կանգնած վազերով խաղողի համեմատաբար քիչ տարածումը պայմանավորված էր նրա տեսակների թույլ բերքատվությամբ: Բացի այդ, այն մշակում էին բացառապես քանոտ ու ավազոտ վայրերում, ուր ունակ լինելով պատատուկի նման բարձրանալու հատուկ պատրաստված ցանկապատերին՝ արգելք էին հանդիսանում ավազախառն քամիների ներթափանցմանը:

Համեմատած երկրագործական մյուս կուլտուրաների հետ, խաղողի վազի մշակությունը հսկայական աշխատանք էր պահանջում: Այն բազմացնում էին, ինչպես ցողունային կտրոններով, այնպես էլ անդալիսի ձևով:

Ցողունային կտրոններով բազմացման դեպքում աշնանը, իսկ ավելի հաճախ գարնանը որպես կտրոն ընտրում էին բարձր բերքատու տեսակներից առողջ և լավ զարգացած միամյա ընձուղներ: Կտրոնները սովորաբար ոռոգման ուղիների երկայնքով տնկում էին հատուկ պատրաստված ակոսների մեջ 2մ-30սմ խորությամբ ու 10-15սմ հեռավորությամբ, որից հետո դրանց վերին ծայրերը կտրում էին այնպես, որ հողից դուրս մնա 2-3 բողբոջ (աչք): 2տարի անց, տնկիները լավ արմատակալելուց հետո, գարնան սկզբին տեղափոխում էին այգու համար նախատեսված հողամասը, որը կոչվում էր աղբյուրներում նորատունկ այգի: Կալվածագրերից մեկում այդ մասին կարդում ենք. «Կամաւն աստծոյ և իրամանաւ տեառն Սիմեոն սրբազան կաթուղիկոսին ամենայն հայոց ևս սրբոյ Խորվիրապոյ առաջնորդ Աւետիք վարդապետս, մեր չարեքանոց կողեցեալ այգւոյ տեղն, որ ի գեօղն Նորք, ետո նորգցի Ղազարի որդի Մարկոսի այսու պայմանալ որ իւր բոլոր խարճովն և մասրաֆովն նորապես այգի և ծառ տնկեսցէ ի նմա. յորժամ պտուղն հասանիցի և այգի շինեսցէ այգւոյ կեսն սրբոյ Խորվի-

րապոյ վանիցն լինիցի և կեսն վերոյ յիշեալ Մրկոսինն ելիցի, որքան այգին շէն մնացէ և պտուղ բերեցէ. և ի միասին ըստ օրինի հարակաղի գխարճն հոգասցուք և զպտուղն կիսեցուք: Իսկ եթե զկարիսցէ թամամ և կատարեալ այգի շինել, վերստին բոլոր այգետեղն սրբոյ Խորվիրապոյ վանիցն է և եղիցի... Գրեցաւ պայմանագիրս ի ՌՄԻ (1771) թուին ի մարտի ԺԶ (16) »:⁴⁹ Հարկ է նշել, որ բավականին շատ են տեղեկությունները «նորաշեն», «նորատունկ», «այգետեղ» այգիների վերաբերյալ: Այսպես, թվարկելով Փարաքար գյուղում էջմիածնի վանական տնտեսության այգիների քանակը, Սիմեոն Երևանցին հիշատակում է. «Դարձեալ սույն Անանիա վարդապետս ի սոյն գեղջս ի մեր թուղջն ՌԵՂՂ (1745) առնու ի Յովսեփի որդի տիրացու Նիկողայոսէն զայգետեղ մի»:⁵⁰

Իսկ 1754 թ. վանքի հաշվեմատյանի էջերից մեկում կարդում ենք. «Նորաշեն այգու ԼԸ (38) փորօղի վարձն ետո Ե (5) փողով, ԴԻ (4000) ապասի Գ (3) շահի գիտութեամբ տեղապահին և ժամօրինօղին»:⁵¹

Կալվածագրերից մեկն էլ հայտնում է. «Դիտոմն գրոյս այս է, որ եղև ՌՄԿԷ (1798) թվին, որ ես յաշտարակցի դալլաք Վարդազարի որդի Յօսէփս իմ յօժար կամուս յանձն առի այս խամ տեղն, թե կողեցեալ Սաղմոսավանից այսոյ տեղ, որ շինեմ Նորատունկ այգի»:⁵²

Այգու համար առանձնացված հողամասը պատրաստելուց հետո, ջրի հոսքին զուգահեռ բաժանում էին մարգերի կամ առուների, որոնց վրա էլ մոտ 1մ հեռավորությամբ տնկում էին արդեն արմատակալած տնկիները: Այնուհետև, մոտ 3-4 տարի շարունակ կատարվում էր մարգերի վերածակափոխում, երբ մարգերի միջև ընկած հողատարածքից (որը սովորաբար 1.5-2մ էր) հողի մի մասը աջ, մյուսը ձախ մարգի վրա էին լցնում («թումբ թափել»), որով և առաջանում էին ապագա այգու թմբերը: Մինչև տնկիների բերք տալը, մարգերի արանքում աճեցնում էին բոստանային կուլտուրաներ: Այդ մասին էլ Ջաքարիա Քանաքեռցու հետևյալ հիշատակությունը. «ցանեաց ի մեջ որթոցն վարունգ և սեխ»:⁵³ Թմբային սիստեմով այգիների հիմնումը բացատրվում էր հիմնականում ջրի սակավությամբ: Բանն այն է, որ յուրաքանչյուր թմբային այգի ուներ իր առանձին ջրման կետը (բանդ), որտեղից ջուրը լցվում էր այգու մեջ պտտվելով թմբից թումբ, դուրս գալիս այգու վերջնամուտից: Այգին ամռանը և աշնան սկզբին ջրվում է 15 օրը մեկ, իսկ քանի որ նշված ժամանակամիջոցում հաճախ դժվար էր հասցնել ջրել, ուստի նման պայմաններում թմբային սիստեմի նպատակահարմարությունը կայանում է նրանում, որ յուրաքանչյուր թումբ ջրելու ժամանակ իր մեջ վերցնում էր

⁴⁷ Chardin, *rol*, III, p. 337.

⁴⁸ Адам Олеарий, *ст.* 756.

⁴⁹ Կալվածագրեր, էջ 92:

⁵⁰ Ջամբո, էջ 179:

⁵¹ Մատենադարան, Կթղկ, դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 266:

⁵² Կալվածագրեր, էջ 100:

⁵³ Ջաքարիա Քանաքեռցի, *հ. Ա*, էջ 59:

մեծ քանակությամբ ջուր) միաժամանակ թմբերի վերջնամասերում քարից փոքր պատմեշներ էին պատրաստում), որը ներծծվում էր 3-4 օր անց: Դա հնարավորություն էր տալիս թմբային այգիներին մինչև հաջորդ ոռոգումը պահպանելու բավարար չափով խոնավություն:

Ինչպես նշեցինք, խաղողի բազմացման համար կիրառվել է նաև անդալիսի սիստեմը: Նման սիստեմի մասին վկայությունների, թեկուզ քիչ, հանդիպում ենք վանական տնտեսության ելքի ու մուտքի մատյաններում: Այսպես, օրինակ՝ 1745 թ. հաշվեմատյանում կարդում ենք. «ԱՌԵՆ (1500) դիան ետոյ Երևանու այգու անդալիս խաղողի վարձ գործապետ վարդապետի ձեռօքն»:⁵⁴ Հարկ է նշել, որ անդալիսով բազմացումը հաղիսացել է իբրև լրացում բաց մնացած տարածքի համար: Անդալիսով լրացում կատարելիս հող մտցվող մատի ծայրը հանվում էր դուրս և աճող շիվերը կապելու համար վերջինիս կողքին տնկվում էր փայտե ծող: Գարնանը կատարած անդալիսները էտում էին 2-3 բարձրությամբ, իսկ աշնանը՝ առանց տեղի խնամքով թաղում էին: Կատարվում էր նաև կանաչ անդալիս: Այն իրագործում էին հիմնականում հունիսի կեսերից և ավարտում հուլիսի կեսերին: Կանաչ անդալիսի համար օգտագործվում էր վազերի կամ թփերի համար ուժեղ աճած շիվերը կամ հոռոշիվերը: Հիշենք, որ բոլոր դեպքերում անդալիսը մինչև 2 տարի մայր վազից չէր անջատվում:

Աղբյուրներում, որպես խաղողի այգու չափման միավոր, հիմնականում հիշատակվում է «տախտակ»-ը «զիւր բաժին 4 տախտակ այգին տայ յիշատակ սրբոյ Աթոռոյս», «զիւր բաժին յայգւոյն մէկ տախտակ և կէսն ծախէ», -կարդում ենք «Ջամբռ»-ում:⁵⁵ Տախտակն իրենից ներկայացնում էր խաղողի այգիների զուգահեռ ձգվող հողի թմբաշարք: ճիշտ է, տախտակի չափերը առանձին վայրերում տարբեր են եղել, սակայն այն չի անցել 50-60 թմբից: Ավելին լինել էր կարող, քանի որ կկատարվեր գերջում, որի դեպքում այգու սկզբի թմբերը ավելի շատ ջուր կընդունեին, քան վերջինները և դրա հետևանքով այգու սկզբի թմբի վազերի մազարմատները կնեխեին, իսկ վազը կչորանար:

Հարթ տեղերում գցված տախտակները կոչվում էին «Դոլամաս», իսկ լանջային տեղայնքում գցվածները՝ «Քոնդալան» «Սոյնոյ տեղւոյն ներքին ծայրի կողմն մեկ քեօնտալահան հող ևս գոյ, որ է տասն և հինգ սօմարի տեղ», - կարդում ենք «Ջամբռ»-ում:⁵⁶ Նման տախտակները միմյանցից բաժանվում էին ուղիղ ձգված թմբերի սահմանագծերով՝ միջնակներով. «Այգւոյս այս ի միջի մեծ միջնակէն ի վայր»-կարդում ենք նույն «Ջամբռ»-ում:⁵⁷ Հարկ է նշել, որ նորատունկ այգին միշտ չէ, որ հարթ կամ լանջային տեսք է ունեցել: Պատահում էր, որ մեկ կամ երկու

զուգահեռ տախտակներ գցելուց հետո ավելացած հողակտորի վերևի մասը լինել լայն իսկ ներքևինը՝ նեղ: Նման տարածքում տնկված այգիները կոչվում էին «քաշ» (պարսկերեն՝ թեք բառից) «Յոթն տախտակ և երկու քաշ»-ասվում է «Ջամբռ»-ում:⁵⁸

Վավերագրերում, որպես խաղողի այգու չափման միավոր գործածվել են «առո», «օրավար» և «լըդր» հասկացությունները: Դեռ 13-րդ դ. Ստեփանոս Օրբելյանը նկարագրելով Սյունյաց գահերեց Գրիգոր Սուփան իշխանի կողմից 901թ. Մաքենոցած վանքին կատարած նվիրատվությունը գրում է, թե իշխանը Գառնի գյուղաքաղաքից վանքին է նվիրում Շ (500) առու այգի:⁵⁹ 1718 թ. կալվածագրերից մեկում ասվում է. «Ես՝ Արամի որդի Յակոբս, ես իմ կամաւս և իմ ընագութեամբս ծախեցի իմ մայրենիքե բերած այգին, որ և 5 յառու տեղ մալում Սիամոնի որդի Սուքիլին Ե (5) թուման»:⁶⁰ Նույն բնույթի 1722 թ. գրված մեկ այլ կալվածագրում ոմն Հովհաննես տեղեկացնում է, որ իր «Հայրենիք այգին մալում, որ և 8 յառու տեղ» վաճառում են Սարգսի որդի Ստեփանին 17 թումանով:⁶¹

Առում երկու թմբերի միջև ընկած այն տարածություններ, որտեղից հոսում էր ջուրը: Եթե ընդունենք, որ թմբի երկարությունը սովորաբար լինում էր մոտ 20-25 մետր, իսկ թմբից-թումբ ընկած տարածությունը 2-2.5 մ. հեշտությամբ կարող ենք որոշել 500 և թե 5 կամ 8 առու այգու ծավալը: Ինչ վերաբերում է պատմիչի նշած «500 առու» ունեցող այգուն, ապա պետք է նշել, որ այն վայրերում, որտեղ այգիների քանակը մեծ չէ, նշվում է այգիների թիվը, իսկ Գառնիում տրված է նվիրվող բոլոր այգիների առուների քանակը միասին վերցրած: Իրոք, հաշվի առնելով, ինչպես Գառնիի, այնպես էլ երկրի նախալեռնային մի շարք այլ շրջանների հողային կառուցվածքը, տախտակները հնարավոր չէր զուգահեռ գցել: Տվյալ դեպքում 500 առու այգի ասելով պետք է հասկանալ նույն վայրում կտրված առանձին այգիներ, որոնց ընդհանուր քանակը կազմել է 500 առու: «Օրավար» այգի ասելով պետք է հասկանալ 1 օրվա ընթացքում վարվող հողի տարածաչափը: 1750 թ. գրված կալվածագրերից մեկում կարդում ենք. «... ես Օծօպոցի Մկրտչի որդի Եղումս ծախեցի մեր Ծատուրենց այգի Օծօպայ վանքից առաջնորդ Մարկոս վաղապետին, Դիմաթ ԻԶՌ (26000) դիան, Դ (4) հատովն կէս օրավար այգի Ա (1) չարէք հող, որ իմ կամով ծախեցի Դ (4) հատովն մղտարըն ԻՌԶ (26000) դիան Ա (1) հատն Աբրահամենց հողն Ա (1) հատն՝ Ասկարխանենց Պետրոսի այգին Ա (1) հատն՝ Սիմայոնենց Տեր

⁵⁴ Մատենադարան, Կթղկ, դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 75:

⁵⁵ Ջամբռ, էջ 165-166:

⁵⁶ Ջամբռ, էջ 152:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 166:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս 1911, էջ 179:

⁶⁰ Կալվածագրեր, էջ 76:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 77:

Կիրակոսի հողն, Ա (1) հատն՝ վանանց հողն, որ էս մղտարիս կեսը կանի ժԳՌ (13000) դիան»:⁶²

«Լըդր» այգու չափի վերավերյալ 1753 թ. կալվածագրերից մեկը տեղեկացնում է. «Ձորոթյուն գրոյս այս է, որ ինձ թարվեզեցի Նուբարդի որդի Յակոպիս, որ ունեն Տուխուրկան էջմիածնու էքու հետն խառն հ)40) լիտր այքի, որ է մատըն, կամեցայ, որ ծախսեմ...»:⁶³ Հարկ է նշել, որ կալվածագրերը կազմող Հար. Աբրահամյանը ճիշտ չի ընկալել Լըդր բառի իմաստը և այն սխալմամբ դարձրել է լիտր: Տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է ոչ թե ծանրության չափին, ինչպիսին է լիտրը, այլ մակերեսի չափին, ինչպիսին է Լըդրը: Նշված ժամանակահատվածում մեկ Լըդրը կազմել է 227մ², իսկ 1հեկտարը 44 Լըդր է: Հետևապես «40 Լըդր»-ը պետք է կազմեր 9080մ²:

Ինչպես երկրագործական մյուս կուլտուրաների, առավել ևս խաղողի վազի մշակությունը ժամանակի պայմաններում հսկայական աշխատանք էր պահանջում: Երբ համեմատում ենք քննարկվող ժամանակաշրջանում սկզբնաղբյուրների հայտնած տեղեկությունները ավելի վաղ հայտնածների հետ, ապա նկատում ենք, որ խաղողի մշակման ասպարեզում նորամուծություններ համարյա չեն կատարվել և մշակման ողջ պրոցեսը մնացել է նույնը:

Այս առումով արժանահիշատակ և Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»-ից վերցված տեղեկությունները: Հեղինակը տրտմալով հոգևոր բարքերից շեղումների դեմ՝ ասում, թե նույնիսկ հոգևորականները տարվելով աշխարհիկ բարքերով, իրենց այգիների մասին ավելի էին մտածում, քան հոգևոր գործերի: Եվ փոխանակ առաքիճության արվեստում ուսանելու միմյանցից, այգեգործության հմարքների մեջ վարժվում:⁶⁴ Նույնն է ասվում Առաքել Դավրիժեցին «Ամենայն վանօրայք ազգիս հայոց, - գրում է նա,- իւրաքանչիւր սևագլուխ ունէր իւր գինջս առանձին, այգի և բուրաստան, փեթակ և տուն; և մարան և հանքարանոցս, ի զմուտս ստացուածոց նաև զմուտս հասարակաց վանիցն մասունս արարեալ՝ յինքեանս բաժանէին»:⁶⁵

Այնուհետև Շնորհալին թվարկում է վազի մշակության հմարները, ինչպիսիք են էտելը, փորելը, մուխտտերը հեռացնելը, պարվաստերը և բժշկելը:

Այն հանգամանքը, որ էջմիածնի վանական տնտեսության այգետարածքներում վազերն էտելու ժամանակ օգտագործվել է մեծ քանակության աշխատուժ, ու ծախսվել մեծ չափի գումար, վկայում է այդ աշխատանքի խիստ կարևորության մասին: Օրինակ, վանքի հաշվեմա-

տյանների առանձին էջերում հանդիպում ենք հետևյալ տեղեկությունների. «է (7) թուման ԳՌ (3000) շահի, Ա (1) փող ետու տեղիս մեր Գ) (3) այգեաց յետոյ Ըճ (800) մշակաց»:⁶⁶ «Գ (3) թուման ԳՌԹճ (3900) դիան ետու մեր Դ (4) այգեաց էտվոր ԹՓՐԲ (678) մշակաց»⁶⁷, կամ «Դուի և Վեդի մեր այգւոյ յետօղ հինգ հարիւր ԼԸ (38) մշակաց վարձն մեկ շահիով տուաք, երկու թուման վեց հազար Թճ (900) դիան»⁶⁸ և այլն: Էտը կատարվում է վաղ գարնանը, մինչ վազի բողբոջները բացվելը. «ԶՌ (6000) դիան, է (7) շահի, Բ (2) փող ետու ԳԾԹ (159) էտվոր մշակած վարձ մարտի ԺԹ (19) վերի այգւոյն »,- տեղեկացնում է հաշվեմատյանը:⁶⁹ Էտի ժամանակ հեռացվում էին չորացած հին և նոր ավելորդ ու անկանոն աճած ճուղեր: Վազին անհրաժեշտ բեռնածություն տալու համար կատարվում էր էտի երկու ձև՝ երկար և կարճ: Երկար էտելու դեպքում կրճատվում էր շիվերի քանակը, իսկ կարճի դեպքում թողնվում էր համեմատաբար ավելի շատ շիվեր՝ պահպանելու վազերի բեռնվածության համապատասխան աչքերի քանակը: Այդ մասին ուշագրավ վկայություններ է հաղորդում Ներսես Շնորհալին «Այլև հատանելու,- գրում է նա,- այդ իմաստունների մետ տարբերակված է՝ ըստ տնկիների տեսակի, քանի որ մի քանիսը արմատի մոտից, մյուսները հեռվից են կտրում. մի մասի վրա ավելի շատ և այս անենը որպիսզի այգիները ավելի շատ պտղաբերեն և գինու չափն ու քանակը ավելի ևս աճեցնեն»:⁷⁰ Խոշոր ողկույզներ և որակյալ պտուղներ ստանալու համար, ելնելով վազի տեսականու առանձնահատկություններից և հզորությունից պարտադիր չէր վազի երկարությամբ բոլոր բերքատու աչքերը պահպանել: Որքան վազի վրա մատերը կարճ էտվեին, այնքան ողկույզների քանակը քիչ կստացվեր, իսկ որակը՝ բարձր:

Էտի կարևորությունը առավել շատ երևում էր այն ժամանակ, երբ այգին ցրտահարվել էր կամ էլ բնական աղետների) կարկտահարության, արևահարություն) ենթարկվել: Այս մասին դարձյալ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Շնորհալին. «Եվ նա - գրում է Շնորհալին, - թախծալի սրտով պատասխանում է, ինչ ասեմ պատահած աղետների մասին, քանի որ մի մասը ճճիներից վնասվեց, մի մասի ծաղիկները թափվեցին և մյուսներն էլ արևակեզ լինելով ողկույզի վրա չորացան և կամ էլ նեխությամբ ապականվեց և թե ինչ պիտի անեմ՝ չգիտեմ ելքը այս պատահած վտանգներից: Եվ ընկերը թելադիր լինելով նրան առաջարկում է՝ մի մասը պատվաստել և մյուսները փորձված հնարքներով բուծել»:⁷¹ Այն դեպքում, երբ ցրտահարության պատճա-

⁶² Նույն տեղում, էջ 27

⁶³ Նույն տեղում, էջ 90:

⁶⁴ Թուղթ ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսեսի Շնորհալոյ էջմիածին, 1865թ., էջ 29:

⁶⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 288-289:

⁶⁶ Մատենադարան, Կթղ, դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 34:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 47:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 391:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 101:

⁷⁰ Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 30:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 30-31:

ռով վնասվում էր վազերի աչքերի 60-70%, էտը խորն էր կատարվում, հեռացվում էին բոլոր ոչ պիտանի մասերը, որպիսի արագանա առողջ մնացած կամ քնած բողբոջների զարգացումը: Շատ ուժեղ ցրտահարության դեպքում, երբ խիստ վնասվում էր վազի ամբողջ վերգետնյա մասը, այն բնատուրվում էին (կունդ անել) հողի մակերեսին հավասար կամ կենդանի մնացած մասից 8-10սմ բարձր: Կանաչ հատուկների ժամանակ հարմար դիրք ունեցող հողաշիվերը պահում էին, վաղ ժամկետում ծերատելով 4-5-րդ հանգույցից հետո: Միաժամանակ, ցրտահարված այգիները ջրում էին վաղ գարնանը, նախքան էտելը, այնուհետև վեգետացիայի ընթացքում սովորականից երկուսից երեք անգամ ավելի: Եթե ցրտահարությունը տեղի էր ունենում էտից հետո մինչև աչքերի բացվելը, սպասում էին մինչև առողջ մնացած և պահեստային բողբոջների ուռչելը, որից հետո հեռացնում էին ցրտահարված մասերը:

Կարկտահարության դեպքում այն մատերը որոնց կանաչ շիվերը շատ էին կոտրատվել, էտում էին խորը, թողնելով 1-3 հանգույց: Իսկ այն դեպքում, երբ մատի վրայի շիվերը մինչև հիմքը չէր կոտրված, էտում էին՝ թողնելով հիմքին մոտ գտնվող երկուսից -երեք շիվ և կարճացնում վերքի տակից: Հետագայում այդ շիվերի վրա առաջանում էին մեծ քանակությամբ բճաշվեր, որոնցից թույլերը և ոչ հարմար դիրք ունեցողները հեռացնում էին, իսկ ծերատված շիվերի վերին մեկ-երկու հանգույցներից աճող բճաշիվերը պահպանում:

Էտելուն անմիջապես հետո հաջորդում էր կտրած մատերի «արքատ» հավաքումը, որը համեմատած էտին ավելի քիչ աշխատուժ էր պահանջում և հասկանալի էր, որ նաև քիչ վարձատրելի էր: Օրինակ, Էջմիածնի վանքի Երևանում ունեցած մի այգին էտող 25 մշակների վճարվել է 500 դիան, իսկ նույն այգու «արքատ ժողով Դ)4) մշակած» 600 դիան:⁷²

Խաղողի վազի մշակման հաջորդ աշխատատար պրոցեսը էտելուց հետո՝ թմբերի փորելն էր: Այն ոչ միայն փխրեցնում էր հողը, այլև ոչնչացնում մոլախոտերը: Փորը կատարվում էր բահերով, ոչ ուշ, քան ապրիլի կեսերը, երբ դեռ աչքերի բողբոջները չէին մեծացել, այլապես նոր բացվող բողբոջները բահերին շփվելիդ հեշտությամբ պոկվում և թափվում էին: «ԵՕշականայ և Աշտարակու մեր այգեաց փողով ԴԵԽԲ)448) մշակած, յորոց ԱԵԾԱ (181)-ին Դ (4) փարայով, իսկ ԲԵԿԷ (267)-ին Ե (5) փարայով վարձ ետու, 3 թուման 4000 ԴԵ (400) դիան, ձեռամբ վերակացու տեր Յարութինն ի յապրիլ ամսոջ», - կարդում ենք հաշվեմատյաններից մեկի էջերում:⁷³ Հարկ է նշել, որ առանձին բարենպաստ տարիներին այգիների փորելը կատարվել է ավելի վաղ: Այդ մասին է վկայում հետևյալ տեղեկությունը «Նորագյուղի մեր այգվոյ ՁԸ (88) փորող մշակած յետո վարձ Գ (3) շահի և կիսով մին թուման 5000

ԴԵ (400) դիան ձեռամբ տեր Սահակին ի մարտ ամսոյ 20 և վեցին»:⁷⁴ Փորելու ընթացքում բացվում էին վազերի բները, հեռացվում մակերեսային արմատները, կոճղերը, բնի չորացած, փտած մասերը և դրանով իսկ կանխում վազի հյուսվածքների հետագա քայքայումը: Փորելու կարևորությունը նկատի ուներ Ֆրիկը, երբ երգում էր. «Զիս յօտե և խոր փորե,

Որ ես զարթչիմ զուարթանամ...

Առոգա յորդ վտակով,

Որ կանչեն և մանկանամ...

Յիս սընոյ և դարմանե,

Որ ի ժամու պտուղ քեզ տամ»:⁷⁵

Փորելու ընթացքում անհրաժեշտ էր խնամքով հավաքել և այգուց դուրս տանել մոլախոտերի մնացորդները, որը և լայնորեն կիրառվել է հանձին մոլախոտ (չայիր) հավաքողների. «Ա (1) թուման ԱՌԶԵԻԵ (162-5) ետու մեր Երևանու Բօշայի այգւոյ էտուրի, փորվորի, չայիր հավաքողի և արքատ ժողովի», - հաղորդում է հաշվեմատյանում:⁷⁶ Փորելուց առաջ, որպեսզի հողը կոշտ չլինի, այգին սովորաբար ջրում էին, որը կոչվում էր «առաջին ջուր»:

Հեռակավորումը (խչմարում) նպաստում էր վազերի թևերը և միամյա մատերը գետնից բարձրացնելուն, շիվերն ու ողկույզները պաշտպանում մեխանիկական վնասվածքներից, օգնում բույսի լուսավորմանը, օդափոխությանը, ծաղիկների փոշոտման պայմանների բարելավմանը, հեշտացնում բուժման աշխատանքների կատարումը: Հեռակները վազերի շուրջը դրվում էին փորելուց անմիջապես հետո, երբ բողբոջները դեռ լավ չէին բացվել: «ԴԴ (4000) ետու Խ (40) բեռն խշմարի փայտի ի յՕշական Պապ մշակի ձեռօք ապրիլի Ի (20)», - հաղորդում է մատյանը:⁷⁷

Թեև տերևատման մասի աղբույրները անմիջական տեղեկություններ չեն հաղորդում, այնուհանդերձ պետք է կարծել, որ այդ աշխատանքը ևս կարևորներից էր, երբ բերքի հասունացման շրջանում հեռացնում էին ողկույզների վրա ստվեր գցող, ծերացած, դեղնած, կենսունակությունը կորցրած տերևներ: Դա հնարավորություն էր տալիս ողկույզին կլանելու արևի ճառագայթները, դրանով իսկ պաշտպանվելով մի շարք հիվանդություններից:

Այգու խնամքի կարևոր պայմաններից մեկն էլ վազերի փաթաթված մոլախոտերի (սեգ) ոչնչացումն էր, որը կատարվում էր ամռան կեսերին. «Ա (1) թուման ԵԵԾ (550) դիան ետու Երևանա Պօլատի այգիք

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 392:

⁷⁵ Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, Եր., 1941, էջ 66-67:

⁷⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 60:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 66:

⁷² Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 73:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 395:

յետվորի, արքատ ժողովորդի, փորւորի, սեզ հավաքողի»,- կարդում ենք հաշվեմատյաններում:⁷⁸

Առանձնահատուկ նշանակություն ունեն այգու բուծումը, որը տարվա մեջ կատարվում էր 4-5 անգամ՝ տերեւները բացվելու պես: Որպես բուժանյութ օգտագործվել է պղնձարջասպի և կրի խառնուրդը, ինչպես նաև ծծումբը: Վանքի հաշվեմատյաններում բազմիցս հանդիպում ենք. «կրչի» արտահայտությունը («ետու ևս կրչի Վիրապին, որ մեզ կիր տալոյ»,⁷⁹ «ԲՈՒԾԾ (2250) դիան ետու հսե (45) սոմար կրի»⁸⁰ և այլն), որը վկայությունն է որպես բուժանյութի կրի լայն օգտագործման մասին: Հակոբ Կարնեցու վկայությամբ երկրի այգեգործական տնտեսությունները ծծումբ ստացել են Ալաշկերտի դաշտից, ուր ինչպես հայտնում է Կարնեցին. «... ելանէ քուքուրդ բազում»:⁸¹

Սեպտեմբերի կեսերից սկսվում էր այգեկութը և շարունակվում մինչև հոկտեմբերի կեսերը: Այն ևս շատ աշխատատար պրոցես էր, ընդ որում դրանում ընդգրկված էին թե՛ տղամարդիկ, և թե՛ կանայք: Միաժամանակ կատարվում էր աշխատանքի վերաբաժանում, երբ կանայք զբաղվում էին միայն քաղելով, իսկ տղամարդիկ՝ տեղափոխելով և խաղող ճզմելով: Այդ մասին հաշվեմատյաններում կա հետևյալ հիշատակությունը. «ԺԳ (13) ապասի Ա (1) շահի ետու երևանայ Պօշայի այգույ ԻԴ (24) կանաչ խողող քաղողի, ԺԶ (16) կթոց կրօղ և կոխավուրի Դ (4) ապասի Բ (2) շահի Անանիայ վարդապետի ձեռօ»:⁸² Բերքահավաքի ընթացքում միաժամանակ կատարվում էր տեսակավորում, երբ առանձնացնում էին երկարատև պահպանման համար պիտանի տեսակներ (հաշաբաշ, մսխալի, եզախք) ու տեղափոխում հատուկ այդ նպատակի համար պատրաստած կառույցները (սառցատներ): Վանքի հաշվեմատյանները մեզ տեղեկություններ են թողել նման «26 (600) դիան յետու սառցատան տեղ քանդող ԺԲ (12) մշակա»,⁸³ կամ «Ժ (10) շահի ետու սառցատան շինողը Ի (20) մշակա»⁸⁴ և այլն: Խաղողի, ինչպես նաև մյուս մրգերի պահպանման համար շատ կարևոր նշանակություն ունեն սառցատների ջերմաստիճանի կայունությունը: Ուստի սառցատները կառուցում էին գետնափոր ձևով, ուր օդի հարաբերական խոնավությունը լինում էր 70-80% ասիմաններում: Հաճախ էր պատահում, որ բարձր խոնավության պայմաններում խաղողը հեշտությամբ վարաքվում էր սնկային հիվանդություններով, որոնցից ամենավտանգավորն էին գորշ ու կանաչ փտումը: Այդ հիվանդությունների դեմ պայքարելու

համար կիրառվում էր ծծմբային գազով մշակման մեթոդը, երբ այրում էին ծծմբափոշին՝ կրկնելով այն 10-15 օրը մեկ անգամ: Այս եղանակով հնարավոր էր խաղողը պահել մինչև ապրիլ ամիսը:

Խաղողի այգու խնամքի պրոցեսը այգեթաղն էր, որը սկսվում էր բերքը հավաքելու պես: Ինչպես վկայում է Շարդենը, Արարատյան դաշտում և նրան հարող նախալեռնային շրջաններում, ուր ծմեռը խստաշունչ էր, վազերը ցրտահարվելուց փրկելու համար ծածկում էին հողով:⁸⁵ Հարկ է նշել, որ այգեթաղը թերևս ամենաաշխատատար պրոցեսն էր, որը պահանջում էր շատ մեծ քանակության աշխատուժի օգտագործում: Եվ պատահական չէ, որ վանքի հաշվեմատյանները բազում տեղեկություններ են հաղորդում վանքապատկան այիգներում օգտագործված մեծ քանակի աշխատուժի ու այդ գործի համար ծախսված մեծ չափի գումարների մասին: Օրինակ, միայն Վաղարշապատի երեք այգիների «բաղաթաղին» մասնակցած 365 մշակների վճարվել է 755 դինար գումար:⁸⁶

2. Հացահատիկային և տեխնիկական կուլտուրաների մշակություն

Էջմիածնի վանական տնտեսության երկրագործական մշակությունների մեջ հացահատիկային կուլտուրաների մշակմանը, նրանց տեսակների, բերքատվությանը վերաբերող վկայություններին աղբյուրները համեմատաբար սակավ են: Այնուհանդերձ ցորենի, գարու, հաճարի, կորեկի տարեկանի ու բրնձի մասին մատենագրական երկերում, ուղեգրություններում, ժամանակագրություններում ու հիշատակարաններում պահպանված առանձին տվյալներ հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ այդ մշակությունը ևս տարածված էր: Իսկ ընդհանուր առմամբ հացահատիկային կուլտուրաների մշակությունը հիմնականում կենտրոնացված էր երկրի լեռնային շրջաններում, ինչպես օրինակ Բարձր Հայքում, Գեղարքունիքում, Շիրակի Սարահարթում և այլն: Առաքել Դավրիժեցին, օրինակ, նկարագրելով Ջալալի ելուզակների ավարառությունները նշում է, թե նրանց հատկապես հետաքրքրում էր Գեղարքունիքի շրջանը, քանզի, ինչպես գրում է պատմիչը, գիտեին «...թե անդ են համբարք ցորենոյ»:⁸⁷ Իսկ Հակոբ Կարնեցին Բարձր Հայքի վերաբերյալ հայտնում է, որ այնտեղ. «...գարի և ցորեան բազում լինի»:⁸⁸ 17-դ թուրք պատմիչ Էվլիա Չելեբիի վկայությամբ մասնավորապես գարունը հարուստ բերք էր աճում Նախիջևանի խանությունում, որտեղ

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 47:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 42:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 45:

⁸¹ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2-րդ, էջ 556:

⁸² Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 52:

⁸³ Նույն տեղում:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 117:

⁸⁵ Chardin, vol. III, p. 337:

⁸⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 52:

⁸⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 83:

⁸⁸ Մանր ժամանակագրություններ, հ.3, էջ 569:

ինչպես հաղորդում է նա «Տարին շատ առատ է և ուժեղ»:⁸⁹ Հատկանշական է, որ Մակվի շրջանից ևս հաց է առաքվել արևելյան Հայաստանի երաշտով տառապող շրջաններ. «թե ժամանակ մի եղև սղութիւն հացի, յերկիրն մակուայ ցորեան առատ է», - հայտնում է 1636 թ. Մակվից Կոտայքի գավառի Գյամբեզ գյուղում բնակություն հաստատած ոմն Կիրակոս:⁹⁰ Արարատյան դաշտի բնակչիմայական բարենպաստ պայմանները լայն հնարավորություններ էին ստեղծել էջմիածնի վանական տնտեսությունում հացահատիկային կուլտուրաների մշակության համար: Թեև այն հիմնականում փակ բնատնտեսական բնույթի էր, այնուհանդերձ այդ կուլտուրաներից որոշ տեսակների վաճառքը վկայություն է դրա տարածվածության մասին: Այս առումով արժանահիշատակ են վանքի «ելից-մտից» հաշվեմատյանների հայտնած տեղեկությունները: Դրանցից մեկում կարդում ենք. «Ցորեան ծախեցինք 3Բ (72) սոմար կես, մեկ սոմարը ԸԶ (800) դիան, ամբարտար տեր Հայրապետի ձեռքըն, հոկտեմբերի ԻԳ (23)» մեկ այլ տեղում էլ կարդում ենք. «գարի ծախեցի մեկ խավվար. ԵՌ (500) դիան ամբարդարի ձեռքը»:⁹¹ Հատկանշական է, որ բավականին մեծ քանակի գումարներ են ծախսվելու սերմացու հացահատիկ գնելու համար:

Օրինակ, հաշվեմատյաններից մեկում տեղեկանում ենք, որ միայն օշականցի Հակոբ Վարդապետին տրվել է 10 թուման գումար «սերմացու ցորեան գեներոյ»,⁹² իսկ ֆրանկանոց գյուղի բնակիչներից 40 սոմար սերմացու գարի ձեռք բերելու համար ծախսվել է 12000 դիան գումար:⁹³

Հացահատիկային կուլտուրաների մշակության անհրաժեշտությունով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ վանական տնտեսությունում հաճախ այգետարածքները հատկացվել են այդ նպատակին: Այս առումով հետաքրքիր տեղեկությունների ենք հանդիպում Սիմոն Երևանցու մոտ: Թվարկելով Վաղարշապատում ունեցած վանական հաստատության այգիների քանակը՝ նա գրում է. «Դարձյալ ունեցեալ է սուրբ Աթոռս ի յայս գեօղս զքանի այգի ևս, որք այժմ են սերմանելի տեղի և արտք»:⁹⁴ Ընդհանրապես «Ջամբռում» հաճախ ենք հանդիպում «4 արտ արարեալ ցանեմք» արտահայտությանը:⁹⁵

Ըստ Սիմոն Երևանցու և հարակից տեղեկությունների, էջմիածնի վանական հաստատության ունեցած «սերմանելիք» հողատարածքները միայն Վաղարշապատում հետևյալ պատկերն են ներկայացնում.

N	Հողատարածքի անվանում	Չափը	Կարգավիճակը
1	Մեծ Յոնջալուղ	120 սոմար	
2	Քոնդալան հող	60	
3	Ջանիբեկի ջրաղացի ներքևի հողը	50	
4	Ջանիբեկի ջրաղացի արևելյան կողմի հողը	55	
5	Մեկ Քոնդալան հող	15	
6	Մանկասարենց այգու հարավային կողմի հողը	70	Սեփական «ի բնե անտի» ⁹⁶
7	Քալառու կողմն ընկած հող	30	Սեփական «ի բնե անտի»
8	Շորաքեաթի հողեր	150	Սեփական «ի բնե անտի»
9	Հին Յոնջալուղ	180	Սեփական «ի բնե անտի»
10	Դոչերի ուս կոչված հողը	80	
11	Հերանանք	350	Սեփական «ի բնե անտի»
12	Թեղուտներ	90	Սեփական «ի բնե անտի»
13	Փշատի ծառ	120	Սեփական «ի բնե անտի»
14	Սաղախլու	100	Սեփական ի բնե անտի»
15	Իլանլու	---	Սեփական «ի բնե անտի»
16	Շահարխ	50	Սեփական «ի բնե անտի»
17	Միջի ջրաղացի տակի հողը	90	
18	Վերին ջրաղացի մերձ հողը	100	
19	Քարաքթի	70	Սեփական «ի բնե անտի»
20	Քարաքթին մերձ հողը	150	Սեփական «ի բնե անտի»
21	Ելուտ	170	
22	Խանլո	160	
23	Հոփսիմեի տեղ	90	Սեփական «ի բնե անտի» ⁹⁷
24	Մխիթարենց		
25	Ներքևի փոս	124	
26	Գայանեի վանաց ներքև ընկած	210	
27	Ակնանլու	140	

Թեև տեղեկություններ չկան վանքապատկան մնացած վայրերում հացահատիկային կուլտուրաների հատկացված հողատարածքների վերաբերյալ, պետք է կարծել, որ հատկապես նախալեռնային և լեռնային գոտիներում գտնվող Եղվարդ, Մաստարա, Ամիրի գյուղ, Քելիշքենդ, Դիպակլու, Քիրաղլու և Մելիք գյուղ համայնքների հողատարածքների հիմնական մասը հատկացված էր այդ մշակություններին: Ավելին, Մելիք գյուղի վաճառքին վերաբերող կալվածագրում ասվում է, որ գյուղի սեփականատեր Ռզա-Կուլի Ալիավուտը 1662 թ. Հակոբ Զու-

⁸⁹ Էվլիա Չելեբի, էջ 72:

⁹⁰ Տե՛ս Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. Բ, էջ 12:

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Նույն տեղում, էջ 347:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 32:

⁹⁴ Ջամբռ, էջ 169:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 171-184:

⁹⁶ Թվարկված «ի բնե անտի» հողատարածքների սեփականությունը վակֆային իրավունքի պայմանով վերահաստատվում էր 1609 և 1641թթ.: Սեֆյան տիրակալներ Աբաս 1-ի և Աբաս 2-ի հրովարտակներով, Տե՛ս Ջամբռ, էջ 51-54:

⁹⁷ Ջամբռ, էջ 152, 158: Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 376:

դայեցի կաթողիկոսին 2 թումանով վաճառում է գյուղի սեփականության ամբողջական իրավունքը «...բոլոր պատկանելիությամբն այն է՝ հացահատիկի ցանքսերով ու դաշտերով»:⁹⁸ Հաշվեմատյաններից տեղեկանում ենք նաև, որ վանքի միաբանությունը Գեղարքունիքից ստացել է 62 սոմար գարի:⁹⁹ Այն հավանաբար ստացվել է Ամիրի գյուղից, որի սեփականության իրավունքը 1660 թ. ձեռք էր բերել Էջմիածնի վանքը:

Առանձին շրջաններում կապված տեղանքի բնակլիմայական առանձնահատկությունների հետ, մշակվել է ցորենի 3 տեսակ՝ դեղին, կարմիր և սպիտակ: Կոշտ երկար և անկյունաձև հատիկներով դեղին ցորենը, լինելով միայն աշնանացան, վանական տնտեսության շրջանակներում համեմատաբար քիչ տարածում ուներ:

Կարմիր ցորենը, որը նույնպես կոշտ էր դեղին ցորենից, տարբերվում էր հիմնականում իր փոքր չափերով: Լինելով աշնանացան այն տարածված էր Գեղարքունիքում, Կարբիի և Ապարանի գավառներում: Ցորենի քիչ դեղնավուն, սպիտակ տեսակը, որը գերազանցապես մշակվել է ոռոգելի հողատարածություններում, ու ցածրադիր վայրերում «Ֆրանկանոց, Փարաքար, Վաղարշապատ, Աղունատու», դասվում էր փափուկ տեսակների շարքին: Այն ցանում էին միայն գարնանը, որից և ստացել էր «գարնանի» անունը:¹⁰⁰ Թեև գարնանացան տեսակի գերակայությունը, վանական տնտեսությունում կատարվել է և աշնանացան: Ըստ 1752 թ. հաշվեմատյանների տեղեկությունների, Վաղարշապատում սեպտեմբերի 3-ից սկսվել և հոկտեմբերի 25-ին ավարտվել է աշնանացանը հետևյալ հողատարածքներում՝

1. Սաղախլու - 70 սոմար
 2. Ներքևի փոս - 124 սոմար
 3. Գայանեի վանքից ներքև ընկած հողատարածքում - 86
 4. Փշատի ծառ - 210
 5. Ակլանլուի երեք հողերում - 140
- Ընդամենը՝ 630 սոմար:¹⁰¹

Նույն աղբյուրի հավաստմամբ գարնանացան է կատարվել հետևյալ չափով՝

1. Ցորեն - 140 սոմար
 2. գարի - 205 սոմար
- Ընդամենը՝ 345 սոմար:¹⁰²

⁹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց 1 գ 7, էջ 8:

⁹⁹ Մատենադարան Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 154:

¹⁰⁰ Свод материалов, т. 4, г. 1, с. 182.

¹⁰¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 376:

¹⁰² Նույն տեղում:

Համաձայն Ի. Շոպենի տվյալների իրանական տիրապետության վերջերին արդեն Էջմիածնի վանական տնտեսության համախառն բերքը հիշյալ կուլտուրաների գծով կազմել է՝

1. Ցորեն - 200 խավար կամ 6000 փութ
2. գարի - 60 խավար կամ 1800 փութ:¹⁰³

Ըստ Ղ. Ալիշանի տեղեկությունների Էջմիածնի վանական տնտեսության ամբարը ի վիճակի էր տեղավորելու մոտ 1440 տ. հացահատիկ:¹⁰⁴ Հասկանալի է, որ վանքապատկան հողատարածքներից այսքան քանակի հացահատիկ չէր կարող ստացվել: Հետևապես, տնտեսության ղեկավարները նկատի են ունեցել հացահատիկի այն քանակությունը, որ ստացվում էր այլ վայրերից: Եվ իսկապես, հաշվեմատյաններից տեղեկանում ենք, որ օրինակ, միայն 1752 թ. խտացվել է.

Կարսից՝ հացահատիկ - 330 սոմար
գարի - 200 սոմար

Բայազետից՝ հացահատիկ - 74 սոմար
գարի 174 - սոմար:¹⁰⁵

Աղբյուրների հավաստմամբ ցորենի և գարու հետ միասին որոշ տարածում է ունեցել նաև հաճարի, բրնձի, կորեկի և տարեկանի մշակությունը:

Հաճար աճեցվում էր հիմնականում Եղվարդում և Ապարանում ունեցած հողատարածքներում: Տարածված էր նրա կարմիր և սպիտակ տեսակների գարնանացան և աշնանացան մշակությունը: Հուլիսի վերջերին և օգոստոսի սկզբներին այն քաղել են, կալսել և տեղափոխել տնտեսության մթերանոցներ: Այնուհետև կատարել են մաքրման աշխատանքներ, որի մասին կարդում ենք. « Ժէ (17) շահի կես ետու աճար շինօղ Լե (35) պառաւաց կես շահով Յակոբ վարդապետի ձեռօք»:¹⁰⁶ Մաքրելուց հետո հաճարը որպես ծավար օգտագործվել է վանական ուտեստեղեն պատրաստելիս «Աջարի ծաւար իստակօղ Լ Դ (34) պառաւի վարձ ետու»,- հաղորդում է նույն աղբյուրը:¹⁰⁷

Բնակլիմայական նպաստավոր պայմանների առկայությունը վանական տնտեսության համար հիանալի հնարավորություններ էր ստեղծել Արարատյան դաշտավայրում ունեցած հողատարածքներում բրնձի մշակության համար: Եվ պատահական չէ, որ հաշվեմատյաններում բազ-

¹⁰³ Шолен, И., Исторический памятник, с. 680.

¹⁰⁴ Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ, էջ 228:

¹⁰⁵ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 377:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 34:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 226:

մաթիվ տեղեկություններ կան մեծ քանակությամբ տնտեսությունից բրնձի վաճառքի մասին: Այսպես, 1746 թ. հաշվեմատյանում ասվել է. «Պրինձ ծախեցոմք ԾԲ (52) լիտր, ԲճԻԵ (225) դիան, փոշի զամն է Ա (1) թուման ԱՌԵ (1700) դիան տնտեսի ձեռքն Օվանես և Յակոբ վարդապետաց գիտութեամբն»:¹⁰⁸ Իսկ 1758 թ. հաշվեմատյանում կարդում ենք. «Թուին ՌՄԵ (1758) պրինձ ծախեցաք ԵԿԳ (163) լիտր, Ա (1) լիտրն ԻԸ (28) փոշով ջինն եղև Ա (1) թուման ԲՌ (2000) դիա»:¹⁰⁹ Արարատյան դաշտում բրնձի մշակության մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում Էվլիա Չելեբին: Նկարագրելով իր ուղևորությունը դեպի Երևան, նա հայտնում է, որ Յրազդան գետի ափով, բրնձի դաշտերի միջով անցնելիս հասնում է Խոջա-բաղի գյուղը, որը Երևանի խանի սեփականությունն էր:¹¹⁰

Բրինձը իր մշակության պայմաններով էապես տարբերվում էր հացահատիկային այլ կուլտուրաների մշակությունից: Բրնձի աճեցման համար նախատեսված հողամասը նախ բաժանվում էր տարբեր մեծության քառակուսիներ, որոնք շրջափակված էին հողապատնեշներով: Նախքան ցանքսը, հողամասը առատորեն ջրում էին այն հաշվով, որ հողաթմբերը ջրելուց հետո ամրանան, որից հետո նոր միայն սկսում էին միջցանքսային ոռոգումը: Ցանելուց առաջ սերմերը լցնում էին ջրի մեջ և խառնում՝ թողնելով երեքից վեց օր: «Ա (1) ապասի ետու ի կաւակերտ բրինձ խառնող Դ (4) մշակաց», - կարդում ենք աղբյուրում:¹¹¹ Ջրի երես բարձրացած սերմերը իբրև ոչ պիտանի, հեռացվում էին «Թ (8) շահի 2 (6) փոշ ետու պրինձ իստակ ԻԳ (24) կանանց տնտեսապետի ձեռն», - հաղորդում է նույն աղբյուրը:¹¹² Ցանքսը կատարվում էր ջրի հոսքին հակառակ, իսկ հոսքը ամենավերջին քառակուսում կտրում էին այն ժամանակ, երբ այտեղ ջուրը հասնում էր անհրաժեշտ մակարդակի: Ցանելուց երեք ամիս անց բրինձը ծաղկում էր, իսկ համունանալ սկսում էր ծաղկումից 5-6 շաբաթ հետո: Դա մոտավորապես լինում էր օգոստոսի կեսերին և շարունակվում ամբողջ սեպտեմբերը: Բերքահավաքից մի քանի օր առաջ ջրի հոսքը կտրում էին և սկսվում էր հողերի չորացումը: Բրինձը քաղում էին մանգաղներով, կապում առանձին խրձերով և դնում հողապատնեշների վրա, ուր 2-3 օր անց դրանք չորանում էին: Այնուհետև կալսում էին ու հավաքելով հատիկները պարկերի մեջ՝ տեղափոխում ամբարանոց: Չարկ է նշել, որ բրինձը ոչ միայն օգտագործվել է զանազան ուտեստներ պատրաստելիս, այլև առանձին դեպքերում աղացվել է և օգտագործվել ալյուրի տեսքով «ԳԵ (300) դիան ետու Բ (2)

կանաց, որ 22 (66) օր բրինձ աղուն էին արել», - տեղեկացնում է աղբյուրը:¹¹³

Հաշվեմատյանների հայտնած տեղեկությունների համաձայն վաճառական տնտեսության հողատարածքներում բավականին մեծ էր կորեկի տեսակարար կշիռը: Դա է վկայում այն հանգամանքը, որ վերջինիս մշակության մեջ օգտագործվել է մեծ քանակությամբ աշխատուժ: Օրինակ, 1741թ. կորեկի քաղին մասնակցել են 151 հնձվորներ, որոնց վճարվել է 7440 դիմար գումար:¹¹⁴ Ժամանակագրություններում և հիշատակարաններում հանդիպում ենք նաև «կորեկ հաց», «կըլկըլ կորեկ (խոշոր կորեկ)» արտահայտություններին, որոնք ևս վկայում են հացահատիկային այդ կուլտուրայի տարածվածության մասին:¹¹⁵

Ըստ Արամ Օլեարիուսի տեղեկությունների, իրանական տիրապետության սահմաններում տարեկանը հիմանականում մշակվել է Արևելյան Հայաստանում, իսկ բուն Իրանում այն դիտվել է իբրև մոլախոտ:¹¹⁶ Տարեկանը մշակվել է լեռնային շրջաններում, քանի որ ցրտադիմացկուն է: Ըստ 1754 թ. հաշվեմատյանի տեղեկության, վաճառական տնտեսությունում տարեկանի ցանքսը կազմել է 39 սոմար:¹¹⁷

Ժամանակաշրջանի գլխավոր աղբյուրները տեղեկություններ չեն հաղորդում ինչպես բուն երկրում, այսպես էլ էջմիածնի վաճառական տնտեսությունում դաշտավարության մեջ կիրառվող սիստեմի մասին: Այնուհանդերձ, նկատի ունենալով մշակելի հողատարածությունների սակավությունը, ինչպես նաև ոռոգման ջրի ոչ բավարար լինելը, հնարավոր չէր դաշտավարության եռադաշտյան սիստեմի լայն տարածումը: Մեր կարծիքով այն կատարվել է Արարատյան դաշտում, այն էլ խիստ սահմանափակ տարածություններում: Հիմնականը հանդիսացել է սերմնափոխության սիստեմը, երբ միևնույն հողակտորի վրա ցանքս է կատարվել երկու անգամ, ընդ որում հացաբույսերի ցանքսերին փոխարինել են լոբազգիների, կերային կամ բոստանային կուլտուրաների ցանքսերը: Այդ մասին ուղղակի վկայություն ունի Ժ. Շարդենը: Նկարագրելով իր այցելությունը Արևելյան Հայաստանի տարածքով՝ նա գրում է. «Այստեղ հողը երբեք հանգիստ չի մնում, երբ հավաքվում է մի բերք, իսկույն նրա փոխարեն ցանվում է մի այլ կուլտուրա»:¹¹⁸

Ինչպես այգեգործության, այնպես էլ դաշտավարության մեջ բերքատվության բարձրացման կարևոր նախապայման էր հողի պարարտացումը: Որպես պարարտանյութ օգտագործվել է խոշոր և մանր

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 339:

¹⁰⁹ Նույն տեղում, վավ. 23, էջ 3:

¹¹⁰ Էվլիա Չելեբի, էջ 85:

¹¹¹ Մատենադարան Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 35:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 33:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 47:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 63:

¹¹⁵ Ժեդ. հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 194, 302, 312, 430: Մանր ժամանակագրություններ հ. 2, էջ 451, 516:

¹¹⁶ Адам Омарий, с. 737.

¹¹⁷ Մատենադարան Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 376:

¹¹⁸ Chardin, vol. IV, p. 105.

եղջերավոր անասունների աղբը: Ժ. Շարդենի վկայությամբ բարձր է գնահատվել հատկապես աղավնաաղբը և մարդկային արտաթորությունը:¹¹⁹ Հողերի պարարտացումը կատարվել է մարտ - ապրիլ ամիսներին, երբ ձնհալի ու անձրևների ջրերը տարալուծում էին պարարտանյութը. «ԲՌ (2000) շահի հետ Շորաքեաթի հողերը փեին կրող ԻԱ (12) մշակած պաղչապանի ձեռք յապրիլի ԺԳ (13)» - հաղորդում է աղբյուրը:¹²⁰

Հողի բերքատվության բարձրացման կարևոր պայմաններից մեկն էլ ոչ միայն մոլախոտերի մաքրումն էր, որի մասին հաշվեմատյանները բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում, այլև քարերից հողատարածությունների մաքրումը և կոշտ հողակտորների մանրացումը: Այդ մասին 1758 թ. հաշվեմատյանում ասվում է «...հող քանդող և մանօղ ԼԲ (32) մշակաց վարձն ետու Գ (3) պիստով (դրամի միավոր հավասար է 20 դինարի - Հ.Թ.) վերակացու Ակոբ վարդապետի ձեռամբ»:¹²¹

Հողամշակության համար կարևոր նշանակություն ունեցող տնտեսական գործիքները կատարելագործումը, սակայն բնատնտեսության պայմաններում այն չափազանց դանդաղ էր ընթանում: Մատենագրությունից բերված օրինակները բավական են համոզվելու, որ ամենազարգացած հողագործական վայրերում անգամ բրիչային երկրագործության ձևերը մասամբ պահպանվում էին, դեռ 12-րդ դարի պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին հայտնում է, որ վարուցանքը կատարում էին բրիչի օգնությամբ «...իսկ սոքա երկաթի բրիչ ի ձեռն առեալ՝ խոնջեալ աշխատեին ի տարի սերմանեաց»:¹²² Նույնիսկ 19-րդ դ. - ի վերջին, ինչպես հավաստում է Ս. Հայկունին, տրապիզոնցի հայը «բրչով կսերմանե լազուտ, լյուբիա, դդում և այլն»:¹²³

Դաշտավարության մեջ կիրառվող աշխատանքային գործիքներից հիմնականը արորն ու գութանն էին: Ընդ որում արորը օգտագործվում էր հիմնականում գարնանային ցանքի ժամանակ, քանի որ այն վարում էր մակերեսային, ոչ խորը: Արորի արտադրողականությունը օրական չէր անցնում 0.3 հեկտարից: Արորավարի ժամանակ զբաղվում էին 1-6 մարդ, իսկ որպես քաշող ուժ պահանջվում էր 1-2 զույգ եզկամ գոմեշ: Չույզ եզներով արորավարը աղբյուրներում կոչվել է «Լուծ». «Խ (40) լուծ սամի (երկաթից պատրաստված ձողեր, որոնց արանքում մտնում էին եզների գլուխները - Հ.Թ.) առինք է (7) անասուն վարուց ձեռամբ վաքիլին, գինն ետու Թ (9) շահի», - կարդում ենք հաշ-

վեմատյաններից մեկում:¹²⁴ Հողամշակման հետ աղբյուրներում պահպանված տերմինների վերլուծությունը վկայում է, որ «Լուծ»-ի միջին միավորը հանդիսացել է 3 լուծ-եզով արորավարը, որը կոչվել է «վեցկի»: Այն գործածական էր նաև նախորդ դարերում: Այսպես, դեռ 12-րդ դ. Մաթտես Ուռհայեցին նկարագրելով Արծն քաղաքի քրեպիսկոպոս Դավթակի հարստությունները՝ գրում է. «... ութ հարիւր վեցկի եզանց եղանէին ի տան է նորա»:¹²⁵ Անշուշտ, այդ թիվը չափազանցություն է: Հավանաբար խոսքը վերաբերում է 80 արորի, որը նույնպես մեծ թիվ էր: Նույնիսկ էջմիածնի վանական տնտեսությունում «լուծ» եզների թիվը չի անցել 30-ից, որի մասին հայտնում էր հաշվեմատյանները «ԺԹ (19) շահի ետու ԻԵ (25) լուծ եզանց սամի»,¹²⁶ կամ «Սամի առի Լ (30) լծեն, գինն ետու Ա (1) ապասի»:¹²⁷ Աղբյուրներում «լուծ»-ը հաճախ կոչվել է նաև «չուք»: Այդ մասին հաշվեմատյաններից մեկում կարդում ենք «Չուքի լուծ քշողաց ԻԶ (26) աուլոց վարձ ետու Զ (6) փօղով, Գ (3) ապասի, Գ (3) շահի, վեքիլ Այվազի գիտությամբ»:¹²⁸

«Լուծ» - ը միաժամանակ գործածվել է իբրև հողի չափի միավոր, որը կախված հողակառուցվածքից և ոռոգման հնարավորություններից, ամենուրեք միևնույն չափը չի ունեցել, բայց և այնպես այն կազմել է գյուղատնտեսության սեզոնի ընթացքում մեկ զույգ եզով մշակվող հողատարածությունը: Վիճակն տարբերություններից մեկում այդ մասին կարդում ենք. «Եկեղեցուն տուինք Ա (1) լուծ հող ի Տայիս, Ա (1) լուծ հողի ի Դող, ի Գաղս Ա (1) ի Մոխրեմիս»:¹²⁹ Ի. Պետրուշևսկու կարծիքով մեկ զույգ «լուծ» - ի գյուղատնտեսական սեզոնում վարած տարածությունը կազմել է 6-7 հա: Որոշ հեղինակներ այդ թիվը հասցնում են 8-10 և նույնիսկ 10-12 հեկտարի: Կարծում ենք, որ բերված տվյալները հիմնականում ճիշտ են կախված հողակառուցվածքից և նրա ոռոգման հնարավորությունից:

Աղբյուրներում հանդիպում ենք նաև «օրաւար» արտահայտությունը: Կալվածագրերից մեկում այդ մասին կարդում ենք «Պատճառ գրոյս այս է, թվին ՌԵՂԹ (1750), որ ևս օծուպեցի Սկրտչի որդի Եղունս ծախեցի մեր Ծատուրենց այգին Օծուպայ վանից առաջնորդ Մարկոս վարդապետին, Դիմաթ ԻԶՌ (26000) դիան, Դ (4) հոտովն կես օրավար այգի»:¹³⁰ Հանդիպում ենք նաև «օրաւար հող», «աւրաւար արտ» արտահայտություններին:¹³¹ Հասկանալի է, որ «օրաւար»-ը այստեղ հան-

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 103-104:

¹²⁰ Մատենադարան. Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 34:

¹²¹ Նույն տեղում, վավ. 23, էջ 61:

¹²² Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ

33:

¹²³ Հայկունի Ս., Տրապիզոնցի հայ գյուղացու կյանքը, «Արարատ» 1905, էջ 938-939:

¹²⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 23, էջ 42:

¹²⁵ Պատմութիւն Մատթեոսի Ուռհայեցոյ, Երուսաղեմ, 1869, էջ 121:

¹²⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 121:

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 197:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 136:

¹²⁹ Վիճակն տարեգիր, էջ 84:

¹³⁰ Կալվածագրեր, էջ 90:

¹³¹ Մատենադարան, Ձեռագիր 3031, էջ 100, 125, Վիճակն տարեգիր, էջ 58, 64, 158:

դես է գալիս որպես հողատարածության չափ, այսինքն արորի՝ արևածագից մինչև արևամուտ կատարած վարի քանակություն:

Աշնանային ցանքի դեպքում գործածվել է թեթև ու ծանր գութանը: Թեթև գութանը վարել է երկաթե խոփ ունեցող արտոյից ավելի խորը և որպես քաշող ուժ օգտագործվել է 3-4 զույգ եզներ: Օգտագործվել է նաև ավանակ, որի մասին հաշվեմատյաններից մեկում կարդում ենք «ԸՃ (800) դիան ետու Բ (2) էշ առի գութանի, ձեռամբ վեբիլ Մաղաքին ի մարտի Զ (6)»: ¹³² Թեթև գութանը հիմնականում աշխատեցրել են 6-8 մարդ: Օրվա ընթացքում նրա վարը չի անցել 0.75 հա:

Ծանր գութանը, որը աշխատել է անիվի օգնությամբ ունեցել է ձկիչ, որի օգնությամբ հողը ճեղքվել է, շուռ տրվել: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Ադամ Օլեարիոսը «Որպեսզի հողը վարեն,- գրում է նա,- պարսիկները (հեղինակը պարսիկներ է անվանում սեֆյան Իրանի ենթակա մյուս երկրների ժողովուրդներին ևս - Յ. Թ.) գութանը գործ են ածում այնպիսի տեղերում, որտեղ հողը խիտ է և կոշտ, ինչպես օրինակ, Երևանում և Հայաստանում: Այստեղ այդ գութաններն այնքան մեծ են, որ ակոսները արվում են մեկ ֆուտ (քայլ) խտությամբ և երկու ֆուտ լայնությամբ»: Հարկ է նշել, որ ծանր գութանը այնքան էլ լայն կիրառություն չուներ: Դա բացատրվում է ոչ միայն այն հանգամանքով, որ նրա օգտագործումը ավելի շատ ծախս էր պահանջում, այլև նրանով, որ պակաս էր բանող անասունների գլխաքանակը: Այս առումով շատ հատկանշական է կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու և Երևան այցելած Թահմազկուլի խանի (Նադիր շահ) հետևյալ հարցազրույցը. «Վերջապես եհարց խանն վասն վարի և ցանի: Եւ իսկույն բողոք բարձի, թե՛ ոչ գոյ ըստ բաւականի: Նաև ոչ գտանին եզինք որ վարեն, բայց թո տօլվաթեն լինի, թէ գարնան Պայագիտու և Ղարսայ եզինք ճարեն փողով կամ պարտքով և վարուցան անեն, որով հետև ջրելով է գարնանավարն, այլ լավ պիտի լինի»: ¹³³

Գութանով վարը նույնպես ունեցել է իր տարածական չափը, որը աղբյուրներում հաճախակի գործածվող «գութանավար» արտահայտությունն է: Նկարագրելով Երևանի Մահմատ-Կուլի խանի կողմից եջմիածնի վանական տնտեսության նկատմամբ կատարած բռնարարքները՝ Սիմեոն Երևանցին տեղեկացնում է, որ այդ արարքների դեմ ըմբոստացած Փիլիպոս Աղբակեցին բողոքում է շահ Աբաս II -ին, ասելով, թե՛ «Սուրբ Աթոռս ի բնէ անտի մաղաֆ է լեալ, այսինքն ազատ յամենայնէ, այժմ ի յաղքատութեն մէկ գութանի վարելոյ չափ տեղ հագիւ կարենք զսերմնն արկանել յերկիր, Մահմադ-ղուլի խանն կամի ի նման է ևս զպահրա առնուլ»: ¹³⁴ Եթե Փիլիպոս Աղբակեցուն հաջողվում է պահպանել «մեկ գութանի» վարելաչափի իրավունքը, ապա Ալեքսանդր

Ջուղայեցին այդ իրավունքը հասցնում է «երկու գութանի» չափի: «Դարձեալ ի ժամանակն Ալեքսանդր կաթողիկոսին Ջուղայեցոյ գերկուս գութանս սկսանի ի կիր արկանել սուրբ Աթոռս»: ¹³⁵ «Գութանավար»-ը մեկ գութանի գյուղատնտեսական աշխատանքային օրվա կատարած հերկն է, որն իր տարածական չափերով համընկնում է արորի երեք օրվա կատարածին: Դաշտավարության մեջ հերկումից անմիջապես հետո սկսվում էր փխրեցումը: Այդ աշխատանքը կատարվել է փոցխով, որին լծել են 2-3 զույգ եզներ. «փոցխ քշող Ժ (10) մշակաց վարձն ետու Գ (3) պիսգով ձեռամբ տէր Մելիքսեփին», - հաղորդում է հաշվեմատյանը: ¹³⁶ Փոցխման աշխատանքի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Շարդենը. «Երբ ակոսները հանվում էին,- գրում է նա,- հողագործները փափկեցնում են հողը կարճ ատամներ ունեցող փայտյա հատուկ տախտակներով, որին լծում էին եզներ կամ գոմեշներ»: ¹³⁷

Աշխատանքային հաջորդ պրոցեսը սերմերի ընտրությունն ու տեսակավորումն էր: Հատկապես ուշադրություն էին դարձնում, որ սերմերը լինեն նույն տարվա բերքից հավաքած, խոշոր և ծանր: Վանական տնտեսությունում այդ աշխատանքները կատարում էին հիմնականում կանայք. «ԱՌ (1000) դիան ետու սերմացու ցորեն յիստակող Խ) (40) կանանց Ե (5) փողով, Ներսես վարդապետի ձեռք», - տեղեկացնում է մատյանը: ¹³⁸ Եթե սերմերը նախատեսված էին աշնանային ցանքի համար, ապա դրանք ժամանակավորապես պահվում էին պարկերում, իսկ եթե գարնանային՝ հատուկ փորված հորերում: Այդ մասին մատյանները տեղեկացնում են. «Ե (5) շահի ետու ներսի ցորնի և գարու հորի վրա բանող Ը (8) մշակաց է (7) փողով»: ¹³⁹

Ցանքը կատարվում էր հետևյալ կերպ: Ցանողը մարմնի ձախ կամ աջ կողմում կախում էր 15-20 կգ տարողությամբ կաշվե տոպրակ և համաչափ քայլերով առաջ ընթանալով, ձեռքով ցրում սերմացուն այն հաշվով, որ հավասարապես թափվեր հողի մակերեսին: ¹⁴⁰

Ցանողին հաջորդում էր հողի տափանումը (չութ), երբ սերմերը հողում ծածկելու համար գործածում էին երկուսից երեք լծասարք ունեցող դաքանը: Հաշվեմատյաններում բավականին շատ էին տեղեկությունները, ինչպես «տափի լուծ քշող» մշակների վարձատրության, այնպես էլ բանող անասունների ձեռք բերման մասին: ¹⁴¹ Սովորաբար տափանելուց հետո ոչ բոլոր սերմերն էին ծածկվում հողով և բաց

¹³² Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 72:

¹³³ Адам Олеарий, с. 737.

¹³⁴ Համբռ, էջ 131:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 133:

¹³⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 23, էջ 62:

¹³⁷ Chardin, vol. IV, p. 101.

¹³⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 44:

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 31:

¹⁴⁰ Свод материалов, т. 4, с. 330.

¹⁴¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 23, էջ 103, 132, 191:

մնացածները կեր էին դառնում թռչունների: Դրա դեմ պայքարելու նպատակով վանական տնտեսություններում լայնորեն կիրառվել է երեխաների աշխատուժը. «Ղուշ պստկի վարձն ետու կես շահով ձեռամբ վեքիլին»,¹⁴² հար և նման բազմաթիվ տեղեկությունների ենք հանդիպում հաշվեմատյանների էջերում:

Տափանելուց հետո սկսվում էր հողի մարկոսման աշխատանքները, երբ ծոված, լայն բերանով երկաթյա բահերով վարած տարածություններում ջրելու համար առուներ էին անցկացնում: Այն բավականին դժվար աշխատանք էր ու մեծ քանակի աշխատուժ պահանջող: Բավական է նշել, որ ըստ հաշվեմատյանների հայտնած տեղեկությունների միայն 1741-1742 թթ. վանական տնտեսության միայն Վաղարշապատում ունեցած հողատարածքներում մարկոսման աշխատանքներին մասնակցել են 556 մշակներ, որոնց վճարվել է 14940 դիմար, 17 ապասի, 13050 շահի գումար:¹⁴³

Հունձը կամ քաղը հիմնականում կատարվել է մանգաղով: Գերանդին գործածել էին այն դեպքերում միայն, երբ հարկավոր էր շտապ ավարտել բերքահավաքը, կամ էլ այն դեպքում, երբ հասկերը սովորականից բարձր էին, իսկ բերքը ոչ հարուստ: Բերքահավաքի շուտ կամ ուշ կազմակերպումը պայմանավորված էր նախ սերմերի տեսակից, արևի նկատմամբ տեղանքի ունեցած դիրքից, ոռոգման հնարավորությունից: Վանական տնտեսության Արարատյան հարթավայրում ունեցած հողատարածքներում հունձը կատարվել է հունիս-հուլիս ամիսներին. «Մանկասարենց յայգու մոտի յարտի հնծողացն վարձ ետու Ա (1) թուման, ԳՈ (3000) դիան, Ա)1) ապասի հուլսի ԺԲ (12) գիտութեամբ ժամօրինօղին»- վկայում է աղբյուրը:¹⁴⁴ Նախալեռնային շրջաններում հունձը կատարվել է օգոստոսին:

Հացահատիկային կուլտուրաների մշակման վերջին պրոցեսը կախումն էր, որի մանրամասն նկարագիրը տալիս է Ժ. Շարդենը, ցորենը շղթաներով չեն կախում, ինչպես դա անում ենք մենք, այլ առանձնացնում են հատիկը ցորենից կալատեղում հետևյալ կերպ. նախ ցողունները իրար են կապում խրձերով 30-40 ֆուտ շառավիղով՝ մեզ նման չվախենալով ոչ գողերից և ոչ էլ քամուց: Հետո նրանք այդ խրձերը շրջում են գլխիվայր, որոնց վրայից գնում է կամնասայլը: Վերջինս ունի 3 ֆուտ երկարություն և 2 ֆուտ լայնություն: Կամնասայլի վերևի մասը ավելի նեղ է քան ներքևինը և ծառայում է որպես նստելու տեղ քշողի համար: Ներքևի մասը ունի քառակուսու տեսք, բաղկացած փայտե 4 ձողերից: Երկու ձողերի արանքում կան իրար մեջ մտած երեք, երբեմն էլ չորս կլորավուն փայտեր, որոնք ծառայում են իբրև սյուն և նման են հրուշակագործների գրտնակներին: Գլանաձև սունիների վրա

մեջ ընդ մեջ հարմարեցված են եռանկյունաձև կտրիչները, որոնք ունեն սղոցի նման սուր ատամներ: Սրանցից մեկը սունու վրա հարմարեցված է ուրագի ձևով, մյուսը՝ կացնի, որպեսզի տարբեր դիրքերով փռված ծղոտները երկու ուղղությամբ էլ կտրատվեն: Կամնասայլը ունի փայտե քաշիկ, կամ կաշվե փափուկ ձգափուկ, որին լծում են ամեն տեսակի ձիեր, եզներ, գոմեշներ, ավանակներ, միայն առանձին-առանձին: Յուրաքանչյուր կենդանի վազում էր մոտ երեքից չորս ժամ, որից հետո փոխում էին: Մոտիկ կանգնած մարդիկ եղաններով հարող առանձնացնում են հենց կալատեղում, իսկ հատիկները, որոնք ավելի ծանր են, մնում էին գետնին ու հավաքվում պարկերի մեջ:¹⁴⁵ Կախման աշխատանքների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Ջաքարիա Քանաքեռցին: Նա հայտնում է, թե ինչպես Գեղարքունիքի Մելիք Փարսաղանը կալի ժամանակ ոմն Մխիթար երեցից պահանջում է նրա եզները, իսկ վերջինս, որը նույնպես կախում էր իր բերքը, մերժում է: Այդժամ, շարունակում է պատմիչը, կատաղում է Մելիքը «որպես որդեկոտոր արջ և գոյն սևացաւ որպէս զածուխ և զայրացմամբ առաքէ զերեքեան կամնաւար ծառայս և ասէ զնացեալ բերքի զեսինս այնպէս լծեալ կամնասայլին և կամնավարաւ և ամենայն ար ինչ ի վերայ նորա է»: ¹⁴⁶ Էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ տեխնիկական կուլտուրաների ու հատկապես բամբակի մշակությունը եկամտաբեր ճյուղերից մեկն էր, այն ոչ միայն բավարարում էր վանական միաբանության պահանջները, այլև, թե որպես հում հումք և թե վերամշակված, արտադրանքի վերածված, հանվում էր վաճառքի «բամբակ ծախեցինք Դճ (400) լիտր, մեկ լիտրն էճԾ (750) դիանով, որոյ զամն է փողի L (30) թուման ԲճԾ (250) դիան Յակոբ և Օվանէս վարդապետաց ձեռօք հոկտեմբերի է (7)», - կարդում ենք մատյաններից մեկում:¹⁴⁷

Իր բնակլիմայական բարենպաստ պայմաններով Արարատյան հարթավայրը խիստ հարմար էր տեխնիկական կուլտուրաների մշակության համար: Էջմիածնի վանական տնտեսության ըստ առանձին կուլտուրաների ցանքսերի ընդհանուր տարածությունը ցույց տվող սկզբնաղբյուրներում, որպես գարնանային ցանք թվարկված են նաև բամբակը, քունջութը և կտավատը, չնայած չի նշվում այդ կուլտուրաների զբաղեցրած տարածության չափը:¹⁴⁸

Էվլիա Չելեբիի վկայությամբ մեծ ճանաչում էին ստացել Արևելյան Հայաստանում արտադրված չթե գործվածքները, որոնք պատրաստված էին բամբակից և վուշից:¹⁴⁹ Արարատյան դաշտավայրում մեծ քանակով բամբակի մշակության մասին է վկայում նաև Ադամ

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 45, վավ. 13, էջ 226:

¹⁴³ Նույն տեղում, էջ 33-48:

¹⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 275:

¹⁴⁵ Chardin, vol. IV, p. 105-107.

¹⁴⁶ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. Ա, էջ 82-83:

¹⁴⁷ Մատենադարան, Կթղյ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 341:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 376:

¹⁴⁹ Էվլիա Չելեբի, էջ 72:

Օլեարիուսը:¹⁵⁰ Իսկ վանքի հաշվենատյաններում արժեքավոր տեղեկություններ կան ցանված բամբակի չափերի մասին: Այսպես, օրինակ, 1739 թ. հաշվենատյանում կարդում ենք. «ԸՌԺ (8010) շահի ետու ԳՃԽ(340) լիտր բամբակի հունդի և տուլինք ֆռանկանոցաց որ ցանեցին, Պետրոս վարդապետի, վեքիլի ձեռքըն»:¹⁵¹ Ի. Շոպենի տվյալներով հայկական մարզում տարեկան ստացվել է 3000 խավար բամբակի հումք, որը կազմում էր մոտ 90000 փութ:¹⁵² Հասկանալի է, որ մշակած քանակի մեջ ընդգրկված էր նաև էջմիածնի վանական տնտեսությունում մշակվածը:

Աղբյուրները հիշատակում են մշակվող բամբակի մի քանի տեսակներ, որոնք միմյանցից տարբերվում էին թելիկների երկարությամբ, գույնով ու ճկունությամբ: Եվլիա Չելեբին հիշատակում է վեց տեսակի բամբակի անուն. գազի, մոնլայի, գաֆերանի, լալի, խաս և սպիտակ:¹⁵³ Իրանական տիրապետության վերջերին առավել շատ հիշատակվում է մշակվող բամբակի «Կարա-կոզա» տեսակի մասին, որը մասնագետների կարծիքով նման էր հնդկական կամ պարսկական բամբակին «Երևանի նահանգում,- գրում է Ն. Տարատինովը,- որպես պարսկական նախկին գավառ, անհիշելի ժամանակներից նույնպես զբաղվել են բամբակագործությամբ: Բնականաբար, պետք է ենթադրել, որ Կարա-կոզան նույն հնդկական կամ պարսկական բամբակն է: Այդպիսի ենթադրությունը լրիվ հաստատվում է ինչպես թելի բնույթով, այնպես էլ սերմով և ամբողջ բույսի հատկություններով ընդհանրապես»:¹⁵⁴

Ըստ հողի զանգվածի կառուցվածքի, բամբակի համար նախատեսված հողատարածություններում հերկոցը կատարվել է տարբեր ժամանակահատվածներում ու տարբեր քանակությամբ: Արարատյան հարթավայրում, օրինակ, այն կատարվել է երկու անգամ՝ աշնանը և գարնանը, իսկ Նախիջևանի խանությունում, որ հողը կարծր էր, կատարվել է երեք անգամ՝ մեկ աշնանը և երկուսը՝ գարնանը:¹⁵⁵ Վանական տնտեսության հողատարածքներում բամբակի հերկոցը կատարվել է թեթև անվավոր գութանով, որին լծել են 3-4 զույգ եզ, ինչպես նաև երկու զույգ եզով քաշվող արորով.«ԵՌԵՆԻԵ (5525) դիան ետու բամբակի ԺԸ (18) լուծ քշողի», - հաղորդում է հաշվենատյանը:¹⁵⁶

Հերկոցից անմիջապես հետո կատարել են փոցխման ու տափանման աշխատանքներ: Այդ մասին նույն հաշվենատյանում կարդում

ենք.«Բամբակի փոցխի և տափի լուծ քշող ԻԴ (24) մշակաց վարծ ետու Ե (5) փողով Գ (3) ապասի»:¹⁵⁷

Կախված հողի ջերմաստիճանից, բամբակի ցանքը տարբեր շրջաններում կատարվել է տարբեր ժամանակահատվածներում: Ի. Շոպենի վկայությամբ, օրինակ, Արարատյան դաշտավայրում այն կատարվել է ապրիլի սկզբներին, երբ հողի ջերմաստիճանը հասել է 15 աստիճան տաքության:¹⁵⁸ Վերը հիշատակված Ֆրանկանոց գյուղի օրինակում ասվում է, որ բամբակի ցանքը կատարվել է մայիսի 10-11:¹⁵⁹ Ցանքը ամենուրեք կատարվել է ձեռքով հետևյալ կերպ. աշխատողներից մեկը նախապես պատրաստված շարքերի միջով, բահով փոքր փոսիկներ էր բացում, երկրորդը դրանց մեջ գցում էր սերմերը, իսկ երրորդը ծածկում այն փուխր հողով:

Բամբակենու մշակության համար որոշիչ դեր էր խաղում հնուտ կազմակերպված ոռոգումը: Նախ հողամասը բաժանվել է մի քանի առուների, որոնցից բաց է թողնվել ջուրը: Որոշ ժամանակ անց ամբողջ հողամասը ծածկվում էր ջրով, որը ներծծվում էր մի քանի ժամ անց: Սակավաջուր, կարծր հողակառուցվածք ունեցող վայրերում սնում էին բույսի միայն արմատային հատվածը, որը նպաստում էր ջրի տնտեսմանը: Ամառվա ընթացքում բամբակենին ջրում էին սովորաբար 5-6 անգամ, առանձին դեպքերում նաև 8 անգամ: Ավելի հաճախ այն ջրում էին ծաղկման ու պտղակալման շրջանում: Պտուղների հասունացման ու բացման շրջանում ջրելու քանակը պակասեցնում էին:¹⁶⁰

Բամբակենու մշակության կարևոր պայմաններից էին հողուրագներով բների փափկեցման և մոլախոտերի հեռացման աշխատանքների կատարումը: Դա բավականին աշխատատար էր, որի համար էլ վանական տնտեսությունում պահանջվել է աշխատուժի մեծ քանակություն: Օրինակ, 1742 թ. այդ աշխատանքների համար օգտագործվել է 2084 մշակների աշխատանք, որոնց վճարվել է 9թուման 1840դինար,¹⁶¹ 1748 թ. օգտագործվել է 556 աշխատուժ և վճարվել 1թուման 1100դինար,¹⁶² 1749 թ. համապատասխանաբար 507 աշխատուժ, վճարվել է 1 թուման 700 դինար,¹⁶³ 1753 թ.՝ 533 աշխատուժի վճարվել է 1 թուման 2 ապասի և այլն:¹⁶⁴

Բերված թվերից դժվար չէ նկատել, որ վանական տնտեսությունում մեծ էր շահագրգռվածությունը բամբակենու մշակության ընդար-

¹⁵⁰ Адам Олеарий, с. 737.

¹⁵¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 1:

¹⁵² Шолен И., Исторический памятник, с. 743.

¹⁵³ Եվլիա Չելեբի, էջ 72:

¹⁵⁴ Таратинов Н., Очерк хлопководства в Закавказье; Труды общества сельского хозяйства, Тифлис, 1888, с. 589.

¹⁵⁵ Свод материалов, Т. 4, г.1, с. 89.

¹⁵⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 44:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 174:

¹⁵⁸ Шолен И., Исторический памятник, с. 743-744.

¹⁵⁹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 1:

¹⁶⁰ Свод материалов, т. 4, г.1, с. 89.

¹⁶¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 49:

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 93:

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 133:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 203:

ծակման գործում, քանզի այն բավականին մեծ եկամուտներ էր ապահովում: Օրինակ, 1760-ական թթ. վերջերին, ինչպես վկայում են հաշվեմատյանները, 20 լիտր (=է 96կգ) բամբակը վաճառվել է 1թուման 8000 դինարով,¹⁶⁵ իսկ 400 լիտր բամբակի վաճառքից ստացվել է 30 թուման 250 դիան գումար:¹⁶⁶ Եթե նկատի ունենանք, որ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո բամբակենու մշակությունը համդիսացել է երկրագործական մշակույթի հիմնական ճյուղը, կարելի է համոզված նշել, որ դրանից առաջ էլ այն չէր կորցրել իր արժեքավորությունը: Ինչպես ճիշտ նկատում է Հ. Աթանեսյանը. «Մեր երկրում աճող թանկագին բույսերի մեջ բամբակը բռնում է առաջին տեղերից մեկը և շատ շրջաններում նա խաղողից էլ ձեռնտու է: Երևանի նահանգի Գառնիքասարի մահալում շատ դեպքեր են եղել, երբ գյուղացիք արմատահան են արել իրենց խաղողի այգիները և տեղը բամբակ ցանել՝ առարկելով, թե բամբակի մուշտարին արտի գլխին կանգնած է, իսկ գինուը՝ օխտը սարի քամակին թաքցված է»:¹⁶⁷ Ըստ ռուսական աղբյուրների էջմիածնի գավառում մեկ դեսյատին հողատարածքի վրա բամբակենու մշակման ծախսերն ու եկամուտը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում.

Ծախսերը և եկամուտները	Ռ.	Կ.
հերկոցը գութանով	6	40
խմբեր քաշելը	1	80
փխրեցումը և սերմերի ցանելը	12	80
ջրելը	3	60
մաղիանելը	9	50
կնգուղների հավաքումը և նրանցից հումքի ստացումը զամբյուղներում	10	
թափահարելու միջոցով բամբակը կորիզից զտելը	4	40
ջուլարի վարձը		35
ընդամենը	53	35
համախառն եկամուտը	102	
մաքուր եկամուտը	48	65 ¹⁶⁸

Բամբակենու կնգուղների հասունացումը և բացվելը սկսվում էր օգոստոսի վերջերին: Հենց այդ ժամանակ էլ սկսվում էր բերքահավաքը, որը սովորաբար կատարվում էր 3-4 անգամ, մինչև աշնան ցրտահարությունների սկսվելը: Բամբակի բերքը հավաքվում էր հատուկ պահեստարաններում («բամբակատուն»), որտեղից և տրվում էր

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 338:

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 341:

¹⁶⁷ Տե՛ս «Գյուղատնտես», 1909, էջ 322:

¹⁶⁸ Материалы для изучения экономического быта гос. Крестьян, т. 3, г. 1, с. 134, 315.

վերամշակման. «ԳՌԲԾ (3200) դիան ետու բամբակատան կտրի սվաղի բանուր ԿԴ (64) մշակաց»,- տեղեկացնում է 1741թ. հաշվեմատյանը:¹⁶⁹

Համեմատաբար սուղ են տեղեկությունները քունջութի մշակության մասին, սակայն ձիթահանների վերաբերյալ եղած բազմաթիվ վկայությունները հավաստում են տեխնիկական այդ կուլտուրայի տարածվածության մասին: Ի. Շոպենի տվյալներով, էջմիածնի վանքի հողատարածություններում իբրև գարնանային ցանք, քունջութը զբաղեցրել է 4,5 խալվար ցանովի տարածություն, որից ստացվել է 1500 փուլ բերք:¹⁷⁰

Քունջութի մշակությունը իր զարգացման առանձնահատկություններով քիչ էր տարբերվում բրնձի մշակությունից: Ցանքը կատարվել է գարնան վերջերին, երբ հողի ջերմաստիճանը բավականին բարձր էր: Հաշվեմատյանները առավել շատ տեղեկություններ են հաղորդում քունջութի քաղիանման և հնձման աշխատանքների մասին: Ընդ որում հունձը կատարվել է աշնան սկզբներին, «ԳՌԴԾԾ (3480) դիան ետու քունձիթ հնձող ԾԸ(58) մշակաց յԱկոբ մոնթի ձեռօք սեպտեմբերի Դ (4)»:¹⁷¹ Հնձելուց հետո, ոչ մեծ խրճերով կուլտավորում էին, իսկ մեկ շաբաթ անց, երբ կանաչ խրճերից սկսվում էր գուրդի դուրս գալ, առանձնացնում էին ու փռում արևի տակ չորանալու: 2-3 օր հետո, երբ տուփիկները պայթում էին, խրճերը գետնիվայր պահելով թափահարում էին՝ առանձնացնելով հատիկները:¹⁷²

Քունջութից ստացված ձեթը, որը հայտնի էր «Շիրբախտ» անունով, ուներ դուրեկան հոտ և քիչ էր տարբերվում ձիթայուղից:¹⁷³ Որպես ուտեստ առաջ էլ շատ օգտագործվել է քունջութի ձեթից պատրաստված հալվան: Քունջութի մնացորդները, որը ստացվում էր զտելուց հետո, իր ունեցած հատկություններով հիանալի անասնակեր էր և օգտագործվել է վանական տնտեսության անասնապահության բնագավառում: «Քնջթի քուսք առի ժԲ (18) լիտր. գինն ետու ԹԾ (900) դիան», -կարդում ենք 1758 թ. մատյաններում:¹⁷⁴

Տեխնիկական հաջորդ կուլտուրան, որի մշակությամբ զբաղվել են վանական տնտեսությունում, կտավատն էր: Այն հիմնականում մշակվել է Արարատյան դաշտին հարող նախալեռնային շրջաններում: Ինչպես վկայում է Մ. Թադիադյանը. «Միայն լեռնակողմք նահանգիս Արարատայ առատությամբ մատակարարել կարեն սննդաբար կերակրոց բնակչաց համօրեն Երևանայ... և զամենայն ազգս կտալոյ և

¹⁶⁹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 51:

¹⁷⁰ Шолен И., Исторический памятник, с. 680.

¹⁷¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 63:

¹⁷² Свод материалов, т. 4, г.1, с. 207-208.

¹⁷³ Նույն տեղում:

¹⁷⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 27, էջ 58:

ծիթոյ»:¹⁷⁵ Կտավհատի ցանքը կատարվել է հունիսի սկզբներին, երբ հողի ջերմաստիճանը շատ բարձր էր: Բերքահավաքը սկսվել է օգոստոսի կեսերին: «Կտավհատի հնձող Ծ (50) մշակաց ետու վարձ մէկ շահով, ԲՌ (2000) դիւան Բ (2) ապասի Բ (2) շահի վերակացու Սահակի գիտութեամբ օգոստոս ամիս», - տեղեկացնում է աղբյուրը:¹⁷⁶ Կտավհատի հատիկները տուփերից անջատել են հարվածներով: Յուրը օգտագործվել է թե՛ որպես սնունդ և թե՛ որպես վառելանյութ: Ավելի հաճախ այն քսել են բանող անասուններին՝ նրանց վնասատու միջատներից պաշտպանելու համար: Կտավհատի թուփը միաժամանակ հիանալի անասնակեր էր:

Համեմատաբար քիչ տարածում է ունեցել կանեփի մշակությունը: Մեծամասամբ կանեփ ցանում էին ինչպես բանջարանոցների, այնպես էլ բանբակներու դաշտերի եզրերին, նեղ շարքերով: Կանեփի ու հատկապես նրա «տզկանեփ» տեսակի թփերը ունեին խիստ դառը համ, որը ուտելուց հետո անասունները խուսափում էին խորանալ հողատարածքից ներս:¹⁷⁷ Կանեփի յուրը միաժամանակ գործածվել է որպես վառելանյութ:

3. Բանջարաբոստանային կուլտուրաների մշակություն

Էջմիածնի վանական տնտեսության երկրագործական մշակույթի մեջ իր ուրույն տեղն ուներ նաև բանջարաբոստանայինը: Նկատենք, որ աղբյուրներում երկրագործության այս ճյուղի մասին տեղեկությունները խիստ սակավաթիվ են: Այնուհանդերձ, աղբյուրներում բանջարաբոստանային առանձին կուլտուրաների սոսկ անունների թվարկումը բավական է ենթադրելու երկրագործության այդ ճյուղի առաջնակարգ դերի մասին: Փաստենք, որ վանական տնտեսության սահմաններում այդ կուլտուրաների մշակությունը առանձին մեծ հողատարածքներում չի կատարվել: Ինչպես վկայում են փաստերը, դրանք հիմնականում կենտրոնացված էին տնամերձ հողամասերում, ինչպես նաև առանձնացված հողատարածքներում:

Իրենց լայն տեսականիով համեմատաբար մեծ իրացում են ունեցել բանջարաբոստանային կուլտուրաները: Այն վանական միաբանության համար հանդիսացել է ուտեստի հիմնական տեսակ: Դրանցից առավելապես տարածված էր կաղամբի մշակությունը, որը

Հայաստանում հայտնի էր դեռ 5-րդ դարից:¹⁷⁸ Ըստ հասունացման տևողության տարբերվել են կաղամբի վաղահաս և ուշահաս տեսակները: Մեծամասամբ մշակվել է ուշահաս տեսակը կամ գլուխ կաղամբը, որի արտաքին տեսքերը կանաչ էին, իսկ ներսինը՝ սպիտակ: Մ. Թադիադյանի վկայությամբ, 17 դ. սկզբներին Ջուղայեցի Կարապետ եպիկոպոսի միջոցով Էջմիածնի վանական տնտեսության բանջարանոցներում աճեցվել է ծաղկակաղամբ:¹⁷⁹ Ինչպես վկայում են հաշվենատյանները ծնունդը թարմ կաղամբ ունենալու համար վանական տնտեսությունում պատրաստվել են գետնափոր տարածքներ. «Ե (5) շահի, Զ (6) փող ետու ներսի քալամի հորի վրա բանող Ը (8) մշակաց», - հայտնում է 1741թ. մատյանը:¹⁸⁰ Կաղամբի մշակման համար ընտրվել են փուխր ջրաթափանց և օրգանական նյութերով հարուստ ավազախառն հողեր: Մարկոսման ժամանակ բահերով հողամասը բաժանել են 1 ընդհանուր ջրման կետ ունեցող առու-մարգերի, որոնց միջով ջուրը պտտվելով հոսել է: Այնուհետև, ջրելուց անմիջապես հետո մարտի կեսերին թաց հողի մեջ կատարել են սածիլում, իսկ երբ հողը քեշացել է, հողուրագներով կատարել են քաղհանման աշխատանքներ. «Բ (2) ապասի ետու ներսի պաղչայի քալամի քաղհանավոր ԺՉ (16) կանանց ապրիլի ԺԷ (17) ոմն» - կարդում ենք մատյաններում:¹⁸¹ Դրանից մոտ 20 օր անց, կատարվել է հաջորդ ոռոգումը, որից հետո այն դադարեցվել է, մինչև կաղամբի գլուխ բռնելը: Այդ ընթացքում կատարվել է բների փափկեցման աշխատանքներ. «Ներքի պաղչայի քալամի պողազ Լցնող Զ (6) մշակաց վարձն ետու բաղչապանի ձեռօք», - հաղորդում է նույն մատյանը:¹⁸² Կաղամբի բերքահավաքը կատարվել է աշնան վերջերին:

Հաջորդ բանջարանոցային կուլտուրան դդումն էր: Ըստ Ադամ Օլեարիուսի աճեցվում են դդումի կլոր, երկար ու կարճ կոթերով տեսակները:¹⁸³ Կլորը լայնատերև էր ու խոշոր: Ցանել են հիմնականում մարգերի վերջնամասերի հարթ տարածություններում, քանի որ այն տարածվող բույս էր:

Գործածել են կանաչ և թե հասած դեղին վիճակում կերակուրներ ու մուրաբաներ պատրաստելիս: Երկար կոթերով դդումի համար, որը հայտնի էր «սուրահի» անունով, ձողեր էին տնկում, որոնց վրա բարձրանում էր բույսը, և երկար կոթերով պտուղ տալիս: Սրանցից բնակչությունը զանազան տիպի ձագարներ և գինեհաններ է պատրաստում: Կարճ կոթերով «դդմիկ» տեսակը ունեցել է նախորդից ավելի փոքր

¹⁷⁵ Թադիադյանց Մ., Ճանապարհորդություն ի Հայս, հ. 1, էջ 227-228:

¹⁷⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 23, էջ 136:

¹⁷⁷ Материалы для изучения экономического быта гос. Крестьян, т. 3, г. 1, с. 316.

¹⁷⁸ Բդդյան Վ., Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, էջ 11, 114:

¹⁷⁹ Թադիադյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 31:

¹⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 40:

¹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 30:

¹⁸² Адам Олеарий, с. 737.

¹⁸³ Նույն տեղում, էջ 757:

չափեր, որը չորացնելու և ներսի պարունակությունը դատարկելուց հետո, գործածել են զանազան տիպի ընդեղենների սերմեր ու համեմունքներ պահելու համար:

Բանջարանոցային տարածված կուլտուրաներից էր բադրիջանը, որի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Աղան Օլեարիուսը. «Հայերին,- գրում է նա,- հայտնի էր անհայտ բույսի մի տեսակ, որին անվանում էին բադրիջան: Այն իր ձևով և մեծությամբ նմանվում էր փոքր սեխի, կամ հասած վարունգի: Պտուղը ամբողջությամբ կանաչ է, իսկ կոթի մոտ կապտավուն: Հում վիճակում այն չեն ուտում, որովհետև դառն է: Եփած յուղի մեջ տապակած վիճակում շատ համեղ է»:¹⁸⁴ Բադրիջանը մշակվել է երկար ու հարթ մարգերում: Թմբի վրա այն չէր մշակվում, քանի որ նրա թուփը կանգուն է, ունի ամուր ցողուն և գետնի վրա չի փռվում: Սածիլումը կատարվել է գարնան կեսերին, երբ հողի ջերմաստիճանը նկատելիորեն բարձրացել է: Բադրիջանի մշակության համար կարևոր էր կանոնավոր քաղիանը և հաճախակի հողի փխրեցումը, որը վանական տնտեսությունում սեզոնի ընթացքում կատարվել է 3-4 անգամ. «Բադրիջանի Խ (40) քաղիանավորի վարձ ետու Դ (4) փողով ձեռամբ վեքիլին», - տեղեկացնում է հաշվեմատյաններից մեկը:¹⁸⁵ Առաջին քաղիանը կատարվել է սածիլումից երկու շաբաթ անց, իսկ մնացածը ըստ պահանջի: Սածիլումից 40-50 օր անց բադրիջանը սկսում էր ծաղկել, 15-20 օրից տալիս էր առաջին պտուղը: Այնուհետև ծաղկումն ու պտղաբերումը շարունակվում էր մինչև աշնան ցրտահարությունները:

Մշակվող բանջարանոցային տարածված կուլտուրաներից էին սոխն ու սխտորը, որոնք օգտագործվել են ինչպես կանաչ, այնպես էլ գլուխ վիճակում: Մշակությունը կատարվել է վանական տնտեսության բոլոր շրջաններում: Նախատեսված հողամասի հերկը կատարվել է աշնանը, իսկ գարնանը կրկնահերկվել է, փոցխվել ու մարգոցվել: Որպես պարարտանյութ լավ արդյունք է տվել մոխիրը: Ցանքը կատարվել է վաղ գարնանը, երբ հողի խոնավությունը շատ բարձր էր: Այդ մասին հաշվեմատյաններից մեկի էջերում կարդում ենք. «ՉԵԾ (650) դիան ետու հասարակաց պաղչայի սոխի և սխտորի մարգ փորօղ ԺԷ (17) մշակաց Ը(8) փողով Յակոբ վարդապետի ձեռք մարտի Ժ (10) ոմն»:¹⁸⁶

Մշակվել է սոխի երկու տեսակ, որոնցից մեկը ուներ մանր ու երկարածիգ գլուխ, հաստ պարանոց, ոչ թույլ կծու համ, մյուսը ուներ կլոր մեծ գլուխ, խիստ կծու էր ու ջրահամ:¹⁸⁷ Բերքահավաքը վանական

տնտեսությունում ամենուրեք կատարվել է աշնան սկզբներին, երբ չէին սկսվել անձրևները և առաջին ցրտահարությունները. «ԺԲ (12) շահի ետու սոխ հանօղ ԺԲ (12) մշակաց տնտեսադու ձեռք սեպտեմբերի ԺԶ (16) Բ (2) շաբթին», - հաղորդում է մատյանը¹⁸⁸, կամ «Է (7) ապասի Գ (3) շահի կես ետու սխտոր հանօղ ԼԵ (35) մշակաց Թ (9) փողով Յակոբ վարդապետի ձեռք սեպտեմբեր ամսոյ Ի (20) ոմն»:¹⁸⁹ Հանելուց հետո բերքը չորացվել է ու պահեստավորվել:

Հետաքրքիր է նշել, որ վանական տնտեսությունում եկամուտներ է ստացվել սոխի ու սխտորի վաճառքից: Այդ մասին հաշվեմատյաններից հանդիպում ենք հետևյալ վկայությունների. «Երևան տարաց սոխագին առինք ԵՌ (5000)դիան Զ (6) շահ»,¹⁹⁰ «սխտոր ծախեցաք Ե (5)լիտր, Ա (1) լիտրն Զ (6) շահի գինն առինք ԷԼ (30) շահ»:¹⁹¹ Միաժամանակ վանական տնտեսությունը հանդիսանում էր խանական իշխանությանը, այդ մշակությունների հիմնական մատակարարը. «Խանի դաթրջուն, որ սոխի էր եկել ետու Ա (1) ապասի», - կարդում ենք մատյանում:¹⁹²

Բանջարանոցային տարածված կուլտուրաներից էին գազարն ու ճակնդեղը: Դրանց մշակությունը կատարվել է հիմնականում նախալեռնային շրջանների հողատարածություններում, ուր հողի խոնավությունը խիստ բարձր էր: Այս առումով հետաքրքրական է Կարբի գյուղաքաղաքի բնակչության ու սատանայի միջև տեղի ունեցած հետևյալ զավեշտական պատմությունը, որ գրի է առել Հար. Արարատյանը «Կարբեցիք,- գրում է նա,- սատանայի հետ պայման են դնում, որ բերքը հասած ժամանակը՝ արտաքին երեսը պատկանի իրենց, իսկ ներքևի մասը սատանային: Նրանք ցորեն են ցանում և սատանային արմատն է բաժին ընկնում: Մի անգամ սատանան իր բաժնի վերաբերմամբ ավելի զգույշ վարվեց և իրա համար որոշեց արտաքին երեսը, կարբեցիներին՝ ներքևի կողմը: Նրանք այն ժամանակ ցանեցին գազար, ճակնդեղ և ուրիշ արմատեղեն: Այսպիսով, սատանային միայն չոր խոտը հասավ»:¹⁹³ Ցանքը կատարվել է գարնան սկզբներին հողի բարձր խոնավության պայմաններում. «գազարի հունդ սոխ Բ (2) խտիլ, գինն ետու Բ (2) ապասի Բ (2) շահի գիտութեամբ լուսարար և ժամօրհնօղ վարդապետայն մարտի Թ (9) ոմն», - տեղեկացնում է հաշվեմատյանը:¹⁹⁴ Գազարի և ճակնդեղի համար առանձին հողամասեր չէին հատկացնում, այլ օգտագործում էին բանջարանոցային այլ կուլտուրաների համար

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 757:

¹⁸⁵ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 23, էջ 44:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, վավ. 13, էջ 52:

¹⁸⁷ Հովհաննես Աթուռայանց, Երևանի նահանգի բուսականությունը, Եր. 1881, էջ 50:

¹⁸⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 12:

¹⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 44:

¹⁹⁰ Նույն տեղում, վավ. 23, էջ 5:

¹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 12:

¹⁹² Նույն տեղում, վավ. 23, էջ 189:

¹⁹³ Վաղարշապատ Յարութին Արարատեանք Կեանքը, էջ 161-162:

¹⁹⁴ Մատենադարան Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 172:

նախատեսված թմբերի ազատ մասերը: Դա միաժամանակ հողամշակության համար նպատակահարմար էր, քանի որ թմբերի վրա հողը միշտ փուխը էր մնում:

Կարևոր էր նաև բողկի և շաղգամի մշակությունը ոչ մեծ հողատարածքներում: Բնականաբար այդ կուլտուրաների մշակության համար քիչ քանակությամբ աշխատուժ է օգտագործվել: Օրինակ, հաշվեմատյաններից մեկում կարդում ենք. «Աճ (100) դիան ետու հասարակաց պաղչայի բողկի և շաղգամի տեղ փորոզ Բ (2) մշակաց Յակոբ վարդապետի ձեռք»:¹⁹⁵ Նույն աղբյուրը հիշատակում էր, որ այդ աշխատանքները կատարվել են «մարտի ԺԲ (12) ոմ»: Ուրեմն խոսքը վերաբերում է բողկի ամսական տեսակի մշակությանը, քանի որ տարեկան տեսակը ցանվել է հուլիս-օգոստոսին, որպես նույն հողատարածքի երկրորդ բերք: Նույն հասարակաց «պաղչա», անունը կրող հողամասում, ինչպես վկայում է աղբյուրը, բողկի և շաղգամի համար տեղ է փորվել. «Ի յուլիս ամի»:¹⁹⁶

Համեմատաբար տարածված չի եղել պղպեղի մշակությունը, և վանքի միաբանությունը հաճախակի գերադասել է այն գնել: Համեմայն դեպս, հաշվեմատյաններում հաճախակի ենք հանդիպում «Պիպար առ» տեղեկությունների:¹⁹⁷

Էջմիածնի վանական տնտեսության պակաս կարևորությունը չունեն և ընդամուրների դասին պատկանող բույսերի մշակությունը (ոսպ, սիսեռ, բակլաա, լոբի): Ոսպը մշակվել է բարձր խոնավություն ունեցող շրջաններում: Այս առումով առանձնացվել է խոշոր հատիկներով ու դեղնասպիտակավուն գույնով ոսպի «Գյուլուլ» տեսակի մշակությունը Գեղարքունիքի շրջանում:¹⁹⁸ Սիսեռ մշակվել է հիմնականում ավազախառն հողերում, ինչպես նաև գետերին ու առուներին առափնյա հողատարածություններում: Նման տարածքներում, ինչպես վկայում են հաշվեմատյանները, սիսեռի հետ միասին ցանել են և ոսպ. «ԲՈՒՆ (2-500) դիան ետու ոսպն և սիսեռն քանդոզ ԾԶ (86) կանանց», - հաղորդում է 1743 թ. մատյանը:¹⁹⁹

Հաճախ հիշյալ կուլտուրաների հետ ցանվել է և բակլա: Այդ մասին հիշատակված հաշվեմատյանում կարդում ենք. «Ոսպի և սիսեռան և պակլայի ԲՃԶԳ (283) քաղիանավորված ետու ԲՈՒԼՆ (2830) դիան վերակացու Մաթոսի ձեռքը»:²⁰⁰ Հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև ուշ միջնադարում գրի առնված առակներից մեկը, ուր կարդում ենք. «Եւ արտ ահա մեծատուն ոմն հողագործ ցանեաց բակլաց և սի-

սեռն առ եզերս ետոյ միոց: Եւ ելանէին ի շամբէ անտի սատկ կոունկք ի քաղէին զսերմանս նորա»:²⁰¹ Լոբի մշակվել է տնտեսության ինչպես դաշտավայրային, այնպես էլ նախալեռնային շրջաններում: Առավել տարածված էր լոբու կարմիր, սպիտակ, սև բծերով «ՄԱՇ» կոչված տեսակների մշակությունը: Առաջին երեք տեսակների հատիկները եղել են տափակ ու ծված, մաշինը՝ փոքր ու կլոր:²⁰²

Բանջարանոցային հիշատակված կուլտուրաներից բացի, էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ նշանակալից է եղել նաև բազմատեսակ կանաչեղենի (կոտեմ, անանուխ, գինձ, թարխուն, սավզի, ռեհան, սամիթ և այլն) մշակությունը: Երևանում, օրինակ, կանաչեղենի մշակության համար «Սավզիքերի» անունով հատուկ հողատարածություն էր առանձնացված, որտեղից կանաչեղենը վաճառվել է ինչպես քաղաքի շուկաներում, այնպես էլ ուղարկվել է էջմիածնի վանական միաբանությանը:²⁰³

Արարատյան դաշտավայրում ունեցած իր հողատարածքներում էջմիածնի վանական միաբանությունը մեծ տեղ էր հատկացրել բոստանային կուլտուրաների մշակությանը:

Բոստանային կուլտուրաներից համեմատաբար մեծ տարածում է ունեցել սեխի մշակությունը: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Շարդենին, օրինակ, հայտի է եղել սեխի մոտ քսան տեսակների մշակություն, որոնցից նա առանձնացրել է «Գարմակ» կոչվող վաղահաս տեսակը:²⁰⁴ Մ. Թադիադյանցի հավաստմամբ միայն Արարատյան դաշտում մշակվել է սեխի ինը տեսակ (շալախ, դոստիջան, ջառ-ջառ, սնեյվազ, դրզլբուռնի, ալեմիշ, գարաեմիշ, խորասանի, դուքմա), որոնց մեջ լավագույնը «շալախ» և «դուքմա» տեսակներն էին:²⁰⁵ Սեխի «դուքմա» տեսակի մշակության մասին է վկայում հաշվեմատյաններից քաղված հետևյալ վկայությունը. «Տուքմա առի խանին համար Ի (20) հատ, մէկն ԺԲ (12) փող, գինն ետու Ա (1) ապասի գիտութեամբ տեղապահ և ժամօրինօղ վարդապետացն»:²⁰⁶ Ինչպես երևում է վկայությունից, սեխի այդ տեսակը ունեցել է բարձր արժեք Ջաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ Երևանի շրջակա հողատարածություններում մշակվել է «մեղրապոպ» կոչվող սեխի լավագույն տեսակը:²⁰⁷

Իսկ Աղամ Օլեարիուսը տեղեկացնում է սեխի «շամամ» կոչված տեսակի մասին, որը ինչպես նշում է նա, ուներ դեղնականաչավուն

¹⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 49:

¹⁹⁶ Նույն տեղում:

¹⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 196, 202 և այլն:

¹⁹⁸ Свод материалов, т. 4, г. 1, с. 202.

¹⁹⁹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 58:

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 92:

²⁰¹ Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից, Եր. 1957թ., էջ 11:

²⁰² Աթանեսյանց Յով. Դ., նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁰³ Երվանդ Շահագիզ, Հին Երևանը, էջ 45: Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 27, էջ 45:

²⁰⁴ Chardin, vol. 3, p. 330.

²⁰⁵ Թադիադյանց Մ., ճանապարհորդություն ի Հայս, հ. 1, էջ 77: Հմմտ. Ղևոնդ Ալիշանի, Այրարատ, էջ 316:

²⁰⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 287:

²⁰⁷ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. Ա, էջ 201:

բծերով կլոր տեսք ու թեև այնքան էլ համեղ չէր, սակայն ուներ դուրեկան հոտ:²⁰⁸ Արարատյան դաշտի սեխը իր հատկություններով ավելի լայն սպառում է ունեցել: Եվ պատահական չէ Մ. Թադիադյանցի վկայությունը այն մասին, թե Նախիջևանի խանության «պտուղը հալասարին պտղոցն Երևանաց բաց ի սեխաց»:²⁰⁹ Նույնիսկ Երևանի խանության կառավարիչները էջմիածնից ստացված «փեշքեշների» մեջ գերադասել են Արարատյան դաշտի սեխը. «Խանին համար Երևանու ենիշ բերել տուի Խե (45) հատ, գինն ետու ԲՌ (2000) դիան Ա (1) շահի», - տեղեկացնում է հաշվեմատյանը:²¹⁰ Ինչպես տեղեկանում ենք «Ջամբռ»-ի մի վկայությունից, Երևանի Յուսեփ-Ալի խանը մեծ ուշադրություն էր հատկացնում բոստանային կուլտուրաների մշակությանը և նույնիսկ «Պոստան ցաներ ինքն»:²¹¹

Այն հանգամանքը, որ վանական տնտեսության մեջ համեմատաբար մեծ թվով աշխատուժ է օգտագործվել ձմերուկի մշակման ասպարեզում, վկայությունն է բոստանային այդ կուլտուրայի առավել տարածվածության մասին «Ձմերուկի պոստանի բար տնօղ ԲՃԻԹ (228) մշակաց ետու», - կարդում ենք աղբյուրում:²¹² Ձմերուկի սերմի համար ևս բարձր գին է վճարվել «ԲՌԸՃ (2800) ետու պոստանի համար ձմերուկի հնդի», - հաղորդում է նույն աղբյուրը:²¹³

Ձմերուկը մշակվել է հիմնականում ավազախառն հողերում: Ինչպես վկայում են աղբյուրները հիմնականում աճեցվել է երկու տեսակի ձմերուկ՝ պահունի և սովորական: Պահունու «սուլթան» տեսակը ուներ երկարավուն տեսք հաստ կեղև դեղնականաչավուն միջուկ և պահվել է ողջ ձմեռը: Սովորականի «չիր» տեսակը ուներ բարակ կեղև, կլոր տեսք, կարմիր միջուկ ու չի պահվել:²¹⁴ Տարածված բոստանային կուլտուրաներից է վարունգը, որի մշակությունը կենտրոնացված էր ինչպես ցածրադիր, այնպես էլ նախալեռնային շրջաններում: Մշակվել է վարունգի երկու տեսակ՝ գարնանային և աշնանային: Գարնանային վարունգը, որն ուներ երկարավուն ողորկ մաշկ, սածիլվել է գարնան սկզբին «ԴԻԵՃ (4500) ետու պոստանի համար խիյարի սերմի ձեռամբ տեր Կիրակոսին ի մարտի ԺԷ (17)», - հաղորդում է մատյանը:²¹⁵

Բերքահավաքը կատարվել է գարնան վերջերին, որի մասին ուղղակի վկայություն ունի Առաքել Դավրիժեցին. «Էր ժամանակն գարնանային, - գրում է նա, - վասն որոյ կայր ի մեջ սեղանին վարունգ

որե խիյար»:²¹⁶ Աշնանային վարունգը, որ փոքր չափի էր և փշոտ մաշկով սածիլվել է ամռան վերջերին, իսկ հավաքվել աշնան կեսերին: Ինչպես երկրագործական մյուս մշակությունները, այնպես էլ բոստանային կուլտուրաները պահանջում էրն լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ: Նախ հատկացված հողագործությունները աշնանը գութանով հերկվել է, իսկ գարնանը արորով կրկնահերկվել: Կապված ոռոգման հնարավորությունների հետ, այդ կուլտուրաների մշակությունը կատարվել է ինչպես հարթ մարգերում, այնպես էլ թմբերի վրա: Քիչ ջրովի հողամասերում այն կատարվել է հարթ մարգերում, իսկ ջրովի պայմաններում՝ թմբերի վրա: Սովորաբար, թմբի լայնությունը վերցնում էին մինչև 1 մետր, իսկ երկարությունը՝ որքան թույլ տար ջրելու հնարավորությունը: Թմբերը այնպես էին գցում, որ ջուրը բոստանի ամբողջ տարածքով դանդաղ հավասար հոսի և ոչ մի տեղ չլճանա: Առաջին ջուրը կատարվում էր ցանելուց երկու-երեք օր առաջ, որի ընթացքում ցածր մնացած ու ջրով ծածկված թմբերը բախերով բարձրացնում ու հարթվում էին: Այդ նույն ժամանակ կատարվում էին թրջոց, երբ սերմերը լցնելով տոպրակների մեջ 2-3 ժամ ընկղմվում էին ջրում, ապա հանում և առվի եզրին ծածկում խոնավ հողով: Մինչ սերմերը ծլում էին, ջրած հողը քեշանում էր ու հողորատներով բացած բների մեջ գցում էին 3-5 ծլած սերմ ու ծածկում հողով: Մատյանները տեղեկություններ են հաղորդում, ինչպես սերմերով, այնպես էլ սածիլներով մշակության մասին: Դրանցից մեկում, օրինակ, կարդում ենք. «ԴՌ (4000) դիան բոստանի բար տնօղ ԴԸ (98) մշակաց ետու»,²¹⁷ իսկ մյուսում. «ԵՌԸԻ (5820) ետու բոստանի թաղար տնօղ ԵՂԴ (194) մշակաց»:²¹⁸ Այնուհետև ցանքը առանց ջրելու մնում էր մինչև ծլերի երևան գալը և 1-2 տերև գոյանալը: Տերևները կազմավորվելու ժամանակ կատարվել է առաջին նոսրացումը, երբ ամեն մի բնում թողնվել է 2-3 բույս: Այնուհետև կատարվում էր ամենակարևոր աշխատանքներից մեկը՝ վար դնելը, երբ հողորագներով հեռացնում էին մուլախոտերը, իսկ բախերով փխրեցնում բույսի շուրջը եղած հողը: Աղբյուրներում այն կոչվել է նաև «պողազ լցնել»: Դրանցից մեկում այդ մասին կարդում ենք. «Ձ (6) շահի ետու ներսի պաղչայի խիյարի պողազ լցնող Ձ (6) մշակաց պաղչաների ձեռք»:²¹⁹ Վար դնելու ընթացքում միաժամանակ կատարվում էր բույսերի վերջնական նոսրացում՝ թողնելով յուրաքանչյուր բնում մեկ բույս: Այնուհետև կապված տեղանքի առանձնահատկությունների հետ, տրվում էր 4-5 ջուր և բերքը հավաքվում էր:

Աղբյուրների վկայությամբ, ինչպես արդեն նշել ենք, բոստանային կուլտուրաներ մշակվել են նաև նոր տնկած խաղողի այգիների թմբերի

²⁰⁸ Омарий, с. 751.

²⁰⁹ Թադիադյան Մ., նշվ. աշխ. էջ 255:

²¹⁰ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 201:

²¹¹ Ջամբռ, էջ 179:

²¹² Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 91:

²¹³ Նույն տեղում, էջ 75:

²¹⁴ Էվլիա Չելեբի, էջ 72:

²¹⁵ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 73:

²¹⁶ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 472:

²¹⁷ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 130:

²¹⁸ Նույն տեղում, էջ 76:

²¹⁹ Նույն տեղում, էջ 30:

արանքում, մինչև որթի բերքատու դառնալը. «Յանված ի մեջ որթուն վարունգ և սեխ», - հայտնում է Ջաքարիա Քանաքեռցին:²²⁰ Այն միաժամանակ օգտակար էր նորատունկ այգիների արագ զարգացման համար:

4. Ոռոգման աշխատանքներ

Քանի որ երկրագործության զարգացման հիմնական նախապայմանը ջրօգտագործումն էր, ուստի անհրաժեշտ է քննարկել միաժամանակ ոռոգման համակարգին վերաբերող հարցերը:

Դժբախտաբար, 15-16-րդ դդ. աղբյուրները շատ քիչ տեղեկություններ են հաղորդում ոռոգման վիճակի, ջրօգտագործման ձևերի և նրա հետ կապված շինարարական աշխատանքների մասին: Մատենագրական և վիճակական աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները հիմնականում վանքերին ու եկեղեցիներին տրվող նվիրատվության առուծախի վավերագրեր են՝ ջրերի լիակատար կամ մասնակի տիրության իրավունքի մասին:

Արևելյան Հայաստանում ընդհանրապես և մասնավորապես էջմիածնի վանական տնտեսությունում ոռոգման ցանքի կանոնավորման բնագավառում 17-րդ դ. երկրորդ քառորդից զգալի տեղաշարժեր են նկատվում, եթե պետական իշխանության կողմից չէին կատարվում առանձին ջրաշինարարական աշխատանքներ, այնուհանդերձ մեծ ուշադրություն էր դարձվում գոյություն ունեցող ջրանցքների պահպանմանը:

Ջրաշինարարական աշխատանքների կատարումը մեծ չափեր ընդունեց էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ՝ դառնալով հոգևոր առաջնորդների գործունեության հիմնական ուղղությունը:

Այդ գործի սկզբնավորողը Փիլիպոս Աղբակեցին է: Նա հատկապես մեծ ուշադրություն դարձրեց Քասախ գետի ջրերի օգտագործման վրա: Քասախը, որը սկիզբ է առնում Ապարանի շրջանից, Արագածից բխող աղբյուրներից, խոր կիրճով հոսում է դեպի Արարատյան դաշտ, իր մեջ ներառելով մի քանի լեռնային վտակներ: Գետը Ֆրանկանոց գյուղի մոտ դուրս գալով նեղ կիրճից, բաժանվում էր առանձին ոռոգման 16 առուների, որից օգտվում էին ինչպես շրջակա գյուղական համայնքների բնակչությունը, այնպես էլ էջմիածնի վանական միաբանությունը: Սակայն ամռանը ջրի մակարդակը խիստ իջնում էր և դժվարություններ էր ստեղծվում ոռոգման գործում: Եղած ջուրը հազիվ բավականացնում էր 360 հա այգիների և մոտ 150 հա բամբակի ցանքերի ոռոգմանը:²²¹

²²⁰ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. Ա, էջ 59:

²²¹ ՀԱԱ ֆ. 810, ց1, գ. 75:

Ջրի սակավության պատճառով հողերի 1/4 մասն էր միայն մշակվում, իսկ ցորենի ցանքսերին և առվույտին հատկացված տեղերը մնում էին խոպան: Հենց այդ նկատառումով էլ Փիլիպոս Աղբակեցին ինչպես վկայում է Սիմեոն Երևանցին «Մեծավ աշխատութեամբ և դրամածախութեամբ» փոխեց Արագածից սկիզբ առնող ու Շիրակի դաշտը հոսող Ախուրյան գետի Գեղածոր վտակի ընթացքը և ջրանցք անցկացրեց մինչև Քասախ գետը, ավելացնելով վերջինիս ջուրը «ուրը ջրաղացի չափով»:²²² Նույն կաթողիկոսի ջանքերով հիմնովին վերանորոգվում է Քասախից հանած հին ջրանցքը, որը ստանում է «Շահարխ» անունը:²²³ Փիլիպոս Աղբակեցին միևնույն ժամանակ մեծ ուշադրություն է դարձնում Հրազդան գետի ջրերի օգտագործման վրա, որով ոռոգվում էին վանքապատկան հողատարածքները. «Այլ և սա յավել զջուր ի Հրազդան ի Սևանու ծովակէն բանալով գյառաջն մեծավ աշխատութեամբ և դրամածախութեամբ», - հայտնում է Սիմեոն Երևանցին: Աղբակեցու ջրաշինարարական ձեռնարկումների մասին:²²⁴ Առանձնակի կարևորություն ուներ Դալմայի ջրանցքը, որով ոռոգվում էր Երևանից հարավ ընկած տարածությունները մինչև Նորագյուղ և Փարաքար գյուղի մոտից իջնում էր Վաղարշապատ ջրարբիացնելով վանքապատկան այգիները:²²⁵ Վանական միաբանության համար հիշյալ ջրանցքի նշանակությունը այնքան էր կարևորվում, որ 1699 թ. Նահապետ Եղեսպցի կաթողիկոսը ոմն Բուրջ-Ալի Ղազարի ընտանիքին վճարելով պատկառելի մի գումար, մոտ 50 թուման, ջրանցքի սեփականության իրավունքը վերադարձնում է վանքին:²²⁶ Ջրանցքի նախկին տերերը հետագայում փորձել են կրկին տեր դառնալ ջրանցքի սեփականությանը, սակայն 1717 թ. Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսին հաջողվում է Շարիաթական դատարանով վերահաստատել ջրանցքի նկատմամբ ունեցած էջմիածնի վանքի սեփականատիրական իրավունքը:²²⁷ Աստվածատուր Համադանցուն հաջողվում է միաժամանակ 1718 թ. էջմիածնի վանքի տնօրինությանը հանձնել Մեծամոր գետից հանված ջրանցքի սեփականության իրավունքը՝ ջրարբիացնելով Սեֆիապատ և Ալիբեկլու գյուղերում ունեցած հողատարածքները:²²⁸

Ձյան հալոցքներից ու տեղումներից գոյացած ջուրը կուտակելու և ամռանն օգտագործելու նպատակով կառուցվում էին փոքրիկ ջրամբարներ: Այդ գործում առավել փութկոտ էր Հակոբ Ջուղայեցու գործունեությունը: Հենց նրա նախաձեռնությամբ էլ Վաղարշապատից հյուսիս,

²²² Ջամբը, էջ 191-192:

²²³ Նույն տեղում, էջ 162:

²²⁴ Նույն տեղում, էջ 23:

²²⁵ Շիրմազան Գ., Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից:

²²⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 1016:

²²⁷ Նույն տեղում, վավ. 1017:

²²⁸ Ջամբը, էջ 160:

Մոլլա - Դուրսուն գյուղի մոտ կառուցվում է մի ջրամբար, որը հայտնի է «Քարաքթի գյուղ» անունով:²²⁹ Այն ջրամբարը օգտագործվել է մինչև 1760 թ.: Նույն կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ կառուցվում են ևս երեք ջրամբարներ՝ մեկը Քարաքթի գյուղից ցած ընկած տարածքներում, մյուսը՝ Դեփսիմեի վանքից արևելք և վերջինը՝ Շոռլու շրջակայքում:²³⁰ Այս վերջին ջրամբարը պատաշար էր, իսկ շրջապատը՝ ծառերով պատված: «Շինե սույն երանելիս զմեծ ծովալ մի սև լայնարծակ և պարսպավոր ծառոտ և գեղեցկավայել»:²³¹

Ջրային պաշարներն ավելացնելու նպատակով Փիլիպոս Աղբակեցին ու հատկապես Դակոբ Ջուղայեցին մեծ ուշադրություն են դարձնում ստորերկրյա ջրերի օգնագործմանը՝ կառուցելով քահրիզներ ու քանքաններ:

Քահրիզի կառուցման տեխնիկան հետևյալն էր՝ միևնույն ուղղությամբ փորում էին մի քանի հորեր, նրանց հատակները միացնում ստորերկրյա ջրացանքներով ու խառնելով բոլոր հորերի ջրերը միմյանց՝ ստանալով բավականին մեծ հոսանք: Դորերի խորությունը հաշվվում էր այնպես, որ նրանց հատակը միացման ժամանակ համընկներ թեք մակարդակին: Դա արվում էր ջուրը ազատ ու հեշտ դուրս հանելու նպատակով: Քանքանները փորված հատուկ գայլիկոնախոր հորեր էին, որտեղ ջուրը կուտակվում էր և ապա ջրհանների միջոցով, օգտագործելով քաշող ուժ (գոմեշ, եգ) 200-250 լիտրանոց կաշվե դուլերով ջուրը վեր էր հանվում: «ԸՌ (8000) դիան ետու, քանքան հանող Աստուածատուրին Խ (40) աւուր վարծ, օրն մէկ ապասով, գործապետ Յովհաննես վարդապետի գիտութեամբ», - կարդում ենք վանքի հաշվեմատյաններից մեկում:²³² Քանքոնների վերաբերյալ օգտագործելով Աբրահամ Երևանցու մի վկայությունը՝ Ղ. Ալիշանը գրում է. «Չորիվք մղոնք ի հր. Վաղավերիս՝ կայ փոքր գիվղն թուրքաց (իբր 20 տանց) Քանքան կամ Քեանքեան, յոր անուն, որպէս նշանակեցաք այլուր կողին շտեմարանք կամ գուրք հաւաքման աւելնորդ ջուր ի սահման Էջմիածնի... և ի հնումն մեծ հավաքարան ջուրց եղեալ ի պէտս շուրջակայ վայրացն ելից կոսէ մղոնավ կամ ավելի բացագոյն այլ շինատեղի Գույուշի (ջրհորուտ) անուն»:²³³

Փիլիպոս Աղբակեցու կառուցած ստորերկրյա ընդունիներից մեկը անցնում էր վանքի դրսի դռնից, տաճարի տակով ուղղվում էր դեպի Գայանեի վանքը և այնտեղից դուրս գալիս դաշտ:²³⁴ Կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին 1768 թ. կառուցում է մի նոր ընդունի, որը միան

«Երկու ջրաղացի» չափով:²³⁵ Դակոբ Ջուղայեցին շարունակելով իր նախորդի աշխատանքը՝ 1655-1670 թթ. փորել է տալիս մի մեծ քահրիզ և ջուրը հասցնում մինչև Գայանեի վանքից ներքև ընկած հողատարածությունները:²³⁶ Նա միաժամանակ Քասախ գետից փորել է տալիս մի երկար ընդունի ու, միավորելով Փիլիպոս Աղբակեցու կառուցածին, ավելացնում է վերջինիս ջուրը «Երկու ջրաղացի» չափով: «Եւ լինէին երկոքեանն ըստ չափու ջրոյ երկուց ջրաղացից»:²³⁷ Այս ջրի վրա կառուցված ջրաղացը անվանվում է «Քանքանի ջրաղաց»: Շարունակելով ջրաշինարարական աշխատանքները, Դակոբ Ջուղայեցին նույն Քասախ գետից Ալիբեկլու գյուղ անցկացնում է մի նոր ընդունի, որի ջրերով ոռոգվում է «ոսի հող» կամ «Դերանանքի հող» կոչված տարածքը:²³⁸ Այդ ընդունին 1768 թ. վերանորոգվում է Սիմեոն Երևանցու կողմից:²³⁹

Ջրանցքների և առուների ամենամյա մաքրումը նրանց վերանորոգումները, ինչպես նաև ջրից օգտվելու գործի կանոնավորումը, հստակ կարգավորումներ էին պահանջում: Ոռոգման սիստեմի կարգավորմանը հետևում էին միրաբները, ջուվարները կամ էլ գյուղական համայնքը:

Միրաբը նշանակվում էր խանի կամ գավառի կառավարիչների կողմից, յուրաքանչյուր գավառի համար մեկ տարի ժամանակով: Նրա հիմնական պարտականությունն էր բնական հոսող կամ մայր առվի ջրերը բաժանել առանձին գյուղական համայնքներին: Միրաբը ամեն գարնան այցելում էր առվի բանդը, ստուգում առվի մեջ բաց թողած ջրի քանակը և հատուկ պատրաստված միրաբության տախտակե կնիքով դրոշմում: Ունենալով վարչական մեծ լիազորություններ՝ միրաբը միաժամանակ հսկում էր իրեն ստորադաս վերահսկիչների՝ ջուվարների գործունեությունը, լուծում առանձին համայնքների միջև ջրի շուրջ առաջացած վեճերը, պահպանում համայնքային հերթականությունը, ժամանակին օգնության հասնում ծանր դրության մեջ ընկած գյուղերին: Միրաբի աշխատանքը վարձատրվում էր թե՛ պետական իշխանության, թե՛ համայնքների, և թե՛ առանձին հաստատությունների կողմից: Էջմիածնի հաշվեմատյաններից մեկը, օրինակ, հայտնում է. «Ետու ևս երկու հազար դիան միրաբին, գիտութեամբ Դունկիանս վարդապետի»:²⁴⁰ Սովորաբար միրաբին հաջողվում էր պաշտոնավարել երկար տարիներ: Այսպես, օրինակ 1746 թ. հաշվեմատյանում կարդում ենք.

²²⁹ Նույն տեղում, էջ 198, 199:

²³⁰ Նույն տեղում, էջ 199-200:

²³¹ Նույն տեղում, էջ 199:

²³² Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 76:

²³³ Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ, էջ 286:

²³⁴ Ջամբո, էջ 197:

²³⁵ Նույն տեղում:

²³⁶ Նույն տեղում:

²³⁷ Նույն տեղում:

²³⁸ Նույն տեղում, էջ 198:

²³⁹ Նույն տեղում:

²⁴⁰ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 27, էջ 16:

«Միրաբ Ձէյնալին ետու ԳՌ (3000) դիան»,²⁴¹ իսկ 1753 թ. մատյանում ասվում է «ԳՌ (3000) դիան ևս ետու միրաբ Ձէյնալին»:²⁴² Չնայած, ոչ մի գյուղական համայնք չէր կարող զրկվել իր հասանելիք հերթական ջրից, այնուամենայնիվ, ինչպես տեղեկացնում է Ժ. Շարդենը, բացառիկ դեպքերում միրաբին իրավունք է վերապահված դադարեցնել այս կամ այն գյուղի ջուրը և հատկացնել այն այլ համայնքի:²⁴³ Նման երևույթը տեղի էր ունենում գիրդավի (պարսկերեն՝ ջուր կտրում) ժամանակ: Գիրդավին սովորաբար դիմում էին ամռանը, երբ ջուրը գետերում և առուներում պակասում էր և բոլոր գյուղերը չէին, որ կարող էին բավարար չափով ջուր ստանալ: Առաջանում էր վտանգ, երբ կարող էր կորցնել իր բոլոր ցանքերը: Գիրդավ, ինչպես նշում է Ս. Եղիազարովը, երբեք չէր տվյալ շրջանի նույն ուղղությամբ հոսող բոլոր ջրերը 1-3 օրով հատկացվում էին առաջին հերթին վտանգի մեջ գտնվող գյուղերին, որոնք էլ պարտավոր էին սահմանված ժամկետում ոռոգել իրենց հողատարածքները: Այսպիսով ըստ հերթականության փոխանցվում էր ուրիշ գյուղի:²⁴⁴ Ջուրը բաժանելիս սովորաբար մնում էր որոշ ավելցուկ: Այն դրվում էր միրաբի տրամադրության տակ և կոչվում էր «ավելի ջուր»: Այդ ջուրը նա կարող էր տնօրինել ըստ հայեցողության:

Ջուլարները նշանակվում էին սովորաբար մեկ առանձին գյուղի, կամ էլ ընդհանուր ոռոգման ուղուց օգտվող մի քանի գյուղերի համար: Նրանք նույնպես օժտված էին վարչական մեծ լիազորություններով:

Հաճախ ջրային ավագներ ընտրվում էր համայնքը. «Այր մի Մխիկ անուն ի գեղջէն Քանաքեռոյ, որ էր ջրպետ գեղջ», - կարդում ենք Ջաքարիա Քանաքեռցու մոտ:²⁴⁵ Համայնքի ջրային ավագների ֆունկցիաները այն էին, ինչ ջուլարներին էր ջուրը հավասարապես բաժանել համայնքի անդամներին, լուծել նրանց միջև առաջացած վիճելի հարցերը, կազմակերպել ջրուղիների վերանորոգման աշխատանքներ և այլն: Հատկապես կարևորվում էր վերանորոգման աշխատանքների կազմակերպումը, քանզի դրանք ամենօրյա էին: Վանքի հաշվեմատյաններում բազմաթիվ են այն վկայությունները, որոնք վերաբերում են ոռոգման ուղիների վերանորոգմանը, լինի դա վերգետնյա, թե ստորգետնյա: Ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը. «ԵՃԾ (750) դիան ետու ԺԵ (15) մշակաց, որ քալարի տնկի առուն հանած էին»,²⁴⁶ ԲՌ(2000) դիան Դ (4) ապասի ԺԶ (16) փօղ ետու սառցատան քանքանի բանւոր

ԽԸ (48) մշակաց»,²⁴⁷ «Քանքանի իստակող մշակաց որ է ԱՃԱ (101) որոց Կ (60) հողւոյն Ա (1) շահի և Ա (1) փօղով, իսկ ԼԴ (34) հողւոյն Ա (1) շահի Գ (3) փօղով և է (7) ին Ա (1) շահիյով ետու 5000 ԸԾԿ (860) դիա»:²⁴⁸

Ջրի կարևոր տնտեսական գործոն լինելու հետ են առնչվում բոլոր այն անախորժություններն ու վիճաբանություններն, որ մշտապես կատարվել է գյուղական համայնքներում, ինչպես նաև վերջիններիս ու առանձին հաստատությունների հետ, այս առումով արժանահիշատակ է Քասախ գետի ջրերի օգտագործման իրավունքի օրինակը, երբ Փիլիպոս Աղբակեցին ավելացնելով վերջինիս ջուրը «ուրջ ջրաղացի» չափով, չի կարողանում վանքի հասանելիքը ամբողջությամբ ստանալ, քանզի ինչպես գրում է նա շահ Աբաս 2-ին հղած բողոքում «...մեզ ոչինչ օգուտ, զի երկրացիքս զաւթեալ զջուր գետոյն տանին ի հողս իւրեանց աւելորդաբար և մեզ ոչ տան ըստ բաւականին»:²⁴⁹ Եվ միայն շահի հատուկ կարգադրությունից հետո Երևանի Խոսրով խանի գործում միջամտությամբ հարցը կարգավորվում է. «Եւ ի տալ հրամանիս այսորիկ, երկրիս խանն յայնմ ժամանակին (որ Խոսրով կոչիր) և այլք և հայք հանդերձ Փիլիպոս կաթողիկոսի ելեալ գնուն ի բանտն գետոյս ուր բաժանին ջուրը դաշտիս, որ է յաւարտն յՕշականու ծորոյն և մուտն նոյնոյ գետոյն ի լայնանիստ դաշտն Վաղարշապատու, ի վեր կոյս Հաճի շարայ կոչեցեալ գեղջն, որ և այժմ ասի բանտ. և անդ մեծամեծ արծանաքարիւ կալեալ զառաջս գետոյն զբոլոր ջուր նորին յերկուս բաժանեն, զմի բաժինն տան մեր դաշտիս եղելոց, միւս բաժինն Կարբու նահիայ կողեցելոց գեղօրէիցն»:²⁵⁰

Ջուրը համայնքի ներսում բաժանվում էր հետևյալ կերպ. նախ համայնքը բաժանվում էր առանձին խմբերի՝ տասնյակների, որոնց մեջ մտնում էին հավասար թվով ծխեր: Այնուհետև յուրաքանչյուր տասնյակի համար սահմանվում էր հերթ: Նույնանման բաժանման էր ենթարկվում ջուրը նաև տասնյակի ներսում, այսինքն այն բաժանվում էր ըստ հողի չափի, և տասնյակի անդամները ամբողջ օրվա ընթացքում հերթով ջրում էին իրենց հողատարածքները: Ամբողջ օրը բաժանվում էր չորս քառորդի: Առաջին քառորդը սկսվում էր վաղ արշալույսից մինչև կեսօր, երկրորդը՝ կեսօրից մինչև մայրամուտ, երրորդը՝ մայրամուտից մինչև կեսգիշեր, չորրորդը՝ կեսգիշերից մինչև մյուս օրվա լուսաբացը:²⁵¹ Ջրօգտագործման այս սխեման պայմանում որպես ջրի չափի միավոր գործածվում էին «լուխ», «բահ», «թուխդ», «բաժին», «լուլա», «ջրաշատ», «օրավար», «շաբաթական» ձևերը, ինչպես նաև աղբյուր-

²⁴¹ Նույն տեղում, վավ. 13, էջ 218:

²⁴² Նույն տեղում, էջ 347:

²⁴³ Chardin, vol. 4, p. 99-200.

²⁴⁴ Егиазаров С., Сельская община, с. 256.

²⁴⁵ Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. Ա, էջ 57:

²⁴⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 47:

²⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 40:

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 395:

²⁴⁹ Ջամբո, էջ 192:

²⁵⁰ Նույն տեղում:

²⁵¹ Егиазаров С., Сельская община, с. 282.

ներից ժամով կատարվող հաշվարկը: «Գլուխ» ջուրը ջրաչափման այն-պիսի ձև էր, որի հիմք ընկած էր հոսքի տևողության որոշակի ժամանակի սահմանափակման սկզբունքը: Կալվածագրերից մեկում այդ մասին կարդում ենք. «պատճառ գրոյն այն է. թվին ՌՃԿԸ(1718)-ին որ ես Ադամի որդի Յակոբս ես իմ կամաւս և իմ ընտանեկան ծախսեցի Նորահանի գահրեզէն Բ (2) գլուխ ջուր վերէն օրն Ե (5) շաբաթ ծախսեցի Սիամոնի որդի Մուքիլին Ե (5) թուման»:²⁵² «Բահ» ջուրը մի շաբաթ տեղերում կոչվել է նաև «բաղ» ջուր: Մեկ «բահ» ջուրը կազմում էր երկու «բաղ» ջուր, կես «բահ»-ը՝ մեկ «բաղ, ջուր»:²⁵³ «Բահ» ջրի չափը որոշելիս վերահսկողը առվի հոսող մասում բահն իջեցնում էր ջրի մեջ, և եթե ջուրը ծածկում էր բահի երկաթյա մասը ամբողջությամբ, ապա դա կազմում էր մեկ բահ ջուր, երկու բահերը ծածկելու դեպքում՝ երկու բահ ջուր և այլն: Ս. Ամատունու կազմած «Հայոց բառ ու բան» բառարանում բահ ջրի չափի վերաբերյալ ասվում է. «Այնքան ջուր, որ քցի բարձրանա ջրի մեջ տնկված բահի քուրը (վիզը)»:²⁵⁴ Ս. Ջելենսկին «բահ» ջրի չափի վերաբերյալ գրում է. «Գյուղացիների հասկացությամբ բահ ջուրը հավասար է ջրի այն ծորին, որի առաջ կարելի է բռնել սովորական երկաթե բահով՝ կանգնեցնելով այն ուղղածից հոսանքի դեմ»:²⁵⁵ «Թուխդ»-ը կազմում էր յուրաքանչյուր քահրիզի ամբողջ ջրի 1/4 մասը: Կալվածագրերից մեկում այդ մասին կարդում ենք. «Թվին ՌՃԿԸ (1748) որ ես՝ Խաչիկի որդի Ովսեփս իմ կամաւս ծախսեցի մեկ թուխդ քահրեզ որ Մահմատ Թաղաիրէն էինք առել, Գ (3) թուխդն վանքինն, մին թուխդն իմ Ովսեփիս էր. ես էլ կրկին ծախսեցի մեր առաջնորդ Մարկոս վարդապետին ԲՈ (2000) դիմար փող առի»:²⁵⁶ «Թուխդ» ձևին համարժեք ջրուղիներից կատարվող ջրի բաշխման դեպքում գործածվել է նաև «բաժին» ձևը: Ինչպես վկայում է 1676 թ. մի կալվածագիր ոմն Մելիքի որդիք 6000 դիմարով վաճառել են իրենց քահրիզի մեկ «բաժին» ջուրը Դարաշամբի սբ. Ստեփանոս Նահավկայի առաջնորդ Միքայել վարդապետին:²⁵⁷ «Լուլա»-ն որպես ջրի չափման միավոր գործածվում էր սակավաջուր վայրերում պարտեզներն ու բանջարանոցները ոռոգելիս: «Լուլա» (պարսկերեն փոքրիկ խողովակաձև իր, ծորակ) ջրի չափը որոշելու նպատակով, կավից թրծված տարբեր տարողության հատուկ խողովակներ էին պատրաստում, որոնք վերահսկողը դնում էր ջրավելակի տակ և մայր առվից այդ խողովակներով դուրս թողնում ջուրը: Էջմիածնի վանական տնտեսության «ելից-մտից» մատյանների վկա-

յությամբ, կարող էր տրվել նույնիսկ դիմախի քարը պտտելու ունակ «լուլա» ջրի քանակությամբ. «Բ (2) շախի ետու կավակերտու տնկի լուլեն շինելոյ վարձ վեքիլ Գրիգորի ձեռքըն», - կարդում ենք այնտեղ:²⁵⁸ «Ջրաղաց» ջրի չափը որոշվում էր ջրաղացի մեկ քարը պտտելու ունակ ջրի քանակով: Ինչպես արդեն նշել ենք, ջրի չափի նման քանակությամբ կարողացավ ձեռք բերել Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսը. «...ի յաջորթելն տեառն Փիլիպոսի երջանիկ գհայրապետութիւն սրբոյ Աթոռոյս, յետ բազմաց բարերարութեանցն՝ առնէ սոյն երանելիս գովութեանց արժանի գործս: Քանզի ի ծոցվոյն լեռնէս մերմէ Արագածու յայն կուտէ երեսէն ջուր մի ելեալ (մինչև ութն ջրաղացի բաւական) ... Այս երանելիս մեծաւ աշխատութեամբ և դրամածախութեամբ բերեալ զայն ջուրն արկանէ յայսկոյս լերինն՝ և խառնէ ի գետս մեր Քարծաղ, որով ոռոգանի դաշտս մեր», - հաղորդում է Սիմեոն Երևանցին:²⁵⁹ «Բաժին» ջրի չափը գործածվում էր հիմնականում բնական հոսող ջրերի վրա միջհամայնական ջրօգտագործման պայմաններում: Սիմեոն Երևանցու վկայությամբ. «յՕշականում գեղացիքն զվարելահողս ունին ի վերին ծայր դաշտիս մերոյ ի հիւսիսակոյսն ի գլուխ Մուղադուսուն գեղջն: Եւ այս հողոյս աղագաւ ևս յատուկ ջուր ունին Քարծախ գետոյս ի պանտէն մերմէ բաժանեաց, զմին բաժինն ծախեն Աստուածատուր կաթողիկոսին ինն թումանի և հինգ հազար դիանի»:²⁶⁰ «Օրավար» և «շաբաթական» ջրերը տրվում էին հատուկ ժամանակով և անկախ հողային տարածության ամբողջական ոռոգումից, կտրվում էին պայմանավորված ժամկետում: «Շաբաթական» ջրի չափի մասին ուշագրավ վկայություն ունի 16-րդ դ. իտալացի ուղեգրող Վինչենցո Դ' Ալեանդրին. «Գյուղական շրջաններում, - գրում է նա, - սովոր են ջուրը տանել ջրելու համար դաշտերը, մի շաբաթ մի տեղում, և մի ուրիշը մի այլ տեղ և այսպես բավականաչափ ջուր են տալիս հացահատիկի որթատունկերի»:²⁶¹ Աղբյուրներից հոսող ջրերի ժամով կատարվող հաշվարկը հատկապես կիրառվում էր ջրի բաշխման անհատական տեսակի դեպքում, այգիների ու բանջարանոցների ոռոգման ժամանակ: Ինչպես վկայում է կալվածագիրը, ագուլեցի ոմն Խոջենց Թուման ունեցել է անձնական միջոցներով հանած մի աղբյուր, որի ջրի ընդհանուր քանակը հաշվվում էր 80 ժամ: 1670 թ. հիշյալ Թումանն խոջա Մուսաբեկին է վաճառում ամբողջ մի կտոր խաղողի այգի իր ջրի իրավունքով, որը ինչպես նշված է կալվածագրում «Ընդհանուր ութսուն ժամի վաթսուներկու ժամն է»:²⁶² Ժամով կատարվող հաշվարկ էր նաև «թաս»-ը կամ «թանգ»-ը, որի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում

²⁵² Կալվածագրեր, էջ 76:

²⁵³ Տե՛ս Շահագիզ Ե., Աշտարակի պատմությունը, էջ 54:

²⁵⁴ Ամատունի Ս., Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ 1912, էջ 477:

²⁵⁵ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян, с. 15.

²⁵⁶ Կալվածագրեր, էջ 144-145:

²⁵⁷ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 242, վավ. 93:

²⁵⁸ Նույն տեղում վավ. 13, էջ 41:

²⁵⁹ Ջամբո, էջ 191:

²⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 194:

²⁶¹ Հակոբյան Հ., Ուղեգրություն, էջ 240:

²⁶² Տե՛ս Փափագյան Հ., Այգիներն ու այգետեղերը, էջ 63:

ժ. Շարդենը: Ըստ այդ տեղեկությունների, մայր առվի մեջ, որտեղից պետք է ջուր հատկացվեր դաշտը կամ այգին ոռոգելու համար, դնում էին մեջտեղում շատ փոքր անցք ունեցող կլոր, բարակ իրանով ու տարողունակությամբ բավականին մեծ պղնձյա թաս: Երբ թասը լցվում և սկսվում էր ընկղմվել, այն դատարկում էին և նորից դնում ջրի մեջ այնքան ժամանակ, քանի չէր ավարտվել նախատեսված տարածության ամբողջական ոռոգումը: Սովորաբար թասը լցվում էր 2-3 ժամում:²⁶³

Նկատի ունենալով ժամանակի շինարարական տեխնիկան պետք է կարծել, որ ոռոգման հետ կապված աշխատանքները, լինեն դրանք ջրանցքների, թե՛ առուների և թե՛ ջրամբարների, քահիրիզ-քանքանների կառուցում ու վերանորոգում, չափազանց դժվար ու աշխատարար գործ էր: Ինչպես վկայում են վանքի մատյանները, ամեն տարի պարտադիր կարգով կատարվում էին ոռոգման ուղիների մաքրման աշխատանքներ: Տեղեկություններից մեկում կարդում ենք. «...ԹԾ (900) դիան ետու Բալարու ներքի տնկի առու հանող ԺԵ (15) մշակա»:²⁶⁴ Մեկ այլ տեղեկության մեջ էլ ասվում է. «ԲՈԸԾ (2800) դիան ետու գեղիս մեր միջի ջրաղացի առու հանող ԾԶ (56) մշակաց»:²⁶⁵ Համեմատաբար դժվարություն էր ներկայացնում քանքարի մաքրման աշխատանքների կատարումը, որի վրա ծախսվել է ավելի մեծ քանակի աշխատուժ: Մատյաններից մեկում այդ մասին կարդում ենք. «Քանքանի իստակող մշակաց, որ է ԱԾԱ (101), որոյ Կ (60) հոգւոյ Ա (1) շահի և Ա (1) փողով, իսկ ԼԴ (34) հոգւոյ Ա (1) շահի Գ (3) փողով և է (7) ին Ա (1) շահիով ետու հինգ հազար ԸԵԿ (860) դիան»:²⁶⁶

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերը շարադրվածը, կարող ենք նշել, որ 17-18 դդ. էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ նշանակալի զարգացման էր հասել ոռոգման ցանցի շինարարությունը: Եվ, քանի որ գյուղատնտեսության համար, մասնավորապես Արարատյան դաշտում հողին հավասար նշանակություն ուներ ջուրը և երկուսը միասին կազմում էին արտադրության հիմնական պայմանը, ուստի ոռոգման ցանցի կատարելագործումը էապես նպաստեց վանական տնտեսության առաջընթացին:

5. Անասնապահություն

Անդրադառնալով էջմածնի վանական տնտեսությունում անասնապահությանը վերաբերող հարցերին ու բավարարվելով ընդհանուր կարգի մի քանի դատողություններով Բ. Հարությունյանը եզրակացնում

²⁶³ Chardin, vol. 4, p. 99-100.

²⁶⁴ Մանտենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 23, էջ 49:

²⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 51:

²⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 395:

է, թե այստեղ, որպես տնտեսության առանձին ճյուղ՝ անասնապահությանը չեն զբաղվել: Նա գտնում է, թե դրա պատճառը անասնապահական վայրերի բացակայությունն էր, հետևապես և կերի պակասությունը:²⁶⁷

Ճիշտ է, իրականում անասնապահությունը իր ճյուղավորվածությամբ ու զարգացման աստիճանով չէր կարող համեմատվել երկրագործության հետ, այնուհանդերձ, ինչպես վկայում է աղբյուրների ուսումնասիրությունը, այն ևս կարևոր տեղ էր գրավել էջմիածնի վանական հաստատության տնտեսական կյանքում:

Էջմիածնի վանական տնտեսությունում անասնապահության աճի մասին վկայում է առաջին հերթին այն փաստարկը, որ հաստատության հոգևոր առաջնորդները այդ գործում ցուցաբերել են անձնական մեծ շահագրգռվածություն: Այսպես, Առաքել Դավրիժեցին նկարագրելով Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի տնտեսական ձեռնարկումները, հայտնում է, թե վերջինս շինարարական մեծ ծավալի աշխատանքներ կատարելուն զուգընթաց հավաքեց նաև «ջուկք խաշաց և անդեռ»:²⁶⁸ Սիմեոն Երևանցու հավաստմամբ Աստվածատուր Համադանցին մեծ աշխատանքներ կատարեց նորանոր արոտատեղեր ձեռք բերելու ուղղությամբ: Մասնավորապես նրան հաջողվում է 25 թումանով վանքի սեփականությունը դարձնել Ալիբեկլու գյուղի շրջակա հողատարածքները ու դարձնել այն «խոտատու և արօտատեղի անասնոց սրբոյ Աթոռոյ»:²⁶⁹ Հենց ինքը Սիմեոն Երևանցին խոտատու տարածքներ է ձեռք բերում Երևանի շրջակայքում:²⁷⁰ Պակաս կարևորություն չեն ներկայացնում Սիմեոն Երևանցու հայտնած տեղեկությունները անասնաքանակի վերաբերյալ: Ըստ այդ տեղեկությունների, էջմիածնի ապահարկության իրավունքները վերահաստատող Նադիր շահի կարգադրությունում ասվում է, որ շահի հրամանով միրզա Բյազունը և այլ գործակալներ գալով էջմիածին, Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի հետ երկար քննարկումներից հետո, շահին ներկայացնում են մի զեկուցագիր, որտեղ այլոց հետ միասին ապահարկ է համարվում «ոչխար հինգ հարիւր մինն կէս շահով՝ լինի ընդամենն մէկ թուման ԲՈԸԾ (2500) դիա»:²⁷¹

Վանական տնտեսության մեջ անասնապահության տարածվածության մասին է խոսում թերևս հովվության ինստիտուտի լայն կիրառումը: Միայն 1741թ. հաշվեմատյանից տեղեկանում ենք, որ վանքը վճարել է.

«ԴՈ (4000) դիան նախըջի Ստեփանին հին վարձէն
ԲՈ (2000) դիան հօտաղ Մէլիքին հին վարձէն

²⁶⁷ Арутюнян Б., Крупное монастырское хозяйство, с. 69.

²⁶⁸ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 342:

²⁶⁹ Ձամբը, էջ 160:

²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 179:

²⁷¹ Նույն տեղում, էջ 145:

Դ (4) ապասի չօպան Դարութին հին վարձեն
 ԼԱ (31) շահի չօպան Աւետիսին հին վարձեն
 ԲՌ (2000) դիան չօպան գառնարած Դօվանեսին հին
 վարձեն
 ԱՌ (1000) դիան գառնարած Սարգսին հին վարձեն
 Թ (9) ապասի նախարած Զօչարին նոր վարձեն
 ԲՌ (2000) դիան հօտաղ Գրիգորին - վարձեն
 Գ (3) ապասի նախարած Ստեփանին հին վարձեն
 Թ (9) ապասի հորդարած Թաթոսին հին վարձեն
 Զ (6) ապասի հորդորած Արշամին հին վարձեն»:²⁷²

Բերված վկայություններից դժվար չէ նկատել, որ ի դեմս նախընդ, հոտաղի, չոբանի և հորդարածի, վանական տնտեսության մեջ զգալի էր նաև խոշոր եղջրավոր անասնապահության զարգացումը թերևս անհրաժեշտություն էր դարձրել մի երևույթի տարածմանը ևս: Դա գոմերի և մարաքների օտարման փաստն էր: Նման փաստի մասին է վկայում հետևյալ կալվածագիրը. «Ի թվին ՌճՁԷ (1738) ես յուշականցի տէր Մարութս և իմ եղբայր Գրիգորս և Բաբս մեր կամավս և մեր օժանդակութեամբ, մեր մարաքն ծախեցինք Սուրբ Էջմիածնայ ժՐՌ (18000) դիան, մուքվանչի Ներսես վարդապետի ձեռամբ»:²⁷³ Իսկ վանքի 1742 թ. հաշվեմատյանից տեղեկանում ենք, որ աշխատանքներ են կատարվել գոմեր պատրաստելու ուղղությամբ. «ԲճԾ (250) դիան ետու գեղիս գոմ շարող Ե (5) մշակաց»:²⁷⁴

Վանական տնտեսությունում անասնապահության աճի մասին է վկայում նաև անասունների վաճառքի փաստերը: Դրանցից մեկում, օրինակ, ասվում է. «Գ (3) թուման ԳՌԳՃ (3300) դիան ետու ժԲ (18) ոչխարի»:²⁷⁵ Մեկ այլ տեղ էլ կարդում ենք. «Ոչխար առի ԽՁ (46) հատ ձեռամբ Աստուածատուր վարդապետին, վարձն ետու Զ (6) թուման ԷՌԷՃ (7700) դիան»:²⁷⁶ Փաստերի հավաստմամբ վանական հաստատությունը հաճախ ինքը է կազմակերպել անասունների վաճառք: Այդ մասին է վկայում 1746 թ. հաշվեմատյանը, ուր մասնավորապես ասվում է. «Էրեվան ծախած տավարների գինն առի Յակոբ վարդապետն ժԵ (15) թուման ԹՌԳՃ (9300) դիան շամախեցի Յակոբ և Օվանես վարդապետաց գիտութեամբ»:²⁷⁷ Նույնիսկ Երևանի խանին ուղարկված «կամավոր» կոչված նվերների շարքում, վանական հաստատությունը պար-

տավոր է դասել նաև անասուններ. «Թոխլի դրկի խանի պայրամն շնորհաւորելոյ Թ (9) հատ»,- կարդում ենք աղբյուրում:²⁷⁸

Այսպիսով, բերված փաստերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ անասնապահությունը ևս հանդիսացել է զբաղմունքի ինքնուրույն ճյուղ: Եթե նկատի ունենանք, որ այստեղ նշանակալից էր նաև անասնապահական մթերքների վերամշակումը, ապա հասկանալի կդառնա, որ տնտեսությունում գերակշռող չէր միայն բանող անասունների գլխաքանակը, ինչպես գտնում է Բ. Դարությունյանը:²⁷⁹

Էջմիածնի վանական տնտեսությունում ոռոգման ցանցի կարգավորումը ոչ միայն երկրագործության զարգացման կարևոր նախադրյալներից մեկն էր, այլ նաև անասնապահության, քանի որ այն անհրաժեշտ պայման էր, թե՛ կերի կուտակման, և թե՛ մթերատվության բարձրացման:

Բնական աշխարհագրական պայմանները լայն հնարավորություն էին ստեղծում անասնապահության զարգացման համար հատկապես Արարատյան դաշտում: Մ. Թադևոսյանի հավաստմամբ Արարատյան դաշտավայրի «արօտս հոտից» այնքան շատ էին, որ «խաշանք» լիովին բավարարում էին ինչպես Երևանի, այնպես էլ նրա շրջակա բնակավայրերի բնակչության կաթնամթերքի պահանջմունքը:²⁸⁰ Եթե երկրի նախալեռնային ու լեռնային շրջաններում անասուններին շուտ էին ձմեռանոց տանում ու կերակրում չոր խոտով, ապա Արարատյան դաշտում անասունները մինչև խոր աշուն, իսկ առանձին դեպքերում էլ մինչև ձմռան կեսերը կերակրում էին դրսում: Անասունների կերի մեջ գերակշռում էր ցանովի յոնջան կամ առվույտը: Առավել բարենպաստ տարիներին նույնիսկ հինգ անգամ յոնջայի հունձ է կատարվել: Ցանքը կատարվել է զարմանք մարտ-ապրիլ ամիսներին. «Զ (6) շահի ետու յօնջայի հունդ խառնող Զ (6) մշակաց սարկաւազ Գրիգորի ձեռք յապրիլի ժԳ (13)»,-կարդում ենք վանքի հաշվեմատյաններից մեկում:²⁸¹ Ցանքերն օգտագործում էին 5-6 տարի, իսկ ցանքաշրջանառության մեջ թողնվում էր 3-4 տարի: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Աղամ Օլեարիուսը: Ըստ այդ տեղեկությունների, Սեֆյան տիրապետության սահմաններում առվույտի ամենալավ բերքը աճում էր Երևանի շրջակայքում, ուր մեկ անգամ ցանելուց հետո մոտ վեց տարի նույն վայրում աճում էր, իսկ հաջորդ տարում հարկավոր էր այդ տարածությունները վարել ու կրկին ցանել:²⁸² Ի Շոպենի տվյալներով միայն Երևանի հողատարածքներից տարեկան

²⁷² Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 32-33:

²⁷³ Կալվածագրեր, էջ 141:

²⁷⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 52:

²⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 56:

²⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 152:

²⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 341:

²⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 218:

²⁷⁹ Арутюнян Б., Крупное монастырское хозяйство, с. 69.

²⁸⁰ Թադևոսյան Մ., Ճանապարհորդություն ի Դայս, հ. 1, էջ 228:

²⁸¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 34:

²⁸² Омарий, с. 738.

ստացվել է 500000 կապ առվույտ.²⁸³ Համեմատության կարգով նշենք, որ 1745թ. միայն Վաղարշապատի հողատարածքներից վանքը ստացել է 2500 կապ առվույտ. «ՁՌ (6000) ետու մեր չարեքտարներին ԲՈԷՆ (2500) եօնճի վարձ, որ իւրեանց բաժիններ վէքիլ Մաղաքի գիտութեամբ», - տեղեկացնում է մատյանը.²⁸⁴ Հարկ է նշել, որ բացի առվույտից որպէս կանոնավոր, օգտագործվել են նաև այլ տեսակի խոտաբույսեր: Օրինակ, հաշվեմատյաններից մեկը հայտնում է. «Ա (1) թուման ետու չայրի ի տեղական ի յուշի և ի Սերկելի որ վանքիս ծիանքն կապած էին».²⁸⁵ Օգտագործվել է նաև խաղողի թմբերի վրա աճած խոտը: Այսպես, միայն 1742 թ. Վաղարշապատի խաղողի այգիներից ստացվել է 1000 կապ չոր խոտ. «ԲՈԸԵ (2800) դիան ետու գեղիս մեր այգեաց կաթեպանացն ԱՌ (1000) խուրձի խոտագին».²⁸⁶

Անասունների ծնեռային կերի մեջ նշանակալից էր դարմանը, որը ստացվում էր ցորենի և գարու ցողուններից: Այն վանական տնտեսություն էր բերվում առավել շատ նախալեռնային ու լեռնային շրջաններից (Կարբի, Ապարան): Հաշվեմատյաններից մեկում կարդում ենք. «Ետուք ևս կարբեցի Աշոտ եսավուլին երեք թուման փօղ, յորմէ և դարման գնեցինք գիտութեամբ Ղուկկիանոս վարդապետին».²⁸⁷ Թե՛ խոտը և թե՛ դարմանը պահել են հատուկ այդ նպատակով կառուցված մարաքներում. «Մարաքի կտիր ցխօղ ԿԹ (69) մշակաց վարձն ետու», - տեղեկացնում է մատյանը.²⁸⁸ Չմեռային կերի մեջ անասունների կաթնատվության բարձրացման համար հատկապես կարևոր էր քուսքը, որը ստացվում էր քունջութի մնացորդներից. «Քեջքի քուսք առի ԺԸ (18) լիտր, գինն ետու ԹՆ (900) դիան», - հաղորդում է նույն մատյանը.²⁸⁹

Ըստ բնակչության զբաղվածության, անասնապահությունը վանքապատկան վայրերում երկու տիպի էր՝ նստակյաց և կիսաքոչվոր: Այն վայրերում, որտեղ արհեստական ոռոգման շնորհիվ կային փարթամ արոտավայրեր, գերակշռում էր նստակյաց անասնապահությունը: Սիմեոն Երևանցու հավաստմամբ, օրինակ, Կարբիի մահալի Բաթրինջ գյուղը ոչ միայն կաթողիկոսության ամառանոցային վայրն էր, այլև հրաշալի արոտատեղ էր. «Այլ և բաց ի մլքէն տեօղիս ունեցեալ Սուրբ Աթոռս ի տեղս այս գխտտհարքս և զարոտատեղիս անասնոց և գեօղս այս լեալ է կաթողիկոսացն մերոց հովանոց և զբօսարան».²⁹⁰

Կիսաքոչվորական կյանք վարող տնտեսությունները, ինչպես նաև ցածրադիր գոտու նստակյաց բնակչության մի մասը զարման վերջերին իրենց անասուններով տեղափոխվում էին լեռնային շրջաններ, որտեղ կլիման զով էր, իսկ անասունների համար կերը՝ առատ: Որպես այդպիսին էջմիածնի վանական տնտեսության համար ծառայել է Արագած սարը, ուր մշակները տեղափոխել են վանքի անասունները. «ԱՌԲԵ (1200) դիան ետու մեր չորոց հետ ի սար գնացող մշակին Խ (40) օրէն վարձ, ղաթրջու ծեռօք», - կարդում ենք աղբյուրում.²⁹¹ Ժամանակ առ ժամանակ նրանք իջնում էին յայլաներից իրենց տնտեսությունում երկրագործական աշխատանքներ կատարելու համար: Իսկ վերջնականապես նրանք իջնում էին աշնան կեսերին, երբ սարերում սկսվում էին ցրտերը, իսկ գյուղերում բերքահավաքը:

Հետաքրքիր է նշել, որ կատարվել են անասնաբուժական աշխատանքներ:

Հաշվեմատյաններում բազմաթիվ են նման արտահայտության տեղեկաթյուններ. «ետու կենդանի կամ մսի վաճառք»: Այսպես, 1755 թ. հաշվեմատյանում կարդում ենք. «ԵՆ (500) դիան ևս առի խոզագին - ծեռամբ աթոռակալին».²⁹²

Վանական տնտեսության անասնապահական համալիր ճյուղերից էր և թռչնաբուծությունը: Պահել են հավ, հնդկահավ, սագ, բադ: Ի. Շոպենի վկայությամբ Երևանի խանը երկրի տարբեր գավառներից տարեկան ստացել է մոտ 20000 ծու և 10000 թև հավ:²⁹³ Այն ստացվել է նաև էջմիածնի վանական տնտեսությունից: Օրինակ, հաշվեմատյաններում հանդիպում ենք հետևյալ տեղեկությունների. «Խանի եասաուլին Ղուլուղ ետու ԽԱ (41) հաւ».²⁹⁴ «Հասան-Ալի խանի համար ծուտ էր առել քվանքի Օվագին է (7) հատ, գինն ետու Բ (2) ապասի Բ (2) շահի»²⁹⁵ և այլն:

Թեև աղբյուրներում ուղղակի վկայություններ չկան բուն տնտեսության ներսում մեղվաբուծության վերաբերյալ, սակայն կան անուղղակի մի շարք տվյալներ, որոնք վկայությունն են անասնապահության այս համալիր ճյուղի տարածվածության մասին: Հաշվեմատյանների էջերում բավականին շատ են այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են միաբանության կողմից մեղր գնելուն:²⁹⁶ Միաժամանակ վանական միաբանությունը ստիպված էր «նվերների» անվան տակ պարբերաբար Երևանի խանին կամ փաշային մեղր ուղարկել «Մեղր առի Ալի Ղուլի խանին համար Բ (2) լիտր, գինն ետու ԲՈԳԵ (2300) դիան», -

²⁸³ Шопен И., Исторический помятник, ст. 760.

²⁸⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 71:

²⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 63:

²⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 43:

²⁸⁷ Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 32:

²⁸⁸ Նույն տեղում, վավ. 23, էջ 62:

²⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 52:

²⁹⁰ Ձամբո, էջ 126:

²⁹¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 49:

²⁹² Նույն տեղում, էջ 366:

²⁹³ Шопен И., Исторический помятник, ст. 785.

²⁹⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 205:

²⁹⁵ Նույն տեղում, վավ. 23, էջ 58:

²⁹⁶ Նույն տեղում, վավ. 13, էջ 195, 200, 219, 396 և այլն:

տեղեկացնում է մատյանը.²⁹⁷ Վանական միաբանությունում առավել շատ գործածվել է մեղրամոմը թե՛ որպես պահները լուսավորելու միջոց և թե՛ որպես մոմ ստանալու հիմնական հումք. «Ետու չորս լիտր մեղրե մոմի մէկ լիտրն ԲՈՐԸ (2800) դիան», - կարդում ենք մատյաններից մեկում.²⁹⁸ Եթե Տաթևի վանքի 1692 թ. եկամտացանկերը պատկերող սկզբնաղբյուրում թվարկվում են այն գյուղերի անունները, որոնք բնավճար ռենտա պարտավոր էին վանքին վճարել նաև մեղր, պետք է ենթադրել, որ նույնը պարտավոր էին անել նաև Էջմիածնի վանքապատկան համայնքները:

6. Արդյունաբերական արտադրություն

Էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ արդյունաբերական արտադրության նախնական տեսակը, որը տակավին չէր անջատվել գյուղատնտեսությունից, հանդիսացել է տնայնագործական արտադրությունը: Տնային նշանավոր գյուղատնտեսական հումքի վերամշակումը արտադրության կարևոր ծնն էր, քանի որ նա էր ապահովում սննդի ու հագուստ ինչպես նաև արտադրության միջոցներից որոշ տեսակների նկատմամբ բնակչության պահանջմունքը:

Տնայնագործական արտադրության տեսքով երկրագործական հումքից առավել շատ վերամշակման էին ենթարկվում այգեգործական կուլտուրաներից խաղողը, ինչպես նաև հացահատիկային ու տեխնիկական մշակաբույսերը:

Սկզբնաղբյուրներում խաղողի հնձանների մասին եղած առատ վկայությունները հավաստում են, որ վանական տնտեսության մեջ տնայնագործական արտադրության կարևոր ճյուղերից էր գինեգործությունը: Շարված անտաշ որձաքարից լցված կրաշաղախով և ներսից սվաղած գաճի տեսք ունեցող կրի հաստ շերտով, հնձանները սովորաբար ունեին զույգ հորեր, որոնցից մեկում լցվում էր քաղցուն, իսկ մյուսում՝ հեղուկ: Հավանաբար հնձանների առատությունն էր պատճառը, որ բավականին շատ գումարներ են ծախսվել կիր ձեռք բերելու համար: Օրինակ, միայն 1742 թ. վանքը գնել է 293 սոմար կիր՝ ծախսելով 1թուման 4150 դիան գումար.²⁹⁹

Հնձանները հիմնականում կառուցվում էին խաղողի այգիներին կից, որը հնարավորություն էր տալիս հենց տեղում, առանց լրացուցիչ աշխատանք ու կորուստների վերամշակել խաղողը. «Ալեքսանդր կաթո-

ղիկոսն ջուղայեցի ի Նորագեղ զայգի մի առնու, որ է երկու տախտակ իւր հնձանովն», - կարդում ենք «Զամբռ»-ում:³⁰⁰

Հնձանները կառուցվում էին նաև սեփական տներին կից և որպես առանձին կառույց ենթակա էին օտարման: Դրա մասին է վկայում հետևյալ կալվածագիրը. «Պատճառ գրոյս այս է, ես Յուշականցի Ղազարենց Յարութինի որդի Աբրահամս և իմ եղբոր որդի Գրիգորն մեր կաման և մեր յօժարութեամբն մեր տան մօտի յընծանն ծախեցինք ի սուրբ Էջմիածնա, մլքանչի Աղաէկի ձեռովն՝ դիմութն ԶՈ (6000) դիան: Թուին ՌԵԾԸ (1709) մարտի ԺԷ (17)»:³⁰¹

Խաղողի վերամշակման հիմնական պրոցեսը քաղցուն, ապա գինի և օղի ստանալն էր: Նախ, խաղողը քաշելուց հետո կողովներով տեղափոխել են հնձան. «ԱՌԲԵԾ (1250) դիան ետու Երևանայ Պողայի այգւոյ ԻԴ (24) կանանց խաղող քաղօղի, Ե (5) գրոց կրողի», - տեղեկացնում է աղբյուրը.³⁰² Հաջորդ պրոցեսը ճզմելն էր, որը կատարվել է ինչպես քարե ճզմիչի միջոցով, այնպես էլ ոտքերով. «ԹՈՒԵՆ (9500) ետու գեղիս մեր Գ (3) այգեաց հնձան կոխօղ ԱՃԻԵ (125) մշակաց», - հաղորդում է նույն աղբյուրը.³⁰³ ճզմելուց հետո քաղցուն փոքր ինչ թեք մակարդակ ունեցող հատակից հոսելով ցածրադիր պատի տակով անցկացրած կավե փողրակով գնում էր դեպի հարևան սենյակը և հավաքվում նրա շատ ավելի ցածրադիր հատակին դրված կաթսաների մեջ. «Ետու ես յերևան Բ (2) կարասի քրեն վասն քաղցու ածելոյ, մինն Ռ (1000) դիան»:³⁰⁴ Հնձանի այս երկրորդ բաժանմունքը սովորաբար ավելի ընդարձակ էր և ծառայում էր ինչպես մառան: Մառանում սովորաբար կաթսաներից բացի կային հատուկ հորեր, ուր լցվում է մաքրված քաղցուն: Որպեսզի հողերի, ինչպես նաև կաթսաների պատերը հեղուկ չներծծեն, այն պատել են ճարպով. «ԲԵ (200) ետու ճրագվի, վասն մէկ կարասն ճրագւելոյ ձեռամբ տէր Պետրոսին», - հաղորդում է մատյանը:³⁰⁵ Առանձին դեպքերում նույն նպատակի համար օգտագործվել է և մեղրամոմ. «Ետու ևս չորս լիտր մեղրե մոմի, մեկ լիտրն երկու հազար ութ հարիւր դիանով», - կարդում ենք մեկ այլ մատյանում:³⁰⁶ Հորերը շարված էին անտաշ քարերով, լավ սվաղված հաստ կրաշերտով: Դրանք ունեին կարասի տեսք, բայց ավելի տարողունակ էին (մոտ 2500 լիտր): Հորերի բերանները և եզրերը նույնպես սվաղված էին հաստ կրաշերտով և ծածկված բազալտից կամ տուֆ քարից շինված բոլորածև, կենտրոնում լայն անցք ունեցող սալերով: Անցքը, որ փակ-

²⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 157:

²⁹⁸ Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 50:

²⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 53:

³⁰⁰ Զամբռ, էջ 182:

³⁰¹ Կալվածագրեր, էջ 130:

³⁰² Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 52:

³⁰³ Նույն տեղում, էջ 64:

³⁰⁴ Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 48:

³⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 28:

³⁰⁶ Նույն տեղում, վավ. 23, էջ 390:

վում էր տուֆ կամ բազալտ քարից պատրաստված խցանածև կա-
փարիչներով, խմորման ժամանակ բացվում էր, որպեսզի կուտակված
գազերը դուրս գան: Անցքը ծառայում էր նաև հորից քիչ քանակությամբ
գինի հանելու համար: Գինին ամբողջությամբ դատարկելու կամ հորը
մաքրելու համար վերցվում էր հորի բերանի սալը:

Գինու ստացման մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղոր-
դում Առաքել Դավրիժեցին: Մասնավորապես, խոսելով գինու օգտա-
գործման վրա արգելք դնելու վերաբերյալ պետական հրամանի մասին՝
նա գրում է. «Եւ քանզի հրաման թագաւորին վասն արգելման գինոյ էր,
և այժմ ևս պարսիկք կողմանէ սկսան ամբաստանութիւն առնել զքրիս-
տոնեից, թէ նոքա գինարբո ազգք են և հանապազ գինեաւ պղծեն
զջուրն, զի յորժամ զխաղողն ճմլեն զքաղցուն գինի առնեն և զկնճիռն
վարեն ի ջուրն որով պղծի ջուրն և յորժամ կամին լուանալ զկարաս գի-
ւոյ, բերեալ դնեն ի մէջ առուին մեկ և երկու օր ի թրջոց, և ապա լուա-
նան և լուացոնք ջուրն դարձեալ թափի ի յառուն ի մէջ ջրոյն»:³⁰⁷
Իշխանությունների կողմից գինեգործության վրա արգելք դնելու մեկ
այլ հրամանի մասին է հաղորդում Ջաքարիա Ագուլեցին: Նա տեղե-
կացնում է. որ 1654 թ. Երևանի Մուհամմատ-Կուլի խանի կարգադրու-
թյամբ մոտ 6-7 ամիս ոչ միայն արգելվում է գինու պատրաստումը,
գործածությունն ու վաճառքը, այլև բռնագանձվում է հատուկ հարկ:³⁰⁸
Ըստ «ելից-մտից» մատյանների, 1761թ. հունվար-մայիս ամիսներին
վանական տնտեսությունում վաճառվել է 8 կարաս գինի, իսկ հաջորդ
1762 թ. մարտ-հունիս ամիսներին՝ 10 կարաս:³⁰⁹

Ըստ նույն մատյանների 1761թ. գինու ծախսը վանական տնտե-
սության մեջ հետևյալ պատկերն է ներկայացնում.

1. Սեղանի ծախս
41 կարաս
2. Կաթողիկոսի սեղանի ծախս
6 կարաս
3. Միաբանության անդամների ծախս
2 կարաս
4. Երթևեկող հյուրերի ծախս
19 կարաս
5. Հարկավոր մարդկանց և ուխտավորների ծախս
13 կարաս
6. Արհեստավորների ծախս
27 կարաս

³⁰⁷ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 353:

³⁰⁸ Ջաքարիա Ագուլեցի, էջ 41-42:

³⁰⁹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 4, էջ 49-56:

Կաթսաները սովորաբար պատրաստում էին 500-1000 լիտր տա-
րողությամբ: Եթե միջինը ընդունենք 700 լիտր, ապա կստացվի, որ մեկ
տարվա համար միայն կաթսաներում վանական տնտեսությունում
պատրաստել են շուրջ 10000 լիտր գինի: Եթե դրան ավելացնենք նաև
հորերում եղածը, ապա այդ թիվը կարող է շատ ավելին կազմել: Ի. Շո-
պենի հաշվարկներով, օրինակ, Արևելյան Հայաստանի Ռուսական
տիրապետության սկզբնական շրջանում վանական տնտեսությունում
տարեկան արտադրվել է 10000 դույլ գինի, որը կազմել է մոտ 240
կարաս:³¹¹ Վանական տնտեսությունում գինու արտադրության մեծ
չափերի մասին է վկայում 1756 թ. մատյանի այն վկայությունը, ըստ որի
միայն մեկ օրում վաճառվել է 5 կարաս գինի. «Ապրիլի Ե (5)-ին գինի
ծախեցաք Ե (5) կարաս պայագիտցի խոճոց Կարապետին Ա (1)
կարասն ժԲՌ (12000) դիան, գինն առի Զ (6) թուման ԳՌ (3000)
դիան»:³¹² Իսկ նույն տարվա հոկտեմբեր ամսվա մուտքը միայն գինու
վաճառքից կազմել է երեք թուման յոթ հազար դիմար:³¹³

Որոշ տեղեկություններ էլ վկայում են օղու ստացման մասին: Այն
ստանալու համար քաղցուի որոշ մասը և ճզմելուց հետո մնացած
չանչը լցնում էր կարասները, որտեղ խմորվելու հետո լցնում էին հա-
տուկ պատրաստած պղնձյա ամանի մեջ (60-100 լիտր տարողությամբ),
ամուր փակում բերանը և տաքացնում: Ստացված գոլորշին պղնձյա
խողովակով անցկացնում էին սառը ջրի միջով, որտեղ այն վեր էր
ածվում հեղուկի: Դա էլ հենց թորած օղին էր: «Արաղ քաշելու է (7)
մշակին վարձն ետու», - հաղորդում է մատյանը:³¹⁴ Մեկ այլ տեղեկու-
թյուն էլ վկայում է, որ վանական տնտեսությունում զբաղվել են օղու
վաճառքով. «Արաղ ծախեցաք Գ (3) չարեք կէս, ԱՌԵՃ (1500) դիան,
Շիրագի Մարտիրոսի ձեռքը»:³¹⁵

Խաղողի վերամշակումից ստացել են նաև դոշապ, չամիչ և
քացախ: Սկզբնաղբյուրներում ջրաղացների ու դինգերի մասին եղած
առատ վկայությունները ապացույց են վանական տնտեսությունում
հացահատիկային կուլտուրաների վերամշակման մասին: Մի տնտե-
սություն, որ տարեկան արտադրել է 6000 փութ ցորեն, 1800 փութ
գարի, 4500 փութ կորեկ և 4200 փութ չալթուկ, հասկանալի է, որ պետք
է ունենար նաև երկրագործական այդ հումքն վերամշակելու հնարա-

³¹⁰ Նույն տեղում, էջ 48-106:

³¹¹ Шопен И., Исторический памятник, стр. 681.

³¹² Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 23, էջ 4:

³¹³ Նույն տեղում էջ 16,

³¹⁴ Նույն տեղում, էջ 343

³¹⁵ Նույն տեղում, վավ. 13, էջ 43:

վորություններ: Ըստ Սիմեոն Երևանցու հայտնած տեղեկությունների էջմիածնի վանքը տիրել է ջրաղացների ու դիակների հետևյալ ցանկին.

N	Անունը	Վայրը	Կառուցված է, գնված, թե նվիրած	Կառուցողը ստացողը	Արժեքը	Օտարողը	Թվականը
1	Միջի ջրաղաց	Վաղարշապատ	սեփական				
2	Վերի ջրաղաց						
3	Գայանեի վանքի մոտ ջրաղաց		կառուցված	Բակոբ Ջուղայեցի			
4	Յուզբաշոնց ջրաղաց		գնված	Ալ. Ջուղ.	10թու-ման		1713
5	Գայանեի վանք արևմտյան կողմի ջրղ.		կառուցված	Ղազար Ջահկեցի			1748
6	Մեսրոպենց ջրաղաց		գնված	Ալ. Ջուղ.			1710
7	Իփրումենց ջրաղաց	Օշական	գնված	Բակոբ Ջուղ.	4.5թու-ման	Պետրոս Էմին	1663
8	Գյուլենց ջրաղաց		նվիրած	Ղազար Ջահկեցի		Գյուլի	
9	Ավագի ջրաղաց	Կավակերտ	գնված	Ղազար Ջահկեցի	3թու-ման	Ավագ	1744
10	Ավագի ջրաղաց	Գեոկ-գումբեթ	գնված	Ղազար Ջահկեցի	3թու-ման	Ավագ	1744
11	Գառնուկենց ջրաղաց	Չորագեղ	նվիրված	Բակոբ Ջուղայեցի		Խոջա Բակոբ ջան	1659
12	Սահակի ջրաղաց		գնված	Բակոբ Ջուղայեցի		Քալանթար Սահակ	1661
13	Բուղաղենց դիակը	Վաղարշապատ	գնված	Ղազար Ջահկեցի	5թու-ման	Բուղաղ	
14	Քաջանի դիակը		կառուցված	Բակոբ Ջուղայեցի			1653
15	Մեկ դիակ	Քալար	կառուցված	Ալ. Ջուղ.			1709
16	Մեկ դիակ		կառուցված	Ալ. Ջուղ.			1714
17	Մեկ դիակ	Կավակերտ	նվիրված	Աստվածատուր Բամադանցի		Մելիք Սահակ	

Ջրաղացներում ու դիակներում աշխատելու համար առանձնացված էին հատուկ մշակներ, որոնք տարիներ շարունակ կատարելով նույն աշխատանքը, «աշունանօղի» ու «չալթուկ խառնօղի» մասնագիտական հմտություններ էին ձեռք բերել. «Գ (3) ապասի ետու աղունանող Սիմոնին նոր վարձեն»,³¹⁶ «ԲԵ (200) դիան ետու Ա (1) մշակի, որ ի Կալակերտ տիմկն Գ (3) ցերեկ և Բ (2) գիշեր չալթուկ էր խառնած»³¹⁷, - նմանօրինակ բազմաթիվ հիշատակությունների ենք հանդիպում հաշվեմատյաններում: Ընդ որում, եթե ջրաղացներում աշխատում էին բացառապես տղամարդիկ, ապա դիակներում տղամարդկանց հետ միասին նաև կանայք. «Թ (9) շահի Ջ (6) փօղ ետու ի Կալակերտ տիմկն պրինձ խառնօղ ԻԴ (24) կանանց տնտեսապետի ձեռք», - հաղորդում է մատյանը:³¹⁸

Տնայնագործական արտադրության տեսք ուներ տեխնիկական կուլտուրաներից բամբակի, կտավատի ու քունջութի վերամշակումը: Բամբակը նախ պահեստավորվել է հատուկ պահեստարաններում, որոնք կոչվել են բամբակատներ. «ԳՌ (3000) դիան ետու բամբակատան կտրի սվաղի բանվոր ԿԴ (64) մշակաց», - կարդում ենք մատյանում:³¹⁹ Այնուհետև, առանձնացված կառույցներում («շղրխատուն»), կատարել են զտման աշխատանքներ. «ԱՌԲԵ (1200) դիան ետու շղրխատան պատերն սվազ անօղ Գրիգորին և Բաղդասարին ԺԲ (18) օր են վար», - հաղորդում է մատյանը:³²⁰ Հարկ է նշել, որ չորկատները որպես անշարժ գույք բավականին բարձր արժեք են ունեցել: Օրինակ, 1728 թ. կալվածագրերից մեկում այդ մասին կարդում ենք. «Ես, Ասկարի որդի Ալահվերտիս իմ կամավ ծախեցի իմ հայրենիք շարաղն(չըլըլիս) Յակոբի որդի Աւտալին ԻԵՌ (25000) դիան»:³²¹ Չտու-մը կատարվել է ձեռքով հետևյալ կերպ. բամբակին խառնում էին մանր քարեր, լցնում այն հատուկ պատրաստված փոքր անցքեր ունեցող զամբյուղների մեջ ու ձեռքով թափահարում: Սիմեոն Երևանցու հավաստմամբ, 1767 թ. վանական տնտեսությունում բամբակագտման համար սկսվել է օգտագործվել ջրի ուժը. «Դարձեալ ի հարաւակողմն Սրբոյ Աթոռոյս», - գրում է Երևանցին, - «ի կից վերայ քանքանիս մերոյ ջրաղացին շինեաց տեղապահն մեր Մկրտիչ վարդապետն նորապես զչղրխատուն մի այսինքն բամբակահան, որ է մի տուն, և միջին երկու չգրեխ, որք ջրով քանքանին մերոյ հանեն զբամբակս»:³²² Բամբակը կորիզից անջատելու կիրառվող այս պարզունակ ձևը բացի լրացուցիչ

³¹⁶ Մատենադարան Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 32:

³¹⁷ Նույն տեղում, էջ 48:

³¹⁸ Նույն տեղում, էջ 33:

³¹⁹ Նույն տեղում, էջ 51:

³²⁰ Նույն տեղում, էջ 45:

³²¹ Կալվածագրեր, էջ 136:

³²² Ջամբռ, էջ 191:

աշխատանք պահանջելուց, խիստ իջեցնում էր նաև հումքի որակը: Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման սկզբնական շրջանում երկրամաս գործուղված մայրո Շեմյոտը, կայսրության երկրագործության և պետական գույքի նախարարությանը այդ մասին գրել է. «Տեղի բնակիչների կողմից գործուղվող բամբակի գտնված ձևը ընդհանրապես ունի շատ թերություններ և արտակարգ դանդաղ է նրանով կատարված աշխատանքները: Երկու մարդ օրական հագիվհագ ի վիճակի են մաքրելու 20-30 փուխ բամբակ: Բացի այդ, կորիզը բամբակից անջատելու ժամանակ վերջինիս թելը այնքան է կարծ լինում, որ նրան մանել կարելի է միայն ձեռքի իլիկով և այդ պատճառով այն վաճառվում է տեղական բնակիչներին միայն, որոնք վուշի կանեփի պակասության պատճառով այն օգտագործում են տնային մանվածքի և գործվածքի համար»:³²³ Ձտումին հաջորդում էր գզելը, երբ մետաղյա ատամնաշար ունեցող աղելով բամբակը մանելուց առաջ փափկեցրել են. «ԻԲ» (22) շահի ետու ԻԵ (25) լիտր կես բամբակ գզելոյ վարծ», - հաղորդում է հաշվեմատյանը:³²⁴ Այնուհետև, բամբակը իլիկներով մանել են, որի ընթացքում միաժամանակ պատվիրվել է որոշակի ապրանքային տեսքի վերածել այն. «ԺԵ (18) շահի ետու Զ (6) լիտր պարանացու բամբակ մանելոյ վարծ»³²⁵, կամ «բամբակ մանել տուաք Ժ (10) լիտր վասն ջռալի համար, վարծ ետու ձեռամբ ամբարտարին ԲՌ (2000) դիան»,³²⁶ հաղորդում են աղբյուրները: Ըստ Սիմեոն Երևանցու տեղեկությունների վանական տնտեսության ներսում գործում էին երկու ձիթհանքեր, ուր արտադրվում էր բուսական յուղ: Դրանցից մեկը, որ աղյուսաշեն էր, կառուցվել էր Փիլիպոս Աղբակեցու կարգադրությամբ, հետագայում քանդվել է և կրկին փայտով վերաշինվել 1767 թ. Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսական հրամանով, մյուսը, ուր հիմնականում վերամշակվում էր քունջութ («որ է քունձթի ձիթհանք»), գործել է անխափան:³²⁷ 18-րդ դարի սկզբներին, ըստ արքունի Դիվանի գրանցման, Էջմիածնի մայր Աթոռին պատկանող թվով 5 ձիթհանք ունեին մաղաֆության իրավունք:³²⁸ Էջմիածնի հոգևոր հայրապետերը հոգ էին տանում մնացած եկեղեցական կենտրոններում ևս ձիթհանքերի անխափան աշխատանքի համար: Կալվածագրերից մեկում, օրինակ, որը վերաբերում է Սևանի անապատին պատկանող ձիթհանքի մասին, Փիլիպոս Աղբակեցին գրում է. «...Եւ ընդ արհմութեանս ծանիք հոգևոր որդիք մեր՝ զի այդ ձիթհանքդ Դանիել վարդապետին է: Նա իւր մահռան ժամանակն

Սեւանայ սուրբ Առաքելոյն վախմ է տուէր: Քանի ժամանակ էր ձիթհանքն աւերակ կայր ձգեալ: Ի խնամոցն աստուածոյ խօճայ Գրիգորն եկեալ շինեաց:... Մենք ևս յանապատին պատշաճ տեսաք, զոր ահա զմեր հոգևոր որդի Զաքարիա Մահդասիդ վերակացու կարգեցի, որ այսուհետև վերայ կենայ ձիթհանքին և ջաղցին. զինչ որ լինի՝ տանի յանապատն, բայց մի գուցէ եթէ ոք հակառակ կայցէ կամ ընդդիմակ գտանիցի նոցա, կամ այլ և այլ ստասցէ, զի հակառակք նոցին մեզ և Սուրբ Առաքելոցն են հակառակք: Եղև զայս բան ի թուին հայոց ՌՂԶ (1647)»:³²⁹ Ըստ Ի. Շոպենի 1830-ական թթ. Հայկական մարզում կար 285 ձիթհանք, որից գործել են 35-ը և որ դրանք տարեկան արտադրել են 15000 փուխ յուղ:³³⁰ Քունջութի և կտավիատի սերմերի մշակումը կատարվում էր տեխնոլոգիական տարբեր պայմաններում: Նախ այն բովել են մեծ տարողության ամանների մեջ («ԵԵ (500) դիան ետու ձիթհանքի դազանն կարկատելոյ վարծ»),³³¹ ապա մանրացրել ու մաղել («Ժ(10) շահի ետու Բ (2) ձեթահանքի մաղի»)³³² հետո ջուտ են տվել ու մամլել: 3-4 օրվա ընթացքում մշակվել էր 30 փուխ քունջութ, որից ստացվում էր 6-7 փուխ յուղ, իսկ 12-13 փուխ կտավիատի սերմահատիկը մշակվում էր 3 օրվա ընթացքում, որից ստացվում էր 1-1.5 փուխ յուղ:³³³

Ձիթհանքերում աշխատանքը մշտական չէր: Դրանք հիմնականում գործում էին ձմռանը, քանի որ չկար պահեստավորված բավականաչափ հումք, հետևապես, չէր էլ պահանջվում մշտական բանվորական ուժի առկայություն: Ամենաաշխատարար պրոցեսներն էին սերմահատիկի առանձնացումը, ինչպես նաև մածուցիկ դարձած զանգվածը ոտքերով անընդհատ տրորելը. «ԴԵԻԵ (425) դիան ետու Գ (3) կանանց որ ԺԹ (18) օր կտավիատի սերմն շինած էին», - կարդում ենք հաշվեմատյաններից մեկում:³³⁴

Տնայնագործական արտադրության տեսք ուներ նաև անասնապահական օրենքների վերամշակումը: Ընդ որում, եթե նկատի ունենանք, որ Էջմիածնի վանական միաբանության մեջ կերակրվում էին թվով 500-ից ավելի մարդիկ («Աթոռս այս այսպես յայտնի և հոջակաւոր օճախ իմն է, յորում հինգ հարիւր աւելի մարդ հատ ուտեն»),³³⁵ ապա հասկանալի կդառնա, որ կաթնամթերքը հիմնականում զնում էր սննդի պահանջումների բավարարմանը: Հաշվեմատյաններում բավական

³²³ Акты собранные Кавказской археологической комиссией, т.10. Тифлис, 1885, см.155.

³²⁴ Մատենադարան, Կթղ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ37:

³²⁵ Նույն տեղում, էջ 48:

³²⁶ Նույն տեղում, վավ. 23, էջ 52:

³²⁷ Ձամբռ, էջ 190-191:

³²⁸ Նույն տեղում, էջ 140:

³²⁹ Կալվածագրեր, էջ 121-122:

³³⁰ Шопен И., Исторический памятник, с. 861.

³³¹ Մատենադարան, Կթղ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 56:

³³² Նույն տեղում, էջ 118:

³³³ Хатисов К., Кустарные промыслы Закавказского края, Тифлис, 1891, с. 108-109.

³³⁴ Մատենադարան, Կթղ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 47:

³³⁵ Ձամբռ, էջ 135:

շատ տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են կով կթելուն, խնոցիների ձեռք բերման և այլն:³³⁶ Հետաքրքիր է նշել, որ տնտեսությունում կար առանձնացված կառույց՝ կաթնամթերատուն. «ետուք ևս Նուշին, որ մածնատան վերակացու էր եՌ (5000) դիան», - կարդում ենք մատյանում:³³⁷

Անասնապահական մթերքներից տնայնագործական եղանակով վերամշակման էր երթարկվում մաև կաշին, մորթին և բուրդը: Կաշվի և մորթու վերամշակման առաջին պրոցեսը աղ դնելն էր: Ընդ որում գերադասելի էր եզան կամ գոմշի կաշին. «Կաշի աղ դնել», - տեղեկացնում է մատյանը:³³⁸ Աղ դրվում էր հիմնականում գառան կամ ոչխարի մորթին. «ԳՌԺ (3010) շահի տվի գդակակար Անանքային ԾԾ (150) ոչխարի և գառան մորթի աղ գնելոյ վարձ», - կարդում ենք նույն մատյանում:³³⁹ Այնուհետև մորթին քերել են («Ե (5) շահի ետու ԻԵ (75) մորթի քերողին»)³⁴⁰ և պատրաստել արտադրանք: Կաշվից պատրաստել են ոտնամաններ, զանազան չափի և հաստության կոթեր, լծափոքեր և այլ հարմարանքներ, որոնք օգտագործվում էին արորի, գութանի, կամի և այլ գործիքների օգտագործման ժամանակ: Այս առումով հաշվեմատյաններում բավական շատ ենք հանդիպում «սէկ շինել ետու», «թոկ շինել ետու վասն գութանի», «կաշի շինել ետու վասն պատանի» և այլ արտահայտությունների:³⁴¹

Մորթուց պատրաստվում էին զանազան տիպի հագուստեղեն. «Ա (1) թուման ԷԾՂ (790) ետու գդակակարերին, որ ԻԸ (28) քուրք էին կարած, Ա (1) քուրքն Ա (1) ապասով, ԱԾԵ (105) գդակ էին կրած Ա (1) ու կէս շահով, չորապանի ձեռք», - հայտնում է մատյանը:³⁴² Մորթուց պատրաստում էին մաև բեռնակիր անասունների համար փականներ. «ԷՌԺԱ (7010) շահի ետու սարմջուն, որ ԼԵ (35) ջորու սամար մարամաք էր արած Գ (3) շահով, Գ (3) ջորու սահար մոր կարած էր Զ (6) շահով, ԺԴ (14) ձիոյ փալան (մորն Բ (2) շահով է, հինն Ա (1) շահով) մարամաք էր արած Բ (2) շահով Զ (6) իշու փալան մարամութ էր արած զուտ զտուիօնք, իշու փալանն մորն Բ (2) շահով է և հինն Ա (1) շահով, Սուքիասի և Կիրակոսի ձեռք, չորապանի գիտութեամ»:³⁴³ Ուշագրավ է, որ միաժամանակ կատարվել է մորթիների վաճառք «Մորթի ծախեցինք ԱԾ (100) այծու, Զ 980 ուլի մեկ մորթին Բ (2) շահի կեսով, ուլի մեկ մորթին Ա (1) շահի կեսով փողի ջամն է ԺԸԻԵԾ (18500) դիան»:³⁴⁴

³³⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 33, 199:

³³⁷ Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 23:

³³⁸ Նույն տեղում, վավ. 13, էջ 217:

³³⁹ Նույն տեղում, էջ 107:

³⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 109:

³⁴¹ Նույն տեղում, վավ. 23, էջ 38, 43:

³⁴² Նույն տեղում, վավ. 13, էջ 64:

³⁴³ Նույն տեղում:

³⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 339:

Առավել նշանակալից էր բրդի վերամշակումը: Ըստ վանքի հաշվեմատյանների, առանձին տարիների վանական տնտեսությունում մանվել է.

1741 թ. - 56 լիտր բուրդ

1742 թ. - 34 լիտր

1745 թ. - 27 լիտր

1753 թ. - 25 լիտր³⁴⁵

Բրդի թելերից պատրաստում էին վերնազգեստներ, գուլպաներ ու ձեռնոցներ: Սակայն առավել շատ պատրաստում էին մեծ տարողության պարկեր. «ԱՌԾ (1050) դիան ետու է (7) լիտր բուրդ մանելոյ վարձ վասն ջուալի Ներսես վարդապետի ձեռք», - տեղեկացնում է մատյանը:³⁴⁶ Բրդի կոշտ տեսակներից պատրաստում էին զանազան չափի պարաններ, թոկեր, որոնք օգտագործում էին անասուններին կապելու, բարձած սայլերի բեռն անրացնելու և այլ նպատակներով. «ԹՈԸԻԵ (8925) դիան ետու Ժ (10) բրդե պարանի վասն զորոց բեռնակրութեան վեքիլ Սողոմոնի ձեռք», - կարդում ենք մատյանում:³⁴⁷

Տնայնագործական արտադրության առանձին ծյուղ էր հացաթխումը, որի համար առանձնացված էր հատուկ կառույց՝ «տնտեսատուն»: Այստեղ էին կենտրոնացված ինչպես փռերը, այնպես էլ թոնիրները «Տնտեսական թօնտներն շինել ետուք որոց բանոր եղեն Զ (6) ետուք ԶԾ (600) դիան», - կարդում ենք վանքի 1767 թ. հաշվեմատյանում:³⁴⁸

Ընդ որում, հացաթխման պրոցեսում հացթուխից առավել շատ օգտագործվել է խմոր անողների աշխատանքը: Օրինակ, ինչպես վկայում է 1741 թ. մարտ ամսվա հաշվեմատյանը, վանքը վճարել է.

«ԴՌ (4000) դիան խմորանող Փիլիպոսին

ԲՌ (2000) դիան Բ(2) շահի խմորանող Յակոբին

ԲՌ (2000) դիան խմորանող Սարգսին

Զ (6) ապասի խմորանող Փիլիպոսին

Ժ (10) շահի խմորանող Ասատուրին

ԵՌ (5000) դիան խմորանող Սահակին

ԳՌ (3000) դիան հացթուխ Մացիլին»:³⁴⁹

Ուրեմն, թվով 6 խմոր անողների սպասարկել է միայն մեկ հացթուխ:

Տնայնագործական արտադրության կարևոր ծյուղերից մեկը, որը միաժամանակ էջմիածնի վանական տնտեսության մենաշնորհն էր, հանդիսանում էր մոմագործությունը: Կառույցը, որ կատարվում էր

³⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 33-74, 217:

³⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 43:

³⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 55:

³⁴⁸ Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 4, էջ 346:

³⁴⁹ Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 32-33:

արտադրապրոցները, կոչվում էր մոմատուն. «ԺՁՌ (16000) դիան Գ (3) ապասի ետու ի մոմատան վրա բանօղ մշակաց Ա (1) շահով», - տեղեկացնում է մատյանը:³⁵⁰ Մոմի պատրաստման համար որպես հումք օգտագործվել է ճրագուն «Դ (4) թուման ՁՌԸՆ (6800) դիան ետու ԲԵԼԴ (234) լիտր ճրագուի, վասն հասարակաց մոմ թափելոյ», - կարդում ենք 1742 թ. հաշվեմատյանում:³⁵¹ Կիրառվել է նաև մեղրամոմը, որը բավականին թանկ էր «ետու չորս լիտր մեղրե մոմի մեկ լիտրն ԲՈԸՆ (2800) դինար», - տեղեկացնում է մատյանը:³⁵²

Առանձնապես մեծ պահանջարկ է ունեցել սպիտակ մոմը, որը Գրիգոր Դարանաղցու հավաստմամբ ստացել է Մովսես Սյունեցի վարդապետը (հետագայում կաթողիկոս) վերամշակելով մեղրամոմը: Պատմիչի վկայությամբ, այդ բանի համար նա արժանացել է Սեֆյան շահ Աբաս 1-ի հատուկ վերաբերմունքին. «Եւ հրամայեաց վարդապետին թէ խնդրեա յինէն զինչ և կամիս: Եւ վարդապետն խնդրելով սայս ինչ թէ՛ ի քէն ոչ այլ ինչ խնդրեմ, բայց միայն զայս, որ դիտին է տալն և ոչ դիւրինիս, որ տարցես ինձ գիր հրամանի հաստատուն կնքող զՍուրբ Էջմիածնայ վերակացութիւն եւ զնորոգութիւն նորին եւ զամենայն նորագութիւն եկեղեցաց: Եւ հրամեաց շահին թէ՛ զՈւլլախիսին խալիֆութիւնն տամ քեզ, որն է կաթողիկոսութիւն»:³⁵³

7. Մանր ապրանքային և արհեստավորական արտադրություն

Էջմիածնում պատրաստված սպիտակ մոմերը շատ բարձր էին գնահատվում: Դրանք շատ արժեքավոր նվերներ էին, որոնք կաթողիկոսների կողմից առաքվում էին այս կամ այն բարձր պաշտոնյայի: Օրինակ, Սիմեոն Երևանցու հիշատակարանում կան վկայություններ այն մասին, որ 1765 թ. կաթողիկոսը Կարսի և Էրզրումի փաշաներին ի թիվս այլ նվերների ուղարկել է նաև սպիտակ մոմ:³⁵⁴

³⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 35:

³⁵¹ Նույն տեղում, էջ 45:

³⁵² Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 50:

³⁵³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 293-294:

³⁵⁴ Դիւան հայոց պատմութիւն, հ. Գ, էջ 362:

Արհեստավորական արտադրություն

Էջմիածնի վանական հաստատության պատմությունը այս կամ այն չափով առնվող հեղինակներից ոմանք կարծում են, թե տնտեսությունը չի ունեցել հատուկ արհեստներով զբաղվողներ և որ դրանք հիմնականում վանքապատկան վայրերի գյուղացիներն էին և կատարում էին վարձու աշխատանք: Այսպես, Ա. Ալեքսանյանը գրում է. «Էջմիածնապատկան գյուղացիներից շատերը հաճախ վարձու աշխատանք էին կատարում վանքի տնտեսության մեջ, որպես խառատներ (հյուսներ), բանահներ (պատղիրներ), քարտաշներ»:³⁵⁵ Չենք ժխտում՝ կային արհեստներ, ինչպես, օրինակ, պարտիզպանը, ծիապանությունը, ուխտապանությունը, հայտարարությունը, կատեպանությունը, նվագածությունը և այլն, որոնք կարող էին կատարել վանքապատկան գյուղացիները: Սակայն այդ արհեստները անմիջապես կապված չէին արտադրության հետ: Ինչ վերաբերում է արհեստներին, ինչպիսիք էին դարբնությունը, պղնձագործությունը, քարտաշությունը, հյուսնությունը, բրուտագործությունը, ջուլհակությունը, կոշկակարությունը, ներկարարությունը, ապա դրանով զբաղվում էին առանձին անհատներ և վանական տնտեսության մեջ ուրիշ այլ աշխատանքներ չէին կատարում:

Հարկ է նշել, որ ոչ արտադրական բնույթի արհեստավորներին աղբյուրները հիմնականում անվանում էին մեկ բառով՝ մշակ կամ բանվոր, իսկ ահա արտադրական բնույթի արհեստով զբաղվողների դեպքում շեշտվում է թե՛ արհեստավորի անունը և թե՛ արհեստի տեսակը: Օրինակ, 1741թ. հաշվեմատյանում կարդում ենք. «ՁՌ (6000) դիան ետու խառատ Կոստանդինին հին վարձեն»,³⁵⁶ կամ «ՁՌԹՆ (6900) դիան ետու դերձիկ Դոլումին»:³⁵⁷ Նույնիսկ միննույն աշխատանքը կատարողների մեջ առանձնացվել են մշակ-բանվորներն ու արհեստավորները: Այսպես, նույն թվականի հաշվեմատյանից տեղեկանում ենք, որ «...քարելանքի բանուր Գ (3) մշակաց» վճարվել է 3 շահի, իսկ 9 ապասի և 15 փօղ տրամադրվել է «քարհատ Ատիպեկին»:³⁵⁸ Հարկ է նշել, որ առանձին արհեստավորներ, որոնք առավել հմտացած էին իրենց աշխատանքում, մշտապես բնակվում էին վանական տնտեսությունում: Թերևս դրա մասին է վկայում Սիմեոն Երևանցու 1769 թ. մի տեղեկությունը ուղղված Թիֆլիսի իր գործավարներին: Տեղեկությունում մասնավորապես շեշտվում է, որ թիֆլիսեցի «ղազանչի» Ենոքը «աստ ի Սուրբ Աթոռոյս ի պէտս հարկաւոր շիենելի պղնձեղենաց մերոց պահենք, որ աստ է մնալոց առ ի պիտոյանալ մեզ միշտ»:³⁵⁹

³⁵⁵ Ալեքսանյան Ա., Երկերի աշխ. էջ 274:

³⁵⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 32:

³⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 46:

³⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 34:

³⁵⁹ ՀԱԱ ֆ. 57 գ. 59, էջ 18:

Եթե արհեստավորը բնակվում էր Վաղարշապատում, ապա հաշվեմատյանները անպայմանորեն շեշտում են նրա տեղացի լինելը. «ԴՌ (4000) դիան ետու մեր գեղացի քարհատ Յակոբին ԾԶ (56) օրեն վարծ»,³⁶⁰ իսկ եթե այլ վայրերից, ապա դա ևս շեշտվում է. «ԺՌԺԴ (10-14) շահի ետու Բ (2) քրտտանցի քարտաշներին ԼԹ (39) օրեն վարծ Գ)3) շահիյով»:³⁶¹ Հետաքրքիր է նշել, որ տեղացի արհեստավորների վարձատվությունը ավելի քիչ է եղել, քան դրսից հրավիրվածներինը: Օրինակ, 1742 թ. 11 քարտաշներին վճարած 18 թուման 4550 դինար գումարից, կարբեցի Խեչումին օրը հաշվարկվել է 2.5 շահիյով, իսկ Էջմիածնեցի Հակոբին օրը 1.5 շահիյով:³⁶² Դրսից հրավիրված արհեստավորների փաստը վկայում է, որ վանական տնտեսությունում բուն արհեստով զբաղվող տեղացիների քանակը քիչ էր:

Էջմիածնի հոգևոր հայրապետները շարունակաբար հոգ էին տանում նոր արհեստների կազմակերպման ուղղությամբ: Թերևս դրա մասին է վկայում ժամագործ Գևորգի օրինակը, երբ կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցին վերջինիս ուղարկում է Կարին՝ կատարելագործվելու: Կարինի մեծանեծներին հղած իր նամակում կաթողիկոսը գրում է. «...Մանավանդ սրբոյ Տանս և մեզ ևս օգտ է, որ յերկրոջս սահաթ սարքող գտանիցի: Քանզի մեծամեծ տաճկաց շատոցն՝ մինչև սահաթին սախաթին առ մեզ ձգեն և իմ մեջ գնորն խնդրեն, բայց թե սահաթ սազ գտանիցի, փոքր մի սակաւք լինելոց են խնդրակքն»:³⁶³

Հաշվեմատյանների վկայությամբ միևնույն արհեստով զբաղվողները կատարած աշխատանքի դիմաց ստացել են հավասար վարձատրություն: Օրինակ, 1741թ. հաշվեմատյանից տեղեկանում ենք, որ խառատներ Հայրապետն ու Մկրտիչը 12-օրյա աշխատանքի դիմաց վարձատրվել են յուրաքանչյուրը 9 ապասիով:³⁶⁴ 8 ապասի մեկ շահի է վճարվել խառատներ Հովակիմին և Պետրոսին 12 օր կատարած աշխատանքի դիմաց:³⁶⁵ Իհարկե կային արհեստավորներ, որոնց աշխատանքը շատ ավելի բարձր էր վարձատրվում: Օրինակ, նույն 1741թ. գաջագործներ Բաղդասարին, Ղազարին և Սաֆրագին վճարվել է 12-օրյա աշխատանքի դիմաց 23000 դինար և 10 շահի:³⁶⁶ Նշված գումարի մեջ մտնում էր նաև գաջի գինը: Հարկ է նշել, որ տարբեր տարիների հաշվեմատյաններում հաճախ նշվում է նույն արհեստավորի անունը: Օրինակ, վերը հիշատակված գաջագործները հիշատակվում են նաև հաջորդ տարիների մատյաններում: Դա նշանակում է, որ վանքը

ունեցի իր հիմնական արհեստավորները: Աղբյուրների հավաստմամբ 17 և հատկապես 18-րդ դդ. Էջմիածնի վանական տնտեսությունում առավել շատ օգտագործվել է շինարարական աշխատանքների հետ կապված քարտաշի, որմնադիրի և աղյուսագործի արհեստավորական աշխատանքը: Դա պայմանավորված էր 17-րդ երկրորդ կեսից սկսված Էջմիածնի տնտեսական վերելքով, երբ անհրաժեշտ դարձավ տնտեսական շինությունների կառուցումը: Հունքը հիմնականում ձեռք էր բերվում վանական տնտեսություն սահմաններում բացված քարահանքերից, որտեղ բանվորները քարհատ արհեստավորների ցուցումներով կտրում էին քարերը. «Քարհանքի ՂԹ (98) մշակաց վարծն ետու մին շահով ԴՌ (4000) դիան Դ (4) ապասի Գ (3) շահի գիտութեամբ լուսարարին և ժամօրինողին», - կարդում ենք հաշվեմատյաններից մեկում:³⁶⁷ Ոմն հաշատուրի Վաղարշապատում ունեցած տների՝ Էջմիածնի վանքին վաճառելու վավերագրում հիշատակվում է նաև «Քարհատ Թօմասի» անունը, որպես վարպետի:³⁶⁸ Քարհանքներից ստանալով հում նյութը քարտաշները այն հղկել են և հաճախ հենց իրենք էլ շարել: Վերջիններիս վարձատրությունը կատարվել է ոչ հավասար չափով: Հավանաբար նկատի է առնվել արհեստավորի կատարողական մակարդակի աստիճանը: Այդ մասին ամբողջական պատկերացում է տալիս 1743 թ. հաշվեմատյանը, որտեղից տեղեկանում ենք.

Արհեստավորներ	Աշխատած օրերի քիվը	Մեկ օրվա վարծի չափը	Ընդհանուր վարձատվությունը
Գրիգոր	138	5 շահի	3թուման 4500 դինար
Երանոս	78	3.5 շահի	1թուման 3650 դինար
Հովհաննես	13	3 շահի	1թուման 6950 դինար
Թորոս	9	2.5 շահի	1թուման 3750 դինար
Վանի	58	2.5 շահի	7250 դինար
Ղարիբջան	100	2 շահի	1թուման 7500 դինար
Սահակ	141	3 շահի	1թուման 7200 դինար
Նուրիբեկ	88	2 շահի	8800 դինար
Հարություն	74	2 շահի	7400 դինար
Ղավիթ	12	1 շահի	860 դինար ³⁶⁹

Թեև քարտաշները միաժամանակ շարում էին, այնուհանդերձ որմնադիրի աշխատանքները կատարվում էին առանձին արհեստավորներ՝ «պատադիր»-ներ ԱՌ (1000) դիան ետու «պարտադիր Սարքսին ձեռամբ Յովանես վարդապետին», - կարդում ենք մատյանում:³⁷⁰

³⁶⁰ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 38:

³⁶¹ Նույն տեղում, էջ 44:

³⁶² Նույն տեղում, էջ 54:

³⁶³ Մատենադարան, Ձեռագիր 4501, էջ 205:

³⁶⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 37:

³⁶⁵ Նույն տեղում:

³⁶⁶ Նույն տեղում:

³⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 204:

³⁶⁸ Կալվածագրեր, էջ 154:

³⁶⁹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 67:

³⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 74:

Բավականին շատ օգտագործվել է աղյուսագործ արհեստավորների աշխատանքը: Այն հիմնականում կապված էր հացաթխման հետ, երբ փռերի կառուցումը դարձել է խիստ անհրաժեշտ. «ԴՌ (4000) դիան ետու Ը (8) փռան քարփիչ այրելոյ վարծ», - հաղորդում է մատյանը:³⁷¹ Աղյուս պատրաստելու արհեստանոցները գտնվել են ջրովի լի վայրերի մոտ, երբ անհրաժեշտ էր թրծված աղյուսը սառեցնել: Արդեն հիշատակված Խաչատուրի Վաղարշապատում գտնվող տների՝ էջմիածնի վանքին վաճառելու գործարքում նշվում է իբրև սահման «հարաւային կողմն կեօլն քատքիչ ցբելոս»:³⁷²

Վանական տնտեսության մեջ մեծ թիվ էին կազմում հյուսնության արհեստով զբաղվողները: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ տնտեսությունում մեծ ծավալ էր ընդունել ծածկեր, տախտակամածներ, առաստաղներ, միափեղկ դռներ, պատուհանի շրջանակներ, ինչպես նաև երկրագործական փայտյա գործիքներ, փոխադրական միջոցներ և փայտյա այլ արտադրանքներ պատրաստելու պահանջը: Ստորև ներկայացնում ենք 1741թ. վանական տնտեսությունում աշխատած խառատների անունները, աշխատած օրերի թիվը և ստացած վարձատրության չափը.

Արհեստավորներ	Ամիսը	Աշխատած օրերի քանակը	Վարձատրության չափը
Աշամալ, Զայրապետ, Մկրտիչ, Շիրվան	մարտ-ապրիլ	24	13000 դինար 4 ապասի
Մկրտում	մայիս	22	3000 դիան, 6 շահի
Զայրապետ		22	3000 դինար, 6 շահի
Մկրտիչ		22	2000 դինար, 1 ապասի
Շիրվան		6	18 շահի
Սաղաք		6	16 շահի
Պետրոս		4	3 ապասի
Հովակիմ	հունիս	15	2000 դինար, 5 շահի
Զայրապետ		16	2000 դինար, 18 շահի
Մկրտիչ		16	8 ապասի
Շիրվան		15	9 ապասի
Հովակիմ		15	2000 դինար, 12 փող
Պետրոս		3	9 շահի
Զայրապետ		12	9 ապասի
Մկրտիչ		12	9 ապասի
Պետրոս		12	8 ապասի
Հովակիմ		12	8 ապասի
Շիրվան		12	6 ապասի
Զայրապետ	հուլիս	12	9 ապասի
Մկրտիչ		12	9 ապասի
Շիրվան		7	14 շահի
Հովակիմ		5	14 շահի
Մարուք		14	30 շահի, 8 փող

³⁷¹ Նույն տեղում, էջ 53:

³⁷² Կալվածագրեր, էջ 154:

Ջաքար		21	11ապասի, 22 փող
Մկրտիչ		18	13.5 ապասի
Հովակիմ		18	12 ապասի, 1.5 շահի
Ջաքար		10	22 շահի
Մարուք		9	1000 դինար, 8 փող
Ջաքար	օգոստոս	12	6.5 ապասի, 4 փող
Մարուք		12	6.5 ապասի, 4 փող
Աշամալ		29	5000 դինար, 1 շահի
Զայրապետ		30	4000 դինար, 10 շահի
Մկրտիչ		24	3000 դինար, 3 ապասի
Շիրվան		15	30 շահի
Պետրոս		12	33 շահի
Հովակիմ		23	3000 դինար, 33 փող
Աղամալ	սեպտեմբեր	18	3000 դինար, 3 շահի
Զայրապետ		15	2000 դինար, 10 շահի
Պետրոս		18	2000 դինար, 9 շահի
Հովակիմ		17	2000 դինար, 6 շահի
Շիրվան		18	1000 դինար, 4 ապասի
Մկրտիչ		15	2000 դինար, 5 շահի
Աղամալ	սեպտեմբեր-հոկտեմբեր	35	6000 դինար, 2.5 շահի
Զայրապետ		33	5000 դինար, 5 շահի
Շիրվան		34	3000 դինար, 2 ապասի
Մկրտիչ		5	3 ապասի, 3 շահի
Աղամալ	Հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր	23	4000 դինար, 0.5 շահի
Զայրապետ		23	3000 դինար, 9 շահի
Հովակիմ		17	2000 դինար, 7 շահի
Մկրտիչ		32	4000 դինար, 4 ապասի
Զարություն		75	15000 դինար
Այվազ		65	9000 դինար, 15 շահի
Կիրակոս		57	8000 դինար, 11 շահի
Զարություն		41	6000 դինար, 3 շահի
Մկրտում		75	10000 դինար, 5 շահի
Անտոն		75	10000 դինար, 5 շահի
Հակոբ		75	8000 դինար, 10 շահի
Հովհաննես		7	15 շահի ³⁷³

Աղյուսակից երևում է, որ վանական տնտեսությունում աշխատել են 15 խառատներ, որոնցից առավել շատ աշխատանքային օրեր ունեն Մկրտիչը՝ 180, Զայրապետը՝ 164, Աղամալը՝ 129, Հովակիմը՝ 122 և Շիրվանը՝ 97: Այն հանգամանքը, որ հիշյալ խառատների անունները հիշատակված են համարյա բոլոր ամիսներին, վկայում է, որ վերջինները հիմնական արհեստավորներն էին, իսկ մյուսները՝ սեզոնային: Դա է վկայում նաև նրանց ստացած աշխատավարձի չափը: Այսպես, օրինակ, Հակոբը 75 աշխատանքային օրվա համար ստացել է ընդամենը

³⁷³ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 32-46:

8000 դիմար 10 շահի, իսկ Շիրվանը 97 օրերի համար՝ 22 ապասի 62 շահի, որը դիմարային արժեքով կազմում է 7500 դիմար: Եթե դրան ավելացնենք սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ստացած 3000 դիմարը, ինչպես նաև մարտ-ապրիլ 3250-ը, ապա կունենանք 13750 դիմար գումար: Որ հիշատակված արհեստավորներն են հիմնական, վկայում են նաև այն հանգամանքը, որ նրանց անունները թվարկվում են նաև հետագա տարիների մատյաններում: Այսպես, 1749 թ. մատյանում կարդում ենք. «ԺՁՌ (16000) դիան ետու խառատ Աղամալին»:³⁷⁴

Որպես շինանյութ օգտագործվել է բարդին և հաճաբենին, որի մասին բավականին շատ տեղեկություններ են հաղորդում հաշվեմատյաններում:³⁷⁵ Ներսի շինությունների համար օգտագործվել է լորենու փայտը. «ԺԲ (12) ապասի ետու ԼԵ (35) լորի լայն և թանձր տախտակի ներսի շինութեան համար խառատ Սկրտումի ձեռօքն», - հաղորդում է 1739 թ. մատյանում:³⁷⁶ Արժեքավոր էր հատկապես ընկուզենին, որի փայտը համեմատաբար բարձր արժեք ուներ: Այդ մասին հաշվեմատյաններից մեկում կարդում ենք. «Տախտակ առի ընկուզի Գ)3) հատ, գինն ետու ԲՌ (2000)դիան, գիտութեամբ տեղապահին»:³⁷⁷

Էջմիածնի վանական տնտեսությունում տարածված արհեստների մի շարք տեսակների համար էական նշանակություն է ունեցել մետաղամշակությունը իր մի շարք ենթաճյուղերով: Դրանցից յուրաքանչյուրը օգտագործվել է արտադրության մեկ կամ մի քանի բնագավառներում: Հատկապես կարևորվում էր դարբնությունը, որը ապահովում էր երկրագործության համար անհրաժեշտ աշխատանքային գործիքների պատրաստումը: Տնտեսությունը ուներ իր հատուկ դարբնոցը, որում արհեստավորների հետ միասին աշխատել են օրավարձու մշակները. «ԲՌԷՆ (2700) դիան ետու դարբնոցի բանուր ԾԴ (54) մշակաց ԺԲ (12) փողով Յակոբ վարդապետի ձեռօքն», - հայտնում է մատյանը:³⁷⁸ Որ վանքը ունեցել է իր դարբինը, երևում է հետևյալ վկայությունից. «ԱՌԵՆ (1500) դիան ևս առի աթոռահաս մեր դարբին են, ձեռամբ պարոն Ահարոնին»:³⁷⁹ Դարբին արհեստավորների թիվը ի տարբերություն քարագործների և հյուսների, համեմատաբար քիչ է եղել: Օրինակ, 1739 թ. մատյանում հիշատակվում է դարբին Մարտիրոսը,³⁸⁰ իսկ 1749 թ. մատյանում հիշատակվում է երեք դարբինների անուններ, որոնց վճարվել է. «Դարբին Կակասին՝ 600 դիան, դարբին Ավետիսին՝ 4000 դիան, դարբին

Աշատկին՝ 4000 դիան»:³⁸¹ Դարբնության համար հիմնական հումքը երկաթն էր. «Երկաթ առի ԽԴ (44) լիտր, գինն ետու Ա (1) թուման ԶՌ (6000) դիան, Գ (3) ապասի, Բ (2) շահի», նման բազմաթիվ տեղեկությունների ենք հանդիպում մատյանների էջերում:³⁸²

Դարբնի կողքին տեսնում ենք նաև պայտագործին (նալբանդ). «ԺՌ (1000) դիան Ժ (10) շահի ետու նալբանդ Ներսեսին վասն ԴԵԿԵ (465) իփշին նալնելոյ վարձ ԺԲ (18) ամսոյ և ԺԲ (12) օրոյ», - հայտնում է մատյանը:³⁸³ Հիշատակվում են նաև նալբանդներ Վարդանը, Բարսեղը, Սարգիսը և ուրիշներ:³⁸⁴

Նշանակալից էր հատկապես պղնձագործ վարպետների աշխատանքը, որոնք պատրաստում էին մեծ և փոքր կաթսաներ, բուրվառներ, ջահեր, մոմակալներ և այլ տեսակի իրեր: Հարություն Արարատյանի վկայությամբ, Երևանի Կոնդ թաղամասում ապրող ոմն Ռևազ, էջմիածնի հավատարմատարն էր և որոկյալ պղնձագործ:³⁸⁵

Պղինձը պատրաստվել է հենց տնտեսության ներսում, որի մասին վկայում է հետևյալ հիշատակությունը. «ԳՌԶՆ (3600) դիան ետու ԻԴ (24) պղնձի շինօղին ԺԲ (12) մեծեն և ԺԲ (12) փոքրեն տնտես Գալուստի ձեռօքն»:³⁸⁶ Վանական տնտեսության ներսում կիրառվել են նաև ոսկերիչ և արծաթագործ արհեստավորների աշխատանքը: Այս արհեստավորները վանքի համար պատրաստել են սկիհներ, խաչեր, ավետարանների ոսկեպատ և արծաթապատ տուփեր, պերճանքի առարկաներ և այլ ապրանքներ: «Ոսկերիչ Մարտիրոսին ետու վարձ տան քիլազուկ շինելոյ ԱՌ (1000) դիան», - ասվում է մատյանում:³⁸⁷ Ս. Եղիազարովի կարծիքով Հայաստանի ոսկերիչներն ու արծաթագործներն իրենց արհեստով հաջողությամբ զբաղվելու համար պետք է գիտակ լինեին դրանց տեխնիկական բոլոր մանրամասնություններին և որ նրանք կատարում էին ամենագնահատված աշխատանքները՝ սկսած իրերի ձևերի պատրաստումից մինչև թանկարժեք քարերի ընտրություն կատարելն ու հարգի որոշելը:³⁸⁸

Եվ վերջապես մետաղամշակության հետ կապված մեծ տարածում է ունեցել ամաններ սպիտակեցնողների (կլայեչկի և դալայեչի) արհեստը: Մատյաններում հիշատակվում են (Ղալայեչի) Վարդանի և Եղիազարի, Աղիբեկի և այլոց անունները:³⁸⁹ Հիշարժան է, որ Եղիազարի

³⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 118:

³⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 37, 42, 110 և այլն:

³⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

³⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 234:

³⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 49:

³⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 266:

³⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 12:

³⁸¹ Նույն տեղում, էջ 146:

³⁸² Նույն տեղում, էջ 137, 230 և այլն:

³⁸³ Նույն տեղում, էջ 34:

³⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 34, 146 և այլն:

³⁸⁵ Жизнь Артемия Арапатского, с. 87.

³⁸⁶ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 121:

³⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 283:

³⁸⁸ Егиазаров С., Исследованая, ...г. II, Городские уехи..., с. 81.

³⁸⁹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ. թղթ. 1, վավ. 13, էջ 37, 40, 123, 296:

վերաբերյալ շեշտվում է նրա էջմիածնեցի լինելու հանգամանքը. «2 (6) ապասի ետու գեղիս ղալայջի եղիագարին»:³⁹⁰

Կապված գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման հետ զարգացում է ստացել նաև բրուտագործությունը: Այն վանական տնտեսության համար ապահովում էր տարբեր չափսի ամանների պատրաստումը: «Տնտեսական թօնտերն շինել ետուք, որոց բանվոր մշակք եղեն 2 (6), ետուք 26 (600) դիան», - կարդում ենք 1767 թ. մատյանում:³⁹¹ Նույն մատյանը հիշատակում է բրուտ հաշատուրին, որը հմտացել էր թոնիրներ ու կարասներ պատրաստելու մեջ:³⁹² Աղբյուրների հավաստմամբ բրուտագործական իրերի պատրաստումը վանական միաբանության կողմից պատվիրելի է հիմնականում նորգեցի վարպետներին. «ԴԴ (4000) դիան ետու նորգցի բրուտներին ԲԵ (200) ամանի ջին յԱկոր վարդապետի ձեռօք», - կարդում ենք մատյանում:³⁹³

Տնտեսական կախքների համար բամբակի ու բրդի մշակումը, կտավի ու հասարակ մահուդի պատրաստումը նշանակալից չափով տարածված էր վանական տնտեսությունում: Դյուսվածքեղենի և այլ գործվածքեղենի արտադրությամբ զբաղվող առանձին արհեստավորների մասին բավականին հիշատակություններ են պահպանվել մատյաններում: Դրանք հիմնականում վերաբերում են ջուլհակությանը, դերձակությանը, գորգագործությանը, բեհեզագործությանը, կտավագործությանը, մանածագործությանը և այլն:³⁹⁴

Մանվածքեղենի զարգացման համար ոչ պակաս կարևորություն ուներ ներկը, որի արտադրությունը ևս կազմակերպվում էր վանական տնտեսության մեջ: «Կտաւ ներկել տվի ԱԵ (100) գազ, Ա (1) գազն Ե (5) փօղով վարծ ետու», - կարդում ենք մատյանում:³⁹⁵

Թեև հիշյալ արհեստները քանակապես քնութագրելու համար եղած վկայությունները բավարար չեն, այնուհանդերձ կարելի է որոշել, թե արհեստի որ խմբի արտադրանքն էր առավել արագ աճում: Օրինակ, ըստ 1753 թ. վանական տնտեսության ելքն ու մուտքը պատկերող մատյանի տվյալների Ա. բամբակի դզումը կազմել է 104լ, որի վրա ծախսվել է 3000 դիմար, 5 ապասի, 9 շահի, Բ. ձեռք է բերվել 2054.5 գազ (երկարություն, չափ=71սմ) կտավ, որի վրա ծախսվել է 9 թուման, 72000 դիմար, 39 ապասի, 29 շահի, Գ. ներկվել է կտավ 2196 գազ չափի, որի վրա ծախսվել է 8000 դիմար 19 ապասի, 2 շահի, Դ. ներկվել է մանվածք 44 խտիլ, որի վրա ծախսվել է 1000 դիմար 5

ապասի, 4 շահի, Ե. գործվել է մանվածք 23լ, ծախսվել է 13000 դիմար, 3 ապասի, 3 շահի, 2. մանվել է 15լ բուրդ, ծախսը՝ 3000 դիմար:³⁹⁶ Դետևապես, առավել շատ գործածվել է կտավագործի աշխատանքը: Մատյաններում առավել շատ գործածվում է «դերձիկ» Դոլումի անունը: Օրինակ, 1741թ. մատյանում կարդում ենք. «ԵՌ (5000) դիան ԺԳ (13) շահի ետու դերձիկ Դոլումին, որ վասն դարատան մոնթերին, խցի մոնթերին և գործակալաց ԿԵ (67) կապայ, արխալուղ և ոտաց շոր էր կարած յաղունքն դարապետի և շորապանի գիտութեամբ»:³⁹⁷ Նույն Դոլումի մասին հիշատակվում է և 1746 թ. մատյանում. «Դոլումին ետու վարծ ՌԵԵ (1700) դիան, վասն հասարակաց միաբանաց, սարկաւագաց և մոնթեարաց շորեր կարած»:³⁹⁸ Հիշատակվում է նաև «թերզի» Դարությունը. «ԻԳՌ (23000) դիան Բ (2) շահի ետու թերզի Յարութինին վասն շոր կարելոյ կողմանէ, գերա ԲԵԾ (250) հատ շորեր կարած»:³⁹⁹

Պակաս կարևորություն չունեն քղթի արտադրությունը: Ինչպես հայտնի է, էջմիածնի քղթի գործարանը («քղթատուն») հիմնադրվել է Սիմեոն Երևանցու կողմից 1776 թ. հնդկահայ մեծահարուստ Միքայել Խաջաջանյանի միջոցներով:⁴⁰⁰ Որպես հումք օգտագործվում էր բամբակը: Ինչպես երևում է Դուկաս Կարնեցու Ախալցխա ուղարկած մի գրությունից, բամբակից բացի օգտագործվել է նաև հնամենի շորեր: Գրությունում կաթողիկոսը մասնավորապես խնդրում է հավաքել և էջմիածնի քղթի գործարանի պետների համար ուղարկել հնամենի շորեր:⁴⁰¹ Մատյանների վկայությամբ վանական տնտեսությունում թուղթ օգտագործվել է գործարանի հիմնադրումից առաջ:

Այսպես, դեռ 1751թ. մատյանում կարդում ենք «ԺԲ (18) շահի ետու Դ (4) դաստա քղթի, որ տէր Ոսկանն տարաւ ի Քանաքեռ թանաքոց փանջարայքն քղթերոյ»:⁴⁰² Նույն թվականի հոկտեմբեր ամսվա մատյանից տեղեկանում ենք 3 դաստա քղթի ձեռք բերման մասին:⁴⁰³

Արժանահիշատակ է վանական տնտեսությունում գրչության ու մանրանկարչության արվեստի կիրառումը: Գրչության ու մանրանկարչության համար անհրաժեշտ էին հատուկ ներկեր պատրաստողներ, գրիչներ, նկարիչներ, գծողներ և այլն: 1744 թ. մատյանում այդ մասին կարդում ենք. «Դ (4) թուման ԱՌԵՆԻԵ (1725) դիան ետու Յովնաթանի տղայոցն. ԻԸՌ (28000) դիան Ղազարապատու այվանին ծաղկելույն, յիշատարն գրելոյն և ծաղկունքն քաղելոյն վարծ, որ Թ (9) օր Բ (2)

³⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 37:

³⁹¹ Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 4, էջ 346:

³⁹² Նույն տեղում, էջ 198:

³⁹³ Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 60:

³⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 33, 37, 45, 52, 79, 80, 145, 392, 94:

³⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 292:

³⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 247-295:

³⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 32:

³⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 80:

³⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 36:

⁴⁰⁰ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես «Էջմիածին» 1958 թ.:

⁴⁰¹ Նույն տեղում, էջ 31:

⁴⁰² Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 147:

⁴⁰³ Նույն տեղում, էջ 157:

վարպետն բանած էին Ա (1) օրն Գ (3) ապասով, ԸՌԳԵԻԵ (8325) դիան ետու Յովհաննին, որ զՂազարապատու ներսի և դրսի շինուածոց սաչախներն ներկել էր ԼԷ (37) օր, Ա (1) օրն Դ (4) շահի կիսով Յակոբ վարդապետի ձեռքը»:⁴⁰⁴ Նույն աղբյուրում հիշատակվում է նաև «ծաղկիր» Մկրտումի մասին, որին վճարվել է 12200 դիան:⁴⁰⁵ Ինչպես հայտնի է կաթողիկոս Դուկաս Կարնեցու իրականացրած շինարարական ամենանշանավոր աշխատանքը էջմիածնի մայր տաճարի վերանորոգումն էր, որ կատարվել է վրաց արքունիքից հրավիրված Նաղաշ Դովնաթանի կողմից: Վերջինս, ինչպես երևում է վերը բերված վկայությունից, պատրաստել է շատ հետնորդներ, որոնք և շարունակել են իրենց վարպետի աշխատանքները:

Թվարկված հիմնական արհեստներից բացի վանական տնտեսությունում գործածվում էին նաև արհեստներ, որոնցով զբաղվում էին առանձին անհատ արհեստավորներ: Հաշվենատյանները որպես այդպիսին հիշատակում են վարսավիրությունը: Այսպես, օրինակ, 1742 թ. մատյանում կարդում ենք. «ԵՌԵՃԾ (5550) դիան ետու դալլաք էտիբարին, որ էր Բ (2) տարե մնացեալն, շամախեցի Յակոբ վարդապետի գիտութեամբ»:⁴⁰⁶ Վարսավիրները ոչ միայն հարդարում էին մազերը և սափրում, այլև յուրահատուկ բուժակներ էին, որոնք օգտագործելով ժողովրդական բժշկությունը, վերքեր էին բուժում, հարկ եղած դեպքում արյուն առնում» և այլն:⁴⁰⁷

Այսպիսով, ընդհանրացնելով արհեստավորական արտադրության վերաբերյալ բերված վկայությունները, հանգում ենք հետևյալին. արհեստավորների մի որոշ քանակություն կապված էր վանական տնտեսության հետ և ի տարբերություն գյուղական արհեստավորների աշխատում էր վանական հատուկ գործարքներում, արտադրում էր վանքի պատվերով և բավարարում վանական միաբանության պահանջները:

Վանական հասույթների ստացումը և դրանց տնօրինման կարգը

Ինչպես արդեն նշել ենք, էջմիածնի հոգևոր հայրապետների գործունեության հիմնական կողմերից մեկն էլ վանական հաստատության տնտեսական հարաբերությունների կարգավորումն էր: Համենատական կարգով ներկայացնելով ազգային պետականության և դրա

բացակայության պայմաններում գործող հայոց հոգևոր հայրապետների գործունեությունը Սիմեոն Երևանցին գրում է, թե այն կաթողիկոսները, որոնք ապրում էին հայ թագավորների և իշխանների ժամանակ, հետևությամբ էին կարողանում հարստացնել իրենց աթոռը կայքերով և կալվածքներով: Այսպես չէր այն կաթողիկոսների դրությունը, որոնք ապրում էին էջմիածնում՝ սուրբ Աթոռի վերահաստատումից հետո: Չկար ազգային իշխանություն, երկիրը ենթարկված էր մահմեդական բարբարոսների և կաթողիկոսը պիտի «մահացնող նյութերից պատրաստեին կենդանության դեղ»:⁴⁰⁸ Սակայն ժամանակի ընթացքում և հատկապես 17դ. երկրորդ քառորդից շնորհիվ եռանդոտ ու գործունյա կաթողիկոսների նպատակասլաց գործունեության՝ կաթողիկոսական իշխանությունը ուժեղացավ, ամրապնդվեց ամբողջ մի ազգի ներկայացուցչի իրավունքներով:

Ինչպես գիտենք վանքապատկան հողերից գանձվող ռենտան հանդիսանում էր էջմիածնի վանական հաստատության եկամուտների մշտական ու կարևոր աղբյուրը: Բացի հողային ռենտայի ստացումից, կաթողիկոսական աթոռի աղբյուրների մեջ առանձնակի տեղ էին գրավում եկեղեցական տուրքերը, որոնք հայտնի էին «աթոռահաս», «քառասնից», «խոստմունք», «հիշատակ», «հօգերածին», «աջահամբույր», «մատաղ», «գավազանապտուղ», «փոքրավորեք», «ժամուց», «պաշտոնեից», «սրբադրամ» և «կտակ» անուններով: Տուրքերի հավաքը, որը կատարվում էր Մայր Աթոռի հոգևոր պատվիրակների միջոցով, կոչվում էր նվիրատվություն: Դրա կարևորությունը միաժամանակ այն էր, որ կապելով հայության տարբեր շրջանները ազգային կենտրոնի հետ ապահովում էր էջմիածնի աթոռի համազգային իրավասությունը: «Ի բնէ է ամենայն ազգ Հայոց՝ ուր և իցէ՝ թէ յաշխարհին օսմանցւոց, թէ ի ֆրանգաց, թէ հնդկաց, թէ մոսկովաց, և ուր և գտանի յազգէն հայոց, ամենեքեան հնազանդին էջմիածնի... և ըստ օրինաց մերոց հարկս տան բնակողաց էջմիածնին», - այսպես է պատճառաբանում նվիրակության էությունը կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցին:⁴⁰⁹

Հարկ է նշել, որ եկվոր տիրակալները՝ հայ հոգևորականությունը իրենց կողմը գրավելու նպատակով աշխատել են չխոչընդոտել նվիրակության ինստիտուտի աշխատանքներին: Դրա մասին են վկայում, օրինակ, Սեֆյան շահերի հրովարտակները՝ էջմիածնի միաբաններին և կաթողիկոսական նվիրակների երկրի բոլոր նահանգներում ազատ երթևեկության իրավունք շնորհելու մասին:⁴¹⁰ Լուսաբանելով նվիրակության էությունը՝ Սիմեոն Երևանցին մանրամասնորեն անդրադառնում է էջմիածնի նվիրակների լիազորություններին, մեկ առ մեկ թվարկում այն վայրերի անունները, որտեղից ստացվում էին այդ հասույթները:

⁴⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 50:

⁴⁰⁵ Նույն տեղում:

⁴⁰⁶ Նույն տեղում:

⁴⁰⁷ Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19դ. առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989, էջ 93:

⁴⁰⁸ Ջամբո, էջ 18:

⁴⁰⁹ Ջաբարիա Քանաքեռցի, հ. Բ, էջ 81:

⁴¹⁰ ՄՊՀ, պր. 2, վավ. 6, 11, 14, 16:

Այսպես, Թուրքիան բաժանված էր հետևյալ շրջանների՝ Կ.Պոլիս, Թոխուս, Էնկյուրի, Էրզրում, Կարս, Բայազետ, Վան, Դիարբեքիր և Ռումելի (սրա մեջ մտնում էին Ղրիմը, Մոլդովան և Վալախիան)։ Իրանի շրջաններն էին՝ Նոր-Ջուղա, Թավրիզ, Նախիջևան և Երևան։ Կային մի քանի նվիրակություններ, ուր էջմիածնից ուղարկված նվիրակները կատարելով միաժամանակ առաջնորդական պաշտոն, հավաքում էին տուրքերը։ Նման շրջանները կոչվում էին Տերունի, իբրև անմիջական էջմիածնին պատկանող։ Տերունի թեմերն էին՝ Ջնյուռնիա, Բաղդատ և Բասրա քաղաքները։ Իրանի Գիլան նահանգը Ռելտ և Էնջելի քաղաքներով, Յնդկաստանի, Ռուսաստանի և Վրաստանի հայ գաղութը։⁴¹¹ Նվիրակության թեմերի մեջ Սիմեոն Երևանցին հիշատակում է մասնավորապես Գանձակը, Շամախին, Շիրվանը, Բաքուն, Դերբենտը, Նուխին, Պարտավը, Խաչենի երկիրը և ողջ աղվանական աշխարհը, որոնք թեև գտնվում էին Գանձասարի կաթողիկոսության տարածքում, բայց ենթարկվում էին էջմիածնի կաթողիկոսությանը։⁴¹² Սիմեոն Երևանցու քարտուղար Երեմիա Օշականցի վարդապետը 1765 թ. ներկայացնում է նվիրակության վայրերի մի ցուցակ, համաձայն որի նվիրակությունները բաժանվում էին հետևյալ երեք խմբերի. Ա «նուիրական վիճակք Սրբոյ Աթոռոյս, յորոց առնու ի ձեռն նուիրակաց ի յերիս ամս մի անգամ գնուիրական, զգանձանական, զհոգեբաժնական, զկատակական զարդինս և զվեճեզէնս յիշատակիս», Բ «նուիրական և Առաջնորդական վիճակք Սրբոյ Աթոռոյս, որք և տէրունիք անուանին, յորոց ի յառնուլն զվերագրեցեալ նուիրակաւսն արդինսն Սուրբ Աթոռոյս, ըստ երից ամացն առնու նաև զառաջնորդական արդինսն ի ձեռն նուիրակաց, որոց նուիրակուլնքն Առաջնորդ ևս կոչին», Գ «Այնքն վիճակք, յորոց ի յառնուլն գնուիրական արդինսն Սրբոյ Աթոռոյս ըստ երից ամայն, առնու նաև ի տարին մի անգամ զիւղս, զպանիրս, զմատաղացն չորեքոտանիս և զայլս այսպիսին ուտելիս և վեճեղէն»։⁴¹³

Այսպիսով, պարզվում է, որ նվիրակները գործուղվում էին հանձնարարված վայրերը երեք տարին մեկ անգամ և որ նվիրական տարածքները ևս բաժանված էին մեծ ու փոքր նահանգների («նուիրական թոմք») և գավառների («նուիրական վիճակք»)։

Որ նվիրակները երեք տարին մեկ անգամ էին գնում վիճակները, երևում է Ջաքարիա Ագուլեցու հետևյալ վկայությունից. «Թվին ՌեժԸ (1669) օգոստոսի է (7) ոմն Ագուլիս, որ այսօր էջմիածնայ աթոռակալ Միքայել վարդապետն եկաւ Ագուլիս վասն նվիրակի։ Քանզի Հակոբ կաթողիկոսն դէռ եւրս Ըստամբօլ էր վասն աղմուկի։ Դարձեալ աթոռակալն եկաւ, մին շունչն Ի (20) դիան հարկ է, որ ամեն հայ Ի (20) դիան կուտան էջմիածնին, այս Գ (3) տարի էր, որ առէլ չէր։ Սայ եկաւ, շունչն Կ

(60) դիան առաւ Գ (3) տարէն»։⁴¹⁴ Բերված վկայությունից, ինչպես նաև Երեմիա Օշականցու տեղեկությունից պարզվում է, որ նվիրական հասույթների հավաքումը կատարվում էր ինչպես բնեղենով, այնպես էլ դրամով։ Օրինակ, 1753 թ. հաշվեմատյանից տեղեկանում ենք, որ էջմիածնի նվիրակ Ավետիս վարդապետը գործուղվել էր Կարսի շրջան որպես «իւղ ժողովօղ»,⁴¹⁵ իսկ տեղի Կիրակոսը ուղևորվում է Լոռի, որտեղից բերում է 4 բեռ յուղ և պանիր։⁴¹⁶ Իսկ Դիարբեքիրի նվիրակ Գևորգ վարդապետի մասին կարդում ենք. «Առի ևս ի Դիարբեքիր նուիրակ Գեորգ վարդապետն մէկ հազար ինն հարիւր և երեսուն և երեք ղռուշ և ԺԳ (13) փարայ ստակ, որ կանէ աջեմի փող մէկ հարիւր քսան և ութ թուման, ութ հազար, ութ հարիւր և Բ (2) փարայ, որ է նուիրակութենէ դրամ զոր առի»։⁴¹⁷ Իսկ «Յնդստանայ նուիրակ» Մարտիրոս վարդապետից 1755 թ. ստացվում է, «մեկ թուման և ինն հազար դիան Բ (2) շահի»։⁴¹⁸ Երնջակի ս. Կարապետ վանքին հղած Գրիգոր Բյուզանդացի կաթողիկոսի 1541թ. կողակից երևում էր, որ վանքը պարտավոր է «կանոնեալ հասն և իրաւունս» ամեն տարի ուղարկել կաթողիկոսարան։ Կոնդակում մասնավորապես ասվում է «...եւ թէ զինչ է հաս և իրաւունք, այս է հաս և իրաւունքն. զինչ երեք որ թեմը կայ՝ ճոցա տանէն զինչ հասք որ լինի, մուտքն Նախավկային է, տեառնական մատաղըն որ լինի երին, մորթին իւր աթոռոյն է. յանկարծամահ որ լինի քառասունքը ու մատաղն եպիսկոպոսին է. և կողոպուտքն լաւ խալի մի, կամ լաւ շուրջառ տան յաթոռն զերեխայրիս կալոց և հնձանաց. երեխայրիքն այն է յեզնագլուխն կէս մարգան հաց, յամեն հնձանէ մեկ դորակ գինի տան զսրբանու էին՝ որ է սրբադրամ, այդ եկեղեցւոյ և խաչի լուսգին է, այս ամենայն աշխարհի յոր տեղ որ քրիստոնէութիւն կայ, զայդ կուտան իւրեանց աթոռոյն. և առաւել զսրբանուէրն՝ որ եկեղեցւոյ և խաչի լուսգին է որ ի շատէն շատ, և ի փոքրէն փոքր. որպէս ասէ տէրն յաւետարանն թէ որում շատ տուաւ՝ շատ խնդրեսցի ի նմանէ, և որում սակաւ՝ սակաւ, որ յամեն տարի մի անգամ սրբանուէր ժողովեն՝ որ սրբացն է բաժին, և այլ զինչ հարկ որ լինի, առանց աթոռոյ հրամանին չուչիք իշխանութիւն կատարել, թէ մատաղ թէ խաշաւրինք, թէ այլ ինչ պատենին՝ աթոռոյն, որպէս յամենայն տեղի. այս է հաս և իրաւունք արաւոյն և բաժին՝ որպէս ասացաք զամենայն»։⁴¹⁹

Փաստորեն, Կոնդակը կանոնակարգում էր վանական հասույթների ստացումը և նրա բաժանումը կաթողիկոսականի ու թեմական կենտ-

⁴¹¹ Ջամբռ, էջ 44-51։

⁴¹² Նույն տեղում, էջ 50-51։

⁴¹³ Դիան Հայոց պատմություն հ. Գ, էջ 797-806։

⁴¹⁴ Ջաքարիա Ագուլեցի, էջ 86։

⁴¹⁵ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 359։

⁴¹⁶ Նույն տեղում, էջ 58։

⁴¹⁷ Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 2։

⁴¹⁸ Նույն տեղում, էջ 3։

⁴¹⁹ Տես Գրիգորյան Գ., Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը 9-13 դդ., Եր., 1973, էջ 186-187։

րոնների միջև: Բերված վկայությունից միաժամանակ պարզվում է, որ եկեղեցական տուրքերը բաժանվում էին երեք խմբի՝ ա) հայրապետական հաս և տուրք, բ) առաջնորդական հաս և տուրք, դ) քահանայական հաս և տուրք: «Աթուսփաս» և «հոգեբաժին» կոչվող այդ տուրքերի հավաքումը ևս ուներ եռաստիճան բնույթ, երբ քահանաները տալիս էին առաջնորդներին, իսկ վերջիններս էլ մասհանում էին անում հօգուտ կաթողիկոսարանի: Ստորև ներկայացնում ենք տեղեկություններ 1753 թ. հոկտեմբերից 1754 թ. ապրիլն ընկած ժամանակահատվածի «աթոռահասի» ու «հոգեբաժնի» ստացման վերաբերյալ.

Տուրքի անվանումը	Վճարողը	Չափը	Ստացողը
աթոռահաս և հոգեբաժին	Սահակ	5000 դիան	տեր Ահարոն
աթոռահաս	Հովհաննես	1000 դիան	-
աթոռահաս	Գաբրիել	4000 դիան	-
աթոռահաս		1400 դիան	-
հոգեբաժին	Ծատուր	1000 դիան	աթոռակիր
աթոռահաս	Զաքարիա	1000 դիան	տեր Ահարոն
հոգեբաժին	Ղստատեոջ	1թուման 3000 դիան	վարդապետ Ոսկան
հոգեբաժին	Ղալիթ	1000 դիան	տեր Ահարոն
հոգեբաժին	Սարգիս	3000 դիան	-
հոգեբաժին	Ղուբաթ	4700 դիան	տեր Մարտիրոս
հոգեբաժին	Խաչատուր	2000 դիան	տեր Սահակ
հոգեբաժին	Պողոս	1400 դիան	տեր Ահարոն
հոգեբաժին	Ղուբաթ	2000 դիան	տեր Մարտիրոս
աթոռահաս	Ազարում	1000 դիան	աթոռակալ
աթոռահաս	Հարութիւն	1500 դիան	-
աթոռահաս	Մինաս	1500 դիան	-
աթոռահաս	Հարություն	1000 դիան	-
աթոռահաս	Պետրոս	1000 դիան	-
հոգեբաժին	Պողոս	4000 դիան	տեր Ահարոն
հոգեբաժին	Գասպար	5000 դիան	-
աթոռահաս	Աղիբեգ	2000 դիան	աթոռակալ
աթոռահաս	Ղևոնդ	6000 դիան	-
աթոռահաս	Բոջո	1000 դիան	-
աթոռահաս	մի Ղազախեցի	1500 դիան	-
աթոռահաս	Իլիանոս	1000 դիան	-
Ընդամենը 1 թուման 54000 դիան ⁴²⁰			

Նշված աղբյուրներում հիշատակություններ կան այլ տուրքերի մասին: Այսպես, որպես «խաչհամբույր» գանձվել է 1 թուման 8400 դիան, «պտղագին»՝ 4 թուման 700 դիան, «ժամուց»՝ 1500 դիան:⁴²¹ Համեմատաբար մեծ չափերով է գանձվել «աջհամբույրը»: Օրինակ,

⁴²⁰ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 367-370:

⁴²¹ Նույն տեղում, էջ 369-370:

1752 թ. նոյեմբերին Գանձակից եկած մի քարավանատիրոջից գանձվել է 1 թուման 1000 դիան «աջհամբույր»:⁴²²

Հոգեբաժինը և աթոռահասը համատեղ դրամականի հետ միասին գանձվել են նաև բնամթերքով: Այդ մասին վկայում է 1745 թ. մատյանը, որում պատկերված է հունվարից մայիս ամիսներին միայն Վաղարշապատից ստացված «գիրղիս գեալուրն, այսինքն աթոռահարկն և հոգեբաժին».

«Ծ (50) շահի Փիլիպոսն

ԳՌ (3000) դիան Գալուստի տղեն

ԺԵՌ (15000) դիան Զհանի Մալխասն և ԱՌ (1000) ի բամպակ պիտի տայ

ԲՌ (2000) դիան ջուլիակ Հայրումբ, Ա (1) բնուն աղ ևս

Ա (1) ջուլիստ գոմէշ Յովհաննեսն

Է (7) ծառ Գրիգորի հարսն

ԶՌ (6000) դիան չարէքտար Հակոբի անէր

Ա (1) եգ, Ա (1) կով, Ա (1) խալի, Ա (1) կարպետ և Ա (1) քեչայ»:⁴²³

Քիչ չէին դեպքերը, երբ հոգեբաժնի դիմաց վանքին էր նվիրաբերվում անշարժ գույք: Էջմիածինը այդ նվիրակների անվան տակ տարբեր վայրերում ուներ հատուկ գանձապահներ՝ «վեքիլներ», որոնք հավաքում էին տվյալ տարածքի հայրապետական հասքերը: Այսպես, 1762 թ. հունվարի 15-ին Գիլանի գանձապետ Պետրոսից ստացվում է «նաւասարդի աջհամբույրն» 1 թուման ընդհանուր արժեքով:⁴²⁴ 1763 թ. հունիս ամսվա մուտքում նշվում է 3000 դիանի գանձում որպես «գերեզման օրհներ»:⁴²⁵ 1755 թ. որպես «խոստմունք» գանձվել է 6000 դիան,⁴²⁶ իսկ հաջորդ տարվա օգոստոս ամսին որպես «մատաղագին» գանձվել է 2000 դիան:⁴²⁷ Սակայն վանական հասույթների մեջ ամենաեկամտաբերը մեռոնի վաճառքն էր, որը հանդիսացել է էջմիածնի մենաշնորհը: Ինչպես նշում է Շարդենը, միայն կաթողիկոսը իրավունք ուներ այն պատրաստելու ու կազմակերպելու դրա վաճառքը:⁴²⁸ Նվիրակների միջոցով մեռոնը ուղարկվում էր հոգևոր թեմեր, ուր և կազմակերպվում էր դրա վաճառքը: Մեռոնի համար սահմանված էր նույնիսկ որոշ սակագին: Ինչպես երևում է 18 դ. ծեռագիր մի հիշատակարանից Գանձասարի կաթողիկոսը պարտադրում է իր ենթակա վայրերի բնակչությանը, որ «...զմիոյ տարոյ նւիրակն, որ է գլուխն երկու շահի և

⁴²² Նույն տեղում, էջ 301:

⁴²³ Նույն տեղում, էջ 70:

⁴²⁴ Նույն տեղում, թղթ. 1 վավ. 4, էջ 55:

⁴²⁵ Նույն տեղում, էջ 173:

⁴²⁶ Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 3:

⁴²⁷ Նույն տեղում, վավ. 23, էջ 20:

⁴²⁸ Шарден, Путешествие..., с. 278.

այրին մէկ լիովին ժողովել» և հանձնել նվիրակին:⁴²⁹ Իսկ Խաչատուր Կաֆայեցու տարեգրությունում կարդում ենք. «Տէր Խաչատուր նորընծա պարսնտէրն եկաւ Էջմիածնայ յուլիս ամսու: Նւիրակ կացուց պարոնտէրն և տէր Մըկրտիչն ուղարկեց Կեզլով, Պաղշա-Սարայն Իստասուն, գեղրանքն ընթանուր Խըրմին երկիրն, գընացին նիւիրակեցին ու բերին: Ինքն շըրջամուլիք մարդ էր՝ կահ ասաց Կաֆան կու երթամ, կահ ասաց կերթամ մոր Թօփրակխալան, կան ասաց կուգամ, կահ ասաց չեմ ի գա, ինձի ըստակ բերեք: Կապեցաք մնատաք, ըստաք, ժողովելոյ ճար չիքայ: Եւ դարձեալ ինքն ելաւ գընաց, մէմ ալ ինքն նիւիրակեց, ետու յեկաւ նըստաւ Խարա-Սուն, խապար խըրկեց կաֆացուց, զիս եկէք առ էք, կամ մեռոնըս ուղարկեցէք: Մենք մեռոնն ուղարկեցաք, յետոյ բարկացաւ մեզ կաֆացոցս: Ելան դաւլվաթորայք և քահանայք հաւասար գնացաք, ապա ուրախացաւ: Գ (3) ժամէս Ե(100) խուռուշ ուզաց, Բ (2) ժամէն Լ (30) խուռուշ էառ, մեր ժամէն՝ սուրբ Թորոսուն Լ (30) էառ, ետոյ մեռոնն թափեց Խարա-Սուն: Թվական ՌՁ (1631)»:⁴³⁰ Ուղևորվելով նշանակված վայր, նվիրակը իր հետ տանում էր մեռոնն ու կաթողիկոսի կոնդակը, որտեղ նրան հավատացյալ ժողովուրդը ընդունում է մեծ ցնծությամբ: Նույն Կաֆայեցու տարեգրության մեջ պատմվում է, թե ինչպես 1630 թ. Կաֆա է այցելում նվիրակ Խաչատուր վարդապետը և թե «ուրախացան քահանայք և ժողովուրդը, նուիրակն քաղաքն իջաւ»:⁴³¹

Նվիրակների գործունեությունը ուներ համազգային նշանակություն: Այդ նրանք էին, որ հնարավոր անկյուններում պահպանում էին ազգային ոգին՝ կապում նրանց մայր հայրենիքին: Միաժամանակ, չի բացառվում, որ նրանք կարող էին կատարել քաղաքական պատվերներ, տվյալ դեպքում ծառայելով Պարսից իշխանությանը: Նկարագրելով նվիրակի կողմից «Մեռոն թափեքի» արարողությունը Մ. Թաղիադյանը գրում է. «Ձկնի սրբազան պատարագին առ եպիսկոպոսն զարուակ իւղոյն և թափեալ անտի ի սրուակ եկեղեցւոյն այսորիկ՝ որչափ ինչ և բաւական համարեցաւ, սկսաւ յականէ և յանուանէ օրհնել զթագաւորն պարսից և յանուն նորա կաթեցուցանել ի սրուակ անդր զկաթ մի յիւղոյն այնորիկ: Ապա զՔալբարի խան, ապա և զիշխանս մերազնեայս, և հուսկ ապա ժողովուրդն ամենայն՝ ըստ առաջնոյ օրինակին»:⁴³² Պատահական չէ, որ թուրքական իշխանությունները փորձում էին սահմանափակել նվիրակների գործունեությունը: Օրինակ, 17-րդ դ. կեսերին Մեհմեդ 4-րդ սուլթանը արգելեց նվիրակներին մեռոնի բաշխումը թուրքահպատակ հայկական գավառներում, եթե նախօրոք չեն ստացել հատուկ արտոնության սուլթանական հրամանով:

Իր հերթին սուլթանական կառավարությունը ևս հայ հոգևորականության նկատմամբ վարում էր իր շահերին համընկնող քաղաքականություն՝ հիմնական նպատակ ունենալով որքան կարելի է թուլացնել արևմտահայ հատվածի վրա Իրանի գերիշխանության տակ գտնվող Էջմիածնի հոգևոր կենտրոնի ազդեցությունը: Եթե նկատի ունենանք, որ ամեն անգամ Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռին նստելու համար արքունական գանձարան պետք է մուծվեր համաձայն 1764 թ. սուլթանական հրովարտակի 100000 ալլե որպես նվեր և նույնքան գումար որպես մուկատա (տարեկան եկամուտ)⁴³³, ապա հասկանալի կդառնա սուլթանական իշխանության հետապնդող նպատակները: Առանձին դեպքերում, իշխանության թուլություններով վճարվող գումարի քանակը կրկնապատկվում, անգամ եռապատկվում էր: Օրինակ, Մ. Օրմանյանի հավաստմամբ 1657թ. Թոհմաս Բերիացին պատրիարքության հրովարտակը ստանալու համար վճարում է 400000 ալլե:⁴³⁴ Հարկ է նշել, որ այդ գործընթացը մասամբ ակտիվացավ Էջմիածնի նվիրակներից ոմանց ոչ օրինական գործողությունների պատճառով: Օգտվելով Էջմիածնի տնտեսական անկայուն վիճակից և պատճառաբանելով իրենց արարքները իբր նպատակաուղղված են Էջմիածնի վրա ծանրացած պարտքերն մարելու՝ նվիրակները արհեստականորեն բարձրացնում էին մեռոնի գինը, հաճախ նաև ամբողջությամբ յուրացնում Էջմիածնի տրամադրվելիք գումարները: Ինչպես երևում է 1765 թ. Էջմիածնի նվիրակ զանձապահներին ուղղված Սիմեոն Երևանցու մի գրությունից, նվիրակները չեն ցանկացել Մայր Աթոռ ուղարկել հավաքված գումարը պատճառաբանելով, որ մինչ այդ Ձաքարիա վարդապետը նվիրակել և ուղարկել է:⁴³⁵ Երեմիա Քեոմյուրճյանի բնութագրմամբ «Նուիրաքն ոմանք Էմրով պերաթի սուրեթով պռունիկք և բոզարածք աշխարհականք յաշխարհականաց ապականեցին խանգարեցին զկարգ սուրբ եկեղեցական ի Թրակիա և ի Մակեդոնիա և յեզր Տանալիս գետոյ և ի փոքր Ասիա»:⁴³⁶ Նվիրակների անօրինական գործունեության մասին է վկայում նաև Մելիքսեթ կաթողիկոսին ուղղված Վասպուրականի բնակչության բողոքագիրը, որում մասնավորապես ասվում է. «...յինչ երկիր որ նուիրակ յուղարկես՝ նա կու ընտրես՝ յոր տեղ որ չար և լիրբ, անզգամ, անամօք և ամբարտաւան միակայ, որ ոչ յաստւածոյ երկնչի, եւ ի ոչ ի մարդկանէ ամաչէ, զայնպիսիք կու առաքես, որ զարդարեալ երկվարօք, եւ պճնեալ հանդերձիւք, եւ կրկին պաշտոնիւք գան, եւ գոռոգաբար խրոխտան եւ բազում ցոփութեամբ եւ անկարգութեամբ եւ արբեցողութեամբ զաշխարիս վրդովեն»:⁴³⁷ Նվիրակների նման գործողու-

⁴²⁹ Տես Յովհաննիսյան Ա., Դրվագներ գ 2-րդ, էջ 145:

⁴³⁰ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 218:

⁴³¹ Նույն տեղում:

⁴³² Թաղիադյան Մ., Ճանապարհորդություն ի Հայս, էջ 240:

⁴³³ Սիրունի Հ., Պոլիս և իր դերը, հ. Ա, Բեյրութ, 1965, էջ 282-283:

⁴³⁴ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2815:

⁴³⁵ Դիւան հայոց պատմութեան, հ. Գ, էջ 797-798:

⁴³⁶ Տես Յովհաննիսյան Ա., Դրվագներ, գ. 2-րդ, էջ 146:

⁴³⁷ Տես Արվանձության Գ., Թորոս աղբար, հ. 2, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 279-280:

թյուններն էլ այն առիթներից մեկն էր, որ ստիպեց Աղթամարի կաթողիկոսությանը հակադրվել էջմիածնին:

Աղթյուրները, սկսած 18-րդ դ. երկրորդ կեսից, նվիրակների կողմից Մայր Աթոռ ուղարկված հասույթների առումով, հաճախակի օգտագործում են «փօլիցայ» արտահայտությունը: Այսպես օրինակ, 1754 թ. մատյանում կարդում ենք. «Առի ևս ի մահտեսի յՕհանն քսան և հինգ թուման փող, որ էր Ղազար վարդապետի ի թիֆլիզոյ արած փօլիցայն, զոր մահտեսի յՕհանն ի թիֆլիզոյ եբեր, գիտութեամբ լուսարար և ժամօրհնօղ վարդապետացն ի նոյեմբեր ամսոյ»:⁴³⁸ Սիմեոն Երևանցու «Հիշատակարանից» պարզվում է, որ կաթողիկոսները սովորաբար նկատի ունենալով ճանապարհային դժվարությունները, ինչպես նաև ուղարկվող գումարի հնարավոր հափշտակումները, նվիրակներին հղած իրենց հրամանագիրն անակներում «Փօլիցայագիր», սովորաբար հատուկ շիֆրետով ծածկագրում էին գումարի քանակը: Որ «Փօլիսայ»-ը դրամի փոխանակագիրն էր, երևում է 1762 թ. մատյանի հետևյալ հիշատակությունից. «Առի ի Անանիայ վարդապետի մեզ տալացուկ դրամի կողմանէն որ փօլիցայ արարինք թավրեզ ի վրա պարօն խօճայ Սաֆարին երեսուն ութ թուման եմ (5000) դիան վասն խարճելով ի հարկաւոր պետս Սրբոյ Աթոռս ի յունվար ամսոյ Ը (8)»:⁴³⁹

Ստացված ողջ դրամական հասույթը կենտրոնացնում էր վանական տնտեսության ելքն ու մուտքն կարգավորող «լուսարար» և «տեղապահ» կոչվող անձնավորությունների ձեռքում: Ստորև ներկայացնում ենք 1759 թ. վանական տնտեսության մուտքը, որը ստացել է տեղապահ Հակոբ վարդապետը, լուսարար Եղիազար վարդապետից. «Թւականն եղև ՌՄԼԸ (1759) և ամիսն յունվար, այժմ սկսայ նորապես զդրամս առնալ ի լուսարար Եղիազար վարդապետէն, սակս խարճելոյ ի հարկաւոր պետս Սրբոյ Աթոռոյս, ես տեղապահ Յակոբ վարդապետս»:

Ամիսը	Գումարը	Հատկացնողը	Ստացողը	Վերահսկողը
հունվար	27 թուման	Եղիազար վարդապետ	Հակոբ վարդապետ	Ղունկիանոս վարդապետ
փետրվար	27 թուման	-	-	-
մարտ	27 թուման	-	-	-
ապրիլ	27 թուման	-	-	-
մայիս	3 թուման 4-095 դին.	-	-	Ժամօրհնող
մայիս	13 թուման	-	-	-
մայիս	10թուման, 6100 դին.	-	-	-
հունիս	23թուման, 3500դին.	-	-	-

⁴³⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 301:

⁴³⁹ Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 4, էջ 55:

հունիս	13թուման, 4000դին.	-	-	-
հունիս	10 թուման	-	-	-
հուլիս	11թուման, 9350դին.	-	-	-
հուլիս	11թուման, 3350դին.	-	-	-
յգոստոս	10թուման	-	-	-
սեպտեմբեր	9թուման, 3000դին.	-	-	-
հոկտեմբեր	25 թուման	-	-	-
նոյեմբեր	25թուման	-	-	-
դեկտեմբեր	36թուման, 7300դին.	-	-	-
Ընդամենը 307 թուման 40695 դինար ⁴⁴⁰				

Ինչպես երևում է աղյուսակից դրամական մուտքերը միաժամանակ վերահսկվել են: Իսկ դա նշանակում էր, որ քիչ հավանական էր գումարների կեղծումը և դրա ոչ նպատակային օգտագործումը: Նույնիսկ կաթողիկոսներին տրամադրված գումարները վերահսկվել են և արձանագրվել: Սովորաբար, կաթողիկոսը ներկայացնում էր մուտքագրողներին գրվելիք գումարների չափի մասին տեղեկություններ՝ նշելով հատկացնողների անունները: Այդ մասին 1746 թ. մատյանում կարդում ենք. «Թուին ՌճԵՂ (1746) փետրվարի ամսոյ Զ (6) ումն: Այս է առքն իմ զոր առի Սրբազան հայրապետեն ես Յակոբ վարդապետս վասն Սրբոյ Աթոռոյս մուսրաֆ խարճին»: Ըստ ներկայացված ցուցակի մուտքագրվել է.

Ամիս, ամսաթիվ	գումարի չափը	հատկացնողը	ստացողը
մարտի 5	10 թուման	տիրացու Օվանես	Հակոբ վարդ.
մարտի 20	2 թուման	-	-
ապրիլի 20	8 թուման	-	-
ապրիլի 25	3 թուման	տիրացու Մելքոն	-
մայիսի 5	2 թուման	-	-
մայիսի 16	5 թուման	տիրացու Օվանես	-
մայիսի 25	5 թուման	-	-
մայիսի 29	5 թուման	-	-
հունիսի 15	8 թուման	տիրացու Մելքոն	-
հունիսի 24	6 թուման	-	-
հունիսի 29	6 թուման	-	-
հուլիսի 13	5 թուման	տիրացու Օվանես	-
հուլիսի 16	5 թուման	-	-
հուլիսի 24	1 թուման	-	-
հուլիսի 27	12 թուման	տիրացու Կիրակոս	-
Ընդամենը 83 թուման ⁴⁴¹			

⁴⁴⁰ Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 310-311:

⁴⁴¹ Նույն տեղում, էջ 335:

Բազմաթիվ են տեղեկությունները այն մասին, որ հենց իրենք՝ կաթողիկոսները, պարտավոր էին իրենց կողմից ստացված գումարները տրամադրելու մուտքագրողներին: Այդ մասին 1753 թ. մատյանում կարդում ենք. «Ես Հռեդեոս վարդապետս, որ եղև գործապես սրբազան հայրապետին, և գործակալ Սրբոյ Աթոռոյս, ի ՌՄԲ (1753) թուականին ի յունվարի ամսոյ ութին, օրն ուրբաթ: Այս է սրբազան Հայրապետն ինձ թուսլին եղեալ ստուկն»:⁴⁴² Ըստ աղբյուրի մարտ ընկած ժամանակահատվածում Հռեդեոս գործապետը հայրապետից ստացել է 35 թուման գումար: Հատկանշական է, որ վեհափառից վերցրած գումարների վերաբերյալ նշվում է նաև ծախսի նպատակը: Այսպես, 1762 թ. մատյանում մուտքագրող տեր Պետրոսի կողմից վեհափառից գանձված գումարների վերաբերյալ նշվում է. «Առաք ևս ի սրբազան վեհէն տասն և յօթն թուման, որ խանի տալիքեն դուրս ծգած վանքերի ջազի են:

Առոք ևս ի սրբազանէն տասն և հինգ թուման, որ է փայտերի ջին:

Առաք ևս ի սրբազանէն հինգ թուման, զոր էր քարագին»:⁴⁴³

Իսկ Կարսից ստացված հացահատիկի վերաբերյալ. «Առի ևս ի սրբազան վեհէն երեք թուման երեք հազար երեք հարիւր դիան Ղարսայ եկեալ ցորենի և գարու քիրայն ետու այս փողս»:⁴⁴⁴

Կաթողիկոսի անձնական ծախսումների համար հատկացված գումարները ևս մանրամասնորեն արտոնագրվել են: Այսպես, օրինակ, 1746 թ. Մայր Աթոռի եկամուտները մուտքագրող Հակոբ վարդապետից կաթողիկոսին տրամադրվել է.

Ամիսը, օրը	Գումարի չափը
մարտի 13	2 թուման
ապրիլի 10	3 թուման
հոկտեմբերի 8	60 թուման
հոկտեմբերի 13	47 թուման
հոկտեմբերի 25	12 թուման
նոյեմբերի 18	12 թուման
Ընդամենը 136 թուման ⁴⁴⁵	

Էջմիածնի վանական տնտեսության հասույթների մեջ նշանակալից էր նաև հյուրանոց-քարվանսարաններից ստացված դրամական գումարները: Որպես հոգևոր կենտրոնի՝ էջմիածին էին ժամանում աշխարհի տարբեր մասերից հայ ուխտավորներ, որոնք մնում էին ամ-

⁴⁴² Նույն տեղում, էջ 187:

⁴⁴³ Նույն տեղում, էջ 173:

⁴⁴⁴ Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 4, էջ 127:

⁴⁴⁵ Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 78:

բողջ շաբաթներով և նույնիսկ ամիսներով: Վանքը նրանցից ստանում էր և դրամական հասույթներ և զանազան նվերներ, միաժամանակ հոգում նրանց մասին՝ ապահովելով բնակարանով, սննդով և այլն: Մատյաններում այդ ծախսումները անվանված են «Երթևեկող դոնադած» անունով: Այսպես, 1761 թ. մատյանում այդ ծախսումների հետ նշվում է, որ փետրվար-դեկտեմբեր ամիսներին որպես «Երթևեկող դոնադած» ծախս օգտագործվել է 19 կարաս գինի:⁴⁴⁶ Դա նշանակում է, որ այդ կառույցներում վանքը վաճառել է իր տնտեսությունում արտադրած ապրանքները:

Քարավանսարա-հյուրանոցները արենդային սկզբունքով տրվել է անհատ անձնավորությունների, որոնք անվանվել են «քարավանսարեդար»։ «առի ևս մեր քարավանսարեդար տիրացու գալստեն տասն և մին թուման փող վասն քարավանսարայի քիրահի կոչմանէն», - ասվում է 1760 թ. հոկտեմբեր ամսվա հաշվեմատյանում:⁴⁴⁷ Վանքը քարավանսարա ուներ նաև Երևանում, որտեղից 1763 թ. հոկտեմբերին վերցվել է 2250 դիմար փող. «Առի ևս Երևանայ քարվանսարայի գանձանակէն երկու հազար երկու հարիւր յիսուն դիան»:⁴⁴⁸ 1760-63 թթ. էջմիածնի վանքը Վաղարշապատի և Երևանի քարավանսարաններից գանձել է ըստ առանձին տարիների.

1760 թ. 21 թուման 5000 դիմար

1761 թ. 10 թուման 9800 դիմար

1762 թ. 4 թուման 9650 դիմար

1763 թ. 3 թուման 1600 դիմար:⁴⁴⁹

Պարտադիր չէր, որ հյուրանոցի վարձակալողը լիներ հոգևորական: Ինչպես վկայում է 1755 թ. մատյանը էջմիածնի քարվանսարայի վարձակալողն էր ոմն Այվազ Քանաքեռցի, որին մեծարում են «պարոն» տիտղոսով «Առի ևս ի պարօն Այվազեն ի կոչմանէ մեր քեարվանսարայի 40 թուման իջարայեն վեց թուման փո»:⁴⁵⁰ Ուրեմն հյուրանոցը պարոն Այվազը վարձակալել է տարին 40 թուման վարձավճարով: Նույն թվականը պատկերող մեկ այլ մատյանից տեղեկանում ենք, որ Այվազից գանձվել է ևս 4 թուման. «Դ (4) թուման ևս առի պարոն Այվազէն ի կողմանէ մեր քեարվանսարի Խ(40) թուման իջարային ի մայիսի Ի (20) ոմն»:⁴⁵¹ Իսկ ընդհանուր առմամբ 1755-1756թթ. պարոն Այվազից գանձվել է 25 թուման 11 հազար դիմար գումար:⁴⁵² Հնարավոր էր նաև քարավանսարայի վարձավճարի փոփոխություն՝ ավելացում կամ պա-

⁴⁴⁶ Տե՛ս. Арутюнян Б., Крупное монастырское хозяйство, с.85.

⁴⁴⁷ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 2, վավ. 4, էջ 21:

⁴⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 172:

⁴⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 1-173:

⁴⁵⁰ Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 27, էջ 1:

⁴⁵¹ Նույն տեղում, վավ. 13, էջ 370:

⁴⁵² Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 1-4 և վավ. 13, էջ 370:

կասեցում: Այդ մասին ուղղակիորեն վկայում է 1753 թ. մատյանը, ուր կարդում ենք. «Ա (1) թուման ևս առի ի քեանվանսարեդար Մատթեոսն, որ էր ի դուքաններած վարձուց ավելացուցածն, հոկտեմբեր ամսոյ գիտութեամբ արժանակալի»:⁴⁵³ Հարկ է նշել, որ վարձակալողը միաժամանակ պարտավոր էր վճարել նաև կառույցի սեփականության իրավունքի հարկը՝ մալքիաթը: Այդ մասին 1755 թ. մատյանում կարդում ենք. «Առի ևս մեկ թուման 5000 դիան ի մեր քարվանսարայի դուքանների մալուքիաթի կողմանէն»:⁴⁵⁴

Ինչպես երևում է վերը բերված վկայությունից, հյուրանոց-քարավանսարաներում էին կենտրոնացված դուքանները, որոնք խանութ արհեստանոցներ էին: Բ. Հարությունյանի հաշվարկներով քարավանսարաններում խանութ-արհեստանոցների թիվը հասնում է 89-ի:⁴⁵⁵

Սիմեոն Երևանցու հավաստմամբ դրանցից յոթը գտնվել են երկրից դուրս՝ Թիֆլիսում և որ դրանցից երեքը ձեռք է բերել Հակոբ Ջուղայեցին 1664 թ. «Ձայս երեք խանութս խօժա Բեհրուքի որդի Ասլանն տայ սրբոյ Աթոռոյս ի ձեռն Ջուղայեցի Յակովբ կաթողիկոսն ի ՌճժԳ (1664) թուոջն մերում»:⁴⁵⁶ Հարկ է նշել, որ այդ խանութները որպես սեփականության առանձին օբյեկտներ ենթակա էին օտարման: Ինչպես վկայում է 1709 թ. մի կալվածագիր, էջմիածնի վանքը Թիֆլիսում ունեցած իր խանութներից երեքը նախ վաճառում է, ապա նորից ետ գնում: Դրանք այն երեք խանութներն էին, որոնք ձեռք էր բերել Հակոբ Ջուղայեցին: Կալվածագրում մասնավորապես ասվում է, որ Խոջա Բարխուդարի որդի ոմն Մարտիրոսը 60 թումանով գնում է խոջա Բեհրուքի տված Գ (3) դուքանը: Հետագայում Ա. Ջուղայեցի կաթողիկոսը չհամակերպվելով այդ փաստի հետ, իր մոտ է հրավիրում Մարտիրոսին և նրան 60 թուման տալով՝ կրկին հետ է բերում խանութները. «վեստին դուքաներու գինն մեզ ետոյ, էլ կրկին մեզ մեն յետ գնեց և Սուրբ էջմիածնայ վանքն արաւ»:⁴⁵⁷

Էջմիածնի վանքի եկամտաբեր կառույցների թվում էին նաև բաղնիքները, որոնք ևս տրվում էին վարձատրությամբ: Այդ մասին 1753 թ. մատյանի էջերից մեկում կարդում ենք. «ԵՂ (7000) դիան ևս առի ի մեր համամի իջարադար Սկրտչէն»:⁴⁵⁸ Նույն աղբյուրի հավաստմամբ 1753-1754 թթ. «համամգի» Սկրտչից գանձվել է 1 թուման 12 հազար դի-

նար:⁴⁵⁹ իսկ 1762 թ. հունվար-հունիս գանձվել է 2 թուման 1000 դի-նար:⁴⁶⁰

Որոշ քանակի եկամուտներ ստացվում էին նաև տոկոսով փող պարտք տալուց: Այդ մասին 1744 թ. մատյանում կարդում ենք. «Գ (3) թուման ետու հրամանով սրբազան Հայրապետին թամասըկով պարտք, Բ (2) դամարլուից սուլթան Հուսէին և Ա (1) թուման դօրըխջի Ալիին»:⁴⁶¹

Ընդհանրացնելով վանական հաստատության եկամուտների ստացման մասին եղած վկայությունները ստորև ներկայացնում ենք ըստ առանձին տարիների ու ամիսների վանական տնտեսության մուտքերը.

Տարեթիվը	ամսաթիվը	գումարը	տարեթիվը	ամսաթիվը	գումարը
1749	փետրվարի 20	52 թուման		նոյեմբերի 11	15 թուման
	հուլիսի 1	33 թուման	1750	ապրիլի 12	48 թուման
	օգոստոսի 17	2 թուման, 4400 դինար		մայիսի 1	7 թուման
	հոկտեմբերի 2	20 շահի		մայիսի 13	5 թուման
	մայիսի 20	6 թուման		մայիսի 20	9 թուման
	մայիսի 27	9 թուման		նոյեմբեր	3 թուման
	հունիսի 20	4 թուման, 5000 դինար		նոյեմբեր	21 թուման
	հունիսի	3 թուման	1752	հոկտեմբերի	25 թուման
	հունիսի	5 թուման		նոյեմբերի	30 թուման
	հունիսի 14	12 թուման		նոյեմբերի 15	8000 դինար 500 շահի
	սեպտեմբերի 18	3 թուման		դեկտեմբերի	1 թուման
	սեպտեմբերի 26	15 թուման	1753	հունվարի 15	5 թուման
	հոկտեմբերի 8	5 թուման		փետրվարի 15	10 թուման
	հոկտեմբերի 20	15000 դինար		փետրվարի 28	10 թուման
	հոկտեմբերի	7000 դինար		մարտի 25	20 թուման
	հոկտեմբերի 27	8 թուման			21 թուման, 4000 դինար 10 շահի
	նոյեմբերի 14	2 թուման			6 թուման 2000 դինար
	նոյեմբերի 18	25 թուման		օգոստոսի 1	
	նոյեմբերի 24	1 թուման, 1.5 շահի		հոկտեմբերի 6	260 թուման 94075 դինար
	դեկտեմբերի 12	3 թուման		հոկտեմբերի	

⁴⁵³ Նույն տեղում, էջ 367:

⁴⁵⁴ Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 27, էջ 2:

⁴⁵⁵ Տե՛ս. Арутюнян Б., Крупное монастырское хозяйство, с. 77.

⁴⁵⁶ Ջամբո, էջ 207:

⁴⁵⁷ Կալվածագրեր, էջ 130-131:

⁴⁵⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 367:

⁴⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 367-370:

⁴⁶⁰ Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 4, էջ 55-56:

⁴⁶¹ Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 69:

	ղեկտեմբերի	6 թուման, 5000 դիմար		ղեկտեմբերի	201թուման, 5000դիմար
	ղեկտեմբերի	12 թուման	1755	հունիսի 20	8 թուման
1751	հունվարի 6	3 թուման		հունիսի 26	1 թուման
	հունվարի 13	15 թուման		հունիսի	5000դիմար
	փետրվարի 18	12 թուման		հունիսի	2000դիմար
	փետրվարի	29 ոսկի		հունիսի 30	4 թուման
	մարտի 17	30 թուման		հուլիսի 5	6 թուման
	մարտի	2 թուման, 3000դ, 9 շահի		հուլիսի	5000դիմար
	հոկտեմբերի 28	10 թուման		հուլիսի 9	3թուման, 2000դիմար
	հոկտեմբերի 28	15 թուման		հուլիսի 11	2 թուման
	հոկտեմբերի	1 թուման, 7000 դիմար 4 ապասի		հուլիսի	23 թուման, 5000դիմար
	հոկտեմբերի	6 թուման, 5000 դիմար, 1շահի		օգոստոսի 1	15 թուման
	հոկտեմբերի	3 թուման		օգոստոսի 5	2 թուման
	նոյեմբերի 18	10 թուման		սեպտեմբերի 7	1000 դիմար
	սեպտեմբերի 14	4 թուման		փետրվարի 3	22 թուման
	սեպտեմբերի 21	8 թուման, 5000 դիմար		փետրվարի 12	13 թուման
	սեպտեմբերի 26	9 թուման, 3000 դիմար		փետրվարի 16	5 թուման
	հոկտեմբերի 8	2500 դիմար		փետրվարի 23	16թուման
	հոկտեմբերի 11	1 թուման, 5000 դիմար		մարտի 1	12թուման
	հոկտեմբերի	1 թուման		մարտի 3	4 թուման
	նոյեմբերի 11	24 թուման, 58000 դիմար		մարտի 12	5թուման, 5000դիմար
	նոյեմբերի	1 թուման, 1000 դիմար		մարտի 18	7թուման, 3000դիմար
	նոյեմբերի	128 թուման, 8800 դիմար		մարտի 22	6 թուման
	նոյեմբերի	1թուման, 8000դիմար		ապրիլի 1	20 թուման
	նոյեմբերի	6000 դիմար		ապրիլի 7	5թուման, 8000դիմար
	ղեկտեմբերի 4	9 թուման, 1000 դիմար		ապրիլի 12	4 թուման
	ղեկտեմբերի	25 թուման		ապրիլի 15	3 թուման
	ղեկտեմբերի	1500 դիմար		մայիսի 5	6թուման, 6000դիմար
	ղեկտեմբերի	1000 դիմար		մայիսի 8	6 թուման
	ղեկտեմբերի	3000 դիմար		մայիսի 13	34թուման, 8150դիմար
	ղեկտեմբերի	200 դիմար		մայիսի 21	6000 դիմար
	ղեկտեմբերի 15	17 թուման		մայիսի 26	7թուման

		1250 դիմար			
	ղեկտեմբերի 16	4 թուման 9450 դիմար		մայիսի 28	10 թուման
	ղեկտեմբերի 22	6 թուման 2000 դիմար		մայիսի 30	38 թուման 3000 դիմար
	ղեկտեմբերի 23	1 թուման, 9100 դիմար		հունիսի 7	9 թուման
	ղեկտեմբերի	10 թուման		հունիսի 14	6 թուման
	ղեկտեմբերի	100 դիմար		հունիսի 21	10 թուման, 1000դիմար
	ղեկտեմբերի	2 թուման, 5500 դիմար		հուլիսի 1	7 թուման, 3000դիմար
1756	հունվարի 3	5 թուման		հուլիսի 10	35 թուման, 4800 դիմար
	հունվարի	2000 դիմար		հուլիսի 15	5 թուման
	հունվարի 25	19 թուման, 5200 դիմար		օգոստոսի 1	18 թուման, 8500 դիմար
	հունվարի	10 թուման		օգոստոսի 20	9 թուման
	հունվարի	7 թուման		սեպտեմբերի 1	6թուման, 6000 դիմար
	փետրվարի 1	12 թուման, 9600 դիմար		սեպտեմբերի 20	11թուման, 9500դիմար
	սեպտեմբերի 26	10 թուման, 6200 դիմար	1758	հունվարի 15	10 թուման, 3000 դիմար
	հոկտեմբերի 15	29 թուման		հունվարի 17	10 թուման, 3000 դիմար
	նոյեմբերի 15	34 թուման, 1100 դիմար		մարտի 8	13 թուման
	նոյեմբերի 27	9 թուման, 8500 դիմար		ապրիլի 19	14 թուման, 3650 դիմար
1757	հունվարի 17	25 թուման, 1150 դիմար		մայիսի 9	10 թուման, 6100 դիմար
	փետրվարի 20	25 թուման, 3250 դիմար		մայիսի 15	13 թուման
	մարտի 1	20 թուման		հունիսի 14	23 թուման, 3500 դիմար
	մարտի 16	9 թուման, 9900 դիմար		հունիսի 23	13 թուման, 4000 դիմար
	մարտի	10 թուման, 1600 դիմար		հունիսի 30	10 թուման
	մարտի 30	32 թուման, 8500 դիմար		հուլիսի 9	11 թուման, 9350 դիմար
	ապրիլի 15	15 թուման		հուլիսի 20	11 թուման, 3350դիմար
	ապրիլի 22	32 թուման, 2500 դիմար		օգոստոսի 25	10 թուման
	ապրիլի 25	5 թուման 4500 դիմար		սեպտեմբերի 12	9 թուման, 3000 դիմար
	մայիսի 11	11 թուման		սեպտեմբերի 27	10 թուման
	մայիսի 30	5 թուման, 5000 դիմար		հոկտեմբերի 12	5թուման

հունիսի 5	18 թուման, 4000 դիմար		նոյեմբերի 17	5 թուման
հունիսի 25	33 թուման 5200 դիմար		դեկտեմբերի 25	36 թուման, 7300 դի- մար ⁴⁶²
հուլիսի 27	26 թուման, 4000 դիմար			
օգոստոսի 8	25 թուման,			
օգոստոսի 15	6 թուման			
օգոստոսի 26	6 թուման, 7350 դիմար			
սեպտեմբերի 10	20 թուման, 6700 դիմար			
սեպտեմբերի 19	5 թուման, 3000 դիմար			
հոկտեմբերի 10	15 թուման			
հոկտեմբերի 20	16 թուման, 1350 դիմար			
հոկտեմբերի 25	19 թուման, 7250 դիմար			
նոյեմբերի 27	13 թուման, 1500 դիմար			
դեկտեմբերի 9	6 թուման			
դեկտեմբերի 20	16 թուման, 8000 դիմար			
դեկտեմբերի 25	10 թուման			
դեկտեմբերի 30	11 թուման, 2350 դիմար			

Վանական հաստատության մուտքի տվյալների հետ միասին մանրամասնորեն արձանագրված են նաև ելքի տվյալները: Համեմատության կարգով ներկայացնենք 1757թ. ելքը ըստ առանձին ամիսների և օրերի.

Ամիս, ամսաթիվ	գումարի չափը	ամիս, ամսաթիվ	գումարի չափը
հունվարի 1	7 թուման	մարտի	2700 դիմար
հունվարի 1	8200 դիմար	մարտի	2000 դիմար
հունվարի 4	600 դիմար	մարտի	1000 դիմար
հունվարի 9	1 թուման	մարտի	2000 դիմար
հունվարի 13	1 թուման, 200 դիմար	մարտի 18	15 թուման
հունվարի 18	6000 դիմար	մարտի	12 թուման
հունվարի	8000 դիմար	մարտի 27	10 թուման
հունվարի	4000 դիմար	մարտի	2000 դիմար
հունվարի	1500 դիմար	մարտի	2 թուման, 3000 դիմար

հունվարի	4500 դիմար	մարտի	1 թուման
հունվարի	2000 դիմար	մարտի	9200 դիմար
հունվարի	600 դիմար	մարտի	5000 դիմար
հունվարի	500 դիմար	մարտի	3000 դիմար
հունվարի	5000 դիմար	մարտի	1 թուման 6000 դիմար
հունվարի	2000 դիմար	մարտի	3000 դիմար
հունվարի	5 թուման, 8100 դիմար	մարտի	1100 դիմար
հունվարի	360 ժողիմար	մարտի	700 դիմար
հունվարի	6 թուման, 6350 դիմար	ապրիլի 2	3 թուման
հունվարի	7700 դիմար	ապրիլի	3000 դիմար
հունվարի 26	10 թուման	ապրիլի	5 թուման
փետրվարի 14	8 թուման	ապրիլի 10	500 դիմար
փետրվարի 21	3 թուման	ապրիլի 12	500 դիմար
փետրվարի	700 դիմար	ապրիլի 13	1000 դիմար
փետրվարի 25	3000 դիմար	ապրիլի 15	3 թուման
մարտի 1	3 թուման	ապրիլի 20	400 դիմար
մարտի	6000 դիմար	ապրիլի 22	3000 դիմար
մարտի	2000 դիմար	ապրիլի 22	2000 դիմար
մարտի	4000 դիմար	ապրիլի 23	5000 դիմար
մարտի	1 թուման, 7335 դիմար	ապրիլի 24	1 թուման, 2000 դիմար
ապրիլի 26	1 թուման, 2000 դիմար	հունիսի 1	3 թուման, 3800 դիմար
ապրիլի 27	2500 դիմար	հունիսի	500 դիմար
ապրիլի 28	2 թուման	հունիսի 6	5000 դիմար
ապրիլի 30	1500 դիմար	հունիսի 8	10 թուման, 2200 դիմար
մայիսի 1	800 դիմար	հունիսի 9	500 դիմար
մայիսի 2	5000 դիմար	հունիսի 19	6000 դիմար
մայիսի 3	1 թուման, 3200 դիմար	հունիսի	3000 դիմար
մայիսի 4	850 դիմար	հունիսի	4000 դիմար
մայիսի 5	3000 դիմար	հունիսի	3 թուման
մայիսի 6	4000 իմար	հունիսի	200 դիմար
մայիսի 7	1000 դիմար	հունիսի	100 դիմար
մայիսի 8	5000 դիմար	հունիսի	500 իմար
մայիսի 9	8000 դիմար	հունիսի 23	10 թուման
մայիսի 10	4 թուման, 8000 դիմար	հուլիսի 7	12 թուման
մայիսի 11	20 թուման	հուլիսի	5 թուման
մայիսի 12	6000 դիմար	հուլիսի	550 դիմար
մայիսի 12	8500 դիմար	հուլիսի	200 դիմար
մայիսի	10 թուման	հուլիսի	600 դիմար
մայիսի 14	2 թուման	հուլիսի	150 դիմար
մայիսի 16	1 թուման, 5000 դիմար	հուլիսի	200 դիման
մայիսի 22	8 թուման	հուլիսի	10 թուման
մայիսի	600 դիմար	հուլիսի	3 թուման

⁴⁶² Նույն տեղում, էջ 97-115, 125, 141, 149, 183, 187, 259-311:

մայիսի	500 դիմար	հուլիսի	1400 դիմար
մայիսի	190 դիմար	հուլիսի	10 թուման
մայիսի 26	1250 դիմար	հուլիսի	14 թուման
մայիսի	1500 դիմար	հուլիսի	630 դիմար
մայիսի	1500 դիմար	հուլիսի	400 դիմար
մայիսի	500 դիմար	հուլիսի	200 դիմար
մայիսի 30	12 թուման	օգոստոսի 20	10 թուման
մայիսի 30	30 թուման, 3000 դիմար	օգոստոսի	1 թուման, 5400 դիմար
օգոստոս	200 դիմար	նոյեմբերի	4000 դիմար
օգոստոս	1200 դիմար	նոյեմբերի	3140 դիմար
օգոստոս	300 դիմար	նոյեմբերի 7	2 թուման
օգոստոս	250 դիմար	նոյեմբերի 9	4 թուման
օգոստոս	500 դիմար	նոյեմբերի	600 դիմար
օգոստոս	200 դիմար	նոյեմբերի 13	9000 դիմար
օգոստոս	500 դիմար	նոյեմբերի 15	27 թուման, 2325 դիմար
օգոստոս	2 թուման	նոյեմբերի	1 թուման, 7550 դիմար
սեպտեմբերի 3	6000 դիմար	նոյեմբերի	10 թուման
սեպտեմբերի	3 թուման	դեկտեմբերի 5	1 թուման
սեպտեմբերի	200 դիմար	դեկտեմբերի 9	1850 դիմար
սեպտեմբերի	3000 դիմար	դեկտեմբերի	1650 դիմար
սեպտեմբերի	10 թուման	դեկտեմբերի	4 թուման 2450 դիմար
սեպտեմբերի	3000 դիմար	դեկտեմբերի	1 թուման 3550 դիմար
սեպտեմբերի	3000 դիմար	դեկտեմբերի 16	3000 դիմար
սեպտեմբերի	2600 դիմար	դեկտեմբերի 17	4900 դիմար
սեպտեմբերի	200 դիմար	դեկտեմբերի	200 դիմար
սեպտեմբերի	400 դիմար	դեկտեմբերի	300 դիմար
սեպտեմբերի 27	20 թուման	դեկտեմբերի	2800 դիմար
սեպտեմբերի	1800 դիմար	դեկտեմբերի	3500 դիմար
հոկտեմբերի 9	1450 դիմար	դեկտեմբերի	800 դիմար
հոկտեմբերի 15	6000 դիմար	դեկտեմբերի 19	3 թուման
հոկտեմբերի 15	15 թուման	դեկտեմբերի 22	20 թուման
հոկտեմբերի 19	6 թուման, 8000 դիմար	դեկտեմբերի 23	5 թուման ⁴⁶³
հոկտեմբերի	500 դիմար		
հոկտեմբերի	350 դիմար		
հոկտեմբերի 26	900 Օդիմար		
նոյեմբերի 2	1 թուման, 5000 դիմար		
նոյեմբերի	5000 դիմար		

Համեմատելով 1757 թ. մուտքի և ելքի արդյուսականների արդյունքները, ստանում ենք հետևյալ պատկերը. մուտքը՝ 687 թուման 133350 դիմար, ելք՝ 416 թուման 363470 դիմար: Դիմարներն էլ վերածելով

⁴⁶³ Նույն տեղում, էջ 322-334:

թումանի, մուտքի համար ստանում ենք 133 թուման, ելքի համար 363 թուման: Այսինքն, մուտքի և ելքի տարբերությունը կազմում էր 41 թուման:

Բնականաբար բոլոր դեպքերում չէր, որ մուտքն ու ելքը համարյա հավասարաչափ էին: Օրինակ, 1756 թ. մուտքը կազմել է 441.5 թուման, ելքը՝ 582 թուման: Տարբերությունը կազմել է 141.5 թուման: 1758 թ. այն ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

Մուտք		Ելք	
ամիսը	գումարի չափը	ամիսը	գումարի չափը
հունվար	10 թուման, 3000 դիմար	հունվար	1 թուման, 18650 դիմար
փետրվար	10 թուման, 3000 դիմար	փետրվար	14 թուման, 9800 դիմար
մարտ	13 թուման	մարտ	10 թուման, 33450 դիմար
ապրիլ	14 թուման, 3650 դիմար	ապրիլ	13 թուման, 4000 դիմար
մայիս	23 թուման, 6100 դիմար	մայիս	17 թուման, 32325 դիմար
հունիս	46 թուման, 7500 դիմար	հունիս	43 թուման, 17150 դիմար
հուլիս	22 թուման, 3350 դիմար	հուլիս	11 թուման, 20650 դիմար
օգոստոս	10 թուման	օգոստոս	13 թուման, 17150 դիմար
սեպտեմբեր	19 թուման, 3000 դիմար	սեպտեմբեր	11 թուման, 5950 դիմար
հոկտեմբեր	25 թուման	հոկտեմբեր	24 թուման, 23650 դիմար
նոյեմբեր	25 թուման	նոյեմբեր	29 թուման, 4150 դիմար
դեկտեմբեր	36 թուման, 7300 դիմար	դեկտեմբեր	27 թուման, 13185 դիմար ⁴⁶⁴

Հետևապես, մուտքը կազմել է 290 թուման, իսկ ելքը՝ 232 թուման: Տարբերությունը կազմել է 58 թուման: Անկախ տարբերության արդյունքից տարվա համար մուտքագրված ողջ գումարը ծախսվում էր տվյալ տարում: Այդ մասին ուղղակիորեն վկայում է Հակոբ վարդապետը. «Գիտասցիք զի այս դեֆտերիս Սրբոյ Աթոռոյս,- գրում է նա 1755 թ. մատյանում,- առից դրամից հիսապն և հաշիվն առաջի իմ տեսին լուսարար եղիազար և ժամօրհնող Յակոբ վարդապետը և այլք ևս, յորոյ վերահասու եղև ես, Շամախեցի տեղապահ վարդապետին, ոչ ի վրայ մեր և ոչ Սրբոյ Աթոռոյ առնելիք մնաց, վորոյ և ես հաճեալ քնքեցի ու

⁴⁶⁴ Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 27, էջ 9-10, 42-49:

ծեռամբս գրեցի վասն ապագաց տեսողաց ընդունելի եղիցի, պրծանք ոչ առնելիք մնաց և ոչ տալիք, այս եղև թվին ՌՄԴ (1755)».⁴⁶⁵

Ստացված հասույթի մի մասը ծախսվում է սնունդ ձեռք բերելու համար, մյուս մասով կատարում էին շինարարական աշխատանքներ, ինչպես նաև վարձատրում մշակներին: Այդ մասին 1767 թ. մատյանում կարդում ենք. «Վերոյ գրեալ դեվքերս որ սկսեցի ի ՌՄԺԶ (1667) թուին ի յունվարի մտին մինչև ի դեկտեմբերի վերջն արդ ԼԲ (82) երես և ԸԵԺ (810) դալամ, յորս խարճեցեալ դրամից զամից զամն է ԸԵԿԵ (865) թուման ԳՌ (3000) Բ (200) հարիւր դիան, որ է Սրբոյ արդիւնս միոյ տերոյ արտաքին խարճն ձեռամբ տեղապահին իմոյ Մկրտիչ վարդապետին, որ մէկ հարիւր վացուն և հինգ (165) թուման ԲՌԵԸ (2700) դիանն մեր մշակաց տօնլուղն է, իմնսուն և յօթն (97) թուման ԸՌ (8000) և մէկ հարիւր (100) դիանն գեղջս քակելոյն և շինելոյն է բաց ի եկեղեցաւ, իսկ վեց հարիւր երկու (602) թուման ԲՌԶԵ (2600) դիանն պարապին և այլոց հարկաւորաց մասրաֆն է: Գրեցի և կնքեցի ի վերջ թղթոյս ի հազար երկու հարիւր տասն և թուռջն (1216) ի վերջին դեկտեմբերի ամսոյ».⁴⁶⁶

Զնայած հրովարտակներով շնորհված արտոնություններին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության գործունեությունը ենթարկվում էր ինչպես արքունիքի, այնպես էլ տեղական եկվոր տիրակալների խիստ հսկողությունը: Հատկապես վերջիններիս վերաբերմունքը ընդդեմ հայ եկեղեցու հոգևոր կենտրոնի միշտ չէ, որ համահնչյուն էր կենտրոնական իշխանության վարած քաղաքական գծին: Այս տեսակետից ուշագրավ է Զաքարիա Ագուլեցու տեղեկությունները Հակոբ Զուղայեցու և Երևանի Սեֆի-դուլի խանի փոխհարաբերությունների մասին: 1673 թ. գարնանը փախուստի դիմելով խանից՝ Զուղայեցին աճապարում է Սպահան՝ փորձելով ստանալ Նոր-Զուղայի խոջայության աջակցությունը՝ շահի առաջ խանի դեմ գանգատվելու համար. «Դարձեալ խանն էլ տեսաւ,- գրում է Ագուլեցին,- որ կաթողիկոսն փախաւ, խանն հակառակ ընկաւ կաթողիկոսին: Խանն շահին արգ արեց՝ թէ այս փողս սիթամով (զոռով) առի, շահն հրաման տայ որ այլվի փողն փողատերն դարձուցանեն: Շահն հրաման կուտայ: Դարձեալ թվին 1674 ապրիլի 10-ում խանիցն մարդ գա (Ագուլիս) թէ՛ գիրն բերեք, ձեր փողն առէք: Վարդապետն, մելիք, մարդ գնաց, այնպես տվին որ միայն Ագուլաց 148 թուման առէլ ին, 98 թուման կէս դուս եկա, թէ գրավ, թէ այնգիր, այս դուս եկաւ: Ամեն մարդ իւր տվածին գորայ ըռասաթ (հաշվեհարդար) վեր առին, խարջն դուրս ընկաւ մին թումանին 6300դիան ձեռն եկաւ».⁴⁶⁷

Օգտագործելով պայքարը թե՛ կաթողիկոսական աթոռի և թե՛ հոգևոր բարձրաստիճան պաշտոնների համար, տեղական իշխողները

հանդես էին գալիս պաշտոնների վաճառքով: Իշխանությունները հովանավորում էին առավել շատ կաշառք տվողներին: «Արծաթով և կաշառքով, դաբուլայիւ, և հարկիւ ի պարսից թագաւորէն առնուին զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան և Սուրբ Աթոռն էջմիածին»,- գրում է Առ. Դավրիժեցին:⁴⁶⁸ Դրությունը անփոփոխ էր և 18-րդ դ., որի մասին բազմաթիվ վկայություններ կան «Ելից-մտից» մատյանների էջերում: Օգտվելով իրենց պաշտոնական դիրքից տեղական իշխողները ամեն կերպ փորձում էին սահմանափակել էջմիածնի կաթողիկոսության իրավունքները, թուլացնել նրա տնտեսական կարողությունները: Հաճախակի էին կաթողիկոսության հողատարածքների չափումները, որի նպատակն էր մեծացնել վճարվող հարկերի չափը: Դա առաջին հերթին «մալջահաթն» էր, որ վճարում էր վանքը, որպես սեփականության հարկ: «Ետու ևս ալիդուլի խանին Զ (6) թուման ԹՌԱԵԻԵ (9125) դիան՝ որ էր սա ի կողմանէ մեր դիւանի տալիք մալոջհաթ Ժ (10) թուման ԹՌԱԵԻԵ (9125) դիան փողին»,- ասվում է 1755 թ. սեպտեմբեր ամսվա մատյանում:⁴⁶⁹ Հատկանշական է, որ հաջորդ, 1756 թ. ապրիլ ամսվա ծախսը պատկերող մատյանում, պետությանը վճարվող մալջհաթի չափը կրկին նշված է 10 թուման: 9125 դիանը, սակայն խանի կողմից գանձվել է ավելի մեծ չափի գումար: «Ետու ևս խալիլ խանին 20 թուման ի ամէ Ժ (10) թուման ԹՌԱԵԻԵ (9125) դիանն էր ի կողմանէ մեր դիւանի տալիք մալոջհաթին, իսկ Թ (9) թուման ԸԵԶԵ (9875) դիանն ասած թէ ձեր գեղացիք տան ետոյ»:⁴⁷⁰ Էջմիածինը պարտավոր էր սեփականության հարկ վճարել նաև ժամանակավոր հողօգտագործման դիմաց, որը դիտվում էր իբրև բռնագավթված տարածք. «Ետու ևս ԵՌ (5000) դիան մուհասիլին, վասն Ամանիա Առաքելոյ վանքին արտերուն մալուջհաթին, որոյ մասիլն մեք էինք զաֆթել, ըստ գրեցելոյ Երևանայ քեդ խուդէքոցն, գիտութեամբ լուսարար և ժամօրինող վարդապետացն»,- հայտնում է 1757 թ. մարտ ամսվա ծախսը պատկերող մատյանը:⁴⁷¹ Սեփականության հարկ վճարում էին նաև տնտեսական զանազան տիպի կառույցների համար. «Ետուք ևս ԴՌԵԸԸ (4750) դիան մեր Քալատուղնի մալոջհաթին և զդիւանի բարացն առաք»,- հաղորդում է նույն մատյանը:⁴⁷² Եթե նկատի ունենանք, որ էջմիածնի վանական հաստատության թե՛ հողատարածքների և թե՛ տնտեսական կառույցների թիվը քիչ չէր, ապա հասկանալի է, որ վճարվող հարկի չափն էլ փոքր չէր: Այնպես որ վանական միաբանությունում ամեն կերպ աշխատում էին թույլ չտալ պետական իշխանության կողմից վանքի ունեցվածքի վերահաշվառում, որը կարող էր ավարտվել եղած չափերի

⁴⁶⁵ Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 370:

⁴⁶⁶ Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 4, էջ 347:

⁴⁶⁷ Զաքարիա Ագուլեցի, էջ 111:

⁴⁶⁸ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 290:

⁴⁶⁹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 27, էջ 12:

⁴⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 23:

⁴⁷¹ Նույն տեղում, էջ 33:

⁴⁷² Նույն տեղում, էջ 18:

ավելացմամբ: Եվ օգտվելով իրենց դիրքից՝ խանական իշխանավորները չչափագրելու համար, որպես կանոն կաշառք էին պահանջում. «Տուր ևս մուսէյիջին կաշառք, որ զմեր այգիքն չհամրէ և զարտերն չչափէմ ինն թուման և երկու հազար դիան փող», - կարդում ենք մատյանում:⁴⁷³ Կաշառք էր պահանջվում նաև ավել գրածը ջնջելու դիմաց «Ետուր ևս Միրսօֆիին հինգ թուման փող կաշառք, որ մեր հողերաց աւելի չափածն ջնջեաց»:⁴⁷⁴ Հաճախ էր պահանջում, որ հողային սեփականության իրավունքի հարցի շուրջ վիճաբանություն էր սկսվում վանական հաստատության ու առանձին անձնավորությունների միջև: Այստեղ ևս պետական իշխանավորները առիթից օգտվելով միջամտում էին և որպես կաշառք վանքից գումարներ կորզում. «Ետու ևս հինգ թուման երեք հարիւր դիան խալիլ խանի նազր Ասկար Բէկին կաշառք, որ մօլլայ Իսախանի կնոջ վանքիս հետ արած դաւին կգրեց, գիտութեամբ լուսարար և ժամօրհնող վարդապետացն», - ասվում է 1756 թ. հոկտեմբեր ամսվա ծախսի մատյանում:⁴⁷⁵

Շիաների մոտ վաղուց գոյություն ուներ Իմամ-Ջահֆարի օրենքը, ըստ որի մահմեդականության ընդունածներն իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքն ամբողջապես գրավելու և նրանց իսպառ զրկելու ժառանգության իրավունքից: Այդ օրենքի գործադրման մասին Առ. Դավրիժեցին վկայում է. «Եւ այսպէս զրկեալ զողորմելի քրիստոնեայս, յափշտակեալ ինչս և տուն ուրացողն այնոցիկ»:⁴⁷⁶ Դավրիժեցին ունի մի վկայություն այդ օրենքի իր ներկայությամբ կիրառելու մասին. «...յափշտակեցին զժառանգութիւնս քրիստոնէից և ետուն ուրացողն. զոր մերով աչսք տեսաք»:⁴⁷⁷ Պատմիչի հավաստմամբ օգտվելով իրենց արտոնություններից և թիկունքում ունենալով մահմեդականների օժանդակությունը, դավանափոխները հետզհետե դառնում էին ավելի անտանելի կեղծքիչներ: Հավատափոխության նման երևույթների դեմ համեստ պայքար էր մղում հայ առաքելական եկեղեցին և հատկապես նրա աթոռանիստ կենտրոնը: Շահին ուղղված իրենց խնդրագրերում հայոց կաթողիկոսները բողոքում էին Իմամ-Ջահֆարի օրենքի գործունեության դեմ, առանձին դեպքերում տեր կանգնում այն հողեր գործիչներին, որոնք հայտնվել էին այդ օրենքի գործածության դեմ հանդիման: 1755 թ. դեկտեմբեր ամսվա «ելից-մտից» մատյանից տեղեկանում ենք, որ Էջմիածինը երեք թուման 6000 դիմար է տրամադրում տիրացու Հովհաննեսին, լուծելու

դատական այն վեճը, որ առաջացել էր «տաճկի մտեալ» նրա եղբոր պահանջի համար:⁴⁷⁸

Մատյանները հիշատակություն ունեն նաև գլխահարկի (ջիզյա) մասին, որը գանձվում էր ոչ մահմեդական բնակչությունից: Այսպես, օրինակ, 1762 թ. մատյանում կարդում ենք. «Առի ևս սրբազանէն տասն և յօթն թուման ձեռամբ տէր Պետրոսին, որ խանի տալիքներ դուրս ձգած վանքերի ջազիէն»:⁴⁷⁹ Հարկ է նշել, որ գլխահարկի չափը կայուն չէր և առանձին տարիների, երկրի տարբեր շրջաններում այն ունեցել է տարբեր չափեր: Այսպես, ըստ Ջաքարիա Ագուլեցու տեղեկության, Ագուլիսի գլխահարկը կազմել է «մարդագլուխ» 2500 դիմար,⁴⁸⁰ իսկ 18-րդ դարի առաջին կեսին Երևանի խանությունում այն Աբրահամ Կրետացու վկայությամբ կազմել է 3.5 դուռուշ (15 դուռուշը = 1 թումանի):⁴⁸¹ Եթե նկատի ունենանք, որ հայ ռայաթներից գանձվող գլխահարկը և տարիների ընթացքում նրա վրա բարդվող վերադիր գումարներն ու տոկոսները (թուֆավուր և ֆար) բավականին խոշոր գումարներ էին կազմում և նշանակալից տեղ էին գրավում պետության ֆինանսների մեջ, հասկանալի կդառնա, թե ինչու գլխահարկի չափը հաճախ կազմում էր նույն համայնքից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի կեսից ավելին: Իր հիմքում չունենալով ըստ գույքային ցենզի բաշխման նախապայման, գլխահարկի գանձումը պետական կառավարիչների և նրանց ստորադրյալների համար բացում էր չարաշահումների լայն հնարավորություններ: Նրանք նախօրօք հաշվի առնելով պահանջվող ծախսերը՝ սահմանում էին գլխահարկի ընդհանուր գումարը, որից հետո այն բաժանում էին բնակչության վրա: Եվ այն պատրվակով, թե գլխահարկի նախկինում հավաքված գումարները չեն բավարարում կատարված ծախսերը ծածկելուն, նրանք անվերջ մեծացնում էին գլխահարկի չափը: Երևանի Մահմատ խանի նման ձեռնարկումների մասին Ջաքարիա Քանաքեռցին. «...առաքէր քննիչս արտորէից գրել, և զհնտորդն ամյամէ յաւելուին: Նույնպէս զթուօղս խաղանց, զչափողս այգեաց և զգլխագիրս և այսպէս ի ներքոյ հարկի ետ զամենայն»:⁴⁸² Ըստ «գլխոյ արանց» գանձվող հարկի չափերը այնքան բարձր էին, որ Աբրահամ Կրետացու վկայությամբ նույնիսկ տեղական ավագանու անդամներից շատերը դիմեցին Նադիր շահին խնդրանքով՝ թողնել ջիզյան իր նախկին չափերում, որն է 3.5 դուռուշ յուրաքանչյուր հարկատուից:⁴⁸³ Ու չնայած շահական հրովարտակները բազմիցս վկայում են, թե «Հայրապետն ու միաբանք» ոչ տայցեն գլխահարկս,

⁴⁷³ Նույն տեղում, վավ. 13, էջ 377:

⁴⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 320:

⁴⁷⁵ Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 29:

⁴⁷⁶ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 67:

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 68:

⁴⁷⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 2, վավ. 27, էջ 15:

⁴⁷⁹ Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 4, էջ 127:

⁴⁸⁰ Ջաքարիա Ագուլեցի, էջ 68:

⁴⁸¹ Աբրահամ Կրետացի, էջ 135:

⁴⁸² Ջաքարիա Քանաքեռցի, հ. Բ, էջ 45:

⁴⁸³ Աբրահամ Կրետացի, էջ 135:

փաստերը վկայում են լրիվ դրա հակառակը, դրանք միաժամանակ վկայում են, որ 18-րդ դ. նվաճողները, հրաժարվելով մնացած հարկերից ու տուրքերից, հաճախ սահմանափակվել են միայն ջիզիայի գանձումով: Դա արվել է հիմնականում ոչ լրիվ հնազանդեցված շրջաններում, ուր զավթիչները արել են առերևույթ զիջողական վերաբերմունքով կանխել բնակչության դիմադրությունը: Այսպես, 1725 թ. երբ թուրքական բանակը Երևանի բերդը գրավելուց հետո պատրաստվում էր ճնշելու Արցախի և Սյունիքի հայության դիմադրությունը, արքունիք ուղարկված պաշտոնական զեկուցագրում ասվում է. «Երևանի ենթակա վայրերից Ջարուզբիլի (ՀՀ Վարդենիսի շրջան – Յ.Թ.) նահիան նախապես սանջուկի իրավունքով տրված է Օմար փաշային: Սակայն, երբ աստօժ կանքով պատուհասի ենթարկվեց, ռայաթները սարսափի ներքո միացան Աղնահի անհավատներին ու թեև հետո նորից հնազանդվելու ցանկություն ունեցան, սակայն, քանի որ նրանց խրտնչումն ու կատաղությունը դեռ չի անցել, առայժմ նպատակահարմար է դիտվել նրանցից պահանջվող ուշուրն ու ռեմսը (տասանորդ ու տուրք) ունենա առնել և բավարարվել միայն ջիզիայի գանձումով»:⁴⁸⁴

«Ռեմս – ռամս, ռսում» տուրքի մասին գրավոր հիշատակության հանդիպում ենք դեռևս 1503 թ. Սեֆյան Իսմայիլ 1-ի Սիմեոն Եպիսկոպոսի անվամբ Տաթևի վանքի նախկին իրավունքները Գյուրջայի վիլայերի նկատմամբ վերահաստատելու վանքապատկան հողերի վերստին հաստատման և այդ հողերն ու տեղի հայ հոգևորականությունը բազմաթիվ պետական հարկերից և այլ պարտավորություններից ազատելու մասին հրովարտակում:⁴⁸⁵ Այսպես էին կոչվում այն բոլոր տուրքերը, որոնք գանձվում էին ոչ թե անմիջապես պետության, այլ պետական բարձրաստիճան և կրտսեր պաշտոնյաների օգտին: Հետաքրքիր է նշել, որ այդ տուրքի էությունը հետագա ժամանակներում էլ ոչնչով չէր փոխվել: Այդ մասին Էջմիածնի վանական տնտեսության ելքն ու մուտքը պատկերող 1755 թ. մատյանում կարդում ենք. «Ետուք ևս ԱՌԸՆ (1800) դիան մեր տիրացու Յովսէփին վասն ֆառաշներաց ուսում տալոյ»:⁴⁸⁶

Վանական հաստատությունից գանձվող տուրքերից էր «Սուրսաթը»: Եթե նախկինում այն գանձվում էր հիմնականում բնամթերքով զորքի պահպանման համար,⁴⁸⁷ ապա 18-րդ դ. գանձվող մալքիաթի մի մասը տրամադրում էր պետական պաշտոնյային: «Ետու ևս Խալիլ խանի սուրսաթշուն, մէկ թուման և երկու հազար դիան, գիտութեամբ Ղունկանոս վարդապետին», - կարդում ենք 1756 թ. ապրիլ ամսվա

մատյանում:⁴⁸⁸ Խանական հարկահավաք վերակացուներ անվանում էին նաև մուքաշիր կամ մուհասիլ. «Ետուք ևս Մէլիք Մուհամմադին որ մուհասիլ էր ի կողմանէ մեր դիւանի տալեաց մալքիաթին. զդիւանի բարաթն առաք ի նմանէ հինգ թուման», - հաղորդում է նույն մատյանը:⁴⁸⁹ Տուրքեր էին վճարում նաև խանական այլ պաշտոնյաների (ոստիկանապետեր, քարտուղար, գրագիր, դռնապահ, անասնապետ, մատուվակ, տնտեսապետ և այլն), «Ետու նաև մեր գեղի դարուղա (ոստիկանապետ) Բաբայ բեկին մէկ թուման փող ի կողմանէ մէկ ամսեն գիրային», - հաղորդում է 1758 թ. մատյանը:⁴⁹⁰

Առավել մեծ չափերի է հասել երկրամասի կառավարիչներին տրվող գումարները: Դրանցից մեկի մասին է վկայում 1755 թ. հաշվեմատյանի հետևյալ վկայությունը. «Խալիլ խանն Սուրբ Աթոռոյս փող ուղեց նմա ԺԷ (17) թուման փող ետուք»:⁴⁹¹ Խանին հատկացվող «կամավոր» կոչվող այդ տուրքերը, իրականում իրենց հիմքում ունեին պարտադիր վճարելիքի նախապայման: Ավելին, չվճարելու դեպքում հաճախ կիրառվում էր բռնություն: Այդ մասին ուղղակիորեն վկայում է վերը հիշատակված մատյանի հետևյալ տողերը. «Ետուք ևս՝ ես Յակոբ լուսարար Եղիազար և Թադէոսի վարդապետքս մէլիք Յակոբջանին, ի սույն ամսոյ ԻԶ (26) Խալիլ խանին երեսուն թուման զոր բռնությամբ պահանջել էառ ի Սրբոյ Աթոռոյն»:⁴⁹² Նույն բռնարարքի մասին է վկայում հետևյալ տեղեկությունը. «Հիւսէնալի խանին, որ ի Սուրբ Աթոռոյս Ե (100) թուման պահանջեց ի գնալ առ Փենէի խանն, զոր իբրև աղաղեցաք թէ ոչ ունիմք Ծ (50) թուման բաշխեց և Ծ (50) թուման ետու»:⁴⁹³ Եթե միայն մեկ տարվա կտրվածքով վերցնենք խանական իշխանությանը Էջմիածնի վանքի կատարած հատկացումները, ապա կտեսնենք, որ այն մեծ չափի գումարի է հասնում: Վերցնենք 1756 թ. ըստ առանձին ամիսների.

Ամիսը	գումարը
Հունվար	53թուման, 2200 դիմար
Փետրվար	47թուման, 3350 դիմար
Մարտ	11թուման, 14700 դիմար
Ապրիլ	7թուման, 8000դ իմար
Մայիս	63 թուման, 49850 դիմար
Հունիս	3 թուման, 20000 դիմար
Հուլիս	5 թուման, 500 դիմար
Օգոստոս	5250 դիմար
Սեպտեմբեր	4400 դիմար

⁴⁸⁴ Փափազյան Հ., Սոֆիայի Կիրիլ և Մեֆոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, էջ 138:

⁴⁸⁵ ՄՊՀ առաջին, էջ 53:

⁴⁸⁶ Կթղկ. դիվ. թղթ. 1, վավ. 27, էջ 16:

⁴⁸⁷ Петрушевский И., Очерки..., с.276.

⁴⁸⁸ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 27, էջ 22:

⁴⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 43:

⁴⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 44:

⁴⁹¹ Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 13, էջ 235:

⁴⁹² Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 35:

⁴⁹³ Նույն տեղում, վավ. 13, էջ 399:

Դոկտեմբեր	6 թուման, 5800 դինար
Նոյեմբեր	2 թուման, 21000 դինար
Դեկտեմբեր	3 թուման, 5100 դինար
Ընդամենը՝ 200 թուման, 140, 150 դինար	⁴⁹⁴

Վանական տնտեսության վրա ուղղակի քայքայիչ ներգործություն է ունեցել «քոջավ» կամ «չոբանբեկի» անուններով հայտնի մանր եղջերավոր անասունների դիմաց անասնահարկի գանձումը: Նկարագրելով գյուղացիներից մեկի հետ ունեցած հարցազրույցը անասնահարկի մասին, Առ. Դավրիժեցին գրում է. «Որքան գնաց, ծանրացաւ քոջաւն, և այնու կարացաք զերծանիլ, զպարտո ևս առաք, և զորս պարտատերցն վճարեցաք. ոչինչ չմնաց քանզի կարի յոյժ ծանր է հարկն քոջաւոն»:⁴⁹⁵ Նվաճող ազնվականության համար հարկման այս տեսակը ևս չարաշահումների ու կամայականությունների անսպառ աղբյուր էր: «Եւ զայս ոչ գիտէ արքայն, շարունակում է վերը բերված հարցազրույցի շարունակումը Առ. Դավրիժեցին, նորին նախատուրքն, այլ գրեն զորքանաթին քոջաւին և տան ի ձեռս զօրականաց, և նորա եկեալ թէ կամայ թէ յականաց բռնութեամբ առնուն, ասելով՝ ի դիւանէն թուղթն այնպէս գրեալ և տուեալ՝ ի հրամայեալ եղ և մեզ»:⁴⁹⁶ Անասնահարկի գանձման վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում 16-րդ դ. իտալացի ուղեկցող Ալեսանդրին: Նա գրում է, թե իրանական պետությունը մի շարք հարկերի հետ միասին ստանում էր «կենդանիների համար քառասուն ոչխարի մի հոտի համար նա (թագավոր) հարկ է ստանում տարեկան տասն հինգ ֆիստի (fisti), որ մեր դրամով անում է երեք դուկատ, բայց արու կենդանիների (խոյ, ցուլ) համար չեն վճարում, ամեն մի կովի համար նրանք վճարում են մեր դրամով յերկու դուկատի հավասար մի գումար, և այսպէս, սրանք կազմում են թագավորի յեկամուտը»:⁴⁹⁷ Այս վկայությունից երևում է, որ թեև անասնահարկը պետք է գանձվեր բացառապէս մանր եղջերավոր անասունների դիմաց, հաճախ խախտվել է այդ կարգը և գանձվել նաև խոշոր եղջերավոր անասունների դիմաց ևս: Թերևս այդ մասին է վկայում նաև Զաքարիա Քանաքեռցու այն վկայությունը, ըստ որի Քանաքեռցուն մարդահամարի հետ միասին մանրամասնորեն հաշվառման ենթարկվեն ու հարկվեն համայնքի խոշոր եղջերավոր անասունները:⁴⁹⁸ Հարկման հենց այդ տեսակի ծանրությունը նկատի ունեն Փիլիպոս Աղբակեցին, երբ խնդրանքով բազմիցս դիմում է շահին՝ էջմիածինը ազատելու անասնահարկի վճարումից: Շահի կարգադրությամբ 1647 թ. և 1649 թ. հետևում է Երևանի Բեյխուրով խանի հրամանագրերը էջմիածնի վանքի

«չոբան Բեկիի» գումարները Փիլիպոս կաթողիկոսին նվիրակելու մասին:⁴⁹⁹ Իրականում, սակայն անասնահարկը շարունակվել է գանձվել այս անգամ արդեն «կամավոր» համարվող նվիրատվությունների տեսքով: «Խանին Ա (1) ծի Ա (1) ջորի փէշքաշ արինք»,⁵⁰⁰ «թոխլի տարի խանիպատչումն շնորհավորելոյ Թ (9) հատ»,⁵⁰¹ մման կարգի բազմաթիվ վկայություններ կան մատյանների էջերում: Ըստ Սիմեոն Երևանցու վկայության, սահմանված քանակից (իմա 500 գլխից-Հ.Թ.) ավելի ունենալու դեպքում հաստատությունը պարտավոր էր «մալ-փուլի» անվան տակ մանր եղջերավոր անասուններից գանձվող անասնահարկը վճարել «նաղդ», այսինքն կանխիկ դրամով:⁵⁰²

Եկվոր տիրակալների համար էջմիածինը նկատվում էր իբրև եկամուտների առատ աղբյուր, և այս հանգամանքը վանական տնտեսության կողոպուտի հիմնական առիթն էր դառնում: Վանքի համար անխուսափելի պարագա էր որևէ հարկի լուծման նպատակով «բազում ոսկի և արծաթ» տալը: Դրա պաշտոնական արտահայտությունն էր փշքաղը, որը ընդունված էր վարչական բոլոր մարմինների կողմից, ընդհուպ մինչև շահը: Առ. Դավրիժեցու հաղորդմամբ Փիլիպոս Աղբակեցին Լուսավորչի Աջը Նոր-Ջուղայից էջմիածին տեղափոխելու թույլտվություն ստացավ այն բանից հետո միայն, երբ «սկսաւ շրջել ի դրունս իշխանաց թագաւորին, և առատաձեռն տրօք զսիրտս ամենեցուն հաճեցոյց: Եւ ապա յետ ամենեցուն լցեալ զուտ ոսկի դահեկան յսկուտեղ՝ և ըսդ մին գրեալ թուղթ արդայի՝ մատոյց առաջի Շահսէֆի արքայի»:⁵⁰³ Սիմեոն Երևանցու հավաստմամբ, կանոնակարգված էր նույնիսկ մշտական կաշառակերության կարգը: Ըստ այդ կարգի, նշում է Երևանցին, ամեն տարի, հոկտեմբեր ամսին Երևանի խանը իր ծառայողների հետ միասին կատարում էր այցելություն դեպի էջմիածին, որը կոչվում էր «Ուլքիլիսե էշնաղի»: Այցելությունը ավարտվում էր վանքի միաբանության կողմից խանին ու նրա սպասավորներին մեծագին նվերների հանձնումով ու նրանց բարձրակարգ սպասարկումով: Այդ բոլոր ծախսերը կազմում էր մոտ 50 թուման: Նույնքան գումար էր ծախսվում Բայրամի տարին, երբ խանը գնում էր կաթողիկոսին տեսության:⁵⁰⁴ Նույնիսկ կաթողիկոսի մահվան դեպքում տեղապահը պարտավոր էր այցելելու խանին և ընդունելու նրա ցավակցությունը. «Ձեր վաղճանելոյ սրբազանին (Սիմաս Ա. Ակնեցի - Հ. Թ.), գնացինք

⁴⁹⁴ Նույն տեղում, վավ. 27, էջ 17-31:

⁴⁹⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 147:

⁴⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 174-175:

⁴⁹⁷ Ուղեգրություններ, հ. Ա, էջ 350:

⁴⁹⁸ Զաքարիա Քանաքեռցի, հ. Ա, էջ 16:

⁴⁹⁹ ՄՊՀ, վավ. 34, էջ 36

⁵⁰⁰ Մատենադարան, Կթղ. դիվ., թղթ. 4, վավ. 13, էջ 197:

⁵⁰¹ Նույն տեղում, էջ 218:

⁵⁰² Զամբը, էջ 146:

⁵⁰³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 320:

⁵⁰⁴ Զամբը, էջ 151:

յերևան խանն տեսանելոյ, խարչ եղև Բ (2) թուման Ե (5) շահի», - ասվում է 1753 թ. մայիս ամսվա մատյանում:⁵⁰⁵

Այսպիսով, վերը շարադրվածը վկայում է, որ թեև 17-րդ դ. երկրորդ կեսից և հատկապես 18-րդ դ. ընթացքում հայ եկեղեցու աթոռանիստ կենտրոնը ապրել է տնտեսական նկատելի վերելք, այնուհանդերձ գտնվելով օտար տիրապետության տակ, նա ի վիճակի չէր ապահովելու իր հասույթների ամբողջական տնօրինումը, դրանց ծառայեցումը ազգի նյութական ու հոգևոր վերելքին:

Վերջաբան

Հայ առաքելական եկեղեցին իր գոյության առաջին իսկ շրջանից սկսած՝ Հայաստանի պատմական զարգացման բոլոր փուլերում ունեցել է վճռորոշ դեր: Ինչպես գիտենք, 484 թ. ի վեր քաղաքական իրապայմանների բերումով Վաղարշապատից կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխվեց տեղից տեղ: Ի վերջո 1105 թ. կաթողիկոսական աթոռը վերահաստատվեց Կիլիկիայում: Այստեղ իր գոյատևման ընթացքում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը հայ ժողովրդի ինչպես ներքին (հոգևոր, դպրության, մշակույթի), այնպես էլ արտաքին (քաղաքական-միջպետական, դավանական-միջպետական եկեղեցական հարաբերությունների) կյանքի ոլորտում զգալի դերակատարում է ունեցել:

Կիլիկիայում հայոց պետականության անկումը, մայր հայրենիքում թուրքմենական ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու ցեղերի շուրջ հարյուրամյա դաժան տիրապետությունը անհետաձգելի անհրաժեշտություն դարձրեցին Կիլիկիայում մեկուսացած կաթողիկոսական աթոռը Հայաստան տեղափոխելը: Երկար չարչրկումներից հետո 1441թ. Էջմիածնում գումարված ազգային ընդհանուր ժողովը հոգևոր աթոռը վերահաստատեց Էջմիածնում: Կաթողիկոս ընտրվեց Ակոռի գյուղի սբ. Հակոբ վանքի վանահայր Կիրակոս վարդապետ Վիրապեցին: Քաջ գիտակցելով, որ Էջմիածնի հեղինակության բարձրացման համար անչափ կարևոր է նրա տնտեսական կարողությունների ընդլայնումը, կաթողիկոսությունը ձեռնամուխ եղավ կալվածական հարստության ձեռք բերմանը: Նման նախաձեռնություն դրսևորում է Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանը (Մակվեցի) (1443-1465 թթ.)՝ ձեռք բերելով 7 գյուղերի սեփականության իրավունք:

Հայաստանը դեռ չէր ամոքել իր վերքերը թուրք-թաթարական տիրապետության հասցրած հարվածներից, երբ նրա արևելյան և արևմտյան հատվածները կրկին դարձան ավերիչ պատերազմների թատերաբեմ՝ այս անգամ Օսմանյան կայսրության և անգլոսպ հետևողականությանը հզորության ձգտող Սեֆյան Իրանի միջև: Ավելի քան 2 դար տևած ավերիչ պատերազմները ավարտվեցին 1639 թ. Կասրե Շիրինի հաշտության պայմանագրով, որով Հայաստանի արևմտյան մասն ընկավ Օսմանյան կայսրության, իսկ արևելյանը՝ Սեֆյան Իրանի տիրապետության տակ: Երկրում հաստատվել էր հետամնաց վաչկատուն ցեղերի իշխանությունը: Անկում էին ապրում առևտուրն ու արհեստը: Գյուղատնտեսության քայքայման ու քաղաքներում արհեստագործության և առևտրի վրա դրված ծանր հարկերի հետևանքով քաղաքային կյանքի լրիվ անկման էր հասել:

Միասնական հայկական պետականության բացակայության պայմաններում, երբ երկիրը ներքաշվեց նոր պատերազմի մեջ, եկեղեցին էր, որ կատարեց ազգի առաջնորդի դերը: Այս շրջանում եկեղեցին դեգերում էր եվրոպական երկրներում, ազատագրության ճանապարհ-

⁵⁰⁵ Մատենադարան, Կթղկ. դիվ., թղթ. 1, վավ. 13, էջ 189:

ներ ու միջոցներ որոնում: Այս առումով հիշատակության է արժանի կաթողիկոսներ Ստեփանոս Սալմաստեցու (1542-1564 թթ.), նրա հաջորդ Միքայել Սեբաստացու, (1564-1570 թթ.), Հակոբ Ջուղայեցու (1655-1680 թթ.) և այլոց գործունեությունը:

Եկեղեցին միաժամանակ զբաղվում էր էջմիածնի վանական տնտեսության վերականգնման գործով: Դրանում մեծ էր Մովսես Տաթևացու (1629-1633 թթ.) ներդրումը: Անգնահատելի է նաև հաջորդ կաթողիկոսի՝ Աբրահամ Կրետացու (1734-1736 թթ.), դերը հայ ժողովրդի ոչ միայն հոգևոր, այլև քաղաքական և տնտեսական կյանքում: Ամենաջերմ հարաբերություններ հաստատելով Իրանի Նադիր շահի հետ՝ նրան հաջողվում է կասեցնել վերջինիս այն կարգադրությունը, ըստ որի շատ հայ ընտանիքներ Թիֆլիսից և Երևանից պետք է գաղթեցվեին Իրան: Եվ չնայած Հայաստանի համար այս ծանր պայմաններին, եղան հոգևոր առաջնորդներ, որոնք առաջնորդվեցին սեփական շահով: Բայց և այնպես դա երբեք չի նսեմացնում եկեղեցու խաղացած վճռորոշ դեր հայ ժողովրդի կյանքում:

15-18-րդ դդ. էջմիածնի վանական հաստատության սոցիալ-տնտեսական դրության համար բնութագրական է եղել երկրում հաստատված ագրարային հարաբերությունների հիմք կազմող հողային սեփականության ձևը: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների էությունը բացահայտող փաստաթղթերի գիտական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հողը պետության կամ թագավորի գերագույն սեփականությունն էր՝ հանդիսացել: Դեռևս արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի ագրարային հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ժամանակ էլ խալիֆի՝ հողի գերագույն սեփականատեր լինելը ձևական էր: Իրականում ավատական վերնախավի ներկայացուցիչները հողեր էին ձեռք բերում ժառանգական կամ էլ պայմանական հողատիրության սկզբունքներով: Ժամանակի ընթացքում պայմանական հողատիրությունն էլ վեր էր ածվում ժառանգականի և հողը դառնում էր ավատատիրոջ լիակատար սեփականություն: Հողատիրության նույն բնույթի փոփոխություն էր տեղի ունենում Հայաստանում նաև 15-րդ դարից սկսած: Եվ չնայած 16-րդ դ. Սեֆյան տիրակալների գործադրած բոլոր ջանքերին՝ որքան հնարավոր է ընդարձակել պետական հողատիրության չափերը, դա նրանց չի հաջողվում: Բավական է նշել, որ Արևելյան Հայաստանում 1576 թ. հաշվվում էր 114 ժառանգական խոշոր ավատատեր:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում մասնավոր հողային սեփականության հիմնական ձևը մուլքն էր, որն ընկած էր թե՛ պետական, թե՛ արքունական, թե՛ կրոնական հաստատություններին պատկանող և թե՛ համայնական հողատիրության տեսակների հիմքում: Տիրապետող դարձան հողատիրության այլ ձևեր (խաս, դիվանի, վալուֆ): 15-րդ դ. կալվածարագրերում ավելի հաճախ է հանդիպում մուլք

արտահայտությունը հողային սեփականության իմաստով: Մուլք կալվածքն անկախ իր մեծությունից ու պատկանելությունից, ավատական հողատիրության համամիացված ձևն էր: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հողի մասնավոր սեփականություն լինելու չափանիշը նախ հողի վրա որոշ անձերի մենաշնորհն է, այդ անձերի կողմից հողն ըստ նրանց կամքի տնօրինելն է, ապա գալիս ենք այն եզրակացության, որ մուլքը մասնավոր սեփականություն էր՝ հաշվի առնելով նրա նաև ժառանգական սեփականություն լինելու հանգամանքը: Այն ճանաչվել է որպես «հայրենական սեփականություն» կամ «հայրենական ժառանգություն» և ազատորեն օտարվել առանց որևէ սահմանափակումների:

Չնայած սեփականության իրավունքի անձեռնմխելիությանը, չէր բացառվում նաև բռնագրավումների ճանապարհով հողային սեփականության իրավունքի ձեռք բերման հնարավորությունը: Գյուղական համայնքի հաշվին կատարած հողային բռնագրավումների, կամայականություններից բնականության վայրը փոխած գյուղացիների ունեցվածքը սեփականելու ճանապարհով իրենց կալվածքները ընդարձակեցին հատկապես հոգևոր հաստատությունները: Պետք է փաստել, որ 16-17-րդ դարերում առօրյական էին դարձել եկեղեցական հաստատություններին առանձին անհատների կողմից հողատարածքների նվիրատվության փաստերը: Վերջիններս քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով, իրենց տիրույթները հափշտակումից փրկելու նպատակով նվիրում էին վանքերին ու եկեղեցիներին:

Արևելյան Հայաստանում հողային մասնավոր սեփականության կողքին կային նաև արքունական (խաս) հողեր: Սրանցից գանձվող հարկերի մի մասը ժամանակավոր վարձակալության իրանունքով (զաբթ) տրվում էին ազնվականությանը՝ զինվորական ծառայության դիմաց:

Գյուղություն ուներ հողատիրության թիուլային (պարզական) տեսակը, որի նախնական ձևը հանդիսացել է մոնղոլական ծագում ունեցող սոյուրդալ տերմինը: Թիուլները տրվում էին ոչ միայն աշխարհիկ, այլ նաև հոգևոր դասի առանձին բարձրաստիճան անձնավորություններին: Հողային սեփականության իրանունքի ձեռք բերման հիմնական միջոցը, թերևս, առք ու վաճառքի ուղին էր:

Իր ունեցած առանձնահատկություններով հողատիրության տեսակների մեջ տարբերակվում էր վանական-եկեղեցական հողատիրությունը: Հարկ է նշել, որ եկվոր նվաճողներին չհաջողվեց երկրում արմատավորել իրենց հոգևոր ինստիտուտները:

Վանական-եկեղեցական տնտեսության առաջընթացի համար կարևոր նշանակություն ունեցան հայ աշխարհիկ ավատատերերի նվիրատվությունները: Այս ուղղությամբ անհրաժեշտ է կարևորել այն իրողությունը, որ բարձրաշխարհիկ դասի ներկայացուցիչների նախաձեռնությամբ հայ հոգևոր ինստիտուտներին տրվող և բավական մասսայական բնույթ ստացած նվիրատվությունների փաստերը նվա-

ճողների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության դեմ պայքարի յուրահատուկ ձևեր էին: Էջմիածնի վանական հաստատությանը սեփականության իրավունքով հողերի նվիրման փաստերը առավել լայն չափերի հասան 17-18 դդ. դարերում: Վակֆային իրավունքի հիմնական նախապայմանն այն էր, որ նվիրված հողը պետք է լիներ նվիրողի «հալալ ինչքը», այսինքն՝ ժառանգական կամ զանձագին տիրույթը: Աղբյուրների միաբերան վկայությամբ վակֆային իրավունքի առնձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ նման կալվածքները ազատվում էին պետական հարկերի վճարումից, այսինքն ստանում էին մուաֆուքյան իրավունք: Միաժամանակ պետք է նշել, որ վակֆային իրավունքի անձեռնմխելիությունն ապահովում էր պետությունը:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ մուլք էր կոչվում ոչ միայն հողային սեփականությունն, այլև այդ սեփականությունից օգտվելու իրավունքն, այսինքն ոչ միայն անմիջական օգտագործման տակ գտնվող հողային մասնավոր սեփականությանը այլ նաև յուրացման տնտեսական ձևը կամ ռենտան:

Գյուղացու նկատմամբ կիրառվող արտատնտեսական հարկադրանքը Հայաստանի երկու մասերում էլ հանդես էր գալիս ոչ թե նրան հողին ամրացնելու ճանապարհով, այլ համայնքին կապելու միջոցով: Հողատերը չէր խառնվում նրանց արտադրական պրոցեսին և գյուղացիների հետ փոխհարաբերության մեջ չէր մտնում: Նա բոլոր պահանջները ներկայացնում էր համայնքին: Նույն գնով էլ գյուղացին ոչ մի հարաբերություն չէր ունենում հողատիրոջ հետ: Նա ծանաչում էր իր համայնքը և իր պարտականությունները կատարում էր նրա ղեկավարությամբ: Ավատատերը միջամտում էր գյուղացիների գործերին միայն այն դեպքերում, երբ վերջիններս խախտում էին ընդունված կարգ ու կանոնը: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև այն, որ հողային ռենտան, մասնատվելով կարող էր կենտրոնանալ տարբեր անձնավորությունների ձեռքում, ճորտությունը բացառող կարևոր պայմաններից են:

РЕЗЮМЕ

Армянская апостольская церковь с первого же периода своего существования играла решающую роль на всех этапах исторического развития Армении. Как известно, начиная с 484 года, в силу политических обстоятельств, католикосский престол из Вагаршапата многократно перемещался. Наконец, в 1105 г. католикосский престол вновь утвердился в Киликии. Здесь, в течение всего своего существования Католикосат Всех Армян играл значительную роль как во внутренней сфере жизни/духовной, образовательной, культурной/, так и во внешней сфере/политической-межгосударственной, религиозно-межгосударственных отношениях/.

Падение Киликийской армянской государственности, длившиеся почти столетие нашествия туркменских племен ак-коюунлу и кара-коюунлу, сеющие кровь и разорение в Армении, сделали безотлагательной необходимостью перенос обособленного Католикосского престола в Армению. После долгих разногласий в 1441 году на созванном в Эчмиадзине общем национальном соборе было принято решение о восстановлении католикосского престола в Эчмиадзине. Католикосом был избран настоятель монастыря св. Акопа села Акоп вардапет Киракос Вирапеци.

Прекрасно осознавая, что для повышения авторитета Эчмиадзина, огромное значение имеет, расширение его экономических возможностей, Католикосат предпринимает шаги к приобретению земельных поместий. Похожие шаги предпринимает Католикос Григор И Джалалбекян/Маквеци/ /1443-1465/, приобретаая право владением земельных угодий 7 деревень.

Армения, еще не оправившись от ран, нанесенных монголо-татарскими захватчиками (ее восточная и западная части) вновь стала аренной кровопролитных войн - на этот раз Османской империей и неудержимо стремившимся к господству Сефевидским Ираном. Длившиеся более двух столетий разрушительные войны завершились в 1639г. Согласно Касре Ширинскому мирному договору, западная часть Армении отходила к Османской империи, а восточная-во владение Сефевидского Ирана. В стране установилась власть отсталых кочевых племен. Торговля и ремесла переживали упадок. Вследствие разорения сельского хозяйства и непомерных налогов на городское ремесленничество и торговлю городская жизнь пришла в полный упадок.

В условиях отсутствия единой армянской государственности, когда страна была вовлечена в новую войну, именно церковь взяла на себя миссию предводителя нации. В этот период церковь, надеясь на европейские страны, пыталась найти пути и средства освобождения. В этом деле особенно достойна упоминания деятельность католикосов Степаноса Салмастеци (1542-1564 гг.), его преемника Микаела Себастаци (1564-1570 гг.), Акопа Джухаеци (1655-1680 гг.), и других.

Одновременно церковь занималась и восстановлением церковного хозяйства Эчмиадзина. В этом плане велик вклад Мовсеса Татеваци (1629-1633 гг.) Неоценима и роль следующего католикоса Абраама Кретацки как в духовной, так и в политической и экономической жизни армянского народа. Установив самые теплые отношения с Надир-шахом Ирана, ему удалось предотвратить, по указанию шаха, переселения многих армянских жителей в Иран.

И, несмотря на тяжелое положение Армении, нашлись и такие духовные предводители, которые руководствовались личными интересами. Но тем не менее, это не умаило решающей роли армянской церкви в жизни армянского народа.

В 15-18 вв. социально-экономическое положение Эчмидзинского монастыря характеризовалось присущими аграрным отношениям в стране формами земельной собственности. Научный анализ документов, отражающих аграрные отношения в Армении в рассматриваемый период показывает, что земля не являлась главной собственностью государства или государя.

Исследование истории аграрных отношений еще в период арабского владычества показывает, что и в то время высшая собственность халифа на землю была лишь формальной. В действительности представители высшей феодальной знати приобретали земли по принципам наследственного или условного права. С течением времени условное землевладение превращалось в наследственное, земля переходила в полную собственность феодала. Такое изменение в форме землевладения имело место в Армении в начале 15 века. И несмотря на все усилия Сефевидских правителей в 16 веке расширить государственные земельные владения, им это не удалось. Достаточно отметить что в 1576 г. в Восточной Армении насчитывалось 114 крупных наследственных землевладений.

В исследуемый период основной формой частной земельной собственности был мулк, который лежал в основе как частного, так и государственного землевладения, как собственности духовенства на церковные земли, так и сельских общин.

Господствующими стали другие формы земельной собственности (хас, дивани, вакуф). В 15 веке в земельных грамотах чаще встречается выражение мулк в смысле земельной собственности. Мулк, как земельное владение, независимо от его величины и принадлежности был всеобщей формой феодального землевладения. Принимая во внимание то обстоятельство, что частная собственность на землю являлась монополией определенных лиц, правом распоряжаться этой землей по своей воле, приходим к выводу, что мулк был частной собственностью, с учетом того обстоятельства, что он был формой наследственной собственности на землю. Мулк признавался, как полученная в наследство "родовая собственность" или "родовое наследство" и отчуждался свободно, без каких-либо ограничений.

Несмотря на неприкосновенность права собственности, не исключалась также возможность приобретения земельной собственности насильственным путем.

Свои земельные владения особенно расширили духовные учреждения за счет земель сельских общин, а также насильственного переселения крестьян. Необходимо отметить, что в 16-17 вв. стали обычными факты дарения церковным учреждениям земельных участков со стороны отдельных частных лиц. В силу неблагоприятных политических обстоятельств последние, с целью спасения своих земельных владений от захвата, жертвовали их монастырям и церквям.

В Восточной Армении наряду с частным землевладением существовали и дворцовые земли (хас).

Часть взимаемых с них налогов на правах временной аренды предоставлялась аристократии в оплату за военную службу.

Существовала и такая форма земельной собственности как тиульная, которая происходила от монгольского термина союргал. Тиулы жаловались не только светской аристократии, но и отдельным представителям духовенства.

Основным путем приобретения права земельной собственности была тем не менее купля-продажа земель.

Монастырско-церковное землевладение отличалось своими особенностями. Необходимо отметить, что пришлым захватчикам не удалось утвердить в стране свои духовные институты.

Для дальнейшего развития монастырско-церковного хозяйства важное значение имели пожертвования армянской феодальной знати. Важно подчеркнуть, что получившее довольно массовое распространение пожертвование земель со стороны феодалов в пользу армянских духовных институтов, было своеобразной формой борьбы против социально-экономической политики завоевателей. Земельные пожертвования в пользу Эчмиадзинского монастыря особенно частыми были в 17-18 вв.. Основным условием права вакуфного землевладения было то, что пожалованная земля должна была быть "собственной" дарителя, то есть наследственным владением.

По бесспорным свидетельствам источников, собственность вакуфного права заключалась в том, что подобные владения освобождались от выплаты государственных налогов, то есть получали право муафии. Одновременно надо отметить, что неприкосновенность вакуфного права гарантировалась государством.

В исследуемый период в Эчмиадзинском монастырском хозяйстве мулком назывались не только земельная собственность, но и право на пользование другой собственностью, используемую землю, и на присвоение ренты.

Внеэкономическое принуждение крестьянства в обеих частях Армении осуществлялось не только путем прикрепления его к земле, а посредством принадлежности его к сельской общине. Землевладелец не вмешивался в их производственный процесс и вступал в отношения с ними. Все требования он предъявлял общине, вследствие чего крестьянин не имел никаких непосредственных отношений с землевладельцем. Он знал свою общину и выполнял свои обязанности под ее руководством. Феодал вмешивался в дела крестьян только в тех случаях, когда они нарушали установленный порядок и закон. Это обстоятельство, как и то, что земельная рента, разделяясь могла сосредоточиться у разных владельцев, было важным условием для отсутствия крепостного права.

И, несмотря на тяжелое положение Армении, нашлись и такие духовные предводители, которые руководствовались личными интересами. Но тем не менее, это не умалило решающей роли армянской церкви в жизни армянского народа.

В 15-18 вв. социально-экономическое положение Эчмидзинского монастыря характеризовалось присущими аграрным отношениям в стране формами земельной собственности. Научный анализ документов, отражающих аграрные отношения в Армении в рассматриваемый период показывает, что земля не являлась главной собственностью государства или государя.

Исследование истории аграрных отношений еще в период арабского владычества показывает, что и в то время высшая собственность халифа на землю была лишь формальной. В действительности представители высшей феодальной знати приобретали земли по принципам наследственного или условного права. С течением времени условное землевладение превращалось в наследственное, земля переходила в полную собственность феодала. Такое изменение в форме землевладения имело место в Армении в начале 15 века. И несмотря на все усилия Сефевидских правителей в 16 веке расширить государственные земельные владения, им это не удалось. Достаточно отметить что в 1576 г. в Восточной Армении насчитывалось 114 крупных наследственных землевладений.

В исследуемый период основной формой частной земельной собственности был мулк, который лежал в основе как частного, так и государственного землевладения, как собственности духовенства на церковные земли, так и сельских общин.

Господствующими стали другие формы земельной собственности (хас, дивани, вакуф). В 15 веке в земельных грамотах чаще встречается выражение мулк в смысле земельной собственности. Мулк, как земельное владение, независимо от его величины и принадлежности был всеобщей формой феодального землевладения. Принимая во внимание то обстоятельство, что частная собственность на землю являлась монополией определенных лиц, правом распоряжаться этой землей по своей воле, приходим к выводу, что мулк был частной собственностью, с учетом того обстоятельства, что он был формой наследственной собственности на землю. Мулк признавался, как полученная в наследство "родовая собственность" или "родовое наследство" и отчуждался свободно, без каких-либо ограничений.

Несмотря на неприкосновенность права собственности, не исключалась также возможность приобретения земельной собственности насильственным путем.

Свои земельные владения особенно расширили духовные учреждения за счет земель сельских общин, а также насильственного переселения крестьян. Необходимо отметить, что в 16-17 вв. стали обычными факты дарения церковным учреждениям земельных участков со стороны отдельных частных лиц. В силу неблагоприятных политических обстоятельств последние, с целью спасения своих земельных владений от захвата, жертвовали их монастырям и церквям.

В Восточной Армении наряду с частным землевладением существовали и дворцовые земли (хас).

Часть взимаемых с них налогов на правах временной аренды предоставлялась аристократии в оплату за военную службу.

Существовала и такая форма земельной собственности как тиульная, которая происходила от монгольского термина сююргал. Тиулы жаловались не только светской аристократии, но и отдельным представителям духовенства.

Основным путем приобретения права земельной собственности была тем не менее купля-продажа земель.

Монастырско-церковное землевладение отличалось своими особенностями. Необходимо отметить, что пришлым захватчикам не удалось утвердить в стране свои духовные институты.

Для дальнейшего развития монастырско-церковного хозяйства важное значение имели пожертвования армянской феодальной знати. Важно подчеркнуть, что получившее довольно массовое распространение пожертвование земель со стороны феодалов в пользу армянских духовных институтов, было своеобразной формой борьбы против социально-экономической политики завоевателей. Земельные пожертвования в пользу Эчмиадзинского монастыря особенно частыми были в 17-18 вв.. Основным условием права вакуфного землевладения было то, что пожалованная земля должна была быть "собственной" дарителя, то есть наследственным владением.

По бесспорным свидетельствам источников, собственность вакуфного права заключалась в том, что подобные владения освобождались от выплаты государственных налогов, то есть получали право муафии. Одновременно надо отметить, что неприкосновенность вакуфного права гарантировалась государством.

В исследуемый период в Эчмиадзинском монастырском хозяйстве мулком назывались не только земельная собственность, но и право на пользование другой собственностью, использующуюся землю, и на присвоение ренты.

Внеэкономическое принуждение крестьянства в обеих частях Армении осуществлялось не только путем прикрепления его к земле, а посредством принадлежности его к сельской общине. Землевладелец не вмешивался в их производственный процесс и вступал в отношения с ними. Все требования он предъявлял общине, вследствие чего крестьянин не имел никаких непосредственных отношений с землевладельцем. Он знал свою общину и выполнял свои обязанности под ее руководством. Феодал вмешивался в дела крестьян только в тех случаях, когда они нарушали установленный порядок и закон. Это обстоятельство, как и то, что земельная рента, разделяясь могла сосредоточиться у разных владельцев, было важным условием для отсутствия крепостного права.

1. Սկզբնաղբյուրներ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

Ա/ Ձեռագրեր

1.1. NN 375, 981, 736, 1363, 1488, 1760, 2121, 2527, 3031, 3881, 4501, 4669, 7092, 7417, 7757, 7823, 8185.:

Արխիվային նյութեր

1.2. Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 1, վավերագիր 4, թղթ. 1, վ. 13, թղթ. 1, վ. 23, թղթ. 1, վ. 27, թղթ. 1, վ. 339, թղթ. 1, վ. 1016, թղթ. 2, վ. 4, թղթ. 2, վ. 27, թղթ. 4, վ. 13, թղթ. 240, վ. 90, թղթ. 242, վ. 2, թղթ. 242, վ. 9, 62, 91, 172, թղթ. 242, վ. 2, 204, թղթ. 242, վ. 127, թղթ. 242, վ. 93, թղթ. 242, վ. 2ա-բ, թղթ. 244, վ. 243, թղթ. 244, վ. 252:

1.3. Հայաստանի ազգային արխիվ /ՀԱԱ/

Ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, գ. 7, գ. 59, ֆ. 810, ց. 1:

2. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

Ա/ Հայերեն

2.1. Աբրահամյան Հ., Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների մասին վավերագրեր, Եր., 1941:

2.2. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացույ Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նաւոր Շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870:

2.3. Աճառյան Հ., Վավերագրեր հայ-պարսկական հարաբերությունների մասին, Եր., 1927:

2.4. Դիւան հայոց պատմութեան, մասն Գ, Ժ, հրատարակեց Գիւտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912:

2.5. Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պատմութիւն յաշխարհին Աղուանից, Երուսաղէմ, 1868:

2.6. Ջաքարեայ սարկաւազի Պատմագրութիւն, հ. Ա-Գ, Վաղարշապատ, 1870:

2.7. Ջաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւնը, Եր., 1938:

2.8. Թաղիադյանց Ս., ճանապարհորդութիւն ի Հայս, հ. 1, Կալկաթա, 1847:

2.9. Թուղթ ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայ-յրապետին մերոյ տեառն Ներսէսի Շնորհալոյ էջմիածին, 1865:

2.10. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. 2, կազմեց Ա.Խ. Սաֆրաստյան, Եր., 1964, էվլիա Ջելեբի, հ.3, Եր., 1967:

2.11. Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարա-նաղցույ, Երուսաղէմ, 1915:

2.12. Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Եր. 1955, մասն Բ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Եր., 1958, մասն Գ, Եր. 1967:

2.13. Խաչատուր Ջուղայեցի, Պատմություն պարսից, Վաղարշապատ, 1905:

2.14. Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Ա, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Եր., 1974թ. հ. Բ, կազմեց Վ. Հակոբյան, Եր., 1978:

2.15. Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, Եր., 1932:

2.16. Մանր ժամանակագրություններ, հ.1, կազմեց Վ. Հակոբյան, Եր., 1951, հ. 2, կազմեց Վ. Հակոբյան, Եր., 1956:

2.17. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, 1, Հրովարտականք, պր. 1 /ԺԵ-ԺԶ դդ./, կազմեց Հ. Դ. Փափազյանը, Եր., 1956, պր.2 /1601-1650թթ./, Եր., 1959:

2.18. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, 2, Կալվածագիր, պր.1 /ԺԴ-ԺԶդդ./, կազմեց Հ. Դ. Փափազյանը, Եր., 1968:

2.19. Մելիքսեթ-բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Եր., 1936, հ. Գ, Եր., 1956:

2.20. Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք հայոց, Վաղարշապատ, 1880:

2.21. Յիշատակարան Լանկ-Թեմուրայ և յաջորդաց իւրոց, արարեալ Թովմա Մեծովեցույ, Փարիզ, 1860: Յիշատակարանս, Թիֆլիս, 1892:

2.22. Յիշատակարան աղետից Գրիգորի Խլաթեցույ պատմական վիպասանու-թեան, Վաղարշապատ, 1897:

2.23. Յովսէփի կաթողիկոսի յիշատակարանը, «Կռունկ Հայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1863:

2.24. Յուսիկ եպիսկոպոս, Թուղթ Սիմեոնի: Սոյ կաթողիկոսի առ Փիլիպոս էջմիածնի կաթողիկոս, Վաղարշապատ, 1904:

2.25. Պատմութիւն Մատթէոսի Ուհակեցոյ, Երուսաղէմ, 1869:

2.26. Հովաննես Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, Եր., 1974:

2.27. Պատմութիւն Արիստակես վարդապետի Լաստիվեցոյ, Թիֆլիս, 1912:

2.28. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ: Սակս դիպուածոց Հա-յաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի ՌԾԱ թուականին Հայոց մինչ ի ՌԵԺԱթ., Վաղարշապատ, 1896:

2.29. Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, գիրք որ կոչի յիշատակարան արծանացուցիչ հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեալ և շարադրեցեալ ի Սիմեոն ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոս Երևանցույ, Վաղարշապատ, 1873:

2.30. Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս 1911:

2.31. Վաղարշապատցի Յարութիւն Արարատեանի կեանքը, Թիֆլիս, 1892:

2.32. Օսմանյան օրենքները Արևելյան Հայաստանում /16-17-րդ դդ./ Կանուն-նամներ, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ.Կ. Ջուլալյանի, Եր., 1964:

2.33. Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, Եր., 1941:

- 2.34. Акты собранные Кавказской археологической комиссией, т.10. Тифлис, 1885.
 2.35. Материалы для описания экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. 1, Тифлис, 1885:
 2.36. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края т. 4, Тифлис, 1888:
 2.37. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 1 Тифлис, 1881.

3. Աշխատություններ

Ա/ Հայերեն

- 3.1. Արամասյանց Յ, Երևանի նահանգի բուսականությունը, Եր., 1881:
 Ալեքսանյան Ա., Արևելյան Հայաստանի նոր շրջանի ագրարային հարաբերությունների պատմությունը, Եր., 1991:
 3.2. Ավդալբեկյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Եր., 1969, էջ 427:
 3.3. Ամատունի Ա., Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ 1912:
 3.4. Առաքելյան Հ., Հանրագիտական բառարան, Թիֆլիս, 1915:
 3.5. Բարխուդարեանց Մ., Պատմություն Աղուանից, հ.Բ, Թիֆլիս, 1907:
 3.6. Բղոյան Վ., Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972:
 3.7. Գրիգորյան Գ., Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը 9-13 դդ., Եր., 1973:
 3.8. Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում, Եր., 1958:
 3.9. Գրիգորյան Վ., Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկանությունը, Եր., 1960:
 3.10. Դիլոյան Վ., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը 19-րդ դ. սկզբին, «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», Եր., 1971:
 3.11. Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դ. առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989:
 3.12. Երվանդ Շահազիզ, Աշտարակի պատմություն, Եր., 1987:
 3.13. Զուլալյան Մ., Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը օսմանյան կայսրության մեջ, Եր., 1966:
 3.14. Զուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., Եր., 1980:
 3.15. Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից, Վ. Մելիք-Օհանջանյանի խմբագրությամբ, Եր. 1957:
 3.16. Թումանյան Հ., Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմություն, Եր., 1960:
 3.17. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 1, Եր., 1969, հ. 3, գիրք 2, Եր., 1973:
 3.18. Կիրակոսյան Գ., Հայաստանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմենական ցեղերի արշավանքների շրջանում, Եր., 1997:
 3.19. Կոստանյանց Կ., Վիմական տարեգիր, Պետերբուրգ, 1913:
 3.20. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը /1500-1800թթ./, Եր., 1972:
 3.21. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Եր., 1984:

- 3.24. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Եր., 1959:
 3.25. Մաղաքիա Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, Վ. Պոլիս, 1911:
 3.26. Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. 4, Եր., 1977:
 3.27. Մարկոսյան Ա., Ագրարային հարաբերությունները Արարատյան երկրում 17-18-րդ դդ. և 19-րդ դ. առաջին քառորդում, Եր., 1959:
 3.28. Մարքս Կ., Կապիտալ, հ. 3-րդ, մաս 2-րդ, Եր., 1949:
 3.29. Շահազիզ Ե., Հին Երևանը, Եր., 1931:
 3.30. Շահխաթունեանց Հ., Ստորոգութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատա, հ. 2, Էջմիածին, 1842:
 3.31. Չամչեան Մ., Պատմութիւն հայոց, հ.4, Վենետիկ, 1786:
 3.32. Զալալեանց Ա., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա-Բ, Տփլիս, 1858:
 3.33. Սիրունի Հ., Պոլիս և իր դերը, հ. Ա, Բեյրութ, 1965:
 3.34. Սմբատեանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառն, Վաղարշապատ, 1895:
 3.35. Սրվանձոյան Գ., Թորոս աղբար, հ. 2, Վ.Պոլիս, 1888:
 3.36. Տեր-Հովհաննեան Հ., Պատմութիւն Նոր-Զուղայու, որ յԱսպահան, հ. Ա-Բ, Նոր Զուղա, 1880-1881:
 3.37. Ռէլուբարյան Բ., Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դդ., Եր., 1975:
 3.38. Փափազյան Վ., Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում 16-17-րդ դդ., Եր., 1990:

Բ/ Ուսերեն

- 3.39. Арутюнян Б. М., Крупное монастырское хозяйство в Армении в 17-18 вв., Ер. 1940:
 3.40. Арутюнян Л.Т., Освободительное движение армянского народа в первой четверти 18 в., М, 1954.
 3.41. Армении 16-начале 19 вв. Проблемы источниковедения кн. 3, Л. 1940:
 3.42. Арунова М., Ашрифян П., Государство Надир-шаха Ашира М., 1958.
 3.43. Гакстгаузен А., Закавказского край, т.1, СПб, 1856.
 3.44. Байбуртян В.А., Армянская колония Новой Джульфы в 17 в. (Роль Новой Джульфы в ирино-западноевропейских политических и экономических связях), Ер., 1969.
 3.45. Богданов А. Жизнь Артемни Араратского, угроженца селения Вагаршапат близ Горы Арарат, СПб, 1813.
 3.46. Бутков Л., Материалы для Новой Истории Закавказья с 1722-1803 год, т. 2, СПб, 1869.
 3.47. Дубровин Н., История война и владычества на Кавказе, т. 2, СПб, 1886.
 3.48. Егназаров С.А., Сельская община, Казань, 1883.
 3.49. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в 16-начале 19 вв. Л, 1949.
 3.50. Мамедов С. А. Исторические связи азербайджанского и армянского народов во второй половины 17 первой 18 вв., Баку 1977.
 Иоанисян А. Р., Иосиф Эмин, Ер., 1945.
 3.51. Миклухо-Миклоя Н., К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1587-1629) советское востоковедение т. М, 1949.

- 3.52. Новосельцев А.П., Пути разлития феодализма, М., 1972.
- 3.53. Папазян А.Д., Аграрные отношения в Восточной Армении в 16-17-вв. Ер. 1972.
- 3.54. Петрушевский И., Вакфные имения Ардебильского Мазара 17в., /Труды института им. Бакиханова А./, ССР, т. 1 Баку, 1947. Персидские официальные документы как источник по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в 16- начале 19 вв. Л., 1949. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в 16- начале 19 вв. Л., 1949. Проблемы источниковедения, кн. 3, Л., 1940.
- 3.55. Подробное описание путешествия Голитонского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636, и 1639 годах, составленное секретарем посольства Агамом Олираем, СПб., 1906.
- 3.56. Рахмани А., Тарих-и алам фай-и Аббаси как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960.
- 3.57. Таратиннов Н., Очерк хлопководства в Закавказье; Труды общества сельского хозяйства, Тифлис, 1888.
- 3.58. Тер-Австикян С., Город Джуга, Тифлис, 1937.
- 3.59. Тигранов Л., Из Общественно-экономических отношений в Перси, СПб., 1909.
- 3.60. Фильрозе Н. к вопросу о формах земельной собственности в государстве Сефевидов "Очерки по новой истории стран Среднего Востока" М. 1951.
- 3.61. Хатисов К., Кустарные промыслы Закавказского края, Тифлис, 1891.
- 3.62. Хувов Е. Описание достопамятных происшествий в Армении с 1779-1809 г., СПб., 1881.
- 3.63. Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народом, 1898, СПб.
- Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852.

Գ/ Այլ լեզուներով

- 3.64. Chardin J., Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, voe 1-5, Paris 1811.
- 3.65. Tadhmirat al-muluk, a manuab of Safavid administration, by V. Minorsky, London, 1943.
- 3.66. Tavernier J.B, Les six voyages de Jean Babtist Tavernier en Perse et aux Indes, Paris, 1681.

4. Հոդվածներ

Ա/ Հայերեն

- 4.1. Ավդալբեկյան Թ., Բահրան և մյուսքը 17-18-րդ դդ. «Նորք», գ. 2-րդ, եր., 1923:
- 4.2. Ավդալբեկյան Թ., Երկրագործական հավելյալ արդյունքի նորման 17-18-րդ դդ. և 19-րդ դ. սկզբներին, «Նորք», գ. 3-րդ:
- 4.3. Ավդալբեկյան Թ., Աբ-ի քուրան ջրանցքը Պարսկաստանում և համանուն ար-ի քուրան հարկը, ՊԲՀ, թիվ 1, եր., 1958:
- 4.4. Հարությունյան Բ., Վարձու աշխատանքը Երևանի խանության մեջ 18-րդ դ. և 19-րդ դ. առաջին քառորդում, ՊԲՀ, թիվ 1, եր., 1959:
- 4.5. Գալեմբարյան Գ., Ով է Ջուղայեցի Հակոբ Դ. կաթողիկոսի հաջորդը, «Հանդես ամսօրեայ», 1912, թիվ 7:

- 4.6. Խաչիկյան Լ., Մատթեոս Ջուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը, «Բանբեր մատենադարանի», եր. 1956, N 3:
- 4.7. Համբարյան Ա., Առևտրական հողագործության աճի պատմությունից Երևանյան նահանգում, ՀՍՍՐ ԳԱ «Տեղեկագիր», թիվ 12, եր., 1954:
- 4.8. Հովհաննիսյան Ա., Հակոբ Ջուղայեցու մի գրությունը ռուս արքունիքին, «Արարատ», թիվ 9, 1915:
- 4.9. Հովհաննիսյան Ա., Հայ-ռուս օրինատագիայի ծագման խնդիրը, «Էջմիածին», 1921, հավելված թիվ 5:
- Հայկունի Ա., Տրապիզոնցի հայ գյուղացու կյանքը, «Արարատ», թիվ 10, 1905:
- 4.10. Ղաֆադարյան Կ., Երևանի Կաթողիկեի և նորահայտ հուշարձանի արձանագրությունները, ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», գ. 1, 1938:
- 4.11. Մարկոսյան Ս., Հողային հարաբերությունները Անդրկովկասի խանություններում ռուսական տիրապետության նախօրյակին, ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», գ. 1, եր., 1936:
- 4.12. Մարկոսյան Ս., Ռուսաստանին միանալու նախօրյակին Արևելյան Հայաստանի հողատիրության և ճորտատիրության հարցի շուրջ, ՊԲՀ, թիվ 3-4, եր., 1961:
- 4.13. Միրզոյան Ա., Հայ ազատագրական շարժումները Սյունիքում /1722-1730թթ./, Հայաստանի պետ. պատմական թանգարանի «Աշխատություններ», եր. 1949:
- 4.14. Շահնագարյան Շ., Նոր մյուսքը Հայաստանի առաջին տպարանի պատմության վերաբերյալ, ՊԲՀ, եր., 1963, թիվ 1:
- 4.15. Պողոսյան Ս., Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում 17-18-րդ դդ. և էջմիածինը որպես խոշոր կալվածատեր, Երևանի պետական, համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 13, եր., 1940:
- 4.16. Փափազյան Հ., Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, Հայաստանի ԳԱ «Տեղեկագիր», թիվ 8, եր., 1955:
- 4.17. Փափազյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728թթ. թուրքական հարկացուցակները, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 5, եր., 1960:
- 4.18. Փափազյան Հ., Շարիաթական իրավական նորմերը և հողի ֆեոդալական սեփականության հարցը Արևելքում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ. թիվ 12, եր., 1960:
- 4.19. Փափազյան Հ., Ջրատիրության մասին դիվանական վավերագրերը և Հաի Սաֆիի 1638թ. հրովարտակը, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 12, եր., 1973:
- 4.20. Փափազյան Հ., Այգիներն ու այգետեղերը ըստ հայերեն և պարսկերեն կալվածագրերի, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ. թիվ 1, եր., 1982:
- 4.21. Փափազյան Հ., Սոֆիայի Կիրիլ և Մեֆոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, ՊԲՀ, թիվ 3, եր., 1984:
- 4.22. Կռունկ Հայոց աշխարհի, 1862, թիվ 4:

Բ/ Ռուսերեն

- 4.23. Папазян А., К вопросу о техническом значении налогового термина "Малиджахат", "Известия" АН Армения, серия общ. наук, N 2, Ер., 1961.
- 4.24. Новосельцев А.П., Города Азербайджана и Восточной Армении в 17-18 вв "История СССР" N 1, М., 1959.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ 15-18-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ	27
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՀՈՂԱՅԻՆ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ: ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ	
ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ	86
1/ Վանակա-եկեղեցական հողատիրություն.....	99
2/ Զրատիրություն	111
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ՀՈՂԱՅԻՆ ՈՆԵՏԱՆ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	116
1/ Մուլքը որպես հողային ռենտայի յուրացման ձև	116
2/ Գյուղացիության սոցիալական դրությունը: Էջմիածնի	
վանքապատկան ճորտերը	120
3/ Հողային ռենտայի արտահայտման տեսակները	128
ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ	
ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՃՅՈՒՂԵՐԸ.....	143
1/ Տնտեսության ընդհանուր բնութագիրը: Այգեգործություն	143
2/ Հացահատիկային և տնտեսական կուլտուրաների մշակություն ...	165
3/ Բանջարաբուստանային կուլտուրաների մշակություն	182
4/ Ոռոգման աշխատանքներ	190
5/ Անասնապահություն	198
6/ Արդյունաբերական արտադրություն	204
7/ Մանր ապրանքային և արհեստավորական արտադրություն	214
8/ Վանական հասույթների ստացումը և դրանց տնօրինման կարգը.	224
Резюме.....	257
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ.....	260
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	266

ՀԱՄԼԵՏ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ XV-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ГАМЛЕТ ТОРОСЯН ЦЕРКОВНОЕ ХОЗЯЙСТВО ЭЧМИАДЗИНА XV - XVIII ВВ.

Տեխնիկական խմբագիր՝
Համակարգչային շարվածքը՝
Տպագրիչ՝

ԳԱՅԱՆԵ ԲՈՐՈՒՅԱՆ
ՆԱՐԻՆԵ ԿԱՐԱԳՈՒԼՅԱՆ
ԼԵՎՈՆ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱՐԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

375019, Երևան 19, Մարշալ Բաղրամյան 24⁹